

Київський
університет
імені Бориса
Грінченка

Uniwersytet
Mikołaja
Kopernika w
Toruniu

Мелітопольський
державний
педагогічний
університет імені
Б. Хмельницького

Уманський
державний
педагогічний
університет
імені П. Тичини

Consortium
scientifico-éducatif
international
Lucien Febvre

ДУ «Інститут
всесвітньої
історії
НАН України»

NAD WISŁĄ I DNIEMPRÉM

POLSKA I UKRAINA
W PRZESTRZENI
EUROPEJSKIEJ –
PRZESZŁOŚĆ I
TERAŻNIEJSZOŚĆ

НАД ВІСЛОЮ І ДНІПРОМ

ПОЛЬЩА І УКРАЇНА
В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ
ПЕРСПЕКТИВІ –
МИНУЛЕ
І СУЧАСНІСТЬ

2017
ТОМ 1

Торунь-Київ 2017

NAD WISŁĄ I DNIEPREM.

Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Zbiór prac naukowych dedykowanych profesorowi Emilianowi Wiszce (1940-2014). – Toruń-Kijów: Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre, 2017. – T.1. – 256 s.

REDAKTORY:

Ihor Sribnyak
Waldemar Rozynkowski

KOMITET NAUKOWY:

Andrij Kudryaczenco (przewodniczący)
Zbigniew Karpus
Maciej Krotofil
Michał Klimecki
Igor Kryvosheia
Iwan Monołatij
Oleksandr Reent
Waldemar Rezmer
Gennadij Nadтока
Vadym Rubel
Wolodymyr Troszczynski
Roksolana Dudar (sekretarz odpowiedzialny)
Marek Wagner
Wojciech Włodarkiewicz
Witalij Szczerbak

RECENZENCI:

Andrij Szapoval
Wasyl Yablonski

*Redakcja nie zawsze podziela poglądy
autorów publikowanych materiałów*

*Rekomendowała do druku Rada Naukowa
Wydziału Historyczno-Filozoficznego Uniwersytetu
Borysa Hrinchenki w Kijowie 16 marca 2017 r.
(protokół № 6)*

ISBN 966-638-126-5

Odpowiedzialność za wiarygodność faktów,
cytatów, nazwisk oraz innych danych ponoszą
autorzy publikacji

Adresa dla korespondencji

vsesvit963@gmail.com

НАД ВІСЛОЮ І ДНІПРОМ.

Польща і Україна в європейській перспективі – минуле і сучасність. Збірник наукових праць на пошану професора Омеляна Вішки (1940-2014). – Торунь-Київ: Міжнародний науково-освітній консорціум імені Люсьєна Февра, 2017. – Т.1. – 256 с.

РЕДАКТОРИ

Ігор Срібняк
Вальдемар Розинковскі

НАУКОВИЙ КОМІТЕТ

Андрій Кудряченко (голова)
Збігнєв Карпус
Мачей Кротофіл
Міхал Клімецький
Ігор Кривошея
Іван Монолатій
Олександр Реєнт
Вальдемар Резмер
Геннадій Надтока
Вадим Рубель
Володимир Трошинський
Роксолана Дудар (відповідальний секретар)
Марек Вагнер
Войцех Влодаркевіч
Віталій Щербак

РЕЦЕНЗЕНТИ:

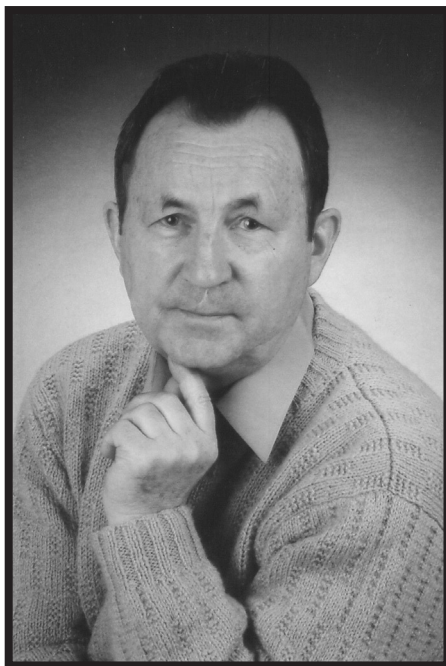
Андрій Шаповал
Василь Яблонський

*Редакція не завжди поділяє поглядів
авторів опублікованих матеріалів*

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Історико-філософського факультету
Київського університету імені Бориса Грінченка
16 березня 2017 р. (протокол № 6)*

Відповідальність за правильність фактів
цитат, імен та інших даних
несе автор статті

Адреса для листування

ДОСКОНАЛІСТЬ ІСТОРИКА

(коротка згадка про Друга)

Людина щирої та відвертої вдачі, шкільний вчитель, університетський викладач, якого цінувало не одне покоління учнів та студентів м. Торуня; науковець, який своєю подвижницькою працею досяг найвищих академічних висот у Польщі та був визнаний в Україні; краєзнавець, який увічнив історію свого рідного села Журавці; перекладач, який робив ближчими науковців різних країн; організатор відбудови українського військового цвинтаря в Александрові-Куявському; українець, який завжди пам'ятав своє національне коріння – весь цей перелік далеко не вичерпує всіх сторін багатогранної особистості Омеляна Вішки.

Моя перша з ним зустріч відбулась далекого вже 1999 р. з нагоди проведення торуньським гуртом істориків (за ініціативою проф. Збігнева Карпуса) міжнародної наукової конференції в Тухолі, що була присвячена вивченню особливостей функціонування однойменного табору, через який у 1914-1922 рр. пройшли тисячі полонених. З огляду на наші спільні зацікавлення таборомовою тематикою – наші розмови тоді могли тривати годинами.

Пам'ять закарбувала й пізніші наші зустрічі, бо спілкування з Омеляном Вішкою дарувало натхнення і бажання працювати *науково*. Його ретельність і готовність перевіряти навіть найдрібніші історичні факти задля досягнення істини – надзвичайно імпонувала та заохочувала кожного, хто з ним спілкувався. Без перебільшення – Омелян Вішка був справжнім істориком, який вбачав своєю дослідницькою місією якнайповніший добір та глибинний аналіз джерельного матеріалу, його критичне співставлення та перехресну перевірку суперечливих фактів.

Довший час ми спілкувались у часі його побуту в Києві, коли Омелян Вішка збирав матеріали для написання своєї чергової праці про 6-ту Січову стрілецьку дивізію Армії УНР у ЦДАВО України. Здавалось, вік не мав жодної влади над ним, він не вагаючись перетинав кордони аби взяти участь у конференції, або поринути у вивчення артефактів; часом здавалось – що Омелян опанувала, за висловом французького філософа Жака Дерріда, «архівна лихоманка», настільки всеосяжним було його бажання пізнати історію за документальними свідченнями.

Але смерть неблаганна... Омелян Вішка скінчив свій земний шлях, але він залишив поважний слід в історичній науці, насамперед, завдяки своїм книжкам, які мають найвищий ґатунок. Пам'ять про нього завжди зігріватиме усіх тих, хто мав щастя бачити його щиросердну посмішку та відчув тепло його Душі.

Ігор Срібняк

ЗМІСТ

Ігор Срібняк ДОСКОНАЛІСТЬ ІСТОРИКА	3
--	---

Ольга Морозова УКРАЇНСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА В ТВОРЧОСТІ ОМЕЛЯНА ВІШКИ	7
--	---

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ

Ігор Кривошея ОСВІТНІ «ПРОЕКТИ» ПОЛЬСЬКИХ АРИСТОКРАТІВ	12
ПОТОЦЬКИХ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (XVIII – XIX СТОЛІТТЯ).....	12

Юлія Ярцун «ПАТРІОТИЧНИЙ ГАРДЕРОБ» ШЛЯХТИ КИЇВЩИНИ В СЕРЕДИНІ XIX СТОЛІТТЯ	19
--	----

Jaroslav Serednicki ZWYCIĘSTWO SZABLI UKRAIŃSKIEJ W BITWIE Z KAWALERJĄ BOLSZEWICKĄ NA PODOLU. WOJNA POLSKO-BOLSZEWICKA 1919-1921 r	23
---	----

Ігор Срібняк «ПОЧУТТЯ ВЕЛИКОГО ОBOB'ЯЗКУ, ПОКЛАДЕНОМУ НА ГЕНЕРАЛЬНИЙ ШТАБ БАТЬКІВЩИНОЮ...»: ЗАСНУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІЧНИХ КУРСІВ ШТАБНИХ СТАРШИН У ТАБОРІ КАЛІШ (ПОЛЬЩА) У 1921-1924 рр.....	24
---	----

Олена Гуменюк УКРАЇНСЬКІ МОЛОДІЖНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В ПОЛЬЩІ: ТИПОЛОГІЗАЦІЯ І ФОРМИ ДІЯЛЬНОСТІ (1920 – 1939 рр.)	33
--	----

Віктор Гудзь, Віталій Гудзь ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ З РЕСПУБЛІКОЮ ПОЛЬЩА НАПРИКІНЦІ XX СТОЛІТТЯ.....	40
--	----

Володимир Головченко УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ: ФОРМУВАННЯ МІЖДЕРЖАВНИХ ВЗАЄМИН У ДУСІ ЄВРОАТЛАНТИЧНОГО ПАРТНЕРСТВА	43
--	----

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ярослав Попенко КОРОЛІВСЬКА РУМУНІЯ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПОЧАТОК ОКУПАЦІЇ БЕССАРАБІЇ	52
--	----

Мілана Срібняк «...ЗА ДОПОМОГОЮ ТЕАТРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА ВЕСТИ УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ ПРАЦЮ»: ДО ІСТОРІЇ ТЕАТРУ В ТАБОРІ ФРАЙШТАДТ (АВСТРО-УГОРЩИНА) у 1916-1917 рр.....	61
---	----

Артур Бабенко ФІНАНСОВИЙ СТАН ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР В ЕМІГРАЦІЇ (1921-1923): ДЖЕРЕЛА НАДХОДЖЕНЬ ТА ОСНОВНІ СТАТТІ ВИДАТКІВ.....	65
--	----

Валерій Власенко МУЗЕЙ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНИ Й УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ НА БАЛКАНАХ.....	69
--	----

СОЦІУМ

Лідія Распутіна СКАРБИ З МОНЕТАМИ I–V СТОЛІТЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я З ОСЕРЕДКАМИ АНТИЧНОСТІ.....	74
---	----

Василенко Віталій ЕТНОКОНФЕСІЙНИЙ ЧИННИК У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ПРОФЕСОРІВ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА 1834-1884 РОКИ	78
Володимир Швець НАУКОВИЙ ДОРОБОК М. О. ДОМОНТОВИЧА: ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ	81
Ольга Лях ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОГО ОСЕРЕДКУ В ГРІНВІЧ-ВІЛЛІДЖ (НЬЮ-ЙОРК) У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ століття	84
Іван Монолатій ЯКІВ ОРЕНШТАЙН І УВО: ДО ПРОБЛЕМИ КОНТАКТІВ	89
Ігор Тарнавський ДІЯЛЬНІСТЬ АЙНЗАТЦГРУПИ «D» НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (липень 1941 – липень 1942 рр.).....	96
Юлія Назарук ОЛЕКСАНДР СКОРОПИС-ЙОЛТУХОВСЬКИЙ: СТОРІНКИ ЖИТТЯ	104
Руслем Абкадыров К НЕКОТОРЫМ АСПЕКТАМ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ТОПОНИМИИ КРЫМА	108

ОРІЄНТАЛІСТИКА

Олексій Семененко ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ РАННЬОГО ХРИСТИАНСТВА В УМОВАХ БОРОТЬБИ ЗА ІУДЕЙСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ І ст. н.е.	111
Вадим Рубель КИТАЙСЬКА ЕПОХА «ПІВДЕННИХ І ПІВНІЧНИХ ДИНАСТІЙ» У ДЗЕРКАЛІ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ «ДИНАСТІЙНИХ ІСТОРІЙ»: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ І ТЕКСТОВО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВИМІР КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ.....	115
Ірина Мудрієвська СТАВЛЕННЯ КОРОЛІВСТВА САУДІВСЬКА АРАВІЯ ДО ЯДЕРНОЇ ПРОГРАМИ ІСЛАМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ІРАН	133
Iana Kroshka U.S. ENERGY INDEPENDENCE: REALITIES AND PROSPECTS.....	137

РОСІЙСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС: ВІД ІМПЕРІАЛІЗМУ ДО АВТОРИТАРИЗМУ

Оксана Драч ДИСКУСІЯ ЩОДО ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: АРГУМЕНТИ І СТЕРЕОТИПИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.....	146
Вадим Задунайський СКОРОЧЕННЯ ТРИВАЛОСТІ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ В КУБАНСЬКОМУ КОЗАЦТВІ ТА РЕГУЛЯРНІЙ АРМІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (70-ті рр. ХІХ ст. – початок ХХ ст.)	152
Геннадій Надтока РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ: ТЕНДЕНЦІЇ КОНФЕСІЙНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ.....	157
Александр Дудник ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА РОССИИ В ОТНОШЕНИИ ГОСУДАРСТВ ГУАМ (ГРУЗИИ, УКРАИНЫ, АЗЕРБАЙДЖАНА и МОЛДОВЫ), ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА и НАТО (1991–2014 гг.).....	160
Олександр Ситник ДОСВІД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2014-2017 РОКІВ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ВІДНОСИН.....	182

ДЕРЖАВА І ПРАВО

Василь Ткаченко НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ І БЕЗПЕКА УКРАЇНИ	186
Володимир Розумюк ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ	192
Віктор Гапотій ДОСТУП ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ НА ШЛЯХУ РОЗБУДОВИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НОРМАТИВНОГО РЕЖИМУ	209
Галина Вахняк РОЗВИТОК СПІВПРАЦІ ТА ПОЛІТИЧНОГО ДІАЛОГУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ ТА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ	214

ЕТНОЛОГІЯ

Світлана Карпенко ГЕНЕЗА НАУКОВОГО ЗБІРНИКА НАРОДНИХ КАЗОК	218
Андрій Темченко СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ КОДИ КІСТЯКА ЛЮДИНИ В СЛОВ'ЯНСЬКІЙ МІФОЛОГІЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ	227
Ольга Лучук ПОЛЬСЬКІ СЛІДИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПЕРЕКЛАДІ «КОЛГОСПУ ТВАРИН» (До історії перших перекладів казки «Animal Farm» Джорджа Орвелла)	234

РЕЦЕНЗІЇ

Омелян Вішка ПРО ДОЛЮ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ В ТАБОРАХ АВСТРО-УГОРЩИНИ ТА НІМЕЧЧИНИ, 1914-1920... 241	
Regina Faltyn, Agnieszka Korniejenko WĘDRÓWKI PO ŚWIATACH MINIONYCH: OMELAN PRISAK I JURIJ ŁUCKI.....	243
Марина Палієнко, Ігор Срібняк, SCRIPTA MANENT... ..	245
АНОТАЦІЇ	248

УКРАЇНСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА В ТВОРЧОСТІ ОМЕЛЯНА ВІШКИ

Будь-яке суспільство завжди потребує свідомих представників, які б, не дивлячись на наслідки, чесно й відкрито б відстоювали ідеї розвитку нації й держави. На жаль, більшість із них стають відомими лише з плином часу. Стаття присвячена відомому польському вченому українського походження, історику, географу, публіцисту, перекладачу, громадському діячу Омеляну Володимировичу Вішці. Людині, яка велику частину життя присвятила поверненню із забуття маловідомих прізвиськ учасників національно-визвольних змагань ХХ століття, вшануванню їх пам'яті, висвітленню об'єктивної картини подій минулого.

Народився Омелян Вішка 1 грудня 1940 р. в селі Журавці Рава-Руського повіту, Львівської обл. (тепер Польща) у селянській родині Параскевії й Володимира Вішків. Перед початком війни, у 1941 р., батька Омеляна було мобілізовано до лав Червоної армії. У 1945 р. Володимир Вішка загинув в Угорщині. У 1947 р. внаслідок акції «Вісла» разом із родиною – матір'ю, братом і сестрою – Омелян був виселений до Венгожівського повіту Ольштинського воєводства. Науку пізнав із другого класу в 1949 р., коли була відкрита школа. Заради навчання хлопець долав близько 12 кілометрів щодня.

По закінченню у 1955 р. початкової школи, вступив до загальноосвітнього ліцею, який закінчив у 1960 р. До речі, у 1958 році був виключений на один рік із навчального закладу через суперечки з керівництвом щодо введення української мови до навчальних програм ліцею. По закінченню навчального закладу, в 1962 р., вступив до Вчительської семінарії в Торуні. У 1968 р. заочно завершив навчання у Вищій педагогічній школі в Гданську та отримав ступінь магістра географії. У 1974-1976 рр. навчався в Інституті організації та управління освітніми закладами у Каліші. У той же час здобув ліцензію туристичного перекладача й екскурсовода закордонних виїздів. У 1962-1998 рр. працював учителем та директором початкових і середніх шкіл. За досягнення на організаційній та педагогічній ниві, пов'язані з будовою нової школи, розвитком шкільного спорту й туризму, нагороджений Золотим хрестом заслуги та іншими медалями й почесними грамотами.

На початку 1990-х рр. виступив з ініціативою, а потім був співорганізатором акції відбудови військового цвинтаря воїнів Армії Української Народної Республіки, загиблих в 1920-1921 рр. під час інтернування в Александрові Куявському, неподалік Торуня та традиції вшанування їх пам'яті. Урочисте відкриття цвинтаря, званого Козацькою Могилою, відбулося в 1993 р. за участю представників найвищих влад Польщі і України.

Пошук інформації на вищезгадану тему відновив давню зацікавленість Омеляна Володимировича історією. Освітянин зосередився на проблематиці військовополонених й інтернованих, особливо їх преси. Зібрані дані послужили до підготовки проекту відбудови цвинтаря, а також обумовили низку науково-популярних публікацій, що були видані в Польщі й Україні та ознайомили з цією проблематикою широкі кола громадськості двох держав. Перші тексти на дану тему з'явилися в 1991 р., а в 1993 р. із нагоди відкриття оновленого цвинтаря – перша брошура [1]. З тих пір пан Омелян присвячував багато часу підготовці текстів, що популяризують історичні знання, особливості польсько-українських взаємин першої половини ХХ століття [2].

Дослідження в цій галузі стали розвиватися завдяки співробітництву з доктором Збігневом Карпусом – передвісником досліджень, що стосуються військовополонених і інтернованих, який виступив із пропозицією підняття через Омеляна Володимировича систематичних наукових досліджень, написання кандидатської дисертації тощо. Предметом уваги історик вибрав українську еміграційну пресу, що є важливим науковим історичним джерелом. Другою сприяючою обставиною наукових починань педагога було відкриття в 1993 р. при Науковій Бібліотеці ім. В. Стефаника у Львові Науково-дослідного Центру з вивчення преси. Завдяки співробітництву з цим представництвом дослідник міг послуговуватися теоретичними розробками, що стосуються преси, також щорічно демонструвати результати своїх досліджень на організовуваних Центром конференціях. У 2003 р. львівський Центр видав Омеляну Володимировичу

диплом за багатолітнє співробітництво та в меморіальній книзі було вміщено бібліографічну замітку з перерахунком його наукового доробку.

Щодо продовження науково-педагогічної діяльності, то з середини 1990-х років почалася співпраця з Інститутом історії та архівістики, а згодом пан Омелян став співробітником Інституту міжнародних відносин Університету М. Коперника в Торуні (Польща). Тут же, у 2000 р., захистив кандидатську дисертацію на тему: «Преса української еміграції у Польщі 1920-1939», що була підготовлена під керівництвом З. Карпуса. У 2001 р. робота «*Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939*» видана в Торуні [3], а у 2002 р. її українська версія у Львові [4]. У 2004 р. на основі праці «*Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939*» (Торунь, 2004) [5] дослідник отримав звання доктора наук (*doktor habilitowany*) й нагороду квартильника «Przegląd Wschodni».

Омелян Володимирович читав лекції з історії України, політичних систем України, суспільної та політичної географії, а також з історії Східної Європи, проводив семінари, був науковим консультантом молодих докторантів, організовував Українські дні в університеті, які наближували студентів до історії та сучасних проблем України. З 2008 р. – працював на Факультеті політології і міжнародних відносин того ж університету. Він є дослідником доби визвольних змагань українського народу 1917-1921 рр., побуту полонених та інтернованих у таборах в Польщі, зокрема табірної преси, а також долі української політичної еміграції у цій країні [6].

У своїй статті «Українська політична еміграція у Польщі (1920-1939)» автор описав важку долю українців на шляху боротьби за незалежність власної держави. За свідченнями О.Вішки, після програшу української сторони в протистоянні з Росією на початку ХХ ст., багато тисяч українців знайшли притулок на території свого союзника – Польщі. Приблизно 90% української еміграції у міжвоєнній Польщі становили особи, пов'язані з Українською Народною Республікою – її державними структурами і армією. Визнаним лідером цієї частини української еміграції був Симон Петлюра. «В середині листопада 1920 р. на захід подалися члени уряду УНР, урядові службовці і голова держави Симон Петлюра, багато тисяч цивільної людності – всього близько 7 тис. осіб. Державні структури було розташовано здебільшого в Тарнові. Тиждень пізніше Збруч пересікло військо та було на території Польщі інтерноване в таборах у Ланцуті, Вадовицях, Каліші, Александрові Куявському, Ченстохові і

Пйотркові Трибунальському. За даними українського командування наприкінці листопада 1920 року в Польщі опинилося близько 27 тис. вояків» [7, с.49].

У статті «Українська політична еміграція в Александрові Куявському 1921-1939 рр.» О. Вішка подає такі дані, що в місті у 1920 р. знаходилось 3528 українських політичних емігрантів (900 офіцерів, 2504 рядових, 95 жінок і 25 дітей) [8, с.127]. Життя українців було важким: «інтерновані кілька днів очікували в вагонах, у той час, як їх колеги... самі ремонтували бараки... [існував – О.М.] брак ліків... їжі... одягу... білизни та взуття...» [3, с. 34]. Разом із тим, «існувала свідомість великої втрати, відриву від рідної землі, невпевненість в завтрашньому дні...». Кількість інтернованих в Александрові Куявському постійно зменшувалася. Вже в кінці жовтня 1921 р. табір українських інтернованих було ліквідовано. На той момент тут знаходилась 1861 особа. У результаті українці роз'їхалися по всій Польщі, частина виїхала до інших країн Європи й до Америки. Ті, що залишилися в Польщі заклали інші організації. Основну частину емігрантів об'єднав Український центральний комітет з головним офісом у Варшаві. Відділи комітету були сформовані в кількох десятках польських містечок, а також у Александрові Куявському – велика група жителів колишнього табору оселилася в його околицях [8, с.127-128].

Омелян Володимирович звернув увагу і на те, що українська еміграція була диференційована – вона різнилася за матеріальним та інтелектуальним станом, щодо поглядів на громадські справи і навіть політичні. Однак, як стверджує історик, ця розмаїтість серед емігрантів не виходила за межі однієї спільної ідеї – ідеї української державності, одного спільного прагнення – відновлення суверенної держави [7, с.49].

На думку історика, на короткий час найважливішим осередком української політичної еміграції в Польщі був Тарнів. У 1921 р. тут були створені численні організації, школи, видавництва, військово-історичний музей-архів, виходила українська преса. Тут було засновано Український Народний Університет (остаточно його локалізовано в Ланцуті) та приватну українську гімназію. Деякий час у Тарнові працював уряд УНР та покликаний на початку 1921 р. пара парламент – Рада Республіки [7, с.50]. Однак, значення Тарнова впало разом з покликанням у Варшаві Українського Центрального Комітету (згодом – Товариство «Український Центральний Комітет у Польщі», що об'єднував переважну більшість

українських політичних вихідців, що проживали в міжвоєнний період в Польщі.

Важливим напрямком діяльності УЦК була і протидія пропаганді іншого політичного противника українства – російської еміграції, чільні представники якої не визнавали українців окремим народом та заперечували їх право на державну незалежність. Для координування заходів такого роду українська наддніпрянська еміграція наприкінці 20-х рр. створила Головну Еміграційну Раду. Крім того у Польщі було засновано Клуб «Прометей», який об'єднав вихідців з поневоленних Росією країв [7, с.55].

Вчений переконає, що після переїзду С. Петлюри з Тарнова до Варшави, столиця Польщі в кінці 1921 року стала виконувати роль українського еміграційного державного центру, а згодом також і культурно-освітнього [7, с.50]. Смерть С.Петлюри ще більше згуртувала українців навколо ідеї української державної незалежності. Як стверджує О.Вішка – «мертвий Петлюра з того часу уявляв собою набагато більшу небезпеку для більшовицького режиму аніж живий – для української еміграції він став мучеником, символом боротьби за незалежність Батьківщини» [7, с.53].

Присутність у Варшаві у міжвоєнний період українських емігрантських державних структур, хоча скорочених та діючих неявно, зокрема присутність Ради та Головної управи Українського Центрального Комітету, присутність багатьох науковців, артистів, журналістів, генералітету, партійних і суспільних діячів, студентів та створених ними організацій і товариств – все це справило те, що столиця Польщі була у той час безперечно наймогутнішим центром суспільно-культурного та наукового життя української політичної еміграції.

Науковець приходять до висновку, що значення петлюрівського політичного табору для України є незаперечним – він спричинився до створення суверенної Української Народної Республіки та вживав всіх заходів для утвердження її незалежності. Активна політична діяльність петлюрівців в еміграції дозволила зберегти безперервність української державної влади, аби у відповідний час передати символічні клейноди влади відродженої незалежної України. Українська еміграція створила певні вартості й для Польщі, бо її представники разом з поляками розбудовували, в міру своїх сил і здібностей, відроджену незалежну Польщу [7, с.55].

Свої наукові висновки на тему України Омелян Вішка виклав у численних наукових працях. Він є автором опрацювань «Козацька могила на Куявах» (1993) [9], «Останній шлях УГА» (співавтор; 1999) [10], «Тухоля. По-

лонені старшини Української Галицької Армії 1920-1922» (співавтор; 2003) [11]. У 2007 р. Омелян Володимирович видав підручник «Systemy polityczne Ukrainy» [12]. У 2010 р. вийшла книга «Brześć Litewski» та у співавторстві «Ukraińcy w Warszawie» [13]. У 2012 р. побачила світ монографія «Szósta Strzelecka. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka. Formowanie, szlak bojowy i nternowanie 1920-1924» [14]. У цілому вчений є автором понад півтори сотні наукових та науково-популярних статей на історичну тематику, а також рецензій, звітів, біограм, опублікованих в журналах і неперіодичних видавництвах Польщі, України, Росії, Литви, Франції та Великобританії [15].

Звертає на себе увагу ґрунтовна праця О. Вішки й Р. Шагали «Українці в Варшаві», що базується на джерелах з польських, українських, російських і чеських архівів, польської і української преси, а також на багатьох українських та польських опрацюваннях. Пропонована робота торкається українців, які в період від Мазовецького князівства до закінчення II Світової війни були у різній мірі пов'язані з Варшавою. Одним з завдань видання стало «повернути» про них пам'ять. Автори яскраво змалювали реалії, в яких судилося жити і працювати українцям. Словникова частина книги містить дані, які торкаються 375 найвідоміших українських постатей. Серед них є українські оперні солісти (Соломія Крушельницька, Олександр Мишуга, Адам Дідур, завдяки яким на зламі XIX і XX ст. у Варшавському оперному театрі замість італійської назавжди загостювала польська мова); українські науковці (лише у міжвоєнний період у Варшавському університеті викладали такі видатні вчені, як Василь Біднов, Дмитро Дорошенко, Іван Огієнко, Олександр Лотоцький, Роман Смаль-Стоцький, а також відомий психолог Степан Балей. Левко Биковський був довголітнім директором Варшавської бібліотеки, вихователем польських бібліотечних кадрів); українські політики, суспільні та військові діячі (починаючи від славнозвісних гетьманів Богдана Хмельницького й Івана Мазепи, далі – Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Василя Білозерського – засновників Братства св. Кирила та Мефодія, Андрія Потебні – організатора революційної змови царських офіцерів до Симона Петлюри – керівника Української народної республіки, співтворця польсько-української угоди 1920 р. й Андрія та Миколи Ливицьких – батька і сина, пізніших президентів УНР в екзилі). Резюмуючи викладене, автори зазначають, що «польське суспільство не усвідомлює собі того, що вони були українці» [16, с. 631].

О. Вішка – співорганізатор та учасник багатьох наукових конференцій і конгресів у Польщі (в т.ч. у Торуні, Варшаві, Вроцлаві, Любліні, Гданську, Зеленій Горі) і Україні (у Львові, Харкові, Одесі, Луцьку, Чернівцях, Києві, Чернігові) [17]. Історик є автором перекладів україно-російськомовних статей і монографій науковців з України, Росії та Литви [18]. Він – співредактор кількох наукових збірників, а також співзасновник київсько-торунського журналу «Над Дніпром і Віслою» («Nad Wisłą i Dnieprem»).

Отже, Омелян Володимирович Вішка – не лише знаний польський вчений, який зробив неоціненний внесок у дослідження історії України, українсько-польських відносин, розвитку польської й української науки, становлення наукових зв'язків між українськими і польськими вченими, повернувши із забуття величезну кількість документальних фактів. Це людина, що велику частину свого життя присвятила розв'язанню довготривалого українсько-польського конфлікту, сприяла розвитку українсько-польських відносин у майбутньому.

24 листопада 2014 р. у віці 73 роки життя Омеляна Вішки обірвалося. Це страшна втрата не лише для родини. Наукова польська і українська спільнота залишилась без талановитого вченого, свідомого історика, патріота, відкритої і щирої людини.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА:

1. Вішка О. Козацька могила на Куявах / О.Вішка. – Львів, 1993. – 12 с.
2. Вішка О. Українська студентська громада у Кракові (1924-1939) / О.Вішка // Між сусідами. – Краків. – 2000-2001. – С. 241-250; Wiszka E. Ukraińska prasa emigracyjna w Polsce w latach 1920-1939 (ogólna charakterystyka) / E. Wiszka // W kręgu prasy. Przeszłość – teraźniejszość – przyszłość. – t. II. – Toruń 2001. – S. 67-102; Вішка О. Українська студентська громада у Варшаві (1921-1939) / О.Вішка // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze, pod red. S. Kozaka. – Z. 13-14. – Warszawa. – 2002. – С. 171-186; Wiszka E. Status prawny ukraińskiej emigracji politycznej w Polsce (1920-1939) / E. Wiszka // Над Віслою і Дніпром. – Київ, 2004-2005. – № 2-3. – С. 233-254; Вішка О. Українські студентські організації у міжвоєнній Польщі (1921-1939) / О.Вішка // П'ятий конгрес українців. Історія. – Ч. 3. – Чернівці. – 2005. – С. 179-187; Wiszka E. Kozacka Mogiła – Ukraiński Cmentarz Wojskowy w Aleksandrowie Kujawskim / E. Wiszka // Mniejszości Narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej po upadku komunizmu. – Zielona Góra. – 2006. – S. 157-174; Wiszka E. Ukraiński Komitet Centralny. Reprezentacja polityczna emigracji ukraińskiej w Polsce (1921-1939) / E. Wiszka // Шостий Міжнародний Конгрес Українців, Історія. Політологія. – Київ-Донецьк – 2005, Київ – 2007. – Кн. 3. – Ч. 2. – С. 64-88; Wiszka E. Stanica Ukraińska w Kaliszu (1924-1939) / E. Wiszka //

Polska. Ukraina / Osadczuk, pod red. B. Berdychowskiej i Oli Hnatiuk. – Lublin, 2007; Від Руської Країни, через Підкарпатську Русь до Карпатської України (1918-1939) // Український Альманах. – 2008. – С. 160-169; Вішка О. Переселение украинцев в Западную Сибирь во второй половине XIX–XX в. / О.Вішка // Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития. – Омск. – 2008. – Ч. I. – С. 24-33; Wiszka E. Biblioteki i wydawnictwa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939 / E. Wiszka // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa. – 2008. – № 25-26. – С. 23-37; Вішка О. Українська еміграція на Холмщині та Підляшші у 1920–1939 роках О.Вішка // Українці Холмщини і Підляшшя: Історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків. – Луцьк. – 2008. – С. 87-118; Wiszka E. Czarnomorcy / E. Wiszka // Stosunki polsko-ukraińskie. Historia i pamięć / pod red. J. Marszałek-Kawy i Z. Karpusa. – Toruń. – 2008. – S. 152-166.

3. Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939 / E. Wiszka. – Toruń, 2001. – 324+38 s.
4. Вішка О. Преса української еміграції у Польщі 1920-1939 / О.Вішка. – Львів, 2002. – 480 с.
5. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939 / E. Wiszka. – Toruń, 2004. – 750 s.
6. Вішка О. Преса української еміграції у Польщі (1920-1939 рр.) / О.Вішка // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів. – 2002. – С. 132-138.
7. Вішка О. Українська політична еміграція у Польщі (1920-1939) / О.Вішка // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип. 11. – Острог: РВВ Національного університету «Острозька академія», 2008. – С. 547-57.
8. Wiszka E. Ukraińska emigracja polityczna w Aleksandrowie Kujawskim 1921-1939 // Aleksandrów Kujawski. Obozy jeńców i internowanych 1918-1921. Część I. Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej. – Toruń, 2008. – s. 127.
9. Wiszka E. Kozacka mogiła na Kujawach / E. Wiszka // Gazeta Aleksandrowska. – 1995. – № 11-12; 1996. – № 1.
10. Вішка О. Останній шлях УГА / О.Вішка. – Київ-Торунь. – 1999. – 48 с. (у співавторстві)
11. Вішка О. Тухоля. Полонені старшини Української Галицької Армії (1920-1922) / О.Вішка. – Київ-Торунь. – 2003. – 52 с. (współautor)
12. Wiszka E. Systemy polityczne Ukrainy / E. Wiszka. – Toruń. – 2007.
13. Wiszka E. Brześć Litewski. Obozy jeńców i internowanych 1919-1921 / E. Wiszka. – Toruń. – 2010; Szagała R., Wiszka E. Ukraińcy w Warszawie. – Toruń-Warszawa, 2010. – 644 s.
14. Wiszka E. Szósta Strzelecka. Formowanie, szlak bojowy i internowanie 6 Siczowej Dywizji Strzeleckiej (1920-1924) / E. Wiszka. – Toruń. – 2012.
15. Вішка О. Навколо одної відозви / О.Вішка // Інформаційний бюлетень. – Париж, 1999. – № 62. – С. 19-22; Вішка О. Нестор Махно у Польщі / О.Вішка // Український альманах. – 1997. – s. 380-383; Wiszka E. Skąd tryzub na Kujawach / E. Wiszka // Źródł Ciecociński. – 1991. – № 11-12; 1992. – № 1, 7-8; Вішка О. Вшануймо пам'ять борців за волю України

/ О.Вішка // Наше слово. – 1993. – № 231; Вішка О. Табір полонених вояків УГА в Тухолі / О.Вішка // Сурмач. – Лондон. – 1996. – S. 34-36; Wiszka E. Droga na kraj świata / E. Wiszka // Tydzień Węgorzewski. – 2011. – № 20-21, 26, 29-32, 34.

16. Szagała R., Wiszka E. Ukraińcy w Warszawie. – Toruń-Warszawa, 2010. – 644 s.

17. Участь у щорічних конференціях на тему преси у Науково-дослідницькому центрі журналістики у Львові (1994-2004); праці III Міжнародного конгресу українців у Харкові (1996); IV Міжнародного конгресу українців в Одесі (1999); Міжнародній конференції «10 років незалежній Україні: минула й сучасна державотворчість» у Бердянську (травень, 2001); III Міжнародній конференції «Перемишль і Перемишська Земля протягом віків. Інституції» (Przemysł i Ziemia Przemyska a przestrzeni dziejów). Львів (Перемишль, 11-13 квітня 2002); V Міжнародного конгресу українців у Чернівцях (26-29 серпня 2002); Міжнародній науковій конференції «Od irredenty do współpracy. Stosunki polsko-ukraińskie w XX w.» (Вроцлав, 17-19 жовтня 2002); Міжнародній конференції «Galicja – Ziemia Wielu Kultur i Narodów» (варшава, 7-9 листопада 2002); VI Міжнародного конгресу українців у Донецьку (29 червня – 1 липня 2005); III міжнародному конгресі у Клайпеді: «History and Culture of Baltic Region»

(8-10 червня, 2006); Міжнародній конференції «Над Дніпром, Віслою і Рейном. Німеччина, Польща і Україна в системі міжнародних та міжнаціональних відносин Центральної і Східної Європи (XV-XX ст.)» в Києві (21-23 вересня 2006); Міжнародному конгресі «Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті» (Львів, 18-20 червня 2008); III Міжнародній конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження» (Остріг, 9-10 вересня 2008); Науковій конференції у Львові «Західно-Українська Народна Республіка» (30 жовтня – 1 листопада 2008); Науковій конференції «Polska – Ukraina. Dziedzictwo i współczesność» (Слупськ, 8-10 жовтня 2009); Науковій конференції з історії в Івано-Франківську (22-25 жовтня 2009); Науковій конференції «Stosunki ukraińsko-polskie dzisiaj: «reset» czy kontynuacja?» в Яремчі (24-26 жовтня 2010) тощо.

18. Makarczuk S., Ewakuacja Polaków ze Lwowa w latach 1944-1946 (з української мови на польську) // Klio. – 2001. – № 1. – S. 110-122; Tereszczenko J., Konserwatyzm galicyjski w kontekście stosunków ukraińsko-polskich w Austro-Węgrzech (druga połowa XIX – początek XX w.) (з української мови на польську); Karpus Z., Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924 (з польської мови на російську). – Toruń: Wyd. «Marszałek», 2001. – 239+XXII ss.

ПОЛЬСЬКО - УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ

Ігор Кривошея,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

ОСВІТНІ «ПРОЕКТИ» ПОЛЬСЬКИХ АРИСТОКРАТІВ ПОТОЦЬКИХ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (XVIII – XIX СТОЛІТТЯ)

Історія греко-католицької церкви та її освітні проекти на українських землях, як і взагалі процеси виникнення й функціонування закладів освіти, є невід'ємною важливою частиною історії України. Особливо, що стосується XVIII – XIX ст., коли аристократичні родини польських магнатів Браницьких, Потоцьких, Любомирських, Сангушків, Чарторийських та ін. вклали кошти в розбудову Василіанського ордену й заснування низки навчальних, у тому числі – уніатських, закладів, фінансово їх забезпечували, активно займалися меценатською діяльністю, спрямованою на підтримку обдарованої молоді.

Виняткова роль у цьому належить родині Потоцьких, кілька поколінь котрої ставали ініціаторами й втілювачами трьох освітніх «проектів»: мова йде про відкриття василіанської школи в Умані, Немирівської гімназії та університету в Харкові.

Власне, сам Василіанський орден (Чин Святого Василя Великого) було створено в 1617 році митрополитом Йосифом Веляміном Рутським¹. На території Речі Посполитої в середині XVIII ст. функціонувало 148 василіанських монастирів, із них – 122 на українських землях (найвідоміші Почаївський і Дерманський). У 20–40-х роках XVIII ст. вони об'єдналися в одну василіанську конгрегацію². Цей процес завершився в 1743 році, коли орден остаточно було затверджено Папою Римським. Відтепер він став називатися орден Святого Василя Великого Русинів (*Ordo Sancti Basilii Magnii Ruthenorum*). Практично кожний василіанський монастир утримував шпиталь, дитячий притулок та аптеку. Велику увагу ченці приділяли просвітницькій діяльності, правда, спочатку переважно релігійної

спрямованості. Із 70-х років XVIII століття, після заборони діяльності ордену єзуїтів, навчання у василіанських публічних школах набуло більш світського характеру³.

На Правобережній Україні тривалий час найвідомішим був Уманський василіанський монастир із колегією (школами) або училищем⁴. У його історії можна виокремити чотири етапи:

- 1) 1765 – червень 1768 рр. – заснування монастиря та навчального закладу (шкіл або училищ) при ньому;
- 2) осінь 1768 – 1794 рр. – відродження монастиря й становлення навчального закладу (шкіл або училищ) при ньому як центру освіти в регіоні;
- 3) 1796 – листопад 1830 рр. – розквіт уманського монастиря та шкіл при ньому;
- 4) листопад 1830 – березень 1834 рр. – припинення діяльності освітнього осередку в монастирі та його остаточно ліквідація російським урядом.

На кожному з етапів саме родина уманських магнатів Потоцьких докладала чимало зусиль, аби монастир і навчальний заклад отримували належне фінансування й моральну підтримку з боку впливових громадян Польщі.

Перший етап. Сучасники називали Францішка Салезія Потоцького (1700 – 1772), який був воеводою київським, старостою белзьким і барським, «королем Русі». У 1763–1764 роках він навіть здійснив спробу здобути королівський трон, однак йому це не вдалося. Власне, столиця його володінь Кристинопіль не поступалася пишністю та багатством Варшаві чи Кракову. Понад 30 придворних дворян (ловчих, підчаших та ін.), численне військо створювали ілюзію «королівського» оточення. Магнатерія Потоцького, що включала приблизно два мільйони гектарів землі й понад 130 тисяч кріпаків,

1 Підручний П. Василіанський чин від Берестейського з'єднання (1596) до 1743 року // Нарис історії Василіанського чину святого Йосафата. – Рим : Вид-во ОО Василіян, 1992. – С. 122, 128.

2 Петров Н. Очерк истории Базилианского ордена в бывшей Польше // Труды Киевской духовной академии. – 1871. – № 2. – С. 296.

3 Шкарбюк П. В. Монаший Чин Отців Василіян у національному житті України. – Львів : ВВП «Місіонер», 2005. – 439 С. +56 вкл.

4 Більш детально історія Уманського монастиря висвітлено у виданні: Кривошея І. Уманський василіанський монастир (1765 – 1834). – Умань: ПП Жовтий 2009. – 28 с. [Серія «Уманські старожитності»].

щороку приносила своєму власникові близько 3 мільйонів злотих. Про рівень прибутків «короля Русі» свідчить такий факт: на весілля його доньки Маріанни та Фридеріка Алоїзія Брюля, яке відбулося у 1759 році, витратили 253 тис. злотих – це річний прибуток, що отримував Потоцький тільки від 50 великих сіл¹.

У володінні магната було також місто Умань. У 1762 – 1763 рр., за пропозицією Францішка Потоцького та за його фінансової підтримки, у цьому місті почала діяти кількамісячна семінарія з підготовки уніатських та «перекваліфікації» православних священиків, очолювана єпископом Белзьким та Холмським М. Рилом. За цей час відбулася посвята 150 греко-католицьких священиків для церков Уманщини². Через два роки в Умані було відкрито василіанський монастир, а 1766 року – школи при ньому. 1 (7) лютого 1766 року Францішек Потоцький особливою фундацією передав у повне володіння монастирю свої села Гереженівку й Маньківочку (Монастирок), які давали щорічний прибуток у сумі 3325 і 1072 злотих – відповідно. Загалом надходження від двох сіл за рік складали 5 тис. злотих³.

Крім того, щедрій магнат подарував василіанам Умані територію в місті, на якій розташовувалися церква, школи й келії для мешканців монастиря, а в передмісті – фільварок і город. Також він передав двісті тисяч злотих, сто тисяч із яких було виділено на заснування й благоустрій монастиря, а решту коштів фундатор повинен був використати для подальшого приросту відсотків із капіталу. Пізніше, за часів останнього короля Речі Посполитої Станіслава Понятовського, ці гроші були спрямовані на фінансову підтримку монастиря.

У 1768 р. Конституцією було затверджено фундацію Потоцького про уманський монастир. Вона дозволяє дізнатися про засади функціонування і його структурну побудову. Так, кількість василіан-ченців не повинна була перевищувати 14 осіб: 4 місіонери, 4 або більше професорів (залежно від кількості учнів в училищі), вікарій, настоятель, духовники та проповідники, необхідні для священнослужіння⁴. Заснування монастиря доручили Іраклію

Костецькому. Саме в часи його керівництва уманським василіанським монастирем було здійснено будівництво дерев'яного монастиря, костюлу та школи⁵.

У вирі селянської війни 1768 – 1769 років василіанський осередок в Умані зазнав розорення, основну масу вихованців на чолі з І. Костецьким було вбито. Врятуватися вдалося тільки десятком василіанам (у тому числі й Рильським), що втекли з міста раніше. Їхнім біблейським Моїсеєм, що вивів учнів через Греків ліс, став парох Тарновський⁶.

Другий етап. Діяльність монастиря було відновлено після придушення російськими військами Коліївщини. Новим ректором у жовтні 1768 року було призначено Є. Корчинського⁷. Сюди повернулися віце-ректор Леон Заславський, ксьондз Йосип Моргулець (учасник погрому монастиря Св. Миколая на Волині) та Василь Мацієвич. Згодом у василіанських монастирях було запроваджено нову програму навчання й виховання, лозунг котрої звучав так: «Навчати всіх, якої б віри не були»⁸. Як наслідок, у навчальних закладах збільшується кількість учнів – вихідців із відомих шляхетських родин Правобережної України⁹.

Після того, як 22 жовтня 1772 року Францішек Потоцький помер, уманські василіани вісім днів дзвонили в монастирські дзвони, а потім три дні правили заупокійну месу, вшановуючи пам'ять свого мецената¹⁰. У 1779 році до уманського василіанського монастиря було привезено частину дерева Чесного Хреста та вставлено у великий хрест каплиці, яку наступного року замінили на костюл¹¹.

Після смерті батька його справу з підтримки навчальних закладів регіону продовжив син Станіслав Фелікс Потоцький. На той момент в уманських підокружних василіанських школах, що входили до Українського навчального округу (центр – Вінниця), у 1782 – 1784 рр. було 400 вихованців, яких навчали 6 учителів. Система освіти у василіанських школах ґрунтувалася на засадах, викладених у Брестській генеральній (1772) та Тороканській (1784) капітулах¹². У 1787 році відбулося скорочення кількості викладачів та класів,

34. – Спр. 1415. – Арк. 469.

5 Уманская резня... – С. 16.

6 Там само. – С. 14; Храбан Г. Ю. Вказ. праця. – С. 66, 70.

11 Там само. – С. 70.

8 Кочережко Я. М. Опис Уманським церквам і монастирям // Уманський краєзнавчий музей. – НВФ – 349. – С. 14.

9 Підручний П. Вказ. праця. – С. 130.

10 Кочережко Я. М. Опис Уманським церквам і монастирям... – С. 14.

11 Там само. – С. 15.

12 Трипольский А. Базилианские монастыри Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. – 1872. – № 10. – С. 226 – 228.

1 Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біограф. слов. – Вінниця : ВМГО, 2007. – С. 580 – 585.

2 Уманская резня (Записки Вероники Кребс) / Перевод с пред. И. М. Рева. – К., 1879. – С. 1.

3 Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 442. – Оп. 34. – Спр. 1415. – Арк. 464; Там само. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 58; Храбан Г. Ю. Вказ. праця. – С. 62; Акты Уманского базилианского монастыря: «De statu fundationis». – Цит. за Трипольский А. Базилианские монастыри Киевской губернии // Киевские епархиальные ведомости. – 1872. – № 9. – С. 203, 207.

4 Там само. – С. 206; Материалы для истории народного образования // Киевская старина. – 1882. – Т. II. – С. 485; Уманская резня... – С. 16; ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп.

натомість василіани відкрили в школі Studium із викладанням курсу філософії, у якому спочатку здобували освіту дев'ять студентів¹.

Станіслав Фелікс Потоцький неодноразово приїздив до монастиря. У 1783 році він був присутній на екзамені зі схоластичної філософії (яка передбачала формальне сухе мислення, примирення віри з розумом). Із 1782 по 1787 роки монастир відвідали повноважний міністр у Речі Посполитій, генерал-фельдмаршал князь Микола Репнін, маршалок Великого Князівства Литовського Ігнацій (Ігнацій) Потоцький, гетьман Францішек Браницький. Цих поважних гостей зустрічали й проводжали дуже помпезно, вихованці декламували «театральні діалоги», а потім супроводжували відвідувачів до міста Буки (давнього володіння Потоцьких)².

Інформація про монастир в Умані міститься у звіті колишнього вінницького префекта Михайла Кубешевського, який здійснював у 1789 році його генеральний огляд. У 1785 році було зведено нову будівлю василіанської школи, у якій навчалося 400 учнів у трьох класах. Керував школою префект ксьондз Іоасон Коржевич³.

У результаті другого поділу Речі Посполитої Правобережна Україна, а з нею й Умань, були інкорпоровані до складу Російської імперії. У 1793 році саме в приміщеннях монастиря шляхта присягала на вірність імператриці. Присягу зачитував генерал М. Кречетніков, однак це не вплинуло на рішення російської влади закрити монастир та навчальні заклади при ньому в наступному 1794 році.

Дослідник О. Петренко, посилаючись на джерело в «Подольских епархиальных ведомостях», вказує, що всі василіанські монастирі Брацлавського намісництва до 1795 року, за винятком Барського, досить легко були переведені в православ'я⁴. Агресивна політика Катерини II в релігійному питанні на Правобережжі призвела до того, що за два роки (1794 – 1795 рр.) у православну віру було навернено близько трьох мільйонів уніатів⁵.

Третій етап. Смерть імператриці поліпшила становище греко-католиків, адже новий імператор Павло I ставився до них більш прихильно. Василіанським монастирям було до-

зволено відновити свою діяльність, щоправда, тепер вони «підпорядковувалися уніатським єпископам, а не василіанським ігуменам та протоігуменам»⁶. У 1796 році василіанський монастир в Умані знову почав функціонувати.

В описі міста за 1801 року згадується, що в цьому монастирі з кам'яною церквою, збудованою в 1790 році⁷, було 19 василіанських служителів⁸. У той же час в Уманській василіанській школі, яка вважалася однією з найкращих на Правобережжі, навчалося 263. У 1816 році їх було вже 448. учні⁹.

Проте імперський уряд переслідував діяльність уніатських монастирів, адже вони не вписувалися ні в освітню систему, ані в релігійну концепцію офіційного Санкт-Петербурга. Так, Адам Чарторийський у 1822 році (меморіал до міністра Голіцина від 24 квітня) пропонував підвищити ранг василіанських училищ до гімназій у містах Овручі, Любарі, Журовицях, Умані. Міністр відмовив, посилаючись на рішення 1810 року про те, що василіани не виконують своєї педагогічної місії¹⁰.

У 1827 році було вирішено скоротити кількість уніатських монастирів, але Уманський при цьому залишили, зваживши на велику кількість учнів, до більш раціонального облаштування освітньої справи на Правобережній Україні. Уманська василіанська школа, або колегія, продовжувала бути центром освіти для шляхетських родин півдня Київщини та Поділля¹¹.

У 1830 році уманське повітове василіанське училище знаходилося під наглядом директора київської гімназії. Серед 800 учнів (600 учнів, за спогадами Ігнація Свірського від 20 листопада 1886 року¹²), що навчалися вже в семи класах (одному підготовчому та шести основних), було тільки шість греко-католиків і тринадцять православних. У конквіті (пансіоні при монастирі та училищі) утримувалися діти поміщиків, які володіли великими маєтками (понад 100 кріпаків). Вони навчалися під наглядом закордонних учителів в основному іноземним мовам, музиці, танцям, фехтуванню тощо. Такі вихованці після закінчення василіанської школи мали можливість продовжити навчання за кордоном¹³.

6 Там само. – С. 98.

7 ІР НБУВ. – Ф. II. – № 3350. – Арк. 1 – 2 зв.

8 Там само. – № 19517. – Арк. 3 зв.

9 Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. – К.: Либідь, 1994. – С. 267.

10 Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewskoruskich 1803 – 1832. – Т. II. Szkoły podstawowe i średnie. – Lublin, 1991. – S. 181, 183.

11 К. И. Т.-ій. Краткий очерк истории города Умани // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII. – С. 393.

12 Beauvois D. Op. cit. – S. 194.

13 Мердер А. Мелочи из архива Юго-Западного края // Киевская старина. – 1903. – № 7 – 8. – С. 19; Илльашевич

Четвертий етап. Напередодні польського повстання 1830 – 1831 років та у зв'язку з очікуванням епідемії холери, за пропозицією командира 4-го кавалерійського корпусу генерал-лейтенанта Ф. Ридигера та за розпорядженням (від 28 листопада 1830 р.) генерал-губернатора Б. Княжнина, уманське повітове училище при монастирі було закрито¹. Зрозуміло, що цей збіг не випадковий. Училище так, фактично, і не змогло поновити свою роботу як слід. Білоруська духовна консисторія поширила на території Правобережної України розпорядження, у якому суворо попереджала про неприпустимість участі церковних служителів у повстанні або їх таємній підтримці². Восени 1831 року російські війська навіть перетворили уманський василіанський монастир на в'язницю для підозрюваних в участі в польському повстанні³.

Російська адміністрація всерйоз розглядала пропозицію про поступову русифікацію уманської василіанської школи. Так, згідно з проектом Левена, служителям з Умані рекомендували запросити російських викладачів із Харкова, тоді вони могли б залишитися у своєму кляшторі, якщо ж відмовляться – треба закрити їх школу (15 листопада 1830 – 13 січня 1831 р.)⁴.

Наприкінці 1831 року сс. Гереженівка та Монастирок, що належали уманському василіанському монастирю, були конфісковані й перейшли до російської казни, а в 1832 році закрито й сам монастир⁵, котрий тривалий час займав важливе місце в історії «української школи». Саме тут у першій третині XIX ст. навчалися польські поети Юзеф Богдан Залеський (1802 – 1880), Міхал Грабовський (1804 – 1863), Северин Гощинський (1801 – 1876)⁶, а також брати Грози – Олександр (1807 – 1875) і Сильвестр (1793 – 1849). Окрім представників «української школи», у цей час у школі здобували освіту Йозеф Мянзовський (1804 – 1879)⁷, доктор медицини, громадський діяч, іменем якого названо польський фонд підтримки науки «Каса ім. Йозефа Мянзовського» (1881), етнограф Генріх Франциск Духінський (1817 – 1886), учасник польського національно-визвольного руху Ян (Іван) Креховецький (1804 – після 1838), історик-славист Віктор Іванович

Григорович (1815 – 1876)⁸, а також Ян Кароль Сенькевич (1792 – 1860), відомий історик-біографіст та перекладач творів англійських та французьких літераторів, поет, що публікував свої вірші під іменем Кароля з Калинівки⁹.

У XIX ст., як і в попередні епохи, у світських колах заможних аристократів вважалося добрим смаком і престижним обов'язком займатися опікуванням освітою. Соціальний статус зобов'язував «вершків суспільства» дбати про облаштування й розвиток освітньо-релігійних закладів, а тим більше у своїх спадкових володіннях.

Містечко Немирів ще в середині XVIII ст. перейшло у власність родини Потоцьких, які, у свою чергу, докладали немало зусиль для його благоустрою. Дослідник Поділля Є. Сіцинський у своїй праці так писав про це: «*Немиров издавна был рассадником просвещения. Потоцкие содержали здесь школу издавна. В 1815 году устроили 4-классное уездное училище, для которого София Потоцкая построила особое здание. Школа существовала до 1831 г. Через три года было опять восстановлено училище 3-классное. В 1838 г. Немировская школа на средства Болеслава Потоцкого преобразована в классическую гимназию*»¹⁰.

Натомість інше джерело вказує, що в серпні 1830 р. у м. Немирові Брацлавського повіту на місці Дворянського повітового училища засновано Немирівську гімназію «<...> с отпуском на оную производящихся ныне от казны сумм <...> и к получаемым сумм училищем от фундушей своих доходам, издержек на содержание Гимназии с Приходским училищем, на счет пожертвования владельца местечка Немирова Графа Болеслава Потоцкого <...>. Долгом считая донести о сем сведении ВП и присовокупляя при том, что открытие гимназии в м. Немирове вероятно последует в августе сего года. Сделайте распоряжение на счет избрания Дворянством Подольской губернии на предстоящих выборах для сказанной гимназии Почетного Попечителя, при чем я со своей стороны полагаю бы справедливым, если бы дворянство Подольской губернии при приступлении к избранию Почетного попечителя обратило внимание на человеколюбивый подвиг Графа Болеслава Потоцкого, пожертвовавшего значительными доходами своего имения для доставления жителям Подольской губернии нового способа к образованию их детей»¹¹.

Вик. Из воспоминаний священника о. Никифора Хмелевского об упраздненном базилианском училище, в г. Умань // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVIII. – С. 161 – 162.

1 Див.: Киевская старина. – 1903. – № 7 – 8. – С. 18 – 19.

2 ЦДІАК України. – Ф. 2081. – Оп. 1. – Спр. 11.

3 Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 3360. – Арк. 104.

4 Beauvois D. Op. cit. – С. 195.

5 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 34. – Спр. 1415. – Арк. 469.

6 Кочережко Я. М. Вказ. праця. – С. 16.

7 Beauvois D. Op. cit. – С. 194.

8 Кочережко Я. М. Вказ. праця. – С. 16.

9 Wspomnienia. (1819 – 1823). Pamiętniki Franciszka Kowalskiego. – Kijów-Warszawa : Nakładem księgarńi Leona Idzikowskiego, 1912. – С. 95.

10 Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. – С. 169.

11 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 2630. – Арк. 5–6.

Проте першість у заснуванні в Немирові навчального закладу для шляхетної молоді (1785 р.) належить іншому представнику роду Потоцьких – Вінцентію (бл. 1746–1825), який саме таким чином відреагував на постанови Едукаційної комісії¹.

У немирівському навчальному закладі спочатку навчалося двадцять учнів, а через десять років у п'яти класах було більше двохсот вихованців та дванадцять викладачів. Учні були різного віку: у першому класі – від шести до двадцяти років, а у п'ятому класі навіть мали вік понад тридцять².

«Польський словник біографічний» містить інформацію про заснування у 80-х роках XVIII ст. В. Потоцьким в Немирові школи для дітей своїх працівників, а також Кадетського корпусу для шляхетських дітей на зразок Лицарської Школи³.

Зміна власника Немирова в межах родини Потоцьких не вплинула на долю гімназії (інколи називають цей навчальний заклад училищем), і вона продовжувала працювати. На жаль, пожежі 1803 та 1811 років знищили будинок гімназії в Немирові⁴. Однак Софія Потоцька (1760 – 1822), на той час власниця Немирова, у 1813 р. відновила навчальний заклад: «збудувала власним коштом нове приміщення, а також кілька будинків під учительські помешкання». Далі училище працювало, можливо, аж до Листопадового повстання, але вже під назвою Гайсинсько-Брацлавського повітового (1815 р.)⁵.

Наймолодший син Софії Потоцької Болеслав народився в 1805 р., уже після смерті її чоловіка Станіслава Потоцького (1752 – 1805), що спричинило поширення чуток про його сумнівне батьківство⁶. Ймовірним батьком хлопчика називають Єжи Щенснї, сина Станіслава від першого шлюбу з Юзефіною Мнішек. Саме Б. Потоцький згодом став власником Немирівського маєтку. Молодший нащадок Потоцького, як зазначив Є. Лосек, отримав спершу домашню освіту в Немирові⁷.

Нижче наводимо виписки з формулярного списку Болеслава Потоцького (1805–1893), по-

печителя Немирівської гімназії, колезького асесора та кавалера ордена св. Анни II ступеня:

- 1821.23.11. – портупей-юнкер Українського Уланського полку;
- 1823.14.08. – корнет, потім переведений у Кавалергардський полк;
- 1827.5.01 – звільнений із військової служби в чині поручика;
- 1828.27.11. – перейменований у титулярні радники та зарахований до Департаменту Уділів;
- 1828.6.12 – надано звання камер-юнкера Двора Його Імператорської Величності;
- 1834.11.12. – після звільнення зі служби в чині камер-юнкера зарахований до Міністерства народної освіти;
- 1838.7.06 – надано звання камергера за великі пожертвування на користь навчальних закладів Міністерства народної освіти;
- 1838.7.12. – затверджений на трирічний термін попечителем Немирівської гімназії, внаслідок чого звільнений від звання чиновника й зарахований до Міністерства народної освіти;
- 1839.14.03. – відзначений імператором за значні пожертвування на заснування та утримання в м. Богопіль повітового дворянського училища;
- 1840.28.06. – нагороджений орденом св. Анни II ступеня за добросовісне виконання обов'язків почесного попечителя Немирівської гімназії й значні пожертвування на заснування закритих навчальних закладів;
- 1841.11.11. – затверджений на друге триріччя почесним попечителем;
- 1842.27.10 – колезький асесор;
- 1844 р. – затверджений на третє триріччя почесним попечителем Немирівської гімназії;
- 1847 р., вересень – відзначений за побудову закритих закладів при Немирівській гімназії;
- 1848.25.01. – за указом № 17 по громадському відомству мав перебувати при особі намісника;
- 1851.13.02. – затверджений на наступне триріччя попечителем;
- 1851 р., червень – за великі пожертвування та інші похвальні дії на користь виховання молоді затверджений Почесним попечителем на невизначений термін;
- 1852 р. – відзначений за сприяння та пожертвування на облаштування православних церков у власних маєтках, у Немирівській гімназії та в заснованому ним сирітському домі⁸.

Подільське дворянське зібрання неодноразово обирало графа Болеслава Потоцького

8 ДАКО. – Ф. 782. – Оп.1. – Спр.9326. – Арк.17зв. – 18; ЦДІ-АК України. – Ф. 707. – Оп. 12. – Спр. 197. – Арк. 15–18; Там само. – Ф. 707. – Оп. 17. – Спр. 274. – Арк. 15–19; Там само. – Оп. 18. – Спр. 348. – Арк. 15 зв. 18; Колесник В. Вказ. праця. – С. 525–528.

1 Колесник В. Вказ. праця. – С. 538; Барнасюк О.С., Романюк І.М. Історія Немирівської гімназії (кінець XVIII – початок XX ст.) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця : ДП ДКФ, 2005. – С. 80.

2 Там само. – С. 80.

3 Szczygielski W. Potocki Wincenty // Polski Słownik Biograficzny. – T.XXVIII. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1984-1985. – S.228.

4 Барнасюк О.С., Романюк І.М. Вказ. праця. – С. 80.

5 Колесник В.В. Вказ. праця. – С. 516.

6 Кривошея І.І. Графи Потоцькі: сторінки історії Тульчинської лінії. – Умань : РВЦ «Софія», 2006. – С. 14.

7 Лосек Є. Історія прекрасної бітинки / З польськ. пер. Д. Андрухів. – К.: Юніверс, 2005. – С. 367–368.

Почесним попечителем Немирівської гімназії, що видно з його формулярного списку. І хоча після повстання 1830 р. дворяни позбавлялися права обирати своїх представників на важливі державні посади, які віднині повинні були обіймати призначені урядом чиновники, для камергера графа Болеслава Потоцького з 1838 р. було зроблено виняток. Він отримував звання Почесного попечителя Немирівської гімназії як власник будинку цього освітнього закладу¹.

Упродовж кількох років на замовлення графа Б. Потоцького в Немирові з'явилися декілька важливих споруд, зокрема приміщення гімназії – великий двоповерховий цегляний будинок «у дусі практичної казенної архітектури пізнього класицизму», збудований 1838 р. на місці колишнього будинку Потоцьких. Відтоді навчальний заклад отримав офіційну назву й став відомим освітнім осередком південно-західного регіону Росії².

У 1844 р. після чергових дворянських виборів камергер, титулярний радник Б. Потоцький знову був затверджений почесним попечителем цього освітнього закладу з поваги до того, що він є її засновником, а 1848 р. графу Б. Потоцькому за благодійні внески на розбудову гімназії в Немирові була оголошена подяка³.

У 1863 р. Болеслав, гофмаршал Височайшого імператорського двору, залишив Немирів і переїхав до Санкт-Петербурга. У 80-х роках XIX ст. він повернувся до Немирова, де жив досить усамітнено⁴. У 1888 р. на честь 50-річчя Немирівської гімназії граф отримав почесну нагороду – діамантовий орден Св. Олександра Невського⁵. Помер Болеслав Станіславович Потоцький у Санкт-Петербурзі. Дата його смерті точно не відома: за одними джерелами – 1893 р., за іншими – 1896 р.⁶

Відомий польський дослідник історії родини Потоцьких Єжи Лоек так підсумовує долю Болеслава: «<...> мав репутацію вельми обмеженої людини; але він дбав про розвиток освіти на Поділлі і, як меценат, не шкодував пожертв на різні громадські заходи. Він відкрив гімназію у Немирові, для її випускників заснував стипендії. Дожив Болеслав до похилого віку<...>»⁷.

У Немирівській гімназії за весь час її існування навчалися такі знані згодом люди, як:

1 Шандра В.С. Мережа освітніх інституцій та модернізація функцій освіти в Правобережній Україні у 30-х рр. XIX ст. // Волинські Афіни. 1805 – 1833: 36. наук. праць / Під ред. С.Маковського і В. Собчука. – Тернопіль: «Богдан», 2006. – С. 69.

2 Барнасюк О.С., Романюк І.М. Вказ. праця. – С. 81.

3 ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр. 5602. – Арк.40–42.

4 Малаков Д.В. Минуле Немирова. – К., 1998. – С. 55.

5 Барнасюк О.С., Романюк І.М. Вказ. праця. – С. 83.

6 Колесник В.В. Вказ. праця. – С. 528.

7 Лоек Є. Історія прекрасної бігінки / З польськ. пер. Д. Андрухів. – К.: Юніверс, 2005. – С. 392.

Антоній Ролле (1830 – 1894), відомий дослідник історії Поділля й родини Потоцьких, Євген Нездельський (1850 – 1913), драматичний актор, Зігмунт Мілковський (1824 – 1915), польський поет і письменник, Густав Брилінг (1867 – 1941), історик-краєзнавець, засновник першого музею у Вінниці, Микола Трублаїні (1907 – 1941), український письменник та ін.⁸

Болеслав Потоцький беззаперечно ввійшов в історію як великий меценат і філантроп Поділля, який переймався різними етнічними, релігійними, соціальними проблемами своєї малої Батьківщини. Його добротність є не тільки справжнім соціально-економічним явищем в історії XIX ст., але й, перш за все, морально-культурним.

Третім «проектом» Потоцьких став університет у Харкові, який нині носить ім'я Василя Каразіна. До речі, мало кому відомо, що важливу роль у відкритті цього вищого навчального закладу відіграв саме Северин Потоцький (1762–1829), котрий був куратором Харківського навчального округу в 1803 – 1817 рр. Нащадок роду Потоцьких був також впливовим політичним та державним діячем, який досяг значних успіхів на ниві державної служби в Російській імперії, особливо в галузі освіти, і був нагороджений орденом Св. Олександра Невського.

Його кар'єра в імперії розпочалася після третього поділу Речі Посполитої, коли він склав присягу на вірність російській цариці. Хронограф сходження службовою драбиною виглядає так: до 21.01.1799 р. – камергер Імператорського Двору; 4.06.1801 р. – таємний радник, із фактичним прикріпленням до III-го департаменту Сенату; із 8.09.1802 р. – член Комісії училищ при Міністерстві народної освіти; із 09.09.1802 р. – член Комітету в справах білоруських євреїв; 21.01.1803 – 25.03.1817 рр. – попечитель Харківського навчального округу; із 31.08.1809 р. – член Комітету з розгляду стану поштової кореспонденції; із 07.03.1809 р. – член Комісії з підготовки «Полного собрания законов Российской империи»; із 17.01.1810 р. – член Державної ради; 02.10.1827р. – дійсний таємний радник⁹. Був близьким з імператором Олександром I.

Северин Потоцький, перебуваючи на посаді куратора Харківського навчального округу (1803 – 1817 рр.¹⁰), запропонував кандидатури

8 Барнасюк О.С., Романюк І.М. Вказ. праця. – С. 82.

9 Петров А., Строевъ В. Потоцкій, графъ Северинъ Осиповичъ // Русскій Біографическій словарь. – Т.ХІІ. Плавильщиковъ–Примо. – СПб., 1905. – С. 699–704.

10 Яновський Л. Харківський університет на початку свого існування (1805-1820) [Текст]; ред. пер. з пол. М. Манова; упоряд., координація вид., дод. І. Журавльов; упоряд., заг. та наук. ред. В. Кравченко, Я. Ксьонжек; Східний ін-т українознавства ім. Ковальських, Центральна наукова бібліотека Харківського національного ун-ту ім. В.Н. Каразіна. –

І. Тимковського та В. Каразіна, які фактично й займалися облаштуванням Харківського університету¹. Багато професорів і викладачів, переважно іноземців, переїхали до Харкова за протекцією та з ініціативи С. Потоцького. Разом із тим йому не вдалося переконати знаного в Росії історика Миколу Карамзіна в необхідності також перебраться до Харкова².

Сам Северин Потоцький «прибув до Харкова на початку 1804 р. Як аристократ, магнат, сенатор, граф, людина цілком незалежна, він імпонував дворянству, трактуючи справу університету з нікетом, підіймав його трохи в очах місцевого суспільства, однак він не міг змінити пасивну поведінку дворянства, бо на це було потрібно багато років. Після приїзду Потоцького справа відкриття університету рухалася швидкими темпами. Він організував комітет, що складався з професорів, які вже були тут. До того ж, передбачаючи, що може бути дуже мало здатних слухати публічні університетські лекції, Потоцький порекомендував відкрити підготовчі курси, на яких ад'юнкти почали викладати загальноосвітні предмети. Імовірно, Потоцький схилив військових обивателів до пожертвування землі й на ній мав намір звести нові університетські будівлі»³.

Філіп Вігель, порівнюючи Северина Потоцького з його братом Яном (1761 – 1815), писав, що «граф Северин Осипович, умел науке давать удивительную привлекательность и нас, невежд, заставлял приступать к ней не только без боязни, но и с особенным наслаждением», але «наши сильные не больно уважали православие: Головкин был реформатор, Потоцкий католик, а Байков не принадлежал ни к одной вере»⁴. «Старший брат Ивана Осиповича, сибирского нашего спутника, он гораздо любезнее его был в обществе, имел менее странностей, столько же познаний, воображение столь же живое и сверх того государственный ум, которого в том не было. <...> Тогда я еще не был осчастливлен знакомством графа Северина; несколько времени спустя удостаивал он меня особою благосклонностью»⁵.

Виступ С. Потоцького латинською мовою на урочистому відкритті Харківського університету (17/29 січня 1805 р.) чітко окреслив його наміри: сприяти розвитку вищої школи

Х.: Майдан, 2004. – С. 55.

1 Яновський Л. Вказ. праця. – С. 55.

2 Skowronek J. Potocki Seweryn // Polski Słownik Biograficzny. – T.XXVIII. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1984-1985. – S.139.

3 Яновський Л. Вказ. праця. – С. 57

4 Вігель Ф. Ф. Записки: В 2 кн. – М.: Захаров, 2003. – Кн.1. – С. 322–325.

5 Вігель Ф. Ф. Вказ. праця. – С. 325.

в Російській імперії в кращих європейських традиціях⁶. Цю установку він доволі успішно реалізовував на посаді попечителя Харківського навчального округу. Однак у період 1810 – 1815 рр. С. Потоцький постійно проживав у Відні, а тому не так активно керував справами округу⁷.

Згодом, після того, як в оточенні Олександра І почали переважати реакціонери, такі ліберали, прихильники Просвітництва, як С. Потоцький, втратили вплив на імператора. Л. Яновський пише, що «куратор Северин Потоцький бачив, що принципи справжньої освіти розтоптані. Маючи глибоку пошану до європейської науки та цивілізації, він не міг, звичайно, стати в шеренги душителів освіти; разом із тим, не могло бути й мови про те, щоб розпочата ним боротьба з хвилею реакції принесла хоча б якісь результати. Хоча в останні роки кураторства видно в нього розчарування, але він не залишав своєї посади, будучи переконаним у тому, що завжди зможе зробити що-небудь корисне – і справді, доки залишався Потоцький, університетська автономія, хоча б частково, зберігалася, і тільки його наступники знищили її майже дощенту»⁸.

Саме через свою європейськість та прагнення конституційних змін, що не відповідали імперській доктрині, а також через постійне втручання Міністерства в університетські справи, Северин Потоцький подав у відставку з попечителя Харківського округу, яку 25 березня 1817 р. і задовольнив імператор Олександр І⁹.

У 1818 році Харківський університет обрав його почесним членом, адже заслуги С. Потоцького перед університетом були досить значними: «Щира турбота про університет не покидала Потоцького впродовж всього часу його кураторства. Потоцький стояв на чолі корпорації, як її справжній захисник, і своїм впливом багато зробив для встановлення добрих взаємин між університетом і суспільством. Вільний від усякого роду упереджень, далекий від станової та релігійної виключності: вельможа й католик відвідував хати сільських вчителів і був ревним захисником для тих православних священиків, які чим-небудь прислужилися справі освіти. <...> Потоцького належало назвати ідеалом куратора. <...> Потоцький був гідним проводирем університету й залишив помітний слід своєю просвітницькою діяльністю»¹⁰.

6 Skowronek J. Op. cit. – S. 139.

7 Ibidem. – S.138-139.

8 Яновський Л. Вказ. праця. – С. 57.

9 Там само. – С. 159.

10 Там само.

Підсумовуючи короткий огляд трьох, на нашу думку, найважливіших «освітніх проєктів» родини Потоцьких на українських землях майже за століття можемо зробити такі висновки:

Уманський василіанський монастир і школа при ньому, а також Немирівська гімназія фундувалися й підтримувалися польськими аристократами Потоцькими ще з часів Речі Посполитої. Ці меценатські «проєкти» вони продовжували й у ХІХ столітті, коли значний вплив на розвиток і стан освіти вже мав офіційний Санкт-Петербурґ;

Немирівська гімназія отримувала фінансово-матеріальну підтримку від Б. Потоцького, який був лояльним до російського царату;

Участь С. Потоцького в організації та відкритті університету в Харкові була значною, його діяльність сприяла вирішенню не лише організаційних, а й також фінансових і кадрових питань у процесі становлення професорсько-викладацького складу університету на початку історії цього навчального закладу. З усіх трьох розглянутих «проєктів» саме цей пройшов через усі «терни» суспільно-політичних потрясінь та трансформацій.

Юлія Ярцун,

*Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини*

«ПАТРІОТИЧНИЙ ГАРДЕРОБ» ШЛЯХТИ КИЇВЩИНИ В СЕРЕДИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

В останні роки спостерігається тенденція все частішої появи праць вітчизняних істориків, присвячених найрізноманітнішим аспектам повсякденного життя різних соціальних прошарків суспільства. Попри таку популярність, малодослідженим залишається питання повсякденного життя шляхти. Широке трактування поняття «повсякдення» дозволяє нам поглянути на будні цього привілейованого стану через призму моди.

Мода – цілісне та універсальне явище, що проникає майже в усі сфери життєдіяльності людей, виходить за рамки кожного з фрагментів людської та соціальної реальності¹, охоплює різні сторони соціального життя, свідомості та поведінки людини, соціальних груп.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні впливу соціально-політичних явищ середини ХІХ ст. на моду шляхти Київської губернії, та її поширення на зміст цих явищ. В даному дослідженні під поняттям «моди» будемо розуміти лише один з її аспектів – гардероб (одяг, аксесуари).

Мода шляхти як наукова проблема ще не увійшла до кола зацікавлень вітчизняних істориків. Фрагментарну інформацію знахо-

димо в працях Ю. Земського², О. Ніколаєнко³, М. Хададової⁴. Більше інформації міститься в статтях польських дослідниць: М. Полак-Палкевіч⁵ та А. Шерадзької⁶.

Вагому частину джерельної бази становлять архівні матеріали, які зберігаються в Державному архіві Київської області (ДАКО) та Центральному державному історичному архіві України (ЦДАК). Опрацьовані документи пояснюють причини поширення політичного трауру на території Російської імперії, містять описи характерних елементів національного та траурного одягу, розкривають поетапність репресивної політики уряду щодо прихильників такого вбрання. В сукупності, перераховані

2 Земський Ю.С. Стратегія організації Січневого повстання 1863-1864 рр. в Правобережній Україні та перешкоди в її реалізації / Ю.С. Земський // Історичний архів. – 2011. – Вип. 6. – С. 26-30.

3 Ніколаєнко О.О. Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: громадське і приватне життя: монографія / О.О. Ніколаєнко. – Х.: Вид-во НТМТ, 2015. – 360 с.

4 Хададова М. Жінки в польському національно-визвольному русі 30-60-х рр. ХІХ ст. (на прикладі Волинської губернії) [Електронний ресурс] / М. Хададова. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/4893/1/hadadova.pdf>. – Назва з екрана.

5 Polak-Palkiewicz E. «Zostałem szczęśliwym mężem Anioła...». Traugutt i kobiety [Електронний ресурс] / E. Polak-Palkiewicz E. – Режим доступу: <http://ewapolak-palkiewicz.pl/traugutt-i-kobiety/>. – Назва з екрана.

6 Sieradzkiej A. Ubory i biżuteria okresu żałoby narodowej doby Powstania Styczniowego [Електронний ресурс] / A. Sieradzkiej. – Режим доступу: <http://blogpress.pl/node/18204>. – Назва з екрана.

1 Комих, Н.Г. Тихонова А. Мода як соціальний феномен в сучасному соціологічному дискурсі [Електронний ресурс] / Н.Г. Комих. – Режим доступу: <http://slavutajournal.com.ua/archiv-nomeriv/slavuta-vipusk-4-5-2011/moda-yak-socialnij-fenomen-v-suchasnomu-sociologichnomu-diskursi/>. – Назва з екрана.

джерела дозволяють всебічно розкрити задекларовану тему.

Мода – відображення епохи. Одяг, як ні що інше, втілює прагнення, пріоритети і смаки цілих поколінь. Мода в середовищі шляхти у ХІХ ст. формувалася під впливом загальноєвропейських процесів: винаходи та відкриття в науці, панування реалізму в мистецтві, революції.

Мода ніколи не була суто приватною сферою життя індивіда, на модні тенденції завжди мали вплив публічна сфера та політичні мотиви. Доказом цього є одна з головних функцій, яку виконувала тогочасна мода – демонстрація соціального статусу та фінансового добробуту особи, а в період польських національно-визвольних повстань – ідентифікатора політичного.

Визначником моди середини ХІХ ст. стали події після 1830-1831 рр., та Січневе повстання 1863 р., яке вбрало населення (прихильників повстанців та відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р.) в чорні кольори, і вплинуло на появу в гардеробі символічних деталей.

Траурний одяг як символ скорботи має довгу історію, але, так як і національне вбрання, змінює свою функцію після національно-визвольних повстань. Носіння національного та траурного вбрання шляхтою було сигналом для Імперії про зростання радикальних патріотичних настроїв польського населення. В цей час все більш помітною стає різниця між сімейним та політичним трауром.

Події в Австрійській імперії в 40-х рр. ХІХ ст. підживлюють національні прагнення поляків, які проживали у її складі після 1795 р. Національні мотиви по відновленню держави проявилися, в першу чергу, в розповсюдженні символічних предметів, що мали нагадати полякам хто вони і звідки походять. Вже з 1846 р. на території Російської імперії виявляємо випадки потрапляння з-за кордону трубок, табакерок, годинників та інших предметів із забороненими символами, з'являється інформація про агітацію до носіння трауру, яка часто поєднувалася з погрозами. Уряд, намагаючись взяти ситуацію під свій контроль, видає митникам наказ жорстко перевіряти імпортовані товари¹.

Але ці заходи не мали успіху. На ярмарках частішають випадки продажу національного одягу та символічних деталей гардеробу. В 1847 р. у Дубні у єврея вмиє розкупили 1200 конфедераток (національний польський головний убір з чотирикутним верхом)². У цьому ж році на ярмарці в Бердичеві арештовують

поміщика А. Абрамовича, який купує перстень із зображенням якоря, хреста та серця³, а у продавця-єврея знаходять ще 5 пар годинників із зображенням Костюшки. Такі непоодинокі інциденти спонукають владу заборонити носіння польського національного одягу⁴.

Події 1860-х рр. кардинально змінюють ситуацію. З активізацією патріотичного руху в Королівстві Польському на територію Київської губернії поширюється мода на носіння трауру (траур був оголошений польськими демократами обов'язковим для всіх поляків після розстрілу російськими військами демонстрації у Варшаві в лютому 1861 року), національного одягу та різних умовних символічних знаків⁵.

Носіння трауру стає одним із способів демонстрації невдоволення репресивними діями уряду. Траурний одяг, в більшості, був поширений серед жінок. У випадку жінок політичний траур дуже часто збігався з родинним – чоловіки, що гинули в ході бойових дій, були також синами, батьками, братами, чоловіками та нареченими.

Жінки намагалися продемонструвати збереження історичної пам'яті та свою солідарність з повстанцями, одягаючи чорні сукні в знак трауру, а також прикраси з чавуну, чим демонстрували передачу коштовностей на потреби повстання. Саме такі образи жінок можна побачити на картинах Я. Матейки чи А. Гротгера⁶.

У жіночому вбранні чорний колір замінює свіжі весняні барви, ця заміна стосувалося навіть квітів на капелюшках. Яскраві відтінки зникають з дитячого вбрання, у траурні сукні вдягнуто ляльок, а обручі для ігор обмотано чорною та білою тасьмою. На виставці журналів моди бачимо зразки виключно чорних, білих або сірих кольорів. У жіночих журналах, які в умовах цензури містили інформацію серйозного соціального змісту, в розділах, присвячених моді, з'являються замасковані статті (наприклад, замітка про траурну моду в Франції), в яких обговорювали сукні та аксесуари у відповідних кольорах⁷.

Полковник Генерального штабу А. Гейнс, який керував бойовими діями в деяких губерніях Королівства Польського, залишив у своїй кореспонденції докладні замальовки побачених ним численних зразків: «... Їх [жінок] виняткові кольори – чорний з білим. ...На грудях у них повішені на чорних вервицях і ланцюгах великі чорні хрести з білим розп'яттям і маленькі срібні медальйони, на

1 Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 797. – Спр. 119. – Ч. 1. – Арк. 7.

2 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 796. – Спр. 25. – Арк. 6.

3 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 796. – Спр. 222. – Арк. 21.

4 Там само. – Арк. 24.

5 Земський Ю.С. Вказ. праця. – С. 27.

6 Ніколаєнко О.О. Вказ. праця. – С. 266.

7 Polak-Pańkiewicz E. Op. cit.

одній стороні яких зображений зламаний хрест з розп'яттям, під ним одноголовий польський орел, що тримає в одній лапі хрест, а в іншій пальмову гілку. Кругом напис: «Боже, благослови Польщу». На звороті медалі Ченстоховська Божя Матір, під нею терновий вінець... До особливостей жіночого вбрання належать також траурні браслети, запонки, шпильки та інші прикраси дамського туалету, із зображенням білого польського орла в червоному полі, з портретом Костюшки, Йосипа Понятовського, Чарторийського, Міцкевича і інших; брошки у вигляді тернового вінка з хрестом або якорем посередині, покритими пальмовою гілкою...»¹.

В.Шульгін, історик, професор Київського університету Св. Володимира, описав реакцію місцевого польського населення, особливо жіноцтва, на лютневі події у Варшаві, свідком яких був: «...жінки вдягалися в сукні з плерезами, надягали білі гарібальдійки та конфедератки з чорним пір'ям (що, треба зізнатися, багатьом личило, і ця обставина, звичайно, посилювала патріотизм), на шию вішали чорні хрести та сталеві красиві ланцюги, на руки коралові браслети»².

Кольорове та біле вбрання дозволяли одягати тільки нареченим або на урочисті патріотичні заходи. Траур поширювався не лише на одяг, а й на настрої. Бали, раути, різні товариські розваги сприймалися негативно, а їх учасники засуджувалися та отримували погрози³. Так, власниця приватного пансіону шляхетних дівчат у Білій Церкві Галіцька, приїхавши в гості до своєї колишньої вихованки Андрущенко, звинувачує її в зраді Батьківщини, так як остання не носить траурного вбрання, веселиться та танцює⁴.

Шляхта трансливала свою політичну та національну позицію не тільки через одяг, а й за допомогою інших символів. У 1861 р. в м. Умані у костелі влаштовано панахиду за померлими у Варшаві. Присутніх на панахиді було більше 45 поміщиків із сім'ями. Катафалк із символічною пустою труною стояв посеред костелу, на ньому лежав терновий вінок с чорними і білими стрічками. Після закінчення богослужіння дружина статського радника пані Ружицька підійшла до катафалку, взяла вінок зі стрічками з труни, який всі присутні розламували та кожен брав собі по шматку стрічки⁵.

1 Долбилов М. Полонофобия и русификация Северо-Западного края (1860-е гг.): метаморфозы этностереотипов [Електронний ресурс] / М. Долбилов. – Режим доступу: www.timeandspace.lviv.ua/files/library/dolbilov-rusifikacija4550757a84ee5.doc. – Назва с екрана.

2 Хададова М. Вказ. праця.

3 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 797. – Спр. 119. – Ч. 1. – Арк. 7.

4 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 814. – Спр. 47. – Арк. 2.

5 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 811. – Спр. 51. – Ч. II. – Арк.

Влада, зрозумівши небезпеку такого патріотизму, одразу заборонила носити політичний траур, розробивши систему штрафів та покарань. Одним з прикладів тиску на жінок може бути виселення з території губернії в Королівство Польське у 1861 р. власниці магазину жіночого одягу в Києві Ю. Скорочинської та її двох сестер – Леонтини та Наталії через те, що прийшли до місцевого костелу в чорних сукнях та конфедератках, обшитих чорною опушкою та прикрашеними чорним страусиним пір'ям⁶.

Заборона носіння трауру та переслідування призвели до конспірації, яка проявилася в заміні класичних елементів траурного вбрання, так би мовити, зашифровці символів.

Як свідчить рапорт київського повітового справника (начальник поліції), який зберігається в Державному архіві Київської області, одночасно з припиненням носіння траурного одягу, винахідливі польські дами, при чорному кольорі сукні почали носити квіти, стрічки та інші прикраси, виключно блакитного та лілового кольорів. Полячки спеціально прикрашали сережки, брошки та інші туалетні речі камінням цих кольорів (бірюзою та ін.). Речі згаданих кольорів носять завжди разом, наприклад так: якщо дама має при шляпці букет лілового кольору, то стрічки обов'язково будуть блакитного, або навпаки, але завжди при мантіях, бурнусах та інших накидках чорного кольору. Блакитний і ліловий кольори знаменують те саме, що й траур. Блакитний колір означає надію, а ліловий – кров і помсту⁷. За справою носіння «кривавого трауру» в 1864 р. по Київській губернії до суду притягнуто 83 особи, 23 з них оправдано, 55 оштрафовано⁸.

1 лютого 1864 р. підтверджено заборону на носіння політичного трауру. В результаті чого заарештовано дворянку Ю. Жарчинську, Л. Зелінську, Р. Мальчевську, Е. Подгурську, австрійську піддану Л. Фелькер, дружину секретаря Васильківської місцевої думи Є. Верлінську, дворянку М. Дзевульську, Ю. Моргулець, Е. Снеховську⁹.

Репресивні заходи влади не зупинили носіння політичного трауру. І хоча у 1866 р. національний траур був офіційно знятий, велика кількість жінок до кінця життя залишилися вірною чорній сукні, і це вже було приватне рішення кожної окремо взятої особи.

Якщо носіння траурного одягу було поширене серед жінок, то чоловіки акцентували увагу

361-363.

6 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 811. – Спр. 197. – Арк. 1.

7 Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 2. – Оп. 179. – Спр. 1022. – Арк. 123.

8 Там само. – Арк. 204.

9 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 814. – Спр. 189. – Арк. 8.

на патріотичних настроях тодішнього суспільства та готовності до боротьби за відновлення незалежності, шукаючи в одязі прив'язки до національної традиції. Транслявали свою позицію, одягаючи вбрання з національними елементами та додаючи до костюмів спеціальні символічні знаки, а саме: польські контуші, чамарки, конфедератки; одяг повстанців – свиту із селянського сукна до колін, широкий шкіряний пояс, чоботи з довгими халявами та смушкову чорну шапку з білим верхом, брошки з терновим вінком та пояс з якорем¹.

Чоловіча біжутерія та коштовності у другій половині XIX століття виходять з моди. Допустимими широковживаними аксесуарами стають прикрашені патріотичними символами кишенькові годинники, спадкові перстні, шпильки до краватки² та інші. Наприклад, у дворянина с. Вільшана Звенигородського повіту Й. Завадського під час обшуку знайшли гудзики із зображенням білого одноголового орла на чорному тлі³.

Символічні знаки можна було зустріти навіть на носовичках. Один з таких потрапив на територію губернії з Австрійської імперії. Цікавий для нас тим, що на ньому вишита емблема з політичним підтекстом: на одному кінці смерть з косою, а на іншому мертва голова, на третьому – арматура з різної зброї (коси, хоругви), на четвертому – одноголовий польський орел⁴. Підтекст очевидний – заклик до виступу за незалежність зі зброєю в руках.

У 1861 р. заборонено в'їзд до Російської імперії іноземних підданих в польських національних костюмах та з умовними символічними знаками, адже поява такого вбрання мала негативний вплив на місцевих поляків. Прецедентом до заборони став приїзд австрійського підданого Годлевського, який був одягнений в чамарку та конфедератку, жилет з довгими лапами до колін у вигляді жупанника та чорний лакований пояс із зображенням на пряжці Костюшки⁵. Вбрання Годлевського було розцінене як спроба агітації та підбурення.

У червні 1863 р. заборонено полювання у лісах з метою попередження можливого повстання. Такі обмеження були наслідком того, що, вибираючись на полювання, шляхтичі, зазвичай, одягали зручну свиту з грубого селянського сукна до колін, підперезану широким чорним шкіряним поясом, смушкову чорну шапку з білим верхом та чоботи з довгою халявою, а це,

як відомо, був класичний повстанський образ. Дозвіл на полювання могли отримати лише ті особи, які відмовлялися від такого одягу, не рахуючи чобіт⁶. Такі заходи унеможливлювали маскування повстанців під мисливців.

Як у випадку з політичним трауром, почалося переслідування поляків, які, не дивлячись на заборону, продовжували носити національні костюми. Особи, які були помічені в носінні трауру та національного одягу, не маючи на те причин і дозволу, арештовувалися та повинні були сплатити штраф. Арешти здійснювалися незалежно від статі та статусу. Для арештованих виділялися спеціальні приміщення окремо для жінок та чоловіків, але з однаковими побутовими умовами⁷.

В місті Сквирі було оштрафовано дворянина А. Цивінського за те, що був одягнений в чамарку із селянського сукна, та мав підвішені до годинникового ланцюга емблематичні знаки: хрест та якір⁸.

В домі губернського секретаря Є. Ольшанського, батька розстріляного за участь у повстанні Р. Ольшанського, знайдено фотографії поляків в національному одязі та символічними знаками, а також сам одяг: рейтузи із сіро-синього сукна, лакований широкий пояс з пряжкою, чамарка, верхня рубаша обшита плетінкою, великі хутряні рукавиці, два жіночих сюртука⁹. В результаті обшуку господаря дому було арештовано.

Вислано до Королівства Польського кравця Бінгеля, який приїхав з Варшави на контр-актову ярмарку до Києва і продавав місцевій шляхті чамарки¹⁰.

Часто доходило навіть до абсурдних ситуацій. Наприклад, поліція арештувала бердичівського дворянина Ф. Дроздовського за те, що носить бурку, але, як виявилось, носить він її останні дванадцять років без будь-яких політичних мотивів¹¹.

Задля запобігання повторення таких ситуацій генерал-губернатором видано розпорядження про надання особам, які довели законність носіння ними трауру (законним вважався лише сімейний) та окремих предметів національного одягу, спеціальних посвідчень¹².

Наголосимо, що не варто наділяти якостями патріотизму та самопожертви весь шляхетський загаль, адже далеко не всі представники шляхти підтримували ідеї повстання. На про-

1 Там само. – Арк. 17.

2 Sieradzkiej A. Op. cit.

3 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 814. – Спр. 157. – Арк. 36.

4 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 797. – Спр. 119. – Ч. 1. – Арк. 13.

5 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 811. – Спр. 191. – Арк. 1.

6 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 813. – Спр. 113. – Арк. 1.

7 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 814. – Спр. 189. – Арк. 17.

8 ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 179. – Спр. 102. – Арк. 35.

9 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 814. – Спр. 169. – Арк. 7; 20.

10 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 812. – Спр. 29. – Арк. 1-2.

11 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 814. – Спр. 458. – Арк. 1.

12 ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 814. – Спр. 189. – Арк. 17.

тивагу прогресивним прихильникам західно-європейських демократизаційних ідей, було багато поляків, які, користуючись неабиякими благами у Російській імперії, не могли не остерігатися втрати свого соціального комфорту.

Як вказує Ю. Земський, лише поодинокі представники заможного шляхетства стали відчайдухами, що зважилися відкрито виступити на боці повстанців. Нагомість, більшість не могла, аби «не втратити гонору», не виявляти у «колі своїх людей» симпатій чи навіть матеріальної підтримки, однак воліли це робити

потай, щоб не накликати на себе репресій та не позбутися тих благ, якими втішалися. І, природно, беручи «участь в справі», сподівалися ці блага поліпшити¹.

Таким чином, мода шляхти середини XIX ст. виїшла за рамки тільки приватного життя та стала віддзеркаленням соціального-політичної ситуації в кордонах Російської імперії, способом пасивної демонстрації незадоволення політикою уряду, виявом патріотизму та готовності до боротьби за незалежність.

¹ Земський Ю.С. Вказ. праця. – С. 29.

Jaroslav Serednicki,
(Lwów)

ZWYCIĘSTWO SZABLI UKRAIŃSKIEJ W BITWIE Z KAWALERJĄ BOLSZEWICKĄ NA PODOLU. WOJNA POLSKO-BOLSZEWICKA 1919-1921 rr.

Od maja 1920 r. Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej pod dowództwem gen. Michajła Omelanowicza-Pawlenki walczyła z bolszewikami na froncie Południowo-Wschódniem w podporządkowaniu operatywnym 6-j Armii Polskiej gen. Wacława Iwaszkiewicza. Historyki polskie wysoko ocenili waleczność Armii URL, co uparcie trzymała od 17 lipca pozycję na brzegu zachodnim rzeki Zbrucz w rejonie Gusiatina na Podolu. Uczestnik tych walk ppułk. Pawło Szandruk opisał ich w 1923 r. w wydawanym w Polsce czasopiśmie «Tabor». On i inne dowódcy Armii URL zwrócili uwagę w publikacjach na klęskę bolszewików w wielkiej bitwie kawalerijskiej 25 lipca 1920 r. pod miasteczkiem Sidorów.

Kilka dni przed bitwą 7-a brzygada strzelecka ppułk. P. Szandruka i cała 3-a Żelazna dywizja piechoty z trudem odbiwali ataki wielkich jednostek kawalerii bolszewickiej, krory niejednokrotnie forsowali Zbrucz. 24 lipca dowództwo Armii URL żuciło do walki ostatni odwód – Otdzielną dywizję konną gen. Iwana Omelanowicza-Pawlenki (brata młodszego). 25 lipca rano dywizja konna (1200 szabel) ruszyła na pomoc piechocie ukraińskiej, którą atakowała brygada kawalerii bolszewickiej i inne jednostki konne (1500 szabel). Miejscowość pod Sidorowem była bardzo przydatna dla wielkiej bitwy kawalerijskiej.

Gen. I. Omelanowicz-Pawlenko jechał w ochroną na czele dywizji i odreagował jako doświadczony kawalerzysta na atak większego oddziału jazdy bolszewickiej. Oddał dowództwo pułk. Oleksy Almazowu, a zatem on i jego ochro-

na wycięgnuli szablami i uderzyli ostrogami konię. Przy szarży general rubał czerwonych naprawo i nalewo, w czym był wirtuozem. Za nim rubał bolszewików jego ordynarca podchorąży Sulejman.

Na pomoc generalu pułk. O. Almazow posłał Czarny pułk Piotra Diaczenki. Czarny pułk lub pułk Zaporozców czarnych nazywał się tak za kolorem mundurów i czapek ze szłykami zaporozskimi. Pułk atakował w czoło brygadę bolszewicką. Prawe skrzydło atakował 3-ti pułk kozaków donskich Michajła Frołowa z 3-j żelaznej dywizji. Na lewe skrzydło gen. I. Omelanowicz-Pawlenko żucił Czygrynski i Lubeński pułki konne. Kawaleria czerwona, ukrywając pole zabitymi i rannymi, uciekała w poplochu do Sidirowa.

Gen. I. Omelanowicz-Pawlenko na czele kurzenia konnego imeni koszewego Iwana Sirka obszedł Sidorów z tyłu i atakował bolszewików. Do 11-j godziny brygada i inne jednostki kawalerii czerwonej byli rozbite. W bitwie razem walczyło do 2500 szabel. Dowódca brygady był zabity, komisarz zastrelil się w kółku kozaków ukraińskich. Wzięto do niewoli kilka set bolszewików również trofeji – 34 karabiny maszynowe, 3 armaty, tabory, konie, 11 wozów medykamentów. Otdzielna dywizja konna gen. Iwana Omelanowicza-Pawlenki wyżuciła grupę udarną bolszewików za Zbrucz. Tylko 16 sierpnia Armia URL przez sytuację operatywną odstąpiła za rzekę Dniestr.

31 sierpnia 1920 roku 1-a dywizja jazdy gen. Juliusza Rómmla i inne jednostki kawalerii polskiej rozbili i zmusili do ucieczki za Bug Zachodni 1-ą Konną armię Siemiona Budionnego. Ale to ju inna opowiedz.

«ПОЧУТТЯ ВЕЛИКОГО ОBOB'ЯЗКУ, ПОКЛАДЕНОМУ НА ГЕНЕРАЛЬНИЙ ШТАБ БАТЬКІВЩИНОЮ...»: ЗАСНУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІЧНИХ КУРСІВ ШТАБНИХ СТАРШИН У ТАБОРІ КАЛІШ (ПОЛЬЩА) У 1921-1924 рр.*

Дана дослідницька проблема належить до числа досить маловивчених – в історіографії до неї вперше у 1996-1997 рр. звернувся автор цієї статті у кількох своїх публікаціях, обмежившись висвітленням лише першої фази діяльності Академічних курсів впродовж 1921 – першої половини 1922 рр.¹, після чого впродовж майже двох десятиліть вона практично не розроблялась. Нині – у зв'язку з потребою уведення до наукового обігу нових архівних документів з ЦДАВО України – існує потреба розглянути специфіку діяльності згаданих курсів у подальший час аж до їх ліквідації у 1924 р.

Після завершення бойових дій з РСЧА 21 листопада 1920 р. Армія УНР була впродовж наступного місяця була інтернована у таборах Польщі. Українське вояцтво опинилось у досить складних побутових умовах, повною мірою відчувши всі невігоди чужини (незадовільне харчування та побутові умови у більшості таборів, холод і нестача теплої одягу, брак всіх матеріальних ресурсів). В таких умовах лише конструктивна робота могла врятувати вояцтво Армії УНР від деградації.

Одним з пріоритетних напрямком діяльності Державного Центру УНР в екзилі протягом 1921 р. стало впровадження військового навчання, при чому головна увага приділялася фаховій освіті українського старшинства. Практичного здійснення цього вимагали невідкладні потреби військового будівництва армії, бо через майже безперервні бої на протязі останніх двох років, її старшинський корпус не мав слушної нагоди для підвищення свого фахового рівня. Армія відчувала велику нестачу досвідчених штабних працівників.

1 Срібняк І. До початків заснування Української воєнної академії Генерального штабу // Вісті комбатанта. – Торонто-Нью-Йорк, 1996. – Ч.1. – С.60-67; Срібняк І., Кучер В. Фахова підготовка старшин Генерального штабу Армії УНР у 1921-1923 рр. // Розбудова держави. – К., 1996. – № 7. – С.28-32; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.). – Київ-Флядельфія, 1997. – С.49-56.

* Підготовлено завдяки сприянню Студіуму Східної Європи (Studium Europę Wschodniej) Варшавського університету, за ініціативи якого 2014 р. була започаткована щорічна Нагорода імені Івана Виговського (під почесним патронатом Президента Польщі), що вручається рішенням Капітули Нагороди у складі 25 університетів та вищих шкіл Польщі.

Разом з тим, Уряд і Армія УНР вважали своє перебування в Польщі тимчасовим й нетривалим періодом перед своїм поверненням в Україну та готувались до майбутнього розгорнення там нових частин та з'єднань, що у свою чергу вимагало великої кількості старшин всіх родів зброї, і особливо – штабних, зусиллями яких це й мало бути здійснене. Відтак період інтернування Військ УНР у таборах мав бути використаний для реалізації цілого комплексу заходів, і зокрема для заснування авторитетного військового закладу, покликаного забезпечити належний рівень підготовки старшин генерального штабу.

Тому вже у лютому 1921 р. Вища Військова Рада (ВВР) Армії УНР під головуванням генштабу генерал-поручника М.Юнакова запропонувала розпочати підготовку майбутніх слухачів до Військової академії при Генеральному штабі. Випускники цього закладу, після закінчення визначеного терміну навчання мали б зайняти відповідальні посади в оперативних штабах Армії УНР. Проте хронічна нестача коштів у Державній скарбниці, яку відчували всі державні і військові установи УНР, примусила тимчасово обмежитися організацією підготовчого (для вступу до Академії) військового закладу.

На виконання рішень ВВР військовий міністр Уряду УНР у квітні 1921 р. доручив 3-му Генерал-квартирмейстеру Генерального штабу Армії УНР генштабу полковнику Василю Сігаріву скласти Положення про «Скорочені курси по підготовці штабових старшин до праці в оперативних штабах Армії УНР». Відповідно до цього доручення, він також мав визначити відповідне місце для влаштування Курсів та розробити програму і план занять майбутнього навчального закладу². До розробки нормативних документів полковник В.Сігарів залучив підполковників С.Вишемірського і Б. Снігіріва, спільними зусиллями яких всі положення були вчасно розроблені, а після особистого відвід-

2 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.239, арк.5.

ування всіх таборів інтернованих, полковник Сігарів визначив і найкраще місце для влаштування Курсів – Калішський табір¹.

Децо пізніше всі документи були розглянуті та затверджені начальником Генерального штабу Армії УНР на той час генштабу генерал-хорунжим В. Сальським, військовим міністром Уряду УНР генштабу генерал-хорунжим М. Безручком та Головним Отаманом С. Петлюрою². Комплектування Курсів слухачами мало було відбутися шляхом відрядження у Каліш високоосвічених і національно свідомих старшин, призначених командувачами дивізій. За їх особистим вибором на Курси було відібрано 60 старшин, які мали витримати вступний іспит.

У кінці липня 1921 р. на нараді старших військових начальників Армії УНР було вирішено негайно розпочати формування Курсів, незважаючи на відчутний брак коштів на ці потреби. Для виконання цього рішення на початку серпня 1921 р. до Калішу був відряджений генштабу підполковник Сергій Вишемірський, якому було доручено закінчити всі підготовчі заходи з організації Курсів. Завдяки всебічному сприянню начальника групи інтернованих українських військ у Каліші генштабу генерал-хорунжого О.Удовиченка для майбутніх Курсів були відведені необхідні навчальні приміщення, призначений відповідний обслуговуючий персонал, майже завершено попереднє формування їх постійного складу.

27 жовтня 1921 р. наказом ч.63 Головної Команди Військ УНР «Скорочені курси по підготовці штабних старшин для праці в оперативних штабах Армії УНР» почали діяти. Цим наказом були зроблені й необхідні призначення на посади в апараті цього закладу: завідувачем «Учбовою частиною» став підполковник С. Вишемірський, завідуючим адміністративно-господарською частиною – полковник Є. Бакланів-Петрів; завідуючим слухачами Курсів було призначено полковника А. Рибицького і начальником Господарчого відділу – підполковника Д. Бистрицького. Загальна кількість постійного складу Курсів нараховувала лише 11 осіб.

Керувати роботою Курсів було доручено одному з найдосвідченіших військових фахівців Армії УНР – генштабу генерал-поручнику С. Дядюше, який у своїй діяльності мав безпосередньо підлягати начальникові Генерального штабу Армії УНР³. Після переїзду начальника Курсів у Каліш був укомплектований штат лекторів у складі 14 осіб. Серед них були такі відомі військові діячі як помічник начальника Генераль-

ного штабу на той час генштабу генерал-поручник Г.Янушевський, командуючий 3-ю Залізною дивізією генерал О.Удовиченко та ін.⁴

4 листопада 1921 р. було асигновано першу суму – 260 тис. марок польських (м.п.) – з числа призначених для потреб Курсів, що дало можливість замовити і придбати необхідні меблі та приладдя для занять, підготувати класи і кімнату для загального старшинського зібрання Курсів. В об'яві, якою військове командування сповіщало про початок роботи Курсів, були сформульовані певні умови, яким мали відповідати майбутні слухачі-старшини (як мінімум два роки служби на старшинських посадах в Армії УНР, наявність загальної середньої освіти та відповідної атестації від командування дивізії, військовий ранг не вище підполковника)⁵.

На жаль, в останню мить виявилось, що відряджені на Курси старшини можуть приїхати не з усіх груп інтернованих українських військ – через перешкоди з боку польської адміністрації таборів. Тому було вирішено відкрити лише один клас, а другий сформувати децо пізніше – вже після приїзду решти слухачів. Всього на Курси для складання іспитів прибуло 37 старшин зі складу 2-ї Волинської, 3-ї Залізної, 4-ї Київської, 6-ї Січової стрілецьких дивізій, Спільної Юнацької Школи та Охорони Головного Отамана.

З цього числа слухачів 7 старшин мали повну військову освіту (юнацька школа довоєнного часу), 30 – скінчили скорочені курси юнацької школи військового часу, п'ятеро – мали закінчену та незакінчену вищу загальну освіту, 24 – середню освіту, троє – незакінчену середню освіту, і ще п'ять старшин приступили до навчання, маючи лише початкову освіту⁶. Аналіз освітнього рівня слухачів Курсів дає можливість зробити висновок, що переважна більшість старшин мала достатню освітній ценз (середню у поєднанні з фаховою, скорочені курси юнацької школи військового часу), що давало можливість успішно продовжувати навчання. Проте наявність у складі кандидатів до числа слухачів осіб з початковою освітою свідчила про певну випадковість відбору командирами дивізій старшин до цього закладу. 10-14 листопада серед старшин були проведені вступні іспити (з тактики, топографії і статутів), які успішно витримало 35 чол. Вони і були зараховані до складу Скорочених курсів. Через різні обставини ще 8 старшин на протязі студій були виключені з Курсів і повернулися на місце попередньої служби⁷.

4 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.226, арк.40.

5 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.158, арк.79.

6 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.226, арк.40-41.

7 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.226, арк.40-41.

1 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.226, арк.39-42.

2 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.226, арк.39-42.

3 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.158, арк.78.

Курси розпочали свою діяльність 21 листопада 1921 р. згідно до розробленого плану тижневих розкладів занять. Загальна невелика сума асигнованих на потреби Курсів коштів, з яких більша частина пішла на влаштування учбових приміщень, унеможливила придбати все необхідне для проведення лекцій. Головне – не вистачало підручників, якими були забезпечені тільки викладачі. Слід зазначити, що з деяких дисциплін (техніка штабної служби, адміністрація) взагалі були відсутні будь-які видання. Внаслідок цього лекторам доводилося складати у цих випадках курси лекцій на ґрунті власних фахових знань та досвіду, використовуючи матеріали з польських і французьких періодичних видань. У свою чергу слухачі, не маючи підручників, були змушені вести докладні конспекти з курсів, які викладалися старшинами і генералами Генерального штабу Армії УНР. Одночасно старшини мали готуватись до занять з штабної гри та захищати власні реферати. Все це, разом з несприятливими для навчання умовами таборового життя, ускладнювало ведення навчального процесу, але не знижувало загального рівня знань, що здобували старшини.

Щоб скоординувати роботу всіх лекторів, 27 грудня 1921 р. було скликано педагогічну нараду, під час якої визначено, що майбутні випускники Скорочених курсів не можуть цілком дорівнювати тим старшинами Генерального штабу Армії УНР, які здобули свої кваліфікації у довоєнний час. Учасники наради також констатували, що досягти справжнього рівня Військової академії не дозволяла ані загальна підготовка слухачів і лекторів, ані термін навчання (6 міс.), ані той рівень лекцій, які викладалися на Курсах. Крім того, майже повна відсутність підручників також перешкоджала у тому, щоб хоча би мінімально наблизитися до справжніх академічних вимог. На нараді було вирішено вважати Скорочені курси лише підготовчим закладом до вступу в майбутню академію, приділивши головну увагу відновленню військових фахових знань слухачів, піднесенню їх світогляду та національної свідомості, надання їм певного досвіду роботи в оперативних штабах Армії УНР¹.

Проте, така зважена самооцінка власної діяльності, ніяким чином не відбивалася як на відданості дорученій справі з боку викладачів, так і на сумлінності та наполегливості з боку слухачів. Протягом 24-х тижнів студій на Курсах з 16 галузей воєнної науки було прочитано 364 годин лекцій (з числа передбачених 392 годин) і проведено 165 годин практичних занять. Старшинами було підготовлено 25 рефератів на різні військові та воєнно-історичні теми з

їх наступним обговоренням; проведено 23 заняття з штабної гри².

Інтенсивна і напружена праця лекторів та слухачів Курсів безупинно продовжувалася до початку березня 1922 р., коли були вичерпані останні кошти. Повна відсутність будь-яких фінансових засобів у Державній скарбниці призвела до тимчасового припинення лекційних викладів, але заняття з штабної гри та обговорення рефератів тривали. Ця вимушена перерва у навчанні принципово не перешкодила учбовому процесу, а навпаки – дала можливість упорядкувати досягнуте. Провід Курсів планував також на початку березня відкрити другий клас, але відсутність необхідної кількості слухачів, а головне – брак коштів, завадили це зробити. Перерва у студіях була нетривалою (з 6 по 20 березня) і після відносної стабілізації фінансового становища Уряду УНР, навчання було поновлене.

20 травня 1922 р. теоретичний і практичний курс було закінчено, а через два дні почалися випускні іспити, які тривали протягом місяця. Після їх закінчення 27 червня 1921 р. заходами командування Калішської групи інтернованих військ УНР було влаштовано скромне відзначення цієї важливої події, зокрема організовано проведення молебню, а потім «акту» (власне – урочистого випускного зібрання в залі 2-ої Волинської стрілецької дивізії)³. Під час урочистостей 27-ми старшинам, які успішно склали всі випускні іспити⁴, були видані свідоцтва належного зразка. Відзначивши цю подію як «новий етап у поступі нашої армії», Головний Отаман Військ УНР С.Петлюра у своєму зверненні до випускників вказував на «велике значення усвідомленню згаданими старшинами почуття великого обов'язку, покладеному на Генеральний штаб Батьківщини – будови міцної опори її – армії»⁵.

Попри майже повсякчасний брак коштів українське командування Калішської групи військ зуміло організувати скромне частування всіх учасників урочистих зборів. Для всіх присутніх на врученні (випускників, викладачів та запрошених генералів Армії УНР) було влаштовано святочний обід в приміщенні таборового театру. Під час його проведення виконувались музичні твори українських та зарубіжних композиторів, в меню були представлені «закуси різні, борщ зелений з пиріжками, печене з гарніром, морозене, кава, чай»⁶.

2 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.226, арк.41.

3 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.17, арк.19зв.-20; ф.3947, оп.1, спр.13а, арк.11.

4 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.10, арк.42.

5 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.246, арк.26.

6 ЦДАВО України, ф.3947, оп.1, спр.13а, арк.11.

1 ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.226, арк.41.

Після місячної відпустки всі випускники Курсів були відряджені у розпорядження начальника Генерального штабу для призначення на вакантні посади в оперативних та дивізійних штабах Армії УНР. Досить ґрунтовна загальна і спеціальна військова освіта (старшини прослухали курси з стратегії і тактики, техніки штабної служби, фортифікації і топографії, адміністрації і статистики, воєнної історії і законодавства, історії та географії України, кінноти і артилерії, українського правопису і польської мови) дозволила Генеральному штабу Армії УНР рекомендувати 15 найкращих випускників Скорочених курсів для проходження однорічного курсу навчання у Вищій військовій школі Польщі, на що влітку 1922 р. генерал-інспектор Військ УНР О.Удовиченко отримав усну згоду начальника Генерального штабу Війська Польського¹. Але цю дуже важливу для Армії УНР справу не було вирішено через відсутність потрібних коштів в українського уряду.

Між тим українське командування та Державний Центр УНР продовжували шукати будь-які можливості для уможливлення продовження фахової освіти кращих старшин Армії УНР. Вже 29 липня 1922 р. генерал-інспектор Армії УНР звернувся з окремою «доповіддю» (ч.0216/п) до Головного Отамана С. Петлюри, в якій пропонував продовжити діяльність Скорочених курсів. Останній у своїй резолюції відзначив, що це «цілком відповідає» його давнім планам, і що «справа ця може бути розв'язана при перших фінансових можливостях». На думку С. Петлюри, в першу чергу необхідно було «організувати другі курси Генштабу, а в друге треба вжити заходів що до Академії». Він запропонував генерал-інспектору в порозумінні з начальником Генерального штабу Армії УНР представити свої міркування щодо шляхів реалізації цієї справи².

В цій ситуації найнагальнішою проблемою для відновлення роботи Курсів, яка до того ж потребувала негайного вирішення, був пошук коштів, потрібних для їх започаткування та подальшої роботи. Загальні видатки на ці потреби складали сотні тисяч марок польських (про кошторис Курсів див. нижче – *авт.*). Прагнучи отримати хоча би частину потрібних коштів, начальник Генерального штабу Армії УНР на той час генерал В. Петрів у серпні 1922 р. звернувся з відповідним листом-проханням до голови Українського Громадського Комітету (УГК) у Празі Микити Шаповала, про що свідчить лист останнього у відповідь від 6 вересня 1922 р.

У ньому М. Шаповал поінформувавши, що УГК утримує в ЧСР понад 500 стипендіатів, 35 викладачів в українських вищих освітніх закладах, висловив свою готовність надати допомогу в справі військово-фахової освіти українського старшинства («коштами і книжками»), а також шляхом їх влаштування (5-10 старшин) до чеських військових шкіл. Але головним завданням командування Армії УНР, на його думку мала й надалі залишатися організація «українських вищих військових курсів в таборах на 50-100 старшин (а може й більше)»³.

Таким чином, М.Шаповал погодився надати обмежену допомогу та сприяти персонально кільком старшинам Армії УНР під час їх ймовірного вступу до спеціалізованих навчальних закладів у ЧСР, проте уник чіткої відповіді про можливість надання УГК інституційної допомоги майбутнім Академічним курсам. Отже, очевидно, що сподіватись на якусь значну матеріальну допомогу з боку УГК В. Петріву не було жодних підстав, вже хоча би виходячи з того, що члени згаданого Комітету не належали до унерівського середовища, репрезентуючи відмінні від Державного Центру УНР політичні погляди.

Це досить чітко унаочнилось у відповіді М. Шаповала (від 7 жовтня 1922 р.) на чергову пропозицію В. Петрова – створити військовий факультет при одному з українських вищих навчальних закладів у ЧСР, коли голова УГК наголосив на тому, що організація курсів в ЧСР «мала би меншу моральну вагу ніж в таборі». На його думку, продовжувати вищі курси Генштабу потрібно там, «де живуть тисячі українських військових [...], щоб старшина генеральна вчила, а старшинство молодше вчилось, працювало, поширювало свої обрії фахові, громадські і національні». Не можна заперечити М. Шаповалові й в тому, що «така робота певно робила б велике вражіння і на козацтво та підносила його духу»⁴. Голова УГК погоджувався призначити грошову допомогу на кожного лектора Академічних курсів (15-20 крон чеських місячно), «*дещо* на кожного слухача, а також на приладдя наукове і т.п.». також він наполягав на тому, що в тяжких умовах таборового побуту інтерновані вояки мали «особливо глибоко пройти курс українознавства» як неодмінну умову продовження боротьби за національні ідеали⁵.

Безперечно, у висловлених М.Шаповалом був певний здоровий глузд, проте слухність його окремих думок жодним чином не могла допомогти у відкритті Академічних курсів або

1 ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.824, арк.199.

2 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.10, арк.35зв.

3 ЦДАВО України, ф.3947, оп.1, спр.13а, арк.3-4.

4 ЦДАВО України, ф.3947, оп.1, спр.13а, арк.5.

5 ЦДАВО України, ф.3947, оп.1, спр.13а, арк.6.

хоч мінімально забезпечити їх роботу. Зрештою, УГК при всьому бажанні не міг відкрито витрачати отримані (в рамках «руської акції») від уряду ЧСР кошти на потреби інтернованих в Польщі Військ УНР, проте наразі бракує архівних даних щодо того, чи була надана хоча би обіцяна матеріальна допомога слухачам і лекторам Академічних курсів. Справа відновлення роботи Курсів активізувалась після підготовки генерал-хорунжим В.Куцем «докладу» (від 5 листопада 1922 р., ч.946) до генерал-інспектора Військ УНР генерал-поручника П.Єрошевича, в якому він виклав своє бачення подальших перспектив підготовки старшин для роботи у штабах інтернованих українських військ. Виходячи з досвіду роботи «Скорочених курсів» та першого випуску штабових старшин, В. Куц наголосив на тому, що – «такі курси, або ще з поширеним програмом, конче необхідні для Армії У.Н.Р, коли бажано схоронити кадри армії і мати в її Дієвих Штабах досвідчених працівників».

На його думку, «невелика кількість старшин Генерального Штабу в Українській Армії і повна відсутність молодших старшин Генштабу вимагає вжити всіх заходів, щоб поповнити їх кадр оскільки можливо більшою кількістю старшин, підготовлених більш-менш до фахової праці на посадах Генер[ального] Штабу». Разом з тим В.Куц вважав, що відкрити зараз Академію Генерального Штабу не видається можливим «за браком необхідних для цього великих грошей, професорів, помешкань, відповідної літератури, свободи руху для переведення практичних занять і надзвичайно тяжких умов життя як моральних, так і матеріальних»¹.

Натомість він пропонував розширити програму Курсів, «щоби скінчивші їх старшини могли би більш свідомо приступити до виконання своїх відповідальних обов'язків у дієвих штабах армії», а також збільшити тривалість Курсів з 6 до 8 місяців, надавши їм «характер академічних на зразок бувших під час війни при Російській Академії Генерального Штабу». Для відкриття таких Академічних курсів у розрахунок на 30 слухачів у таборі Каліш є відповідне приміщення, тут же знайдуться й фахові лектори, «коли їх забезпечити крім полекційної платні, ще сталим місячним утриманням хоч би в розмірі 15000 [м.п.]» (марок польських – авт.)².

На думку В. Куца – ситуація із залученням лекторів до викладання є найскладнішою внаслідок «тяжких умов таборового життя», бо крім згаданої платні їм необхідно забезпечити ще й відповідне приміщення для проживання,

знявши в такий спосіб «з них турботу про добування необхідних грошових засобів іншею працею, щоби вони могли цілком віддаватися науковій роботі»³. Не меншої уваги потребували й майбутні слухачі Курсів, які «могли б цілком зайнятись науковою працею, не турбуючись дрібницями щоденного життя: треба їм дати необхідні наукові приладдя і підручники, відповідне тепле помешкання і обільну пожиточну їжу, якої вимагає напружена праця (не менш 10 годин на добу) і крім того хоч би по 5000 марок що місячно кожному на їх ріжні дрібні видатки, аби не заставляти їх шукати заробітку на стороні».

Виходячи з цього всього і враховуючи сучасний купівельну спроможність польської валюти В.Куц пропонував забезпечити для Курсів одноразовий внесок у приблизно 1 млн. м.п., а до того ж така сама сума мала виділятися щомісячно протягом усього курсу. У представленому ним кошторисі видатків на потреби Курсів із загального суму одноразового внеску (1.140.000 м.п.) найбільше (800 тис.) припадало на придбання підручників, учбового приладдя та забезпечення роботи шапірографа. З щомісячних надходжень (1.012.000 м.п.) найзначніша частина – 740 тис. м.п. – мала бути витрачена на платню постійному та перемінному складу курсів, а також на поліпшення їхнього харчування⁴. На переконання В.Куца, у тому випадку, якщо таке фінансування було би вчасно забезпечено, а командири дивізій сприяли в організації цієї справи – «к кінцю листопада можна буде розпочати вступні іспити і відкрити академічні курси при Генеральному Штабі»⁵.

Генерал-інспектор П. Єрошевич визнав слушність пропозицій В.Куца і переадресував цю доповідь С. Петлюрі та військовому міністрові Уряду УНР на подальший розгляд. У свою чергу – 24 листопада 1922 р. С. Петлюра звернувся з відповідним листом до військового міністра генерал-поручника М.Юнакова та начальника Генерального штабу Армії УНР генерал-хорунжого В. Петріва «в справі відновлення курсів Генерального штабу», в якому наголосив на доцільності поновлення їх діяльності та виділення потрібних коштів. При цьому Головний Отаман висловив свої побажання та вказівки, які могли би сприяти піднесенню фахового рівня майбутніх слухачів курсів.

Зокрема він вважав, що «персональний склад лекторів на цих курсах слід поліпшити, притягнувши до викладів кращі сили наших старшин з освітою Генерального Штабу». На

3 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.10, арк.35зв., 37зв.

4 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.10, арк.36-36зв., 38-38зв.

5 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.10, арк.35зв., 37зв.

1 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.10, арк.35, 37.

2 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.10, арк.35зв., 37зв.

думку С. Петлюри, що хоча би кілька лекцій з «військового мистецтва» мав прочитати військовий міністр (М. Юнаків), «хоч короткий курс нашого військово-адміністративного права виголосив ген. Галкин. Слід притягнути ген[ерела] Капустянського (курс історії нашої мілітарної боротьби 1918-1920 рр.), ген[ералів] Петріва, Безручка, Змієнка і інш.». Головний Отаман був переконаний у тому, що слід було також «подбати про закупку відповідних книжок з обсягу тих дисциплін, що будуть викладатись на курсах, звернувши особливу увагу на новинки європейської післявоєнної літератури». Прагнучи допомогти майбутнім слухачам курсів у засвоєнні фахових знань, С.Петлюра визнав бажаним, «аби лекції, що будуть викладатись на курсах, стенографічно були записані і видані – хоча б літографічним способом», кошти на що «може пощастить дістати»¹.

Ухваленню рішення про відкриття Академічних курсів перебувало проведення (за розпорядженням військового міністра у порозумінні з генерал-інспектором) таємної наради («конференції») генералітету Армії УНР, яка була скликана 28 грудня 1922 р. в табір Каліш. Як йшлося у «Таємному обіжнику до відома генералам Армії УНР», вона відбувалась у приміщенні Скорочених курсів, а питання на ній розглянуті – стосувались «обговорення перших організаційних кроків щодо відкриття Академічних курсів». На цій нараді були присутні генерали В. Куц, В. Петрів, С. Дядюша, М. Капустянський, В. Шепель, Е. Башинський, М. Безручко, В. Змієнко, М. Шаповал, О. Пороховщиків, О. Козьма, а також В. Прокопович. Секретарем наради було призначено начальника учбової частини Скорочених курсів підполковника С. Вишемірського².

Присутні обговорили, зокрема, такі питання як: організація занять та забезпечення курсів фаховими лекторами з розподілом між ними курсів, які викладатимуться; забезпечення курсів потрібними навчальними матеріалами та посібниками, і особливо з числа новинок європейської літератури з історії розвитку військового мистецтва, стратегії і тактики під час Першої світової війни; організацію стенографування лекцій з подальшим їх тиражуванням для слухачів; забезпечення суворої звітності у витратах коштів, асигнованих для проведення курсів. Учасники наради погодились з письмовою пропозицією С. Петлюри, який ще раз наголосив на доцільності притягнення до викладів усіх кращих старшин з освітою Генерального Штабу³.

1 ЦДАВО України, ф.3947, оп.1, спр.13а, арк.7.

2 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.10, арк.39.

3 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.10, арк.39.

Як йшлося в «Протоколі засідань тимчасової конференції з організації Академічних курсів», на першому засіданні були обговорені деякі інші важливі інформації. Зокрема генерал Петрів повідомив присутніх про те, що ЧСР відмовила у прийомі старшин Армії УНР до Воєнної академії, натомість Румунія погодилась виділити три вакансії до академії і дві на підготовчі курси (за власний кошт слухачів), із Сербії та Угорщини – не було отримано відповідей. Довше обговорення викликало питання про доцільність започаткування першого класу Академії Генерального штабу або продовження роботи підготовчих (штабових) курсів зі збільшеною програмою. В. Петрів запропонував відкрити і курси, і 1-й клас академії, а також ще один піврічний курс навчання для тих старшин, які скінчили у 1922 р. перші курси Штабових старшин. У свою чергу, В. Куц поінформував загал про існування реальних підстав для відкриття лише підготовчих (Академічних) курсів, після чого дискусія була тимчасово припинена⁴.

Досить значна частина часу під час наради була присвячена обговоренню майбутнього викладацького складу Курсів. Учасники наради зійшлися в думці про те, що до викладання слід залучити наступних старшин та генералів: підполковника В. Євтимовича (географія України), сотника Ф. Крушинського (українське письменство), генерала М. Шаповала (українська мова), генерала О. Пороховщикова (іноземна мова: французька або німецька), полковника П. Науменка (військова історія: вибрані аспекти), генерала М. Капустянського (Українська визвольна боротьба), сотника А. Гончаренко (військова психологія), а також В. Прокоповича (історія України). Присутні обмінялись думками про шляхи забезпечення слухачів фаховою літературою, погодившись із необхідністю її закупівлі у Польщі, а також у Чехії та Німеччині. Водночас було запропоновано використовувати бібліотеку Спільної Юнацької Школи, дивізійні бібліотеки (особливо перекладні видання, які там зберігались), і бібліотеку Військового факультету в Стшалково. Під час наради було також визначено, що слухачами Академічних курсів могли стати бажані старшини (10 осіб) з кожної дивізії (за згодою командирів дивізій), вступних випробувань для них не передбачалось⁵.

Жваве обговорення широкого кола питань, пов'язаних з організацією роботи майбутніх Академічних курсів, свідчило про щире зацікавлення українського генералітету проблемами розбудови старшинського корпусу Армії

4 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.10, арк.42.

5 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.10, арк.44-44зв., 45.

УНР. Вже наступного дня В. Петрів звернувся з листом (ч. 389) до начальника Генерального штабу Армії УНР, в якому виклав своє бачення потреб українського війська. Виходячи з можливих перспектив збройної боротьби за відновлення влади УНР та тогочасної структури Армії УНР¹, В. Петрів уважав, що з огляду на «широкі простори майбутніх теренів нашої боротьби» кожна з стрілецьких бригад можливо чинитиме самостійно, відтак їх командири і начальники штабів «мусять посідати широкий військовий світогляд та фахове вишколення» (вже не кажучи про нагальну потребу мати високі кваліфікації для начальників штабів дивізій)².

Такі ж кваліфікації, на думку В. Петріва, повинні були мати й начальники майбутніх штабів груп, начальники відділів розвідки та контррозвідки цих груп, а також старшини, які працюватимуть у штабах Дієвої армії та запасних військ. Мінімальну потребу у старшинах з вищою військовою освітою (штабовими курсами) і «цілком здатних до самостійної праці», В. Петрів обраховував у 48 осіб (40 для Дієвої армії, троє – для запасних військ, 5 для Генерального штабу). Натомість станом на грудень 1922 р. у реєстрах Армії УНР перебувало лише 18 осіб, які закінчили Академію Генерального Штабу Російської імперії. Але для опанування та утримання тільки Правобережної України Армії УНР буде потрібно принаймні 140 старшин з відповідною освітою³.

Він слушно зазначав, що «ті наші старшини, що скінчили цього року Штабові курси не є по їх знанням здатні вести самостійно працю – головне за відсутності вишколу на практичних роботах під керівництвом досвідчених людей». Ті ж старшини, які скінчать восьмимісячні курси, «дістануть великий багаж знання – але не зможуть дістати умілості його пристосувати до життя». Найбільше непокоїла В.Петрова та обставина, що старшини з першого випуску Скорочених курсів «в процесі боротьби за життя втратять те знання, що їх набули на курсах». Справа в тім, що «ні одно з їх теперішніх занять для боротьби за кавалок хліба, як то праця по ношенню цегли на будинки в Каліші, рубання дров, теслярство і навіть торгівля і спекуляція не побільшує їх військових якостей, а зводить їх до зера (нуля – авт.)». Цьому, на думку генерала, мали запобігти ті

військовики, яким була «дорога наша справа і наслідки нашої майбутньої боротьби»⁴.

В. Петрів був переконаний, що лекторський склад Скорочених курсів міг би без жодного перевантаження справами організувати виклади для першого випуску (28 старшин) Скорочених курсів, після чого йому можна було би надати статус першого курсу Академії. Для його слухачів слід було забезпечити викладання додаткових дисциплін, які викладались й другому набору Академічних курсів (історія воєнної «штуки», історія Першої світової війни, історія збройної боротьби України, військова психологія). Крім того, доцільним було би і викладання прикладної тактики і стратегії в більших обсягах, адміністрація армій європейських країн (зокрема – питання мобілізації та служби тилу), виклади з історії української мови та культури та історії українського війська, «одну з чужоземних мов як можна досконаліше». Нарешті дуже важливою є практична компонента «на пляхах по зразку тих завдань, які велися на другому курсі Російської Академії Генерального Штабу, де учні курсу оперували би з групою з двох дивізій, розробляючи всі передбачення по операції, починаючи від статистичних описів районів і адміністративних передбачень по тилу і кінчаючи всіма операціями цих відділів». Взагалі, слухачам підготовчих і Академічних курсів мало бути проведення польових занять у максимальному більшому обсязі⁵.

Тільки після такої підготовки, на думку В.Петрова, «штабні старшини першого випуску будуть здатні до самостійної праці і буде знищений той колосальний пробіл в нашій мілітарній підготовці до боротьби [...] злої пам'яті 1918 і 1919 роки». В.Петрів звертав увагу на те, що грошові видатки для забезпечення роботи «повторного» курсу не будуть значними, бо їх слухачі використовуватимуть навчальні приміщення Скорочених курсів. Перспектива отримання «серйозних досвідчених працівників», на думку В.Петрова, мала перемогти спокусу мати «лише вивіску про те, що є штабні старшини, і тим самим запобігти злу, яке може потягнути за собою притягнення до праці напівобучених, які гірше можуть бути неуків»⁶.

Але попри деякі слушні моменти у висловлених В. Петрівим пропозиціях, його орієнтація на російські зразки в організації військового навчання штабних старшин, була цілком хибною. Як відомо, царська армія безславно прогнала Першу світову війну, а білий рух зазнав приголомшливої поразки від більшовиків, від-

1 Шість стрілецьких та окрема кінна дивізії (кожна трьохбригадного складу), які підлягатимуть штабу Дієвої армії; штаб запасних військ забезпечуватиме поповнення частин, а Генеральний штаб здійснюватиме планування операцій та зв'язок із закордоном та виконуватиме інші притаманні йому функції – авт.

2 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.10, арк.40.

3 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.10, арк.40.

4 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.10, арк.40-40зв.

5 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.10, арк.41.

6 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.10, арк.41-41зв.

так намагання використати російський досвід було досить сумнівним, а «надбання» російської військової науки – цілком безперспективним. Крім того, практична реалізація висловлених ним пропозицій не могла бути підкріплена потрібними коштами через цілковитий брак фінансових засобів у державній скарбниці УНР.

Взимку 1923 р. було проведено ще принаймні дві наради (20 січня, 1 лютого), на час яких продовжувалось обговорення переліку підручників для придбання, розклад занять та інші аспекти діяльності майбутніх Академічних курсів¹. У цей же час (кінець січня 1923 р.) «Скорочені курси по підготовці штабових старшин до праці в оперативних штабах Армії УНР» були реорганізовані в «Академічні курси при Генеральному Штабі Військ УНР», тобто фактично започатковано підготовче відділення до вступу до майбутньої Військової академії Генерального штабу Армії УНР (яка могла повноцінно функціонувати тільки після відновлення в Україні влади Уряду УНР). Первісний склад їх слухачів становив 34 старшини зі складу майже всіх дивізій Армії УНР².

Таке підвищення статусу Курсів обумовило й підвищення рівня навчання, збільшено кількість дисциплін (зокрема було додано інженерну справу, організацію технічних військ, дві іноземні мови, історію української визвольної боротьби). До викладання курсів було залучено 13 генералів Армії УНР, серед яких генштабу генерал-хорунжі М. Капустянський, В. Куц, М. Безручко, В. Змієнко, генерал-хорунжий О. Козьма. Читав лекції на Академічних курсах і начальник Культурно-освітнього управління Генерального штабу Армії УНР В. Прокопович³.

Проте командуванню інтернованих Військ УНР катастрофічно бракувало коштів для нормального функціонування роботи Академічних курсів, визначений кошторис з самого початку не дотримувався, і якщо у 1921 р. роботу Скорочених курсів матеріально підтримував С. Петлюра, то з його від'їздом з Польщі Академічні курси вже не мали такої можливості. Надзвичайна матеріальна скрута змушувала як слухачів, так і викладачів Курсів шукати собі додаткові засоби для існування, що негативно позначалось на рівні навчання. У зв'язку з цим Курси втратили значну кількість своїх слухачів (у серпні 1923 р. їх число зменшилось до 24 старшин)⁴.

Через злидений матеріальний стан слухачів Академічних курсів при Генеральному штабі Армії УНР ця негативна динаміка, на жаль, зберігалась і надалі, призвівши до скорочення їх кількості до 14 осіб⁵ на момент завершення їх навчання у кінці 1923 р. (докладніших даних бракує – *авт.*). Знов таки, саме таке становище слухачів Курсів обумовило їх звернення (без дати, можливо влітку 1924 р. – *авт.*) до президії УГК в Празі, в якому містився заклик допомогти їм «переїхати до Чехії аби закінчити середню освіту, кому це потрібно, аби придбати який будь фах у тамтешніх учебных закладах».

У зверненні також йшлося про «злі умови життя, брак грошей, одягу і напівголодне існування», але навіть і в цих умовах слухачі курсів «працювали і працюють щоб пізнати засади служби Генерального Штабу і стати в майбутньому в пригоді в справі будови власної армії не залежно від її конструкції та системи, котра буде обрана». В тих умовах, коли з ліквідацією таборів перестала існувати й Армія УНР, слухачам необхідно було би здобути цивільний фах, який давав би їм «змогу удержувати себе та вдосконалюватись в основнім своїм фаху». На їх переконання, в Польщі придбати такий фах було неможливо, повернення до радянської України класифікувалось слухачами як «нераціональне», натомість в ЧСР, де діяла ціла мережа різноманітних навчальних закладів – це було цілком реалістичним⁶.

Знов таки, достеменно не відомо, чи зважив УГК на це звернення та чи надав хоч якусь матеріальну допомогу слухачам Академічних курсів, але визначальним залишалось інше. Скорочені, а потім і Академічні курси підготовки штабних старшин, діяльність яких припинилася тільки з повною ліквідацією таборів інтернованих влітку 1924 р., гідно виконали своє вкрай непросте і важливе завдання підготовки фахових старшин Генерального штабу Армії УНР. Освіта, здобута слухачами на Курсах, дала можливість деяким старшинам продовжити своє навчання у спеціалізованих військових закладах Польщі та деяких інших європейських країн. Більшість випускників, посівши відповідальні посади в штабах частин та з'єднань інтернованої Армії УНР, доклали всіх зусиль для згуртування українського вояцтва та збереження його таборових та ветеранських осередків.

1 ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.10, арк.50, 51.

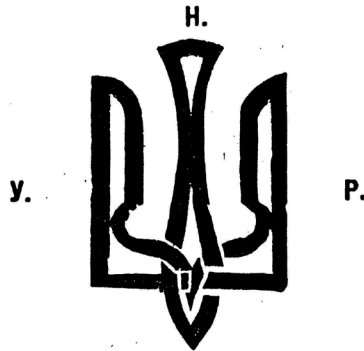
2 ЦДАВО України, ф.1078, оп.4, спр.9, арк.541.

3 ЦДАВО України, ф.1078, оп.4, спр.9, арк.488.

4 ЦДАВО України, ф.1078, оп.4, спр.9, арк.541.

5 В їх числі: підполковники М. Яценко, С. Сидоренко; сотники П. Самутін, В. Чорний-Пучко, А. Майборода, М. Пікульський, Ст.Смигоржевський, В.Добровольський, М. Сціборський; поручники І. Гомілко, І.Рогатюк, Г. Єфременко; хорунжі Д. Нестеренко і Є Орлівський (див.: ЦДАВО України, ф.3947, оп.1, спр.13а, арк.12зв.).

6 ЦДАВО України, ф.3947, оп.1, спр.13а, арк.12.

СВІДОЦТВО ч.....

Предявник цього
успішно скінчив Скорочені Курси по підготовці старшин до праці в Оперативних Штабах Армії У. Н. Р. першої черги, при чому в дисциплінах, яких викладалось на Курсах, виявив наступні успіхи:

Стратегія
Техніка Штабової Служби
Тактика
Кіннота
Армата
Фортифікація
Топографія
Адміністрація
Статистика
Воєнна Історія
Законознавство
Історія України
Географія України
Українське письменство
Польська мова

Остаточний пересічний бал

На підставі п. 37 Положення про курси всім успішно скінчившим курси надаються права:
1) по удостоєнню Начальника Генерального Штабу бути призначеними на посади Генерального Штабу в оперативних Штабах Армії У. Н. Р.,
2) вступити без іспитів в молодшу класу Української Академії Генерального Штабу і
3) носити встановлену законом Штабову уніформу з аксельбантом.

Це свідоцтво за належними підписами і відбитком державної печатки видається, як підтвердження вищезазначеного і на підставі п. 37 Положення про курси.

..... 1922 р. Калш, табір ч. 10.

НАЧАЛЬНИК КУРСІВ,
ГЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБУ ГЕНЕРАЛ-ПОРУЧНИК
ЗАВІДУЮЧИЙ УЧЕБНОЮ ЧАСТИНОЮ,
ГЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБУ ПІДПОЛКОВНИК

ЛЕКТОРИ:

УКРАЇНСЬКІ МОЛОДІЖНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В ПОЛЬЩІ: ТИПОЛОГІЗАЦІЯ І ФОРМИ ДІЯЛЬНОСТІ (1920 – 1939 рр.)

Тематика заснування, типологізації, особливостей діяльності українських молодіжних організацій в міжвоєнній Європі є актуальною для дослідження. В наукових працях сучасних українських та зарубіжних істориків мало уваги приділяється саме молодіжним організаціям за кордоном. Найчастіше, про молодь говориться в контексті всієї української міжвоєнної еміграції в Європі.

Найповніше у наукових роботах вітчизняних та зарубіжних істориків розкрито тему української еміграції у Чехословаччині у 1920 – 1939 рр. Однак, варто наголосити, що питання української військової, політичної, академічної та культурної еміграції у Польщі неодноразово піднімалося у наукових дослідженнях. Більшість з них опосередковано стосуються молодіжної тематики, однак дають можливість встановити причини появи та діяльності організацій молоді та визначити рівень їх взаємодії з іншими емігрантськими групами та товариствами та міжнародними молодіжними спільнотами. Зокрема, про культурно-освітню діяльність яка стала одним із чинників не тільки підвищення освітнього рівня військових Армії УНР, інтернованих в польських таборах, але і важливим фактором появи студентських, пластових та інших організацій в таборах наголошують українські та польські дослідники І. Срібняк, З. Карпус, А. Колянчук, З. Кисіль, К. Пашкевич та інші¹. Також про інтернованих військових Армії УНР як одне із джерел студентської еміграції зазначає О. Дуднік².

1 Срібняк І. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1919–1924 рр.) – К., 2000. – 324 с.; Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918–1924. – Toruń, 1997. – 209 s.; його ж. Pobyt żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w obozach internowania w Polsce w latach 1920–1924. // Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. – Toruń, 1996, – s. 455–464; Кисіль З. Українське воєнно-історичне товариство (1920 – 1939) // Український історичний журнал. – 2001. – №2. – С. 100–110; Kolańczuk A. Ukraińscy generałowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920–1939. – Przemyśl, 2009. – 283 s.; його ж. Żołnierze Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej internowani w Polsce (1920–1924). // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń 1997. – s. 273–307; Paszkiewicz K. Szkolnictwo i oświata wojsk Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920–1924. // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – s. 329–334.

2 Дуднік О. Студентство як основна складова української політичної еміграції у 20-ті рр. XX ст. // Наук. записки Ви-

окремі аспекти культурно-освітньої діяльності української еміграції, і зокрема, молоді у міжвоєнній Польщі піднімав у своїх працях А. Портнов³.

В польській історіографії відсутні спеціальні дослідження, присвячені українським молодіжним (найперше студентським) організаціям у 1920 – 1939 рр. Однак, питань форм та методів діяльності українських студентських організацій в контексті молодіжного руху у міжвоєнній Польщі, торкався, наприклад А. Пільх⁴, а про українські студентські корпорації писав П. Томашевські⁵. Також українську молодь у Польщі як частину всієї української еміграції розглядав О. Вішка⁶.

Це далеко не весь перелік вітчизняних та зарубіжних досліджень, які прямо чи опосередковано торкаються теми українських молодіжних організацій, їх видів та форм діяльності в Польщі в 1920 – 1939 рр. Однак, в даній статті представлена спроба на основі попередніх напрацювань та широкої джерельної бази встановити типологізацію та охарактеризувати основні форми діяльності українських молодіжних організацій в міжвоєнній Польщі.

Щодо джерельної бази, то варто відзначити цінний матеріал студентських видань, наприклад: «Студентський голос» – пресовий орган Української студентської громади Варшави, який виходив наприкінці 1920-х – на почат-

ницького держ. пед. університету ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип. 4. – Вінниця, 2002. – С. 103–106; його ж. Український студентський рух у міжвоєнній Польщі та за її межами в контексті польсько-українських взаємовідносин. // Nad Wisłą a Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. – Toruń-Kijów, 2002. – № 1. – С. 206–218.

3 Портнов А. Культурне життя української еміграції в міжвоєнній Польщі (1921–1939) в освітленні польської історіографії // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 114–119; його ж. Наука у вигнанні. Науково-освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). – Харків, 2008. – 256 с.

4 Pilch A. „Rzeczpospolita akademicka». Studenci i polityka. – Kraków, 1997. – 330 s.; його ж. Studenci Krkowa w Drugiej Rzeczypospolitej. – Kraków, 2004. – 423 s.

5 Tomaszewski P. Polskie korporacje akademickie w latach 1918–1939. – Toruń, 2011. – 516 s.

6 Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939, Toruń 2004. Wiszka E., „Dancigierzy» – działalność ukraińskich organizacji studenckich na Politechnice Gdańskiej w latach 1922 – 1933. // Rocznik Gdański. – Tom LX, zeszyt 1, 2000. – S. 63–70.

ку 1930-х років, або ж «Альманах українського студентського життя», виданий 1931 р. силами Української студентської громади Кракова та ін.

Натомість документи Центрального державного архіву вищих органів влади України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву зарубіжної україніки містять інформацію про основні етапи, організаційне оформлення та діяльність студентських та пластових організацій в Польщі. Також слід звернути увагу на документи архіву Університету ім. Адама Міцкевича в Познані та архіву Ягеллонського університету в Кракові, присвячених заснуванню та діяльності українських організацій при цих університетах в міжвоєнний період.

Країнами перебування української молоді на еміграції були головним чином Чехословаччина (де завдяки сприятливим політичним обставинам та економічним умовам зосередилось чи не найбільше, за різними підрахунками до 5 тисяч молодих емігрантів протягом 1920 – 1939 років), а також Польщі, Німеччина, Австрія, Франція. Варто відзначити, що Польща протягом всього міжвоєнного двадцятиліття була важливим осередком для українців як із Наддніпрянщини, так із західноукраїнських земель. Значний відсоток серед них становила молодь.

Українська молодь в Польщі була представлена як колишніми військовими Армії Української Народної Республіки, інтернованими в таборах, так чисто академічною частиною (випускники середніх шкіл та гімназій, студенти, молоді науковці), тобто тими, хто не брав участь ні в Першій світовій війні, ні в національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. В першій половині 1920-х років переважну більшість серед молоді становили колишні військові, проте, вже наприкінці 1920-х років на початку 1930-х років основну масу молодих емігрантів представляли люди, не задіяні в військових та революційних подіях першої чверті ХХ століття, які були вимушені залишити Батьківщину з огляду на політичні умови та позбавлені можливості здобувати вищу освіту вдома¹.

Військові Армії УНР, інтернованої в польських таборах стали важливим підґрунтям для молодіжних (студентських, пластових) організацій як в Польщі, так і в інших країнах Європи. Так, уже взимку 1920–1921 рр. по таборах для інтернованих військ українських і по місцях оселення української цивільної еміграції повстають українські студентські громади². На-

прикінці 1921 р. кількість членів українських студентських громад у польських таборах становила понад 1 тис. чоловік³. Наприклад, за даними на липень 1921 р. в таборі в Ланцуті (одному з найбільших осередків інтернованої Армії УНР на території Польщі) студентська громада становила 56 членів, 45 з яких виявили бажання продовжувати навчання і мали для цього відповідні документи. Громада через Союз українських студентів-емігрантів в Польщі вживала заходи щодо влаштування цих студентів на навчання до вищих навчальних закладів Варшави, Кракова, Познані⁴. Або, зокрема, в таборі у Стшалкові в 1921 р. була заснована та діяла Українська студентська громада, мета якої полягала у «вихованні наукових кадрів української інтелігенції, що перебуває в таборі, а також організації каси взаємодопомоги студентам»⁵. Форми діяльності: лекції, реферати, дискусії, видання часописів і брошур, виставки, концерти, вечірки тощо⁶.

Окрім студентських громад, в таборах набуває поширення спортивно-патріотичний рух, який проявився у пластових організаціях. В таборі в Щипіорно була заснована Школа українських пластунів. Крім викладання обов'язкових предметів (праці в майстернях і на городі, природознавства) окрема увага приділялась фізичному вихованню. Почавши з військових спортивних вправ у школі, пластуни перейшли до т. зв. «американського спорту», для чого приїхав спеціальний інструктор, а спортивне приладдя надіслала добродійна місія – УМСА (Товариство Американської Християнської Молоді), вона ж розробила спеціальну спортивну програму, до якої входили: гімнастика, масові ігри, складні ігри (волейбол, баскетбол, бейсбол, футбол), бокс, легка атлетика та ін. Через два місяці після початку занять пластуни школи успішно змагалися з учнями польських шкіл⁷.

Освітні товариства, студентські громади, спортивно-патріотичні гуртки в таборах інтернування стали основою для молодіжних (головним чином студентських) організацій не тільки Польщі, але й інших європейських країн, де протягом міжвоєнного двадцятиліття перебували наші емігранти. Головне ж

Львів, ф. 399, оп. 1, спр. 89, арк. 9.

3 Гуменюк О. Шлях емігранта: від воїна до студента // Наше слово. – № 7. – Варшава, 14 лютого 2016 р. – С.9.

4 Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ), ф. 15, оп. 1, спр. 71, арк. 96.

5 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.3524, оп. 1, спр. 3, арк. 2.

6 Вішка Е. Українська студентська громада в Варшаві (1921–1939) // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, pod red. S. Kozaka. – Z. 13–14. – Warszawa 2002. – S. 172.

7 Пап-Пугач С. Пластовий альманах. – Рим, 1976. – С. 110.

1 Гуменюк О. Джерела формування та характерні особливості української студентської міжвоєнної еміграції в Польщі // Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки. – К., 2013. – Вип. 2. – С. 88–90.

2 Центральний державний історичний архів України, м.

завдання «таборових» студентських громад на початку 1920-х років полягало у всебічній допомозі бажаючим вступити до вищих навчальних закладів. Заради виконання цієї місії студентські громади активно співпрацювали як з українськими урядовими органами на еміграції, так і з польською владою¹.

Організаційне становлення українського молодіжного руху в Польщі відбувалось на початку 1920-х років. Важливими кроками в цьому напрямі стали з'їзди представників студентських громад у 1921–1922 рр. (всього проведено п'ять з'їздів). Саме тоді були розроблені та затверджені механізми вступу всіх бажаючих інтернованих військових до вищих навчальних закладів.

Отже, з метою вироблення основних положень академічної праці в Польщі, її форм та методів, а також заснування керуючого представницького органу – 20–23 червня 1921 р. у Варшаві відбувся з'їзд представників всіх студентських громад. На ньому засновано Союз українських студентських громад у Польщі і вибрано Головну Управу Союзу².

Вирішальне значення мали два останні з'їзди. Так, на четвертому з'їзді (29 квітня – 5 травня 1922 р.) делегати постановили: таборів громади, як організації перехідного типу мали вже достатньо часу, щоб забезпечити переїзд усіх своїх членів до академічних центрів. Ухвалено рішення, що до наступного академічного року вони підлягають цілковитій ліквідації шляхом переходу їх членів до безпосередньої академічної праці³.

На початку 1922 р. щораз більшого впливу набувають українські студентські громади Варшави і Кракова, які уже пройшли стадію організаційного становлення. Учасники з'їзду постановили, що подальша діяльність цих громад повинна зазнати якісних змін, а саме: перейти від т.зв. «етапового» характеру, місця тимчасового перебування для студентів, що виїжджають до інших країн, до забезпечення повноцінного функціонування всіх сфер організації на принципах академізму⁴.

Крім того, протягом останніх двох з'їздів було узгоджено статут та визначено форми і методи діяльності Союзу українських студентів-емігрантів у Польщі.

Отже, студіююча молодь стала рушійною силою молодіжного руху міжвоєнної Польщі.

1 Gumeniuk O. Kulturalno-oświatowa działalność w obozach internowanych w Polsce w kontekście ukraińskiej studenckiej emigracji // Historia i Polityka. – № 11. – Toruń, 2014. – S. 122–123.

2 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.269, оп.1, спр.517, арк.110.

3 ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 517, арк. 136.

4 ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 517, арк. 137.

Найбільшими осередками, де навчалися українці були Варшава, Краків, Познань. Саме в цих містах повстали багатофункціональні українські студентські громади (УСГ) з численними секціями та окремими гуртками, а уже наприкінці 1920-х років корпорації. Завдання УСГ – допомога своїм членам (матеріальна, юридична, у навчанні тощо), широка культурно-просвітня діяльність. Головний їх принцип діяльності – аполітичність. Крім того, декларувалось невторчання у справи польського студентства та не допускалася членами УСГ підтримка жодної політичної сили.

Варшава протягом міжвоєнного періоду була важливим центром для української студіюючої молоді. Тому Українська студентська громада у польській столиці, заснована 15 березня 1921 р., стала однією із центральних організацій української молоді не лише в Польщі, але і в Європі. Про її роль зазначалось на сторінках студентської преси: «український студент може цілком загубитись серед чужинецького загалу, може підпасти під чужі впливи. Обов'язком нашим є зробити цікавим і вартісним життя Громади, створити в ній щось таке, щоби притягало і об'єднувало українське студентство, не даючи їм танути серед моря чужинців. На зовні ми повинні виказуватися як найбільшою працею, маніфестуватися перед чужинцями нашими національно-культурними здобутками й пропагувати наші національні ідеї і стремління. Те, що у Варшаві перебуває значна кількість студентів різних національностей (білоруси, болгар, німці) улегче це завдання⁵».

Засновником Громади був Тиміш Олесіюк – один із лідерів українського студентського руху міжвоєнної Європи⁶. Серед її очільників було чимало в подальшому визначних діячів, зокрема, художник Петро Мегик, або ж Микола Ливицький – третій Президент Державного Центру УНР в екзилі (1967 – 1989).

Влітку 1921 р. УСГ у Варшаві у своєму складі нараховувала 83 особи, протягом року Громада досягла максимуму – 148 членів⁷. Таке різке чисельне зростання пояснюється тим, що на початку 1920-х років УСГ у Варшаві виконувала функцію «етапного пункту», через який проходили українські студенти по дорозі з таборів далі на захід (найчастіше до Чехословаччини). УСГ організувала та всіляко допомагала українській молоді, що виїжджала

5 Звіт з діяльності Української Студентської Громади у Варшаві за академічний рік 1926–1927 // Студентський вісник. – Прага, 1927. – Ч. 10/12. – С. 38.

6 Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. – Toruń 2004, - s. 208.

7 ЦДАЗУ, ф. 15, оп. 1, спр. 73, арк. 22.

до країн Європи на навчання. Надалі кількісний склад УСГ коливався в межах 100 чоловік.

При варшавській УСГ діяли численні гуртки: медичний, правничий, математичний, природничий, агрономічний, лісників, артистично-малярський, економістів, гурток студенток, хор, драматичний гурток¹ тощо. Протягом нетривалого часу наприкінці 1920-х – початку 1930-х виходив офіційний орган Громади – «Студентський голос»².

Часто влаштовувались вечори, присвячені пам'ятним датам в історії України та з нагоди свят (Щедрий Вечір, андріївські вечорниці, відзначення річниць Громади), на які запрошували гостей, в основному із студентського загалу Варшави³.

Гарною традицією УСГ в Варшаві став репрезентативний національний концерт-бал. Протягом міжвоєнного періоду українське громадянство раз на рік (переважно в лютому) збиралось на концерт-бал, організований УСГ для того «щоб забувши про турботи сірого щоденного життя, відпочити душею, а також засвідчити, що й нам не чужі звичаї і традиції культурного світу»⁴. На подібному заході була присутня не тільки українська громадськість, а й також поляки та іноземці.

Студентське життя Варшави не було монолітним. Аполітична УСГ за декілька років існування перестала влаштовувати частину своїх членів. І 1928 р. дійшло до того, що частина діячів Громади (М. Ливицький, Ю. Косач, Є. Чехович) заснували Об'єднання українських націоналістів-державників, яке стало предтечею українських корпорацій у Варшаві. До серйозного розколу в лавах українських студентів польської столиці не дійшло⁵. УСГ і надалі залишалась однією із центральних організацій українського студентства в Європі аж до ліквідації у 1939 р.

Краків протягом міжвоєнного періоду також стає центром українського молодіжного життя. Тут українські студенти гуртувались навколо так званої Громади ще починаючи з 1919 р. Протягом 1923 – 1924 рр., коли більш гостро постає питання про українські високі школи у Львові, частина студентів зневірившись в позитив-

ному вирішенні цієї проблеми, вписується на навчання до польських вищих навчальних закладів, зокрема, і до краківських. Зі значним збільшенням кількості українських студентів на польських вищах, виникає потреба заснування української студентської організації.

29 жовтня 1924 р. на зборах студенти, в основному Ягеллонського університету, офіційно заснували Українську студентську громаду (1924 р. вдалося затвердити статут організації, яка діяла ще від 1919 р.). Завдання новоутвореної УСГ полягали в наступному: організувати українських студентів в Кракові, забезпечувати матеріальну допомогу членам товариства, заступати їх інтереси перед владою університету, презентувати українське студентство в Кракові перед українським громадянством та своїми і іноземними студентськими організаціями тощо⁶. Тобто Громада виконувала функції загальностудентської організації, де одну з головних ролей відігравала допомога своїм членам (матеріальна, юридична, освітня), а також велике значення мала культурно-освітня робота. Кожного тижня відбувались збори членів УСГ, де вирішувались питання діяльності організації, зачитувались реферати, обговорювались питання соціально-економічного та культурного розвитку України.

Коли у 1925 р. до Ягеллонського університету на навчання приїхало 100 студентів із західноукраїнських земель, настав новий період у роботі УСГ. На 1925 р. у складі Громади нараховувалось 375 членів⁷. На основі культурно-освітнього відділу утворено 10 секцій: математично-природнична, географічна, технічна, історична, соціологічна, господарсько-кооперативна, студенток, пластова, спортивна, літературна⁸. В подальшому кількість секцій зростає до 13 (наприкінці 1920-х років)⁹. Така структурна перебудова УСГ і сприяла активізації роботи її членів, оскільки об'єднувала людей за інтересами.

Окремо варто зупинитись на пластовому напрямі УСГ Кракова. Тут на початку 1930-х років існував пластовий курінь ім. 22-го січня (або досить часто в документах зустрічається назва пластова секція¹⁰) при Українській студентській громаді. Курінь діяв як туристично-краєзнавча секція Пласту, на чолі якого був в подальшому відомий діяч Організації українських націоналістів (ОУН) – М. Климишин.

1 Gumeniuk O. Działalność kulturalno-oświatowa studentów ukraińskich w Polsce w latach 1920–1939 // *Przestrzeń kulturowa słowian*. – Tom II. – Lublin, 2013. – S. 201.

2 Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. – Toruń 2004, - s. 210–211.

3 З життя українського студентства // *Студентський вісник*. – Прага, 1926. – Ч. 2. – С. 26.

ЦДАВО України, ф. 3571, оп. 1, спр. 37, арк. 138.

4 ЦДАВО України, ф. 3571, оп. 1, спр. 40, арк. 186.

5 Гумениук О. Підґрунтя організованого студентства в Польщі // *Наше слово*. – № 23. – Варшава, 5 червня 2016. – С. 9.

6 Бажанський М. Товариство Українська студентська громада // *Альманах українського студентського життя в Кракові*. – Краків, 1931 – С. 60–61.

7 ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 651, арк. 26.

8 З життя українського студентства // *Студентський вісник*. – Ч. 3. – Прага, 1928. – С.24–25.

9 ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 651, арк. 29.

10 ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 957, арк. 48.

Після заборони Пласту польською владою в 1933 р. значна частина членів куреня перейшли до ОУН. Із звітів про діяльність Української студентської громади в Кракові за 1938 р. бачимо, що секція туристично-краєзнавча при Громаді продовжує діяти, але вже без проведення характерної пластової роботи¹.

Та незважаючи на інтенсифікацію діяльності та чисельне зростання членів УСГ, не вдалось уникнути розколу і в лавах цієї організації. Наприкінці 1920-х років, так само як і в Варшаві, частина членів УСГ була незадоволена аполітичністю Громади. Так, у другій половині 1920-х років у Кракові з'являються перші українські студентські корпорації «Сян», «Пролом», «Чорноморе»². Разом з тим, не відбувалось масового виходу студентства із лав УСГ. Увійшовши до складу корпорацій чи інших організацій, більшість не полишало членства в Громаді. Просто тепер бажаючи долучитись до політичної сфери, отримали змогу це зробити в новоутворених організаціях, не пориваючи зв'язки із УСГ. Громада в Кракові проіснувала до початку Другої світової війни.

Познань стала ще одним центром українського молодіжного руху у міжвоєнний період. Серед нашого студентства найбільше тут було вихідців із західноукраїнських земель, однак і представників Наддніпрянщини також вистачало. Не дивлячись на це, конфліктів в студентському середовищі не було.

1921 р. українські студенти Познанського університету заснували Українську студентську громаду. Більшість членів Громади становили студенти-медики, оскільки саме на медичному факультеті навчалось найбільше українців. Серед членів УСГ в Познані було чимало відомих в подальшому діячів. Так, у списках УСГ за 1926 р. значиться ім'я Юрія Липи³.

Кількість членів УСГ протягом міжвоєнного періоду коливалась в межах 60 – 80 чоловік. За даними на 1927/28 академічний рік УСГ в Познані об'єднувала 60 чоловік⁴, а на 1928/29 академічний рік уже – 72 члени⁵. А форми діяльності були подібні до варшавської та краківської громад. Крім допомогової функції, велике значення надавалось культурно-освітній сфері. Особлива увага приділялась святкуванню національних та релігійних свят, роковин, важливих подій в історії Укра-

їни, організовували лекції, вечори для членів Громади та гостей⁶.

В Познані у другій половині 1920-х років набуває більшої популярності корпораційний рух, постає 1927 р. корпорація українських студентів «Чорноморе». Поява корпорацій не призвела до занепаду УСГ в Познані. Члени УСГ входили також до складу корпорацій. А Громада продовжувала надавати матеріальну, юридичну та освітню допомогу та проводити культурно-освітні акції до початку Другої світової війни.

Друга половина 1920-х років стала часом посилення ідеологічних течій в молодіжному середовищі. Особливо помітно це було на прикладі студентських корпорацій. Якщо українські студентські громади виконували роль об'єднуючого фактора в студентському середовищі та надавали всебічну допомогу своїм членам. Натомість, з появою у другій половині 1920-х років корпорацій український студентський рух набуває ідеологічного забарвлення. Корпорації виникли на протигагу аполітичним студентським громадам, як вияв націоналістичних прагнень української молоді. Хоча поштовх їх появи надав загальноєвропейський студентський корпорантський рух, проте українські корпорації не стали копією польських чи німецьких організацій, а створили власну самобутню субкультуру.

Корпорації – ідеологічні студентські товариства з обмеженою кількістю членів для плекання патріотизму, відваги й дисципліни у своїх членів. На першому місці було патріотичне виховання молоді та особлива увага приділялась ідеологічній складовій. Так, в статуті познанської корпорації «Чорноморе» зазначалось: «корпорація є організацією виховною на засадах карності і ієрархії, братерства і товариського такту, а zarazом є організацією ідеологічною, бо прийняла одну ідеологію, її uznala за свою і на її принципах виховуємо своїх членів⁷». У фокусі корпорацій перебували студенти, яким відводилась роль рушійної сили нації: «через оздоровлення і оживлення відносин серед нас самих як Корпорацій, через духовний вплив на місцеві низові організації маємо впливати на кращий розвій і осягнення нашого студентства⁸» – говорилося у відозві управи корпорації «Чорноморе» в Гданську. Кожна корпорація мала власні барви у одязі та гасло.

Міцність корпорацій полягала в особливостях організації та відносинах між їх членами, що базувалась на ієрархії та карності. В дійсні члени – лицарі, обиралися люди, які

1 Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, sygnatura 793, s. 97.

2 Pilch A. Studenci Krakowa w Drugiej Rzeczypospolitej. – Kraków, 2004. – S. 146 – 147.

3 ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 651, арк. 49.

4 ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 651, арк. 69.

5 ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 651, арк. 71.

6 ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 651, арк. 69.

7 ЦДАВО України, ф. 3980, оп. 1, спр. 1, арк. 15.

8 ЦДАВО України, ф. 3980, оп. 1, спр. 2, арк. 5.

пройшли певний випробний термін (близько року) побувши т.зв. «новиками». Новиком міг стати будь-який студент вищого навчального закладу української народності, що напише відповідну заяву. Порадником та провідником новика був призначений лицар – «дядько». Всі новики підлягали одному лицарю – т.зв. «старший лицар», який ними опікувався, роздавав роботу, пояснював статут і правильники та готував до переходу в лицарі. Щоб приєднатися до лицарів, новик повинен був виконати ряд вимог: бути присутнім на зборах товариства, проявляти зацікавленість та обізнаність в громадських справах, розумітися на тогочасних українських ідеологічних течіях, продемонструвати знання рідної історії, статуту, правильника та кодексу честі корпорації. Отримавши одностайну згоду лицарів, новак ставав повноправним членом організацій – комілітоном (побратим, соратник)¹.

Духовним і організаційним центром корпорації був стяг лицарів, що вибирав з-поміж себе управу з трьох членів: референт внутрішніх справ, референт зовнішніх справ та секретар. Лицар, постійно поповнюючи свої теоретичні знання у вибраній або призначеній йому ділянці, повинен був знайти їм застосування в на практиці².

У корпораціях співпрацювало одразу кілька поколінь. Ті члени, що закінчили навчання в університетах, не відходили від справ, а входили до т.зв. «Старої Хати»³. В деяких корпораціях (наприклад «Чорноморе») були ще члени-репрезентанти, або іншими словами – «духовні наставники», серед них Юрій Липа з Познані, Іван Мірчук з Праги, Євген Чехович з Варшави та інші.

Корпорації діяли легально, хоча частина зборів проходила таємно. Щотижня проводились віча (збори), де вирішувались поточні справи, зачитувались і обговорювались реферати. Особлива увага приділялась відзначенню національних і релігійних свят і організацій вечорів⁴. Протягом року відбувались окрім віч корпорації, також збори лицарів, управи, новиків, влаштовувались урочисті прогулянки, святкові збори, спортивні змагання.

Поточні справи, зокрема, надання звання лицаря, розглядало і виконувало віче лицарів. Воно було єдине компетентне в зміні й доповненні статутів, звичаїв та правильників. Важ-

ливіші зміни в статуті й ідеології вимагали згоди «Старої Хати» і засновників корпорації. Крім того, віче лицарів було найвищою судовою інстанцією і вирішувало непорозуміння між комілітонами⁵. Загалом протягом року проводилось близько 20 віч корпорацій.

У 1920–1930-і роки корпораційні традиції в українському студентському середовищі отримали продовження за кордоном. У Вільному місті Данциг (сучасний Гданськ) 1924 р. українські студенти заснували корпорацію «Чорноморе». В тому ж році в Данцигу з'являється ще одна українська студентська корпорація – «Галич», а наступного року – «Зарево».

Данцигська «Чорноморе» з девізом: «Честь! Украина! Товариськість!» зайняла провідне місце в українському студентському корпораційному житті. Мета товариства: «великодержавний і національний характер соборної Української Держави, – а завдання, – збереження позитивних державотворчих традицій, поборювання в собі і в інших українського анархізму та хаосу, витворення психологічного й фізичного типу громадянина, здібного до творчої праці в побудові держави, а також як передумову одностайності – плекання товариськість⁶». Відповідно до цих постулатів діяли не тільки «Чорноморе», а й інші українські студентські корпорації. На чолі данцигської «Чорноморе» в різний час були Зенон Кохановський, Володимир Бачинський та інші. Зовнішніми відзнаками «Чорноморе» був чорно-блакитно-чорний стяг і вбрання такого ж кольору. Корпорація видавала власний часопис «Чорноморе» протягом 1920-х рр., а в 1930-і рр. виходив друком журнал «Корпораційна трибуна».

Члени «Чорноморе» в Гданську відзначали національні та релігійні свята, дбали про розвиток спорту та популяризували українську культуру серед іноземної спільноти. Точну чисельність корпорантів встановити важко, але за загальними підрахунками, вона коливалась в межах 40 – 70 чоловік в залежності від року⁷. Загалом в кожній корпорації щороку нараховувалось близько 40 членів. Така невелика чисельність пояснюється особливими правилами вступу та закритістю організації.

У другій половині 1920-х років у Варшаві (1928 р.), Кракові (1928 р.), Познані (1927 р.) і Львові (1928 р.) були утворені корпорації «Чорноморе», що увійшли до Союзу українських студентських братніх корпорацій «Чорноморе»

1 Микіта І. Українські корпорації в Кракові // Альманах українського студентського життя в Кракові. – Краків, 1931 – С. 85.

2 ЦДАЗУ, ф. 15, оп. 1, спр. 85, арк. 7.

3 Там само, арк. 5.

4 Wiszka E. „Dancigierzy» – działalność ukraińskich organizacji studenckich na Politechnice Gdańskiej w latach 1922–1933 // Rocznik Gdański. – Tom LX, zeszyt 1, 2000. – S. 66.

5 ЦДАЗУ, ф. 15, оп. 1, спр. 85, арк. 6.

6 ЦДАЗУ, ф. 15, оп. 1, спр. 85, арк. 4.

7 Tomaszewski P. Polskie korporacje akademickie w latach 1918 – 1939. – Toruń, 2011. – S. 452.

(травень 1928 р.), під керівництвом гданської організації¹.

Структура та основні форми діяльності «чорноморських» корпорацій були схожі. Ось, наприклад, як згадував про познанську «Чорноморе» комілітон Теодор Мацьків: «Ми сходилися раз в п'ятницю і неділю на дискусії в ресторані на Кантака вулиці, в середмісті Познаня. Там відбувалися відчити і засідання корпорації або самого відділу, полагоджувалися справи... Корпорація «Чорноморе» мала достатній вплив на студентів в Познані. Всі її члени були карні, послухні, добре вчилися, не марнували студій і часу та стали взірцем для інших студентів, а ім'я корпорації «Чорноморе» стало відоме в Польщі і за границею...»². Заснована корпорація «Чорноморе» в Познані була 4 червня 1927 р. шістьма студентами. Уже наступного року вона нараховувала у своєму складі 17 чоловік³.

За тим же принципом діяла і варшавська «Чорноморе», головним ідейним натхненником якої був Євген Чехович. Єдине на що варто звернути увагу, так це на видавничу діяльність. Протягом 1928–1929 рр. у Варшаві виходив журнал «Чорноморе», який став продовженням гданського часопису тої самої назви. У 1933 р. Є. Чехович редагував також часопис «Корпораційна трибуна» – додаток до празького видання «Студентський вісник». Того ж року львівсько-варшавське видавництво «Чорноморе» видало «Український студентський календар»⁴.

Крім «Чорноморе» великий вплив серед українського студентства мали корпорації «Запороже», що так само як і «Чорноморе» утворили братній союз⁵. Структура, принципи роботи, ідеологічна складова всіх українських студентських корпорацій були схожі. Головне їх завдання полягало у вихованні фізично здорового, ідеологічно свідомого українця-патріота, готового у будь-який момент стати до боротьби за власну державу. Більшість укра-

їнських студентських корпорацій діяли до початку Другої світової війни.

Українські корпорації були невід'ємною складовою європейського студентського руху з характерним українськими національними рисами. Їх діяльність як ідеологічних організацій, засвідчило нерозривний зв'язок студентства з іншими українськими групами за кордоном. Вони стали основою для українського націоналістичного руху у ХХ ст.

У 1920–1939 роках саме студенти були основою для молодіжних організацій як в Польщі, так і в інших країнах Європи. Молодіжні організації пройшли організаційне становлення на початку 1920-х років та набули характерних рис, в залежності від форм діяльності та ідеологічної складової своїх членів. На першому етапі (до середини 1920-х років) об'єднавчим фактором української молоді стали студентські громади, пластові товариства, культурно-освітні організації в таборах інтернованих військ Армії УНР. Вони носили тимчасовий характер, а їх головне завдання полягало у всебічній допомозі бажаним вступити до вищих навчальних закладів, а також підвищення культурного та освітнього рівня військових.

Українські студентські громади в найбільших академічних центрах міжвоєнної Польщі: Варшаві, Кракові та Познані виконували роль загально студентських аполітичних організацій. Окрім надання своїм членам юридичної та матеріальної допомоги, вони ставили собі за мету об'єднання студентства на ґрунті культурно-освітньої роботи, збереженні національних традицій, популяризації інформації про Україну та її народ серед якомога ширшого кола іноземців через власні видання, участь у міжнародних студентських конференціях та спортивних змаганнях, відзначення національних свят та пам'ятних дат за участі іноземних гостей, тощо.

Ще одним типом студентських організацій стали корпорації. Хоча традиції корпорантського життя були відомі у колі європейських студентів ще з ХІХ ст., однак саме на міжвоєнне двадцятиліття припадає їх відродження. Протягом цього періоду корпорації набувають великої популярності серед польських та німецьких студентів. Не оминула ця тенденція і українських емігрантів. Однак, студентські корпорації на еміграції стали виразниками ідеологічних поглядів українського народу, що ґрунтувались на загальноєвропейських цінностях.

1 Wiszka E. „Dancigierzy» – działalność ukraińskich organizacji studenckich na Politechnice Gdańskiej w latach 1922–1933 // Rocznik Gdański. – Tom LX, zeszyt 1, 2000. – S. 67.

2 Гуменюк О. Українські студентські корпорації в Польщі // Наше слово. – № 27. – Варшава, 3 липня 2016. – С.9.

3 ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 649, арк. 48.

4 Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920 – 1939. – Toruń, 2004. – S. 233.

5 Гуменюк О. Студентські корпорації в контексті міжнародної діяльності української міжвоєнної еміграції в Європі // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 22. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2013. – С. 71.

Віктор Гудзь,
*Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького*
Віталій Гудзь,
*Софійський університет імені св. Климента Охридського
(Республіка Болгарія)*

ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ З РЕСПУБЛІКОЮ ПОЛЬЩА НАПРИКІНЦІ ХХ СТОЛІТТЯ

У зв'язку розпадом СРСР і крахом так званої «світової системи соціалізму» останнє десятиріччя ХХ ст. ознаменувалося кардинальними змінами в системі світових міжнародних відносин. Під впливом геополітичних змін і внутрішньої соціально-політичної ситуації в Україні та Польщі стала нагальною потреба осмислення стратегії державного розвитку та подальшого європейського і міждержавного співробітництва. Період 90-х років у розвитку відносин Польщі та України отримав означення (за аналогією відносин в Галичині наприкінці ХІХ ст.) як «нова ера співпраці». Сучасна історіографія налічує достатньо публікацій з цієї проблематики в тому числі дисертацій і монографій, як в Україні, так і в Польщі та за їх межами[1].

В дослідженнях польсько-українських відносин за останні чверть виділяється щонайменше шість періодів, позначених чинниками геополітичного та внутрішньодержавного характеру[2], і недостатньо вивчених окремишньо. У даній статті ставиться мета дослідити політичні чинники та базові джерела міжнародного права, які регулювали українсько-польські державні взаємини на третьому із таких етапів – у 1995-1999 рр., – позначеному зміцненням договірно-правової бази; виведенням двосторонніх відносин на рівень стратегічного партнерства.

Хоча договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство і співробітництво був підписаний ще у 1992 р., його реалізація складалася в міру визрівання подальших політико-правових передумов. Стабілізаційні тенденції в двосторонніх стосунках та їх поступовий перехід на рівень стратегічних відносин у другій половині 1990-х рр. були зумовлені багатьма чинниками. По-перше, запровадження курсу на стратегічне партнерство між Україною і Польщею було спричинене позитивними змінами у політиці провідних країн Заходу щодо України. По-друге, українське керівництво, зі свого боку, вирішило питання ядерного роззброєння, схвально поставилося до

розширення Північноатлантичного альянсу, а також розпочало економічні та політичні перетворення в країні. Треба також нагадати, що зміна політичного керівництва в Україні після президентських виборів у 1994 р. не потягнула за собою кардинальної зовнішньополітичної переорієнтації держави. По-третє, роль і вплив Російської Федерації в європейській та регіональній політиці помітно послабилися на середину 90-х рр. ХХ ст., що дозволило Україні і Польщі активніше включитися у двосторонні та багатосторонні відносини у регіоні Центрально-Східної Європи[3]. У цьому контексті важливим є факт прискорення російсько-білоруської інтеграції, що у свою чергу також позначилося на активізації діалогу між Україною та Польщею. По-четверте, зміни у польському політичному керівництві, які припали на середину 1990-х рр. позитивно відбилися на подальшому поглибленні українсько-польських стосунків. Нарешті, потрібно нагадати про помітне піднесення двосторонніх економічних взаємин, починаючи з середини 1990-х років.

Позицію Польщі щодо України чітко сформулював під час візиту до Києва 9-11 лютого 1994 р. Міністр закордонних справ Республіки Польща Б.Геремек: «Наш інтерес полягає в посиленні незалежності України та Білорусі, інакше Польща стане останньою фортецею, «полем битви» між Сходом і Заходом, що було б для нас не вигідно»[4, с. 284]. Натомість, під час візиту-відповіді Міністра закордонних справ України А.Зленка до Варшави (березень 1994 р.) було прийнято Декларацію міністрів закордонних справ України та Республіки Польща про засади формування українсько-польського партнерства, де особливо наголошувалося на європейському контексті двосторонніх відносин.

Водночас відбувалася імплементація добросусідських намірів. Польща, яка на той час головувала в Центральноевропейській ініціативі, під час зустрічі міністрів закордонних справ країн-членів ЦЄІ у Кракові (квітень

1995 р.) підтримала прагнення України повноцінно влитися до організації. Фактично вже з 1994-1995 рр. Польща стала виконувати «цивілізаційну місію» щодо України, представляючи її інтереси в міжнародних структурах. Водночас можна говорити про певну пасивність в українсько-польських відносинах у період 1993-1995 рр. (керівництво РП не дало згоди на допомогу Україні з входження до Вишеградської групи та в реалізації проекту створення зони безпеки й стабілізації в Центрально-Східній Європі)[5].

Новий імпульс двостороннім взаєминам отримано внаслідок державного візиту Президента України Л. Кучми до Польщі 25-27 червня 1996 р. і укладення Спільної декларації Президентів України і Польщі. Документ підсумував набутий досвід двостороннього співробітництва та діалогу і окреслював курс його подальшої еволюції.

Українсько-польські відносини вийшли на вищий рівень стратегічного партнерства після підписання президентами – Л. Кучмою і О. Квасневським – Спільної заяви «До порозуміння і єднання» (травень 1997 р.). У її преамбулі до договірно-правової бази українсько-польських відносин вперше було залучено документи загальноєвропейського значення: Заключний Акт Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі, Паризька Хартія для нової Європи, Документ Краківського симпозіуму з питань культурної спадщини, Європейська культурна Конвенція.

Стратегічне партнерство означає, насамперед, координацію позицій з основних питань міжнародної безпеки та інтеграції з європейськими і євроатлантичними структурами. Характерні риси таких відносин можна звести до наступних положень: країни – стратегічні партнери проводять спільну політику на забезпечення своїх національних інтересів; ставлять перед собою стратегічну мету, досягнення якої залежить від використання спільних підходів і зобов'язань; розглядають свої стосунки, виходячи з коротко-, середньо- та довгострокової перспективи. Як результат, активізувалися польсько-українські контакти на всіх рівнях – загальнодержавному, міжгалузевому, підприємницькому, науковому, культурному. Пожвавив свою роботу і Консультативний комітет, де регулювалися ключові питання українсько-польського співробітництва. 14-15 травня 1997 р. відповідно до Угоди між Урядом України й Урядом Республіки Польща про співробітництво у справі збереження та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни цінностей (червень 1996 р.) у Львові відбулося

перше засідання Міжурядової українсько-польської комісії.

Водночас, наприкінці ХХ ст. відносини між Україною та Польщею стали дещо прохолоднішими. Серед причин, що викликали таку ситуацію, можна назвати активізацію українсько-російських взаємин, що було зафіксовано «Великим договором» між Києвом і Москвою 26 травня 1997 р. В результаті на Заході і в Польщі сформувалася думка про Україну як таку, що перебуває в сфері впливу Росії. Щоправда, Польща, маючи залежність від російських енергоносіїв також намагалася розвивати відносини з РФ. Досліджуючи процес розвитку українсько-польських міждержавних відносин, що мали місце у другій половині 90-х рр. ХХ ст. зауважимо, що достатній потенціал для трансформації на рівень стратегічних відносин мали лише взаємини у політичній сфері, але і тим перешкоджала національна політика історичної пам'яті[6, с. 10].

З аналізу українсько-польських стратегічних взаємин випливає, що вони здебільшого зводилися до дотримання спільної позиції в регіональній та європейській політиці. Значною мірою тотожна позиція в питаннях загальноєвропейської інтеграції дозволяла суттєво прискорити просування Північноатлантичного альянсу та Європейського Союзу на Схід. Важливим підсилюючим фактором у процесі українсько-польського зближення був також значний часовий відрізок, необхідний для успішної європейської та євроатлантичної інтеграції двох країн.

Досліджуючи питання загальноєвропейської інтеграції, наголосимо, що українське керівництво розглядало активне співробітництво з Польщею в політико-економічній площині як засіб прискорення наближення України до структур європейської спільноти. Встановлено, що польська інтеграція до ЄС виявилася одним з основних питань-тестів, які визначали долю задекларованого стратегічного партнерства між двома країнами. Нарешті, з 1 березня 1998 р. набула чинності Угода про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Союзом, яка, здавалося б, мала поглибити і польсько-українську інтеграцію.

Проте, історія зовнішньої політики засвідчує, що міжнародні системи мають певні етапи й цикли свого розвитку. Друга половина 1998 р. продемонструвала, що в розвитку системи стратегічного партнерства між Україною і Польщею (Республіка Польща – РП) намітився певний застій. Його ознаками стали відсутність елементів політики найбільшого сприяння у створеному «Новому режимі перетинання україн-

сько-польського кордону», взаємні претензії у розв'язанні делікатного питання щодо відтворення польських військових поховань у Галичині, зміст польських антикризових економічних і політичних рекомендацій для України.

Зовні закономірний процес легітимації вступу РП до натовського та європейського просторів, що виявився у приєднанні країни до Шенгенської угоди, яка дозволяє безвізовий режим тільки між країнами-учасницями цієї групи, був досить болючим для України. Зміст угоди спричинив виникнення складної геополітичної дилеми через побоювання в Україні, що кордон Європи і ЄС проходитиме її західними кордонами і може стати новою європейською «залізною завісою». Заспокійливим фактором стала політична лінія польського МЗС, яке з моменту виникнення цього питання заявило про особливий статус і гарантії для України у зв'язку з українсько-польським стратегічним партнерством. Проте реальний зовнішньополітичний процес набув суперечливого характеру і призвів до протилежних, ніж очікувалося, результатів.

На кінець століття відбулося нове потепління у двосторонніх взаєминах, передусім у військово-політичній площині. Військово-політичне українсько-польське співробітництво суттєво позначилося на процесі формування поглиблених двосторонніх відносин з огляду на розширення НАТО та активізацію програми «Партнерство заради миру». У цьому контексті видається потрібним нагадати про факт підписання Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО, що стало й важливим етапом у формуванні тісних українсько-польських взаємин. У квітні 1999 р. Північноатлантичний пакт відсвяткував свій 50-річний ювілей у американській столиці. У пункті 28 Вашингтонського саміту згадано і про Україну в контексті її регіональної геополітичної ролі: «Україна має відіграти істотну роль у зміцненні безпеки і стабільності в євроатлантичному просторі, а особливо в Центральній і Східній Європі...»[7, с. 201].

На наступному етапі двосторонніх взаємин – 1999-2004 рр. – зі вступом Польщі до НАТО і набуттям членства в ЄС остаточно сформувалася роль Варшави як одного з найважливіших партнерів України на міжнародній арені, провідника євроатлантичних і європейських інтеграційних прагнень нашої держави.

Отже, як визнається українською стороною, на найвищому політичному рівні Польща діяла не тільки у власних інтересах, а й в інтересах польсько-українських[8]. Україна також зробила кроки до зближення з Поль-

щею. Можна зробити висновок, що, зважаючи на сприятливу внутрішню та зовнішньополітичну ситуацію, починаючи з середини 1990-х рр., українсько-польські політичні відносини нарощують політико-правову базу і поступово переходять до фази стратегічного партнерства. Двостороннє співробітництво такого рівня обмежило вплив негативних чинників на політику обох країн і відповідає їх стратегічним національним інтересам.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гевко В.Р. Україна і Польща: особливості розвитку двосторонніх відносин (1991–2004 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук:... 07.00.01 Історія України / В.Р.Гевко. – Чернівці, 2005. – 20 с.; Голибард Є. По-сусідськи. Польський вектор. Документальна розповідь про динамічне п'ятнадцятиріччя 1989-2004 рр., про роль і наслідки використання національної ідеї в Україні та Польщі / Є.Голибард. – К., 2004. – 432 с.; Горун Д. О. Українсько-польські відносини (1991-1997 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Д.О. Горун / Одес. держ. ун-т ім. І.І.Мечникова. – О., 1999. – 17 с.; Kaczyński Andrzej. W duchu prawdomównej przyjaźni // Rzeczpospolita. – 1 lipca 1997; Surmacz Beata. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Politologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie. – Lublin: UMCS, 2002. – 267 s.; Treaty between the Polish Republic and Ukraine on Good-Neighboring, Friendly Relations, and Cooperation // Ukraine in the World: Studies in the International Relations and Security Structure of a Newly Independent State / Edited by Lubomyr A. Hajda. – Cambridge: Harvard University Press, 1998. – P. 307-310.
2. Киридон Алла. Україна – Республіка Польща: етапи, реалії та перспективи відносин [Електронний ресурс] / Алла Киридон. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertnadumka/view/article/ukrajina-respublika-polshcha-etapi-realiji-ta-perspekt/>
3. Куйбіда В. Україна-Польща на шахівниці світу: Геополітичні орієнтири сьогодення / В. Куйбіда // Ї. – 1998. – Число №14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ji.lviv.ua/n14texts/kujbida.htm
4. Україна в сучасному геополітичному вимірі: теоретичні і прикладні аспекти / За ред. Ф. М. Рудича. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.
5. Геополітика: Україна в міжнародних відносинах: Україна – Польща. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.readbooks.com/book/183/6482.html
6. Гвань І. «Та сторона мила, де мати родила»: 50-річчя акції «Вісла»: факти і міркування // Час / Time. – 1997. – 24-30 квітня.
7. Гудзь М. В. Загальний курс європеїстики: Навчальний посібник / М.В.Гудзь, П.В. Гудзь. – Донецьк, 2006. – 273 с.
8. Васюк В. Базові засади становлення й еволюція сучасних українсько-польських відносин / В. Васюк // Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: випуск 15. – Рівне, 2009. – С.69-72.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ: ФОРМУВАННЯ МІЖДЕРЖАВНИХ ВЗАЄМИН У ДУСІ ЄВРОАТЛАНТИЧНОГО ПАРТНЕРСТВА

Напередодні свого першого офіційного візиту до України 28 лютого – 1 березня 2006 р. Президент Республіки Польща й лідер нині правлячої партії «Право і справедливість» Лех Качинський наголосив у ексклюзивному інтерв'ю для «Дзеркала тижня», що «українське питання – це один із основних пріоритетів нашої зовнішньої політики. Ще в XIX столітті в Польщі народилося гасло: «За нашу і вашу свободу!» І оскільки ми самі протягом ста п'ятдесяти років боролись за свою незалежність і суверенітет, то вважаємо своїм моральним обов'язком допомагати в цьому іншим народам, і в першу чергу своєму сусідові-побратиму, котрим для нас, безумовно, є український народ. Ми давно визначилися: «Без вільної України немає незалежної Польщі». Тому ми максимально зацікавлені в цілковитому суверенітетові й економічному добробуту України, у високому рівні життєвих стандартів громадян вашої країни. Я не знаю жодного політика в Польщі, котрий би не підтримував такий підхід. Ця позиція не підлягає жодній політичній кон'юктурі» [1].

Дійсно, останніми роками, а надто після перемоги Революції гідності 2014 р., Польща охоче виступає в ролі європейського лобіста й адвоката України, прагне монополізувати роль розробника східного напрямку «політики сусідства» Європейського Союзу, наповнити її реальною перспективою повномасштабної євроатлантичної інтеграції України й не проти взяти на себе функції нашого провідника у згадане співтовариство. Ще й досі не до кінця оціненим є внесок колишніх польських президентів Александра Квасневського і Леха Валенси в мирне урегулювання гострої внутрішньополітичної кризи в нашій державі наприкінці 2004 р., чим гідно увінчався Рік Польщі в Україні.

Проте ще «Великий Каменярь» Іван Франко на поч. XX ст. з глибоким знанням цілого комплексу проблематики українсько-польських взаємин дійшов парадоксального висновку, що у всьому слов'янському світі немає двох народів, які з погляду політичного й духовного життя так сильно злилися між собою

і були так тісно взаємопов'язані, а крім того так сильно сторонились дин одного, як українці й поляки [2, с. 259]. Тоді українці й поляки перебували, загалом, в однакових «стартових» політичних умовах відсутності національної державності, причому 80 % українців і більше 55 % поляків були підданими імперії Романових, 20 % українців і 25 % поляків – імперії Габсбургів, решта поляків населяли володіння Гогенцоллернів.

Але навіть за таких, здавалось би, безрадісних перспектив погляди більшості польських політиків базувались на переконанні в необхідності відродження Речі Посполитої в її історичних («ягеллонських») кордонах, де українські землі (принаймні, правобережні) будуть органічною складовою майбутньої республіки. Одна з найбільш популярних концепцій була сформульована табором націонал-демократів, т. зв. «ендеків» чи «вшеполяків», лідером яких був Роман Дмовський – видатний політичний діяч, депутат російської Другої Державної думи і голова Польського національного комітету в Парижі 1917-1919 рр., що підписав за Польщу Версальський мирний договір, міністр закордонних справ у 1923 р.

Ендеки доводили, що українці за останні століття нічим не виявили себе ні з державно-політичного, ні з культурного погляду, були пасивним, інертним елементом, нездатним до самостійного державно-творчого життя. Разом з тим, враховуючи реалії кін. XIX – поч. XX ст., Р.Дмовський вважав за нонсенс програму відновлення Польщі в кордонах 1772 р. На його переконання, інкорпорувати слід було стільки «східних», у т.ч. й українських, земель, скільки можна поступово цілком полонізувати, перетворивши майбутню Польщу на мононаціональну державу. Такими територіями вважалися Східна Галичина, Холмщина, Волинь до річок Случ і Горинь та Західне Поділля до річок Збруч і Смотрич.

Інші українські землі, на думку польських ендеків, мали залишатися в складі Російської імперії, в якій вони вбачали противагу можливому німецькому гегемонізму. Більшо-

вицька революція 1917 р. і утворення РСФРР додало аргументів ендекам. Модернізуючи ідею *antemurale* (Польща – форпост і передмурок християнства у його протистоянні зі Сходом), прибічники РДмовського стали вбачати у своїй діяльності важливу місію в охороні західної цивілізації від загрози експорту «світової революції» з Москви [3, s.171-172]. Таким чином, у політичних доктринах однієї з найавторитетніших і найвпливовіших політичних сил польського суспільства першої половини ХХ ст. – націонал-демократії – незалежній Україні, що, на їхню думку, перед загрозою російського імперіалізму проводитиме германофільську політику, місця не було.

Не менш впливовою і популярною, ніж «інкорпораційна концепція» ендеків, була «федералістська програма» екс-соціаліста й «начальника держави» у 1918-1922 рр. та фактичного лідера режиму «санації» 1926-1935 рр. Юзефа Пілсудського – найавторитетнішого польського політичного діяча новітніх часів. Він обстоював ідею формування федерації Польщі з визволеними від російського панування Україною, Білоруссю і Литвою. Це призвело б до утворення геополітичного «коридору», що мав оберігати Другу Річ Посполиту від безпосередньої агресії з боку «червоної» чи «білої» Росії (коли б остання перемогла у Громадянській війні 1918-1920 рр.). При цьому до Польщі знову ж таки, мали відійти Холмщина, Західна Волинь до р. Стир і Львівщина. На решті ж території Східної Галичини й на Волині пропонувалося надати польській меншині національно-культурну автономію в складі Української Народної Республіки (УНР).

За доби Української революції 1917-1920 рр. українсько-польські стосунки вперше набули моделі модерних міждержавних взаємин з усіма належними атрибутами відносно рівноправних суб'єктів міжнародного права. Причому з огляду на низку ідеологічних і зовнішньополітичних причин відразу ж окреслилося два різних стереотипів українсько-польських міждержавних стосунків: на Заході України спрацювала народницька, етнічна модель двосторонніх відносин, що так і не змогла розвинутися до державницької, а на Сході – радше міждержавна.

Не заглиблюючись у трагічні подробиці, зазначимо, що проголошену 13 листопада 1918 р. Західноукраїнську Народну Республіку було окуповано новопосталою польською державою в ході українсько-польської війни 1918-1919 рр., а «Рада десяти» Паризької мирної конференції під приводом боротьби з поширенням більшовизму своєю постановою від 25 червня 1919 р. санкціонувала цей факт.

Поляки не побачили в патріотичному злеті українців-галичан національно-визвольної боротьби, прагнення до створення власної держави, тобто явища, близького до польського відродження. Для них це був антипольський виступ, що стався на споконвічних (як вони гадали) етнічно й культурно польських землях і який загрожував територіальній цілісності відродженої Речі Посполитої. Польська сторона не могла допустити утворення в Східній Галичині незалежної української держави, і в цьому усі політичні сили тогочасного польського суспільства були єдині.

Інакше виглядала справа з Наддніпрянською Україною, адже з геополітичного і військово-стратегічного погляду УНР об'єктивно була зацікавлена у встановленні союзницьких відносин із Другою Річчю Посполитою. В умовах перемоги Антанти у Першій світовій війні над українською державністю тяжіла лиховісна тінь Брестського миру 27 січня (9 лютого) 1918 р. з Центральними державами і тавро їхньої спільниці, чи навіть німецького творіння, що унеможлиблювало дипломатичне визнання УНР у найближчій перспективі Францією, Великою Британією, США та Італією. Залишена ж один на один у протистоянні з більшовицькою та «білою» Росією, УНР мала небагато шансів на виживання. Юридично ж визнана Антантою Польська Республіка у разі знаходження Києвом компромісного та прийняттого для обох сторін варіанту вирішення проблеми кордонів стала б не лише могутнім спільником УНР у боротьбі зі спробами відродження «єдиної й неподільної» та ще одним ключовим осередком Балто-Чорноморського союзу молодих незалежних держав, а й виступила б у ролі політико-дипломатичного «вікна в Європу» для України.

Яскравим прикладом реалізації «федералістської програми» Ю.Пілсудського став союзний з УНР Варшавський воєнно-політичний договір (21-24 квітня 1920 р.), що містив офіційне визнання Польщею незалежної України на схід від р. Збруч. На його виконання Армія УНР разом із поляками взяла участь у війні проти більшовицької Росії, і хоча Варшавський договір мав дещо нерівноправний характер для УНР, українська сторона одержала від Польщі матеріальну допомогу й дипломатичну підтримку на міжнародній арені. Але від початків формування та реалізації українсько-польського військово-політичного союзу очевидними були і його вразливі внутрішні та міжнародні аспекти як суб'єктивні, так і об'єктивні. По-перше, він фактично так і залишився «персональним союзом» двох

глав держав – С.Петлюри і Ю.Пілсудського – та ґрунтувався на їхніх довірчих особистих відносинах і приватних домовленостях (як і значно пізніше, в другій половині 1990-х рр., між Л.Кучмою і О.Квасневським, коли формувалося сучасне українсько-польське стратегічне партнерство). С.Петлюра і Ю.Пілсудський спромоглися відкинути драматичні нашарування складного історичного минулого двох слов'янських народів і, всупереч національним менталітетам та негативним обоюстороннім стереотипам, знайшли в собі мужність і мудрість стати на шлях співпраці.

Але ні С.Петлюра, ні Ю.Пілсудський так і не зуміли переконати в доцільності такого партнерства своїх співвітчизників, українсько-польський військово-політичний союз не став консолідуючим фактором ні в УНР, ні в Польщі. Більш того, обидва лідери зіткнулися з потужною опозицією своїм планам усередині власних країн, століття недоладних непорозумінь, гострої конфронтації й конфліктів між двома націями далися взнаки. Польські ендеки та центристські партії, які мали більшість у Сеймі, були стурбовані тим, що проукраїнська політика «начальника держави» лише антагонізує Москву (такий же підхід, зрештою, став домінуючим і за президентства Л.Валенси у 1990-1995 рр.). До того ж вони не довіряли й наддніпрянським українцям, вважаючи останніх потенційними союзниками Німеччини та конкурентами в боротьбі за Східну Галичину, і тому рішуче виступали проти підтримки української державності в будь-якій її формі. С.Петлюра, у свою чергу, потрапив під вогонь нищівної критики майже всіх відомих із до революційних часів діячів українського руху (В.Винниченко, М.Грушевський, М.Шаповал та ін.), які вважали варшавські домовленості зрадою інтересів Соборної України.

Не останню роль у поразці українсько-польського союзу відіграла й відсутність очікуваної підтримки з боку країн Антанти і США (за винятком короткого періоду найбільших успіхів союзних військ у травні 1920 р.). Саме за порадою і під тиском Антанти, за Ризьким миром від 18 березня 1921 р. поляки визнали радянські Україну й Білорусь як самостійні держави. За Польщею залишалися, крім Східної Галичини (анексована після рішення Ради послів Антанти 15 березня 1923 р.), Холмщина з Підляшшям та західні частини Волині й Полісся. Таким чином, результатом «кйівського походу» Ю.Пілсудського стала реалізація не його «федералістської програми», а «інкорпораційної концепції» ендеків.

У міжвоєнний період на перший план для офіційної Варшави вийшла проблема ставлення до українців, що опинилися в складі Польщі внаслідок окупації нею західноукраїнських земель, причому на озброєння була взята стратегія їхньої асиміляції. «Польща для поляків» – так можна коротко визначити національну політику табору народової демократії, чий відомий представник, професор Львівського університету й міністр освіти у 1923-1926 рр. Станіслав Грабський писав, що «нині необхідною умовою утримання наявних кордонів є перетворення державної території Речі Посполитої в національну польську територію» [3, s. 168]. У такий спосіб ендеки сподівалися довести, що приналежність західноукраїнських земель до Польщі забезпечена назавжди й, т. ч., покласти край сподіванням українців на власну незалежну державу.

Водночас конкуруюча «федералістська концепція» подвижників Ю.Пілсудського, зазнавши деякого оновлення й модернізації, в 1920-30-х рр. стала відомою як доктрина «польського прометеїзму» (від міфічного героя Прометея, в постаті котрого втілено відвічне прагнення поневолених народів до їхнього визволення). Зовнішню політику Другої Речі Посполитої прометеїсти розглядали крізь призму майбутнього конфлікту цивілізованого Заходу, до якого вони зараховували, звичайно, й Польщу, з комуністичним СРСР. Результатом такого зіткнення, як передбачалося, мав стати розпад багатонаціональної більшовицької імперії. Звільненим, але, на думку «прометеїстів», політично й національно недостатньо зрілим народам потрібна буде допомога у процесі національного державотворення. Таку «цивілізаційну» місію брала на себе Польща. Планувалося, що потенційні держави утворять федерацію, чи, швидше, конфедерацію, провідні позиції в якій займатиме Друга Річ Посполита. Тому після звертання 4 серпня 1926 р. екзильного уряду УНР на чолі з Андрієм Левицьким до Ю.Пілсудського з пропозицією поновити альянс 1920 р., після недовгих переговорів польські урядові й військові кола аж до Другої світової війни надавали матеріально-фінансову допомогу Державному Центру УНР в екзилі у Варшаві.

За прометеїстською доктриною, створення в результаті розпаду СРСР суверенної «Великої України», що відмовиться від західних земель, у всьому відповідало «польським державним інтересам як засіб зміцнення Польщі» [4, s.91]. Однак програма прометеїстів мала й

певні відмінності, порівняно з поглядами своїх попередників. Вони стосувалися, переважно, ролі Західної України в реалізації східної програми Ю.Пілсудського за нових історичних умов з урахуванням набутого досвіду. Прометеїсти критикували Варшавський договір 1920 р. за ігнорування інтересів галицьких українців, що призвело, начебто, до провалу «київського походу» 1920 р. взагалі. На новому етапі, на їхню думку, галичани можуть стати не лише катализатором руху за утворення «Великої України» на руїнах більшовицької імперії – вони будуть авангардом і потужною силою нового визвольного походу на Схід.

Друга світова війна поклала початок одному з найтрагічніших періодів в історії українсько-польських відносин. У результаті подвійної агресії проти Польщі з боку нацистської Німеччини і сталінського СРСР та розподілу між ними польських територій на підставі таємних протоколів до Пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р. і Договору про дружбу та кордони від 28 вересня того ж року західноукраїнські землі увійшли до складу Радянської України. У цій ситуації перед польським урядом, що опинився на еміграції в Лондоні, постала проблема вироблення засад нової політики в українському питанні. В емігрантському уряді були прибічники як ідеї федералізму, зокрема прометеїсти, так і традиційні ендеки. Свою позицію в українському питанні польський уряд оголосив у декларації від 18 грудня 1939 р., де в найзагальніших рисах підтверджувалися засади рівноправності й справедливості в ставленні до національних меншин та проголошувалася боротьба за повернення втрачених «східних кресів» [5, s. 786].

Ожили всі концепції політичного врегулювання українського питання, що постали у 1918-1920 рр. І якщо певні польські політичні групи готові були, принаймні, взяти до уваги ідею незалежності України в обмін на підтримку українцями боротьби проти Німеччини і СРСР, то офіційна політика уряду полягала у збереженні *status quo ante bellum* у справі східних територій Другої Речі Посполитої та українському питанні.

Спорадичні контакти діячів українського націоналістичного підпілля з польським у 1941-1944 рр. не дали жодного результату, оскільки обидві сторони представляли цілком протилежні державно-політичні позиції. Це призвело до кривавого українсько-польського конфлікту (відомого в зарубіжній історіографії, передусім, польській, як «Українсько-польська

війна 1942-1947 рр.»), що й до сьогодні отруює взаємини між двома народами (особливо в суміжних прикордонних регіонах). Торкаючись причин українсько-польського протистояння, відомий політолог й історик із діаспори Ярослав Пеленський, між іншим, зазначав: «Існують переконливі докази про те, що українське націоналістичне підпілля мало намір «деполонізувати» західноукраїнські території, зокрема, через примусове виселення польського населення та селективні винищувальні акції... З другого боку, польський уряд і його збройні сили, себто Армія Крайова, намагалися зробити все можливе, щоб утримати так званий «стан польського посідання» (присутності) на українських землях, і вдавалися до терористичних та військово-винищувальних методів для здійснення цього плану» [6, с. 17]. Жертвами кривавого терору стали десятки тисяч мирних жителів з обох сторін.

На перший погляд, цілком протилежну лондонському емігрантському уряду позицію в українському питанні займали польські ліві сили, що діяли під керівництвом комуністів. Як інструмент сталінської дипломатії, вони, визнаючи право націй на самовизначення, переважно схвалювали приєднання до СРСР західноукраїнських земель. Створений у Холмі 21 липня 1944 р. Польський комітет національного визволення (ПКНВ) – тимчасовий виконавчий орган влади, керований польськими комуністами і підпорядкований Москві, у своєму програмному маніфесті проголосив урегулювання питання східного кордону за принципом: польські землі – Польщі, українські – Радянській Україні. 27 липня 1944 р. уряд СРСР уклав з ПКНВ угоду про кордон, згідно з якою за основу при визначенні радянсько-польського кордону встановлювалася так звана «лінія Керзона» 1920 р., що більш-менш відповідає етнічній українсько-польській межі. А вже 9 вересня 1944 р. ПКНВ і уряд Української РСР за вказівкою Кремля уклали угоду про обмін населенням.

Насправді ж польські комуністи вбачали в СРСР гаранта свого державно-політичного існування, майбутнього *status quo* відновленої – вже Третьої – Речі Посполитої в Європі. Вони всіляко обстоювали відому позицію В.Черчилля і Й.Сталіна про перегляд західних і північних кордонів держави за рахунок Німеччини, а також про доцільність відмови на сході від непольських етнічних територій. Реалізація цих планів створювала можливість побудови мононаціональної польської держави, про яку свого часу мріяли ендеки. Тому

протягом 1944-1946 рр. був здійснений українсько-польський обмін населенням, причому, починаючи з вересня 1945 р., цей процес для українців т.зв. «Закерзоння» мав, фактично, характер примусової депортації.

Таким чином, міжнародно-правові результати Другої світової війни різко змінили ситуацію в українсько-польських відносинах. Офіційною доктриною в практиці міжнародних відносин і національному питанні комуністичної Польщі стала теорія пролетарського інтернаціоналізму, насправді ж її політика щодо українців базувалася на невизнанні їхніх самостійницьких устремлінь та на цілеспрямованій асиміляції, що заохочувалося Москвою. Щоб остаточно «вирішити» українське питання і ліквідувати український національно-визвольний рух, польські комуністи 28 квітня – 12 серпня 1947 р. здійснили сумнозвісну акцію «Вісла». До більш, ніж 140 тис. українців, було застосовано принцип колективної відповідальності: з українських етнічних земель на сході Польської Республіки їх виселили і розпорошили у дев'яти західних і північно-західних воєводствах з метою остаточної асиміляції. Депортовані перебували під т.зв. адміністративним наглядом без права вільного пересування і зміни місця проживання. Деякі з подібних обмежень діяли до 1970-х рр.

За доби існування Польської Народної Республіки (ПНР, 1952-1989 рр.) українсько-польські стосунки, звичайно, перебували під суворим контролем Москви і моделювалися з Кремля як відносини між «братніми соціалістичними державами» в рамках радянсько-польських взаємин. Після Другої світової війни ні в Польщі, ні, тим паче, в Україні не було власної незалежної зовнішньої політики, тому говорити про якісь повноцінні офіційні стосунки між УРСР та ПНР немає жодних підстав. Навпаки, нормальному спілкуванню між обома суспільствами було чинено різноманітні перешкоди; не знаходячи виходу, антиукраїнські настрої та стереотипи продовжували існувати серед польського загалу й навпаки. Комуністична верхівка Польщі не тільки не відвертала старі конфлікти, а й, виходячи зі своєї авторитарної природи, ще більше поглиблювала їх. Однак, поза офіційними взаєминами ПНР – УРСР існували дві вільні стежки спілкування, що торували шлях до майбутнього стратегічного партнерства вже незалежної України й посткомуністичної Речі Посполитої: політична еміграція, незалежні інтелектуали й дисиденти.

З плином часу непримиренні настрої в середовищі польської еміграції (національні демократи, «селяни» – людовці, християнські де-

мократи і соціалісти) втратили своє значення, а «інкорпораційна концепція» була відкинута як невідповідна Ялтинсько-Потсдамській системі міжнародних відносин. Натомість уряд Польської Республіки в екзилі, що функціонував до 22 грудня 1990 р., коли останній Президент Польщі в еміграції Ричард Качоровський передав інсигнії влади під час інавгурації Л.Валенсі, пішов на зближення з Державним Центром УНР. Як приклад, можна навести українсько-польську декларацію, підписану в листопаді 1979 р. прем'єр-міністром польського емігрантського уряду Казимежем Саббатом і представниками Української Національної Ради в еміграції.

Водночас важливими осередками ревізії польських зовнішньополітичних доктрин і концепцій щодо України та української націоналістичної моделі тотальної боротьби не лише з Польською державою, а й із польським народом, стали паризький журнал «Культура» Єжи Гедройца, паризьке видавництво «Літературний інститут», де україністика посіла досить поважне місце (досить згадати видану ним знамениту антологію української літератури «Розстріляне відродження» Юрія Лавриненка) і український щомісячник «Сучасність» та однойменне видавництво в Мюнхені. Доконаний факт відсутності реальної смуги конфлікту й наявність спільного супротивника – світового комунізму та СРСР поступово змушували українську й польську політичну еміграцію шукати порозуміння спершу в тактичних, а потім і в стратегічних питаннях, підводили до усвідомлення очевидного факту, що на націоналістичних засадах здобути реальне політичне майбутнє неможливо.

Уже в 1960-х рр. на сторінках «Культури» розгорнулася дискусія про міждержавні польсько-українські відносини після здобуття незалежності Україною. Загальні принципи програми «Культури» були такими: а) про справи, пов'язані з майбутнім народу, потрібно розмовляти з країною, а не з еміграцією; б) державні кордони, встановлені після закінчення Другої світової війни, є непорушними; в) визнання права на державну незалежність за всіма народами, пригнобленими радянським режимом, передусім, українцями, білорусами й литовцями, що за концепцією польського мислителя-дисидента Юліуша Мерошевського утворювали особливий у геополітичному плані простір ULB; г) стратегічним партнером Польщі є блок держав і народів Центральної та Східної Європи, з якими вона повинна намагатися утворити політичний організм, спрямований не проти Росії, а в напрямку до

неї; майбутні відносини визволених з-під кремлівського панування народів із посткомуністичною Росією не повинні затьмарюватися почуттям ненависті до росіян, із якими асоціюється імперський експансіонізм; д) для цього необхідно створити демократичні угруповання зазначених народів і в еміграції, і в конкретних державах; е) усі раціональні погляди потребують дискусії, але цього не варті шовінізм, расизм, політика народного, класового та подібного авторитаризму. Спільне українсько-польське «вибачаймо і просимо вибачення» мало стати наріжним каменем діалогу, який збудує майбутнє.

Таке бачення нової «східної політики» Польщі базувалося на глибокому аналізові сучасності й історії, поєднаному з історичним ревізіонізмом. За необхідне визнавалось виявити всі історичні перебільшення, сказати собі неприємні, але правдиві слова, й назажди відкинути будь-яку ненависть і прагнення до історичного реваншу. «Культура» зуміла також зібрати представників демократичної й політичної опозиції Польщі, України, Росії та Чехії, щоб оприлюднити в 1977 р. «Декларацію в українській справі», де рішуче й однозначно підтримувалося українське прагнення до незалежності, проголошувалося право України та інших народів, поневолених Радянським Союзом, на суверенність, стверджувалося, що не буде справді вільних поляків, чехів чи угорців без вільних українців, білорусів чи литовців, і в кінцевому підсумку – вільних росіян. Окрім редактора «Культури», Декларацію підписали редактори чеського «Svedectví», угорського «Jrodalmi Ujszag» і навіть видавці російського «Континента», а пізніше до них приєдналося ще 28 діячів дисидентського руху з СРСР. Чи не вперше група визначних російських інтелектуалів визнала право України на власну державність, і перед самою Росією постала проблема зобов'язань до самообмеження.

Отже, корекцію міжетнічних стереотипів здійснила теоретична діяльність «Солідарності» й «Української Гельсінської спілки», які у 1980-х рр. мали характер вільного, відкритого, позбавленого ворожості у ставленні до «інших», у тому числі й до сусідніх, народів, об'єднання. Запровадження Войцехом Ярузельським воєнного стану 13 грудня 1981 р. активізувало діяльність польського «самвидаву», віховою подією котрого стала позацензурна публікація книги Казімежа Подляського (Богдана Скарадзінського) «Білоруси – литовці – українці: наші вороги чи брати?» (1983 р.), спрямованої на деміфологізацію польської свідомості щодо відносин із

сусідами у ХХ ст. «Проукраїнською» виявилася й позиція такого відомого дисидентського угруповання як Конфедерація незалежної Польщі (КНП).

Очолована переконаним антикомуністом-істориком Лешекком Мочульським, вона мала помірковано-націоналістичний характер, протиставляючи східноєвропейський регіон у геополітичному відношенні як Заходові (Західній Європі і Америці), так і Сходові (власне, Росії). Таким чином, напередодні демократичних змін у Польщі та Україні, пов'язаних із розпадом СРСР, пробивали собі дорогу «проукраїнські» доктрини й концепції, вироблені дисидентами й інтелектуальною елітою обох народів в еміграції. Ідея польсько-українського порозуміння знайшла почесне місце в програмах альтернативних комуністичним організацій і партій, діючих у Польщі й Україні, що зацікавились польсько-українським діалогом через Є.Гедройца і його «Культуру».

Після краху комуністичної диктатури в ПНР у 1989 р. вона стала провідним орієнтиром у державних стосунках із Україною, Білоруссю й Литвою. Польська та українська опозиція комуністичному режимові досить активно контактували між собою, чимало українських дисидентів мали добрі взаємини з членами «Солідарності». Саме між ним й почали зав'язуватися перші стосунки, які потім, із приходом улітку 1989 р. «Солідарності» до влади в Польщі й проведенням перших демократичних виборів в Україні в березні 1990 р., змогли перерости до рівня офіційних.

12 вересня 1989 р. перший демократичний прем'єр Четвертої Речі Посполитої Тадеуш Мазовецький (призначений В.Ярузельським на подання Л.Валенси за намови його радників – Леха і Ярослава Качинських) представив у Сеймі нові засади зовнішньої політики свого уряду, згідно яких стосунки із СРСР, а тому й з Україною, мали будуватися на принципі поваги до державного суверенітету, тобто перетворитися на стосунки між двома незалежними державами. Проте від початків Четвертої Речі Посполитої увага була прикута до Заходу: процесів возз'єднання Німеччини, визнання її повоєнних східних кордонів тощо, східна ж політика Варшави залишалася в тіні. Ця лінія була задекларована міністром закордонних справ Польщі Кшиштофом Скубішевським у виступі перед парламентом 26 квітня 1990 р., де він наголосив, що головною для держави має бути європейська політика.

Тим часом представники національно-демократичної опозиції («Народна Рада») новообраної Верховної Ради України 4-5 травня

1990 р. зустрілися зі своїми польськими колегами в містечку Яблонна під Варшавою. Це була перша, формально ще неофіційна, нарада народних повноважних представників України та Польщі, причому з українського боку було восьмеро депутатів, а з польського – 29, в тому числі міністр праці Яцек Куронь, майбутній міністр закордонних справ (1997-2000 рр.) Броніслав Геремек і редактор «Газети виборчої» Адам Міхнік. У спільно погодженому комюніке наголошувалося на потребі добросусідських стосунків сторін, повазі прав національних меншин, недоторканості існуючих кордонів, економічному співробітництві та обміні надбаннями культури. Там же були зафіксовані проблеми для розгляду у перспективі, наприклад, щодо засудження операції «Вісла» [7].

Після зустрічі у Яблонні контакти демократичних сил обох країн здійснювалися досить регулярно, взяти хоча б участь польської делегації у Других Всеукраїнських зборах Руху 25-28 жовтня 1990 р. та виступ на них депутата Сейму Збігнева Януса. Однак це скидалося радше на данину старій дружбі, ніж на послідовну офіційну зовнішньополітичну лінію Польщі. Причиною цьому була боротьба різних концепцій щодо східної політики Польщі. Одна з груп, що можна кваліфікувати в якості модернізованих національних демократів, виступала за т. зв. «реалістичну» доктрину, у відповідності з якою безпека Польщі залежить від добрих, якщо не дружніх, стосунків із Росією, при цьому приймалося, що їх можна будувати коштом країн та народів, які розташовані між Польщею та Росією. Друга концепція, котра постала ще в середовищі Ю.Пілсудського і розвивалася паризькою «Культурою», полягала в тому, що безпека Польщі пов'язувалася з дружніми стосунками із найближчими східними сусідами – Україною, Литвою, Білоруссю. При цьому особливий наголос робився на Україні.

Унаслідок суттєвих зовнішньополітичних обставин, а саме – через стриману політику США у питанні розпаду СРСР, Республіка Польща протягом 1989-1991 рр. проводила так звану «політику двох доріг» (*polityka dwutorowości*), що була дуже обережним компромісом між прибічниками обох ідей. Її суть 7 вересня 1990 р. виклав перед Сеймом міністр закордонних справ К.Скубішевський. Вона полягала у підтримці стосунків із СРСР як єдиною державою й одночасному налагодженні відносин із безпосередніми сусідами Польщі, які ще входили до його складу, в тому числі й з УРСР. Тому після проголошення 16 липня 1990 р. Україною Декларації про державний суверенітет у Польщі ніхто не вжив конкрет-

них кроків до встановлення повноцінних дипломатичних стосунків з нею – Сенат відбувся «безбарвною резолюцією». Серед позитивних моментів у двосторонніх стосунках цього періоду було те, що 3 серпня 1990 р. польський Сейм видав постанову, яка засуджувала акцію «Вісла».

А наступного місяця в штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку відбулася зустріч міністрів закордонних справ України та Польщі Анатолія Зленка і К.Скубішевського, на якій було досягнуто згоди, що в новій політичній ситуації є всі умови для закладення підвалин прямих двосторонніх зв'язків між двома країнами. Однак, спільне комюніке про встановлення у найближчому майбутньому дипломатичних стосунків між Україною та Польщею було підписане лише через рік. Невдовзі по тому у Києві та Варшаві з'явилися «спеціальні посланники урядів».

1 березня 1991 р. консул Єжи Козакевич приїхав до Києва для налагодження безпосередніх контактів з А.Зленком і українськими політиками. А після серпневого путчу в Москві, коли стало зрозуміло, що Радянський Союз закінчує своє існування, не чекаючи юридичного оформлення цього факту, К.Скубішевський і А.Зленко вирішили обмінятися спеціальними посланниками урядів у ході офіційного візиту останнього до Польщі 6-8 вересня 1991 р. Тоді ж було підписано Протокол про співробітництво між міністерствами закордонних справ України та Республіки Польща. 4 жовтня 1991 р. було започатковано офіційні українсько-польські візити, коли українська урядова делегація, очолювана прем'єром Вітольдом Фокіним, зустрілася у Варшаві з Президентом Республіки Польща, главою уряду, міністром закордонних справ та міністром економічної співпраці із зарубіжними країнами. Тоді ж було підписано Угоду про торгівлю і економічне співробітництво між двома країнами.

Однак справжні двосторонні стосунки між Україною та Польщею могли розпочатися тільки після здобуття першою державністю з міжнародно-правового погляду. На прийняття Верховною Радою Акту проголошення незалежності України Сейм та Сенат Республіки Польща відреагували відповідними офіційними постановами, а реальні дії з боку Варшави почалися після референдуму 1 грудня 1991 р. – зайве повторювати, що саме Польща була першою державою, яка визнала незалежність України. 4 січня 1992 р. було встановлено повноцінні дипломатичні стосунки, а 1 лютого оголошено про відкриття посольства Республіки Польща в Україні.

Аналіз уже перших офіційних документів зовнішньої політики демократичної Речі Посполитої в сфері відносин зі східними сусідами переконає, що в їхню основу були покладені теоретичні засади, опрацьовані свого часу «Культурою» Є.Гедройца. Ще 7 вересня 1990 р. Сенат Республіки Польща прийняв ухвалу в справі східної політики, де, по-перше, постулювалось визнання сучасних кордонів Польщі непорушними й остаточними, що мало закрити тему складних поррахунків минулого; по-друге, проголошено підтримку незалежницьким устремлінням радянських республік, особливо підкреслюючи значення відносин із сусідніми Литвою, Білоруссю і Україною. В політичній свідомості міцно утвердилась формула: «Незалежні, демократичні та безпечні держави біля наших східних кордонів – це також співчинник незалежності, демократичності та безпеки Польщі» [8, s. 41]. Обидві найвпливовіші польські політичні сили початку 1990-х рр. – «проєвропейська» ліберальна і «антиєвропейська» консервативна ставилися до України загалом прихильно. Щоправда, у маргінальних виданнях якийсь час з'являлися реваншистсько-ностальгійні публікації «кресув'яків» або «шанувальників Львова», де висувалися навіть територіальні претензії до України, але ці виступи й публікації не представляли ні офіційних кіл, ні впливових політичних сил, ні авторитетних ЗМІ.

Провідною ідеєю польських консерваторів у першій половині 1990-х рр. була так звана ідея «міжмор'я», запропонована Л.Мочульським. Вона стала творчим розвитком «федералістської концепції» Ю.Пілсудського й полягала в тому, що країни Центрально-Східної Європи (так званого «міжмор'я» – регіону між Балтикою і Адріатикою та Чорним морем) задля збереження власної самостійності і самобутності мають максимально інтегруватися, щоб їх не поглинули постіндустріальний Захід або шовіністична Росія. При цьому саме польсько-українські відносини, на думку ідеолога «міжмор'я», мали вирішальне значення для реалізації усєї програми. Але офіційна Варшава відразу й недвозначно визначилася у своєму центральноєвропейському статусі й чітко зорієнтувалася на вступ у всі європейські структури й НАТО. Україна ж і не могла з політичних міркувань, і не була суспільно та політично готова до такого визначення. Ще довго обговорювався євразійський варіант розвитку (за російським зразком та по інерції), і тільки останнім часом після перемоги Революції гідності офіційно заговорили про однозначну інтеграцію України в Європу

(правда настільки, наскільки це найближчим часом можливо).

У новітній історії розвитку відносин незалежної України з Польщею можна виділити чотири періоди:

1) 1992-1993 рр. – встановлення контактів, «відкриття» України для польської політичної еліти, підписання перших двосторонніх документів, насамперед Договору про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18 травня 1992 р., обопільне вивчення можливостей партнерів;

2) 1993-1999 рр. – розвиток міжвідомчих зв'язків та формування договірно-правової бази, виведення двосторонніх відносин на рівень стратегічного партнерства, що було констатовано під час офіційного візиту до Польщі Президента України Леоніда Кучми 25-26 червня 1996 р.;

3) 1999-2003 рр. – наповнення реальним змістом українсько-польського стратегічного партнерства, що стає важливою складовою базових цінностей європейської спільноти. Польща, водночас із вирішенням завдань вступу в ЄС та НАТО, сприяє зближенню України з ними, стає «провідником» у здійсненні євроатлантичних та європейських інтеграційних прагнень нашої держави;

4) четвертий період почався зі вступом Польщі до ЄС 1 травня 2004 р., коли одним із головних пріоритетів її зовнішньої політики став розвиток «Східного виміру ЄС», насамперед, – прагнення наповнити реальним змістом формулу стратегічного партнерства з Україною. Сьогодні у відносинах із Республікою Польща напрацьовується модель відносин України із розширеним ЄС, і у цьому контексті значення українсько-польського співробітництва набиратиме ще більшої ваги для всього континенту, адже Україна, як надійний та ефективний партнер разом з Польщею формують стрижень стабільності та безпеки в регіоні Центрально-Східної Європи.

Державне керівництво України й Польщі вже на сер. 1990-х рр. прийшло до переконання, що забезпечення національних інтересів обох країн, збереження необхідного рівня регіональної і загальноєвропейської безпеки є можливим за умови дотримання тісних взаємин між двома державами та проведення спільного зовнішньополітичного курсу на стратегічне партнерство. Головними сприятливими факторами формування відносин стратегічного партнерства між Україною та Польщею є паритетний характер економічного, військово-промислового, фінансового, технологічного й гуманітарного потенціалів;

ключова роль і спільність поглядів обох держав на питання гарантування регіональної та європейської безпеки; прагнення до інтенсифікації інтеграції до європейських та євроатлантичних структур; зацікавленість у довгостроковій співпраці у декількох галузях.

З набуттям Польщею 12 березня 1999 р. членства в НАТО, та 1 травня 2004 р. – в ЄС характер українсько-польських відносин почав якісно змінюватися, перетворюючись із взаємин між державами з подібним міжнародно-правовим статусом на стосунки з особливим регіональним напрямком по лінії взаємин між НАТО, ЄС та їхніми східними сусідами, що вимагає постійного поглиблення співробітництва між двома країнами. Незважаючи на низку внутрішніх проблем (опозиція поглибленню українсько-польського стратегічного партнерства «зліва» і «справа», здійснення політичної реформи в Україні та ін.), існують об'єктивні перспективи й зацікавленість у подальшому розвитку співробітництва між нашими державами. Польща використовує стратегічне партнерство з Україною для того, щоб отримати більш вагоме становище у європейських та євроатлантичних організаціях, що вирізняло б її серед інших держав-членів. Для цього офіційна Варшава вирішила взяти на себе роль виразника інтересів країн Східної Європи, передусім України. Україна, зі свого боку, партнерство з Польщею має використати для того, щоб вирівняти історичну асиметрію з Росією

(особливо за умов відвертої збройної агресії з її боку), здобути членство у європейському та євроатлантичному співтоваристві й сповна реалізувати свій демократичний потенціал.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Мостовая Ю. Президент Польши Лех Качиньский: «Я верю, что Украина сохранит прозападный курс» / Юлия Мостовая // Зеркало недели. – 2006, 25 февраля – 3 марта.
2. Франко І. Дещо про польсько-українські відносини. Відповідь п. Т.Романовичу на статтю «Хатні справи українців» // Зібрання творів у 50 томах. – Т. 46. – Кн. 2. – К., 1986. – С. 258-279.
3. Tomaszewski J. Kresy Wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX w. // Miedzy Polska etniczna a historyczna. Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. – Т. 6. – Warszawa, 1988. – S. 167-186.
4. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1971. – 313 s.
5. Dzieje Polski. Pod redakcją J. Topolskiego. – Warszawa: PWN, 1976. – 786 s.
6. Пеленський Я. Україна в польській опозиційній публіцистиці // Подляський Казімеж. Білоруси – литовці – українці: наші вороги – чи брати? – Мюнхен. – 1986. – С. 10-23.
7. Зайцев Ю. Вплив антикомуністичного руху в Польщі на опозицію в Україні – маловідома карта підручників // Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich. – Rzeszów, 2001. – S. 132-133.
8. Kozakiewicz J. Geopolityka Europy Środkowo-Wschodniej po rozpadzie ZSRR // Stosunki Polsko-Ukraińskie. – Kraków, 1998. – S. 40-61.

Ярослав Попенко,
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Б. Хмельницького

КОРОЛІВСЬКА РУМУНІЯ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ПОЧАТОК ОКУПАЦІЇ БЕССАРАБІЇ

Сучасний період вітчизняного державотворчого процесу, напевно, більш ніж у всі попередні роки новітньої української незалежності, вимагає від власних громадян звернутися до вивчення подій минулого. При чому не стільки з мотивів повсякденного обивательського пізнання, скільки для глибокого розуміння їх суті, для врахування досвіду попередників та напрацювання моделі сучасного розвитку Української держави.

Початок ХХ ст. чітко засвідчив наступні тенденції політичного розвитку європейського континенту: період «Pax Britannica» поступово завершувався; існуюча на той час система Віденських міжнародних відносин остаточно занепадала; Німецька імперія проголосила початок «ери світової політики»; закінчувався процес розмежування великих держав на військово-політичні блоки тощо. Зрештою, Перша Світова війна стала певним підсумком цих тенденцій. І саме вона є надзвичайно важливим періодом для вивчення та переосмислення, оскільки саме за її підсумками була створена нова геополітична конфігурація світу. Досить цікавою та пізнавальною сторінкою тих часів є історія королівської Румунії та її роль у тогочасному українському державотворенні першої чверті ХХ ст.

На початковому етапі нової європейської, а згодом і світової війни, Румунія опинилася фактично затиснутою між двома військово-політичними блоками – Центральним союзом та Антантою. В такій складній військово-політичній ситуації, румунський уряд, завдяки власній зовнішньополітичній стратегії зміг нею скористатися для збереження власної суверенності, відстояти національні інтереси та значно, хоча і не на тривалий час, розширити державні кордони.

Історії Румунії періоду Першої Світової війни присвятила свої праці низка вітчизняних та зарубіжних дослідників. Серед

них С. Гакман¹, В. Кройтор², В. Виноградов³, В. Ястребчак⁴, М. Мельтюхов⁵, В. Буле⁶ та ін. Водночас, низка аспектів румунської та українсько-румунської історії періоду війни досі залишаються малодослідженими та потребують нової переоцінки та переосмислення. Зокрема, це стосується дослідження причин, змісту, наслідків Бухарестського мирного договору 1918 р. та окупації Румунією українських земель Бессарабії.

Слід зазначити, що за умовами Бухарестського договору від 10 серпня 1913 р., який підсумував Другу Балканську війну, Румунія отримала Силістрію з околицями та Південну Добруджу з населенням близько 286 тис. чол.⁷. В результаті загальна площа країни збільшилася до 138 тис. кв. км, а чисельність до 7 млн 540 тис. чол. Більше того, Румунії вдалося зберегти лідируючі позиції серед інших держав Балканського регіону по чисельності, площі

1 Гакман С.М. Сепаратний мирний договір Румунії з країнами Четвертного Союзу : мотиви, рішення, наслідки / С.М. Гакман // Історична панорама : Збірник статей ЧНУ. – 2004. – Вип. II. – С. 68–79.

2 Кройтор В. Дипломатичні колізії вступу Румунії в Першу світову війну / В. Кройтор // Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис «Галичина». – 2011. – Ч. 18–19. – С. 185–191.

3 Виноградов В.Н. Румыния в годы первой мировой войны / В.Н. Виноградов. – М. : Наука, 1969. – 370 с.; За балканскими фронтами Первой мировой войны / [отв. ред. В.Н. Виноградов]. – М. : Индрик, 2002. – 504 с. + 8 ил.

4 Ястребчак В.В. Феномен «Великой Румынии» и румынская дипломатия в годы Первой мировой войны / В.В. Ястребчак // Восточная политика Румынии в прошлом и настоящем (конец XIX – начало XXI вв) : междунар. науч. конф. 24–25 марта 2011 г., Тирасполь. – М. : РИСИ, 2011. – С. 21–33.

5 Мельтюхов М.И. Бессарабский вопрос между мировыми войнами 1917–1940 / М.И. Мельтюхов. – М. : Вече, 2010. – 464 с.: ил.

6 Буле В. Образ румынской администрации и настроения населения Бессарабии, отраженные во французских дипломатических и разведывательных отчетах 1918–1920 гг. / В. Буле // Русин. Международный исторический журнал. – 2012. – № 2 (28). – С. 49–54.

7 Шкундин Г.Д. Разделяй и властвуй! Вопрос о сепаратном мире с Болгарией в политике держав Антанты (октябрь 1915 – март 1916) / Г.Д. Шкундин. – М., 2007. – С. 12.

та військовому потенціалу. Зрештою, за підсумками двох війн країна набула військово-політичного статусу «жандарма Балкан»¹ та основного гаранта підписаного Бухарестського миру. В цьому напрямку її інтереси співпадали з планами Російської імперії, що і стало підставою для зближення країн впродовж першої половини 1914 р.² Ця тенденція незабаром втілилася в життя.

На Коронній нараді 21 липня (3 серпня) 1914 р. в румунському керівництві розгорілася гостра дискусія щодо позиції держави відносно нової війни. Король Кароль I наполягав на орієнтації на Центральний блок відповідно умов договору 1883 р. У свою чергу прем'єр-міністр країни І. Бретіану займав позицію політичного вичікування: «Війна буде тривалою; почекаємо, як розгорнуться події. Нам випаде нагода сказати своє слово»³. За підсумками наради було ухвалено рішення не вступати у війну на боці Німеччини та розпочати укріплення державних кордонів.

Таким чином, шляхи Румунії та Центрального блоку на певний час розійшлися і з договором 1883 р. перестали рахуватися. Пізніше, у своїх спогадах міністр іноземних справ Австро-Угорщини О. Чернин відзначив: «Навіть в роки від 1914 до 1916 Румунія ніколи не була дійсно нейтральною. Вона завжди віддавала перевагу нашим ворогам та заважала нашим спробам підкріпити наші сили»⁴. Тим часом румунський нейтралітет не могло проігнорувати і російське зовнішньополітичне відомство. Певним результатом переговорного процесу між країнами стало підписання спільного документу від 18 вересня (1 жовтня) 1914 р. В декларації міністра іноземних справ С. Сазонова румунському представнику в Петрограді К. Діаманді наголошувалося, що Російська імперія зобов'язувалася протидіяти будь-якій спробі порушення територіальної цілісності Румунії та визнавала за останньою «право приєднати населені румунами області Австро-Угорської монархії»⁵.

1 Румыния : истоки и современное состояние внешнеполитического позиционирования государства / [Хотькова Е.С., Ермаков С.М., Каширин В.Б. и др.] ; под ред. А.А. Куртова. – М. : РИСИ, 2013. – С. 13.

2 Румыния : истоки и современное состояние... – С. 13.

3 Виноградов В.Н. Румыния в годы первой мировой войны. – С. 45 с.

4 Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары / О. Чернин. – М. –Петроград, 1923. – С. 107–108.

5 Международные отношения в эпоху империализма : документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг. : Серия 3 : 1914–1917. – М. ; Л. : Гос. соц-экон. изд-во, 1931–1938. – Т. 6 : Ч. 1 : 5 августа 1914 г. – 13 января 1915 г. / [подгот. к печати А.Л. Попов, при участии Б.Я. Галиной и В.В. Альтмана]. – 1935. – С. 342.

Окремим пунктом обговорювався статус і етнічних українських земель, Буковини. У документі, за підписом С. Сазонова йшлося: «Що стосується Буковини, то принцип більшості населення буде головною підставою для розмежування територій, які мають бути приєднані або до Росії, або до Румунії. Це розмежування буде здійснене після спеціального вивчення питання на місці»⁶. Нота також містила і інші положення. За Румунією зберігалася право зайняти вищезазначені території в будь-який сприятливий для неї момент; російський уряд брав на себе зобов'язання лобювати «румунський інтерес» в цьому регіоні перед Лондоном та Парижем щодо ратифікації цих положень; Румунія, натомість, мала зберігати «доброзичливий нейтралітет відносно Росії»⁷. Окремим документом румунській стороні С. Сазонов «роз'яснював» положення «доброзичливого нейтралітету Румунії щодо Росії»⁸.

Отже, Російська імперія певним чином «гарантуючи» Бухаресту право анексувати землі австро-угорської монархії за етнічним принципом, з іншого боку відстоювала власні територіальні претензії на землі, що перебували під владою династії Габсбургів. За висловом сучасних російських істориків між сторонами в 1914 р. «переговори перетворилися в торгівлю за право приєднання до Румунії українських, угорських та сербських земель»⁹. Слід звернути увагу, що для королівської Румунії на першому етапі світової війни склалося досить вигідне стратегічне становище. Оголошуючи про нейтралітет, офіційний Бухарест тим часом всіляко накопичував ресурси для реалізації власного проекту створення «Великої Румунії». В загальних рисах він передбачав анексію різних земель, де проживало румунське населення. Серед інших – це були землі української Буковини та Бессарабії.

До середини 1915 р. країні вдавалося утримуватися на власних зовнішньополітичних позиціях. Однак влітку 1915 р. в результаті низки поразок у Дарданелльській операції, в Галичині та Польщі, країни блоку Антанти значно активізували свою дипломатичну активність в «румунському напрямку», намагаючись залучити країну до військово-політичного союзу. За підтримку, вони погоджувалися визнати румунські територіальні претензії

6 Международные отношения в эпоху империализма. – С. 342.

7 Международные отношения в эпоху империализма. – С. 342.

8 Международные отношения в эпоху империализма. – С. 343–344.

9 За балканскими фронтами Первой мировой войны. – С. 117.

на Трансільванію, Буковину, Банат та частину угорських земель. Паралельно з переговорами, активізувався і сам бухарестський уряд, який продовжував послідовно доводити необхідність офіційного вступу країни у війну. Як не парадоксально звучить, але вагомим аргументом при цьому було те, що триваюча війна щораз більше завдавала збитків економіці країни.

Так, вже перший рік військових дій перервав традиційні зовнішньоекономічні зв'язки Румунії. Досить чітко виявилась залежність економіки країни від західноєвропейських постачальників та споживачів. В країні катастрофічно не вистачало сталі, що автоматично позначилося на потужностях її машинобудування та металопромисловості. Як наслідок, вже у лютому 1915 р. дві третини робітників металургійної галузі залишилися безробітними¹. Кризовий стан в країні ще більше поглибив офіційний вступ у війну на боці Австро-Угорщини та Німеччини Османської імперії (14 листопада 1914 р.). Одним із перших військово-економічних кроків стамбульського уряду стала блокада чорноморських проток Боспору та Дарданелл. Отже, румунський уряд опинився перед фактом близької та неминучої економічної катастрофи, оскільки саме вони забезпечували основний потік румунського експорту. У великих портових містах країни в Галаці, Бреїлі, Констанці, Суліні поступово, але неухильно зменшувався товарообіг. Країною прокотилася чергова «хвиля» збільшення кількості безробітних та невдоволення діями центрального уряду.

Зрештою, влітку 1916 р. румунське керівництво прийняло рішення вступити у війну на боці Антанти. За висловом І. Бретіану «тепер або ніколи»². Переговори між сторонами завершилися підписанням 4 (17) серпня політичної угоди та військової конвенції³. Румунія мала провести мобілізацію усіх своїх збройних сил та оголосити війну Австро-Угорщині не пізніше 15 (28) серпня. Натомість Антанта погоджувалася на перегляд кордонів на користь нового союзника.

14 (27) серпня королівство оголосило війну Австро-Угорщині. Чисельність румунських збройних сил на той час становила 1 млн 105 тис. чол. Всупереч оптимістичним прогнозам та планам, військові кампанії 1916 р. закінчилися для країни поразкою. Армія була розбита в Трансільванії і в Добруджі, при цьому втратили 240 тис. чол. Боездатними залишилися 70 тис. чол., які реально могли утримувати лише

30 км фронту, інші 450 км «закривали» російські частини. Вже у грудні армія та уряд змушені були евакуюватися до Молдавії, залишивши Бухарест, який зайняли війська Німеччини.

Не краще склалася ситуація для Румунії і в 1917 р. На початок року Румунський фронт проходив по лінії Східні Карпати – Фокшани – Браїлів – гирло Дунаю. Військовій коаліції країн Центрального блоку в результаті вдалих військових дій вдалося зайняти близько 99 845 км², що становило приблизно 72,5 % румунської території. Більше того, останній наступ 24 липня об'єднаної російсько-румунської армії в напрямку Фокшан бажаного результату не приніс. Військам вдалося прорвати фронт, але розгорнути наступ завадила критична ситуація на Південно-Західному фронті. За словами генерала Л. Корнілова, адресованими О. Керенському «армія збожеволілих, темних людей біжить»⁴. Німецькі війська, у свою чергу, розпочали 6-8 серпня контрнаступ на фронті, але досить швидко припинили своє просування. За словами російського генерала А. Зайончковського: «Операції германців на Російсько-румунському фронті не дали їм того, на що по співвідношенню сил, беручи до уваги не тільки чисельність, але і стан армій, вони могли розраховувати»⁵. Він же констатував, що в цілому на серпень 1917 р. ситуація на Румунському фронті відносно стабілізувалася⁶.

Лютнева революція в Росії та активізація національно-визвольних рухів на території колишньої імперії Романових стали для Румунії досить несподіваними та неочікуваними. Як зазначав згодом у своєму щоденнику відомий румунський військово-політичний діяч, в майбутньому прем'єр-міністр країни А. Авереску: «Справжня катастрофа для нас: революція в Росії»⁷. До речі, не лише румуни стримано або негативно сприймали політичні зміни в Російській імперії. В. Черчилль у своїх оцінках був більш категоричний: «Росія впала на півдорозі, і під час цього падіння повністю змінила своє обличчя. Замість старого союзника перед нами стояв привид, не схожий ні на що існуюче до сих пір на землі. Ми бачили державу без нації, армію без вітчизни, релігію без бога»⁸.

4 Зайончковский А. Мировая война 1914-1918 гг. : в 3 т. / А. Зайончковский. – М.: Государственное военное издательство Наркомага обороны, 1938–1939. – Т. 2: Кампании 1916-1918 гг. – 1938. – С. 136.

5 Зайончковский А. Мировая война 1914-1918 гг. – С. 136.

6 Зайончковский А. Мировая война 1914-1918 гг. – С. 136.
7 За балканскими фронтами Первой мировой войны. – С. 287–288.

8 Черчилль В. Мировой кризис [Електронний ресурс] / В. Черчилль ; [пер. с англ. ; с предисл. И. Минца]. – М. ; Л. : Государственное военное издательство, 1932. – 328 с. – Режим доступа до книги : <http://gachev62.narod.ru/churchill/chapt04.htm> – Назва з екрана.

1 За балканскими фронтами Первой мировой войны. – С. 120.

2 Гакман С.М. Сепаратный мирный договор Румунії з країнами Четвертого Союзу. – С. 71.

3 Царская Россия в мировой войне / [авт. предисл. М.Н. Покровский]. – Л. : Госиздат, 1925. – Т. 1. – С. 226–230.

Румунія опинилися на межі катастрофи. Жахливий стан речей підтверджують численні свідчення очевидців тих подій. Зокрема, секретар російської дипломатичної місії князь Гагарін відзначав: «Епідемії вже лютують, а що буде відбуватися за тиждень-другий взагалі важко уявити... На кладовищах по декілька днів стоять труни, оскільки не вистачає робочих для риття могил»¹. Представники англійської військової місії в Румунії відзначали у своєму звіті: «Діяльність залізничного транспорту паралізована. Солдати, яких залишили на залізничних лініях, помирають в вагонах від голоду»². Румунський уряд вдавався до відчайдушних та рішучих дій з метою виправити ситуацію. Була запроваджена жорстка карткова система, але і вона не могла допомогти. Криза охопила не лише румунські міста, а й і сільську місцевість. Численна мобілізація до лав армії спричинила нестачу чоловічої сили. Як результат, з 1 млн. 300 тис. га землі 300 тис. залишилися необробленими – країна цілеспрямовано йшла до голоду та демографічної катастрофи. Зокрема, 70 % дітей, народжених в 1917 р. не прожили і року³. Більшість румунського населення перебувала у стані зубожіння.

Крім того, в окупованій частині Румунії німецька цивільна та військова адміністрація проводила регулярні ревізії майна та продовольства на потреби фронту. На територіях, які залишилися під контролем національного уряду ситуація була не набагато кращою. Тут, окрім державних інституцій перебувала велика кількість біженців, цивільного населення та армія чисельністю близько півмільйона чоловік. Додатково тут же розташовувалася і напівголодна мільйонна російська армія, яка продовжувала утримувати 4/5 Румунського фронту. Американський посол у Петрограді Д. Френсіс висловлював 17 серпня 1917 р. у телеграмі Державному секретарю особисте бачення ситуації: «Румунський уряд зараз підтримується Росією, яка стогне під власним тягарем». Далі він же відзначав, що у випадку, коли країна (*Румунія – авт.*) залишиться наодинці зі своїми проблемами – цілком можливий варіант підписання нею сепаратного миру. Дипломат радив фінансово підтримати румунський уряд в розмірі 10 млн доларів щомісячно. Він же висловив сподівання, що це, можливо, врятує Румунію, чия доля виглядала майже безнадійною, якщо вона і надалі буде

1 За балканськими фронтами Першої мирової війни. – С. 287.

2 За балканськими фронтами Першої мирової війни. – С. 287.

3 За балканськими фронтами Першої мирової війни. – С. 287.

залишена без міжнародної, тобто американської дотації⁴.

На додаток до вищеперерахованих проблем, в країні активізувався і національно-визвольний рух, особливо на території Бессарабії. Вже у першій половині 1917 р. в молдавському середовищі остаточно сформувалася ідея створення «Сфатул Церій» (Рада країни). Восени 1917 р. на з'їзді в Кишиневі висловлювалася думка, що саме «Сфатул Церій» має стати тимчасовим вищим органом державної влади в Бессарабії до того часу, поки будуть обрані Бессарабські Установчі збори. Саме він мав створити молдавську армію та розпочати діяльність, спрямовану «на підготовку та впровадження в життя автономії Бессарабії»⁵. Щоправда, ситуація не була однозначною, оскільки в середовищі прихильників «Сфатул Церій» не було єдності у поглядах щодо майбутнього правового статусу Бессарабії. Частина діячів відстоювала принципи персональної автономії в складі демократичної Росії, частина виступала за проголошення незалежності, інші лобіювали ідеї політичного та територіального об'єднання або з Румунією, або з Україною.

Таким чином, станом на другу половину 1917 р. Румунія опинилася у надзвичайно складній військово-економічній та політичній ситуації.

Слід відзначити, що і жовтневий більшовицький переворот в Росії румунський уряд оцінив або досить «стримано і прохолодно», або відверто негативно. Для країни він означав позбавлення підтримки у війні проти Центрального блоку. 25 жовтня А. Авереску писав у щоденнику: «Досить тривожні відомості з Росії. Тимчасовий уряд атакований та скинутий революціонерами-максималістами... Що буде далі? Громадянська війна? Що будуть робити німці? Що будемо робити ми?»⁶. 6 листопада міністр внутрішніх справ А. Константінеску (очолював міністерство в найбільш кризові роки для Румунії 11 грудня 1916 – 26 січня 1918 рр.⁷) написав: «Ми перебуваємо тут на вулкані. Боюся, що пропадемо всі». Поступово в Румунії все голосніше заговорили про необхідність укласти сепаратний мирний договір з Центральним блоком.

В цьому прагненні вийти з війни румуни зустріли жорстку протидію з боку Антанти, в першу чергу Франції. Зокрема, прем'єр-

4 Papers relating to the Foreign Relations of the United States. 1917. Supplement 2. The World War. Washington, 1932. P. 725.

5 Дыков И.Г. Хроника событий в Бессарабии. (Март 1917 г. – январь 1918 г.) / И.Г. Дыков. – Кишинев: Госиздат Молдавии, 1957. – С. 60-62.

6 За балканськими фронтами Першої мирової війни. – С. 339.

7 Gheorghe C., Șerbu M. Miniștrii de interne (1862–2007). Mică enciclopedie. București : Editura Ministerului Internelor și Reformei Administrative, 2007. P. 179.

міністр Ж. Клемансо та президент Р. Пуанкаре вимагали від румунів «до кінця зберігати вірність зобов'язанням», тобто продовжувати воювати, незважаючи на людські та матеріальні втрати. Зрозуміло, що сам румунський уряд мав безпосередню можливість на місці оцінити справжню «вартість» продовження участі у війні, коли безпосередній тягар припав на їх країну. До того ж він реально «контролював» близько 30 % власної території. Прем'єр-міністр І. Бретіану, звертаючись до Ж. Клемансо відзначав: «Не окрема частина, а вся російська армія перебуває під впливом революціонерів... Армія Каледіна, якщо і існує, то тримається в козачих областях та безсила відбити Москву у більшовиків... Більша частина козачих полків у Молдові та інших місцях відмовилася виступати проти більшовиків... Українська рада, без власної армії, сама заявила про необхідність укладення перемир'я та миру»¹. Цією заявою очільник румунського уряду фактично «готував» Антанту, що Румунія готова до підписання миру з Центральним блоком. Водночас, румуни відмовилися від участі у переговорах у Брест-Литовську. Пояснити таку позицію можливо з точки зору стратегічних інтересів Румунії. Вона була готова підписати договір з Німеччиною та її союзниками з одного боку, але з іншого – слід було звертати увагу і на позицію Антанти, яка могла фінансово та матеріально допомогти країні вийти із кризи.

Зрештою, 18 листопада в Яссах зібралася Коронна рада з участю найвідоміших генералів (А. Авереску, К. Презан, І. Григореску, К. Янковеску) та керівника французької військової місії А. Бертело. На ній було прийнято рішення, якщо російська армія генерала Д. Щербачева залишить фронт, румунська має також відступити. У свою чергу, 21 листопада російський генерал телеграмою запитував санкції союзників-румунів стосовно можливості укладення перемир'я з фельдмаршалом Й. Австрійським та генерал-фельдмаршалом А. фон Макензеном. Отримавши це повідомлення прем'єр-міністр І. Бретіану негайно телеграфував у Париж: «Генерал Щербачев стоїть перед альтернативою: або поступитися місцем більшовикам, або підписати перемир'я. В такому разі спротив з боку Румунії неможливий. Будь-яка інша позиція з боку Румунії перетворить російську армію в Молдові в мільйонну масу вояків з максималістами на чолі»². Час для підписання перемир'я для Румунії випав відносно сприятливий: по-перше, ініціаторами виступа-

1 За балканськими фронтами Першої мирової війни. – С. 340–341.

2 За балканськими фронтами Першої мирової війни. – С. 341.

ли російські військові, що певною мірою «гарантувало» Румунії доброзичливе ставлення з боку Антанти. По-друге, війна, яка стала остаточно непопулярною для більшості населення країни припинялася. Це, у свою чергу, давало можливість хоча б частково розпочати процес відбудови.

Вже 22 листопада румунська Рада міністрів прийняла рішення про підписання перемир'я з Центральним блоком. Незабаром король Фердинанд I передав функції головнокомандувача К. Презану. 24 листопада у Фокшанах розпочалися мирні переговори, які закінчилися 26 листопада підписанням перемир'я між сторонами³. Домовленості передбачали: про відновлення бойових дій обидві сторони зобов'язувалися попередити супротивника за 72 години до їх початку; обидві сторони гарантували не проводити жодних підготовчих дій до наступу, а також робити, з метою посилення та укріплення існуючих позицій (допускалися роботи, спрямовані виключно на підтримку вже існуючих укріплень); сторони взаємно гарантували не проводити передислокацію військ; визначалася нейтральна зона між арміями (в районі дельти Дунаю такою вважався Георгійовський рукав); вихід у нейтральну зону допускався без зброї, водночас, продавати, передавати та вживати алкогольні напої в її межах заборонялося; перемир'я стосувалося також і військової Дунайської річкової флотилії та ін.⁴

Підписаний документ мав втратити чинність після того як буде підписано перемир'я, що стосуватиметься всього фронту – від Балтійського до Чорного моря⁵. Водночас, на запитання німецького представника на переговорах, як румуни сприймають переговорний процес у Брест-Литовську, останні на чолі з генералом А. Лупеску відповіли, що не визнають їх.

З суто тактичних міркувань румунський уряд змушений був домовлятися з Центральним блоком про припинення військових дій. Натомість стратегічні міркування королівського уряду передбачали військово-політичну та економічну співпрацю з «де-факто» переможницею у Першій Світовій війні Антантою. Недаремно паралельно румунський посол у Лондоні ще 8 листопада пропонував англійському керівництву «послуги» королівської армії у боротьбі із більшовизмом. У свою чергу, і країни Антанти, в першу чергу Англія та Франція, були зацікавлені якомога довше

3 Большевики Молдавии и Румынского фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 г. – январь 1918 г.). Документы и материалы. – Кишинёв: Картя Молдовеняскэ, 1967. – С. 242.

4 Большевики Молдавии и Румынского фронта в борьбе за власть Советов. – С. 243–245.

5 Большевики Молдавии и Румынского фронта в борьбе за власть Советов. – С. 245.

затримувати на Східному фронті німецькі та австрійські частини, тим самим, готуючись до вирішального удару на Західному фронті. Досить красномовні свідчення з цього приводу залишив представник американського президента В. Вільсона полковник Е. Хауз. 13 листопада 1917 р. він у щоденнику відзначив: «Прихід до влади більшовиків, якби він привів до сепаратного миру, означав отримання Німеччиною повної свободи перекидання її військ, і до того ж у великій кількості, зі сходу і мав би наслідком встановлення чисельної переваги германців на Західному фронті – переваги, якої вони до того не мали ще з перших днів війни»¹.

21 листопада під час зустрічі з прем'єр-міністром Д. Ллойд-Джорджем та міністром іноземних справ А. Бальфуrom той же Е. Хауз висловив думку, що найбільше, що вони можуть зробити, це поради Румунії співпрацювати з будь-якими воюючими союзними силами, що є територіально близькими до неї². 23 листопада Румунії було «обіцяно» за її участь у боротьбі проти більшовиків підтримати її територіальні претензії на землі колишньої Російської імперії³. Незабаром саме ця дипломатична преференція дала Румунії фактичний привід на окупацію території української Бессарабії. Додатково, і реальна практична допомога румунській армії з боку Антанти не забарилася. Генерал Д. Щербачев за 16 млн. рублів передав їй зброю, боєприпаси та продовольство, яке знаходилося в його розпорядженні на Румунському фронті.

Осторонь «східноєвропейського» питання на тлі більшовицької революції в Росії не залишалися Англія та Франція. Між ними 23 грудня 1917 р. в Парижі була підписана таємна конвенція, згідно якої Україна, Бессарабія та Крим потрапляли у сферу військово-політичного та економічного впливу Франції. Натомість Англія «закріплювала» за собою Кавказ, Закавказзя та Дон⁴. Одним із головних військових союзників Парижа в Причорноморському регіоні у протистоянні як з більшовиками, так і з Центральним блоком поступово ставав саме румунський уряд, оскільки сподівання на союз з українською Центральною Радою себе не виправдали.

1 Архив полковника Хауза. Избранное : в 2 т. / [коммент Ч. Сеймура; пер. с англ. В.В. Проскунина; предисловие А.И. Уткина]. – М. : ООО «Издательство АСТ»; ООО «Издательство Астрель», 2004. – Т. 2. – С. 129.

2 Архив полковника Хауза. – С. 143–144.

3 Мельтюхов М.И. Бессрабский вопрос между мировыми войнами 1917-1940 / М.И. Мельтюхов. – М. : Вече, 2010. – С. 26.

4 Попенко Я. Переговори між УНР та французьким військовим командуванням в Одесі у листопаді 1918 – березні 1919 р. / Я. Попенко // Историчний журнал. – К., 2008. – № 3. – С. 86–87.

Саме за наполяганням керівника французької військової місії у Яссах генерала А. Бертело румунський уряд розпочав активну підготовку до військового вторгнення в Бессарабію. Тим паче військово-політична ситуація в Україні виявилася надзвичайно сприятливою для реалізації румунами проекту «Великої Румунії». Поступове вторгнення в Бессарабію королівські підрозділи розпочали фактично ще на початку грудня 1917 р. В середині того ж місяця румунська армія розпочала неофіційну операцію з окупації регіону.

Вже 3 січня 1918 р. на засіданні Ради міністрів було прийнято офіційне рішення про анексію цих земель. У свою чергу, і Антанта не забарилася із зовнішньополітичною підтримкою. Хоча при цьому, дипломатично окреслювалося: «Це – суто військовий захід, який має на меті забезпечення нормального функціонування та постачання російсько-румунського фронту відповідно з правилами, які прийняті в державах, що перебувають у стані війни. Це жодним чином не може вплинути на нинішню та майбутню політику Бессарабії»⁵.

Отже, військово-політичні лідери Антанти з одного боку «де-факто» дали «свою принципову згоду»⁶ на дії королівської армії, з іншого – не поспішали з реальними діями міжнародно-правового характеру стосовно юридичного визнання за Румунією права на цей регіон. Додатково, весь час її представники, зокрема, французької місії, перебували на території Бессарабії та регулярно надавали змістовні звіти до відомо Парижу про дії румунської армії та цивільної адміністрації.

Звернімо увагу, що незважаючи на критичну ситуацію в країні румунський уряд, який на той час перебував у Яссах, не відмовився від реалізації проекту «Великої Румунії». Зокрема, румунська зовнішньополітична служба отримала неофіційний наказ не залишатися осторонь «бессарабського питання». Практично на всіх міжнародних прийомах та зустрічах румунські дипломати послідовно доводили виключне право Румунії на ці землі. Зважаючи на те, що європейські міждержавні кордони в недалекому майбутньому мали бути «досконало переглянуті», то дії румун виглядали більш ніж прагматично. Вже у середині січня румунські представники представляли «бессарабське питання» як практично вирі-

5 Vopicka Ch. Secrets of the Balkans. Seven years of a diplomatist's life in the storm Centre of Europe. United States envoy extraordinary and minister plenipotentiary to Roumania, Serbia and Bulgaria, 1913–1920. Chicago : RAND MCNALLY & COMPANY, 1921. P. 159–160.

6 Буле В. Образ румынской администрации и настроения населения Бессарабии. – С. 49.

шене. Зокрема, 25 січня 1918 р. представник Румунії у Вашингтоні К. Ангелеску, звертаючись до Державного секретаря США Р. Лансінга відзначав, що його уряд з «погодженням з урядом Молдавської республіки Бессарабії та з генералом Щербачевим, головнокомандуючим російської армії на Румунському фронті, надав румунські війська в розпорядження вказаного уряду»¹. Додатково, він підкреслював, що «цей захід був результатом посилення анархії в Бессарабії, що серйозно загрожувала постачанню продовольства та лініям комунікацій армій на Румунському фронті»². Посол Франції у Румунії Ш. Сент-Олер 24 січня також «підтверджував», що: «Введення румунських військ є виключно військовим заходом ... та не може мати жодного впливу як на сучасне внутрішнє політичне становище країни, так і на політичне майбутнє Бессарабії»³.

Водночас, військова операція спрямована на анексію краю виявилася дещо складнішою ніж передбачалося зразу. Зрозумівши, що зайняти Бессарабію невеликою кількістю військ не вдасться, з 20 січня 1918 р. румунське командування перейшло до широкомасштабної операції. Дивізії генералів Е. Броштяну, М. Скіни були об'єднані в шостий армійський корпус генерала Г. Істраті, який 25 січня перейшов у наступ. Загальна чисельність військового контингенту склала 50 тис. чоловік. У вже зайнятих військами місцевостях було оприлюднене звернення генерала К. Презана в якому він запевняв населення, що «румунське військо не образить жодного мешканця, якої б національності чи релігії він не був. Відразу після встановлення порядку та спокою воїни-румуні повернуться до себе додому»⁴. Натомість життєві реалії «продемонстрували» відвертий популізм румунського головнокомандуючого.

Сучасний історик В. Буле наводить у своєму дослідженні, яке спирається на архівні справи Міністерства закордонних справ Франції, наступні свідчення дій румунів в окупованих місцевостях: «... Коли останні (*румуні – авт.*) увійшли в Бессарабію, їх поведінка скоріш нагадувала поведінку німецьких завойовників та супроводжувалася різного роду насиллям» (серпень 1918 р.)⁵; «румуні всіляко налаштовують проти себе населення: занадто сувора

поліція б'є людей палицями з приводу і без, постійні розслідування, хабарництво, побори, крадіжки, приховані під виглядом ревізій» (травень 1919 р.)⁶ та ін.

У свою чергу і румунські урядові кола не надто приховували справжньої мети «бессарабського походу». Зокрема, пізніше в 1920 р., виступаючи перед депутатами парламенту міністр іноземних справ Т. Іонеску, відзначав: «Це було щось на кшталт вистави ... У цей важкий час ми взяли на себе відповідальність, ми, уряд, вирішили увійти в Бессарабію ... Але ми увійшли туди не для того, щоб зберегти її від спустошень, – це був лише дипломатичний хід...»⁷. В 1921 р. він же висловлювався менш дипломатично: «Весь світ знає, що війська спрямовані в Бессарабію, були надіслані для того, щоб завершити, коли можна буде і як тільки можна буде, фінальний акт приєднання Бессарабії (*до Румунії – авт.*). Така істина»⁸.

Зрештою, з одного боку, відверто ворожа політика румунів викликала стихійний опір місцевого населення. З іншого, зайняти всю територію Бессарабії, румунській армії не вдалося, оскільки на той час Південна Україна перебувала під контролем більшовиків. Незабаром яський уряд змушений був розпочати мирні переговори з більшовицькими представниками. Перші контакти між сторонами відбулися завдяки посередництву військової місії Антанти в Одесі. Результатом переговорів стало підписання компромісної угоди, яка передбачала: румунська сторона зобов'язувалася впродовж двох місяців вивести свої військові частини з Бессарабії; для охорони залізничного сполучення на території краю мав бути залишений лише 10-тисячний військовий контингент; адміністративні та судові функції передавалися у юрисдикцію місцевої адміністрації; правоохоронні функції мала виконувати місцева влада; румунський уряд зобов'язувався не втручатися у внутрішні справи регіону та ін.

Для врегулювання спірних питань передбачалося створення спеціальної комісії до складу якої мали увійти представники Росії, Румунії, Англії, Франції та США⁹. 5 березня 1918 р. документ від Румунії підписав А. Авереску, 9 березня того ж року з радянського

1 Papers relating to the Foreign Relations of the United States. 1918. Russia (in three volumes). Volume II. Washington, 1932. P. 707.

2 Papers relating to the Foreign Relations of the United States. 1918. P. 707.

3 За балканскими фронтами Первой мировой войны. – С. 347.

4 За балканскими фронтами Первой мировой войны. – С. 347.

5 Буле В. Образ румынской администрации и настроения населения Бессарабии. – С. 50.

6 Буле В. Образ румынской администрации и настроения населения Бессарабии. – С. 52.

7 Лунгу В.Н. Политика террора и грабежа в Бессарабии 1918–1920 гг. / В.Н. Лунгу. – Кишинев: Из-во «Карта Молдовеняскэ», 1979. – С. 46.

8 Лунгу В.Н. Политика террора и грабежа в Бессарабии 1918–1920 гг. – С. 47.

9 Документы внешней политики СССР: в 24 т. / [редкол.: И.Н. Земсков, С.М. Майоров, И.В. Садчиков, В.М. Хвостов, Б.Е. Штейт]. – М.: Гос-ое изд-во политической литературы, 1959. – С. 210–211.

боку свої підписи поставили Х. Раковський, М. Брашеван, В. Юдовський, А. Воронський, М. Муравйов¹.

Водночас, ситуація в Україні весною 1918 р. кардинальним чином змінилася. Австрійські та німецькі війська, які за наслідками Брест-Литовського договору стали союзниками Центральної Ради, розпочали наступ в Україні. Досить швидко більша частина української території була звільнена від більшовиків. Відповідно і договір від 5-9 березня 1918 р., який ще називають «договір Авереску – Раковського» залишився нереалізований. Це дало привід Румунії продовжити свою політику, спрямовану на анексію Бессарабії. Вже наприкінці березня представникам Сфатул Церій в Яссах було повідомлено, що «Бессарабія занадто слабка для того щоб існувати окремо», тому слід негайно розпочати процедуру об'єднання з Румунією².

9 квітня акт про приєднання Бессарабії на правах автономії до Румунії був підписаний офіційно.

Практично паралельно з вищезазначеними подіями тривали і переговори з Центральними державами стосовно можливості підписання мирного договору, який був життєво необхідний. Німеччина активно готувалася до останнього наступу на Західному фронті. Австро-Угорщина перебувала за «декілька кроків» від розпаду. Болгарія воюючи з дворічною перервою, майже шість років, перебувала у катастрофічному стані. Схожа ситуація була і в Туреччині. Відзначимо, що і Центральні держави були зацікавлені «нейтралізувати» Румунський фронт і певною мірою задовольнити територіальні претензії яссського уряду. Тим паче останній на той час вже зайняв значні території української Бессарабії. Крім того, незважаючи на великі втрати і деморалізацію, румунська армія продовжувала бути вагомою міліарною силою в цьому регіоні. Зокрема, О. Чернін писав пізніше з цього приводу: «Слід при цьому згадати, що поширена у багатьох колах думка, нібито румуни близькі до виснаження і тому змушені прийняти будь-які умови, досить хибна. Румуни перебували на достатньо сильних позиціях, дух їхньої армії був чудовий, а під час останнього великого наступу у Макарешті частини Макензена зазнали великих втрат»³. Він же акцентував увагу, що румуні розраховували не стільки на військо-

1 Назарія С.М. Соглашение Раковского – Авереску от 5–9 марта 1918 г. в историографии и мемуарах румынских политиков / С.М. Назарія // Проблемы национальной стратегии. – 2014. – № 2 (23). – С. 159.

2 Marghiloman A. Note Politice 1897-1924. Volume III / 1917-1918. București: Editura Institutului de Arte Grafice «EMINESCU», 1927. P. 444.

3 Чернін О. В дни мировой войны. – С. 279.

ву перемогу, скільки на сподівання протриматися певний час у стані оборони, доки рішучі успіхи їх західних союзників не принесуть їм перемогу⁴. Водночас, вагомим стримуючим фактором для рішучих дій румунського уряду в напрямку підписання миру з Центральним блоком продовжувала бути позиція Антанти. Той же О. Чернін відзначав: «Вони (*румуні – авт.*), ймовірно, боялися, що підписання з нами миру накличе на них тривалу немилість Антанти, що вони таким чином, її дружбу втраять, а нашої на знайдуть, іншими словами сянуть між двома стільцями»⁵.

У підсумку, 5 лютого 1918 р. між А. Авереску, А. Макензеном, Р. Кюльманом та О. Черніним відбулися переговори у Бухаресті щодо можливості підписання миру між сторонами. Найбільше спірних питань викликали території Південної та Північної Добруджі, які держави Центрального блоку прагнули відібрати у Румунії. 27 лютого О. Чернін мав розмову з румунським королем Фердинандом I з приводу цих територій. На всі аргументи монарха, що «Румунія задихнеться без виходу до моря», міністр іноземних справ Австро-Угорщини відповідав однозначно: «Румунія має прийняти або почесний мир або події набудуть незворотного характеру»⁶. Повернувшись у Ясси король змушений був зібрати Коронну раду, засідання якої тривали три дні. За свідченням очевидців, висунуті вимоги, викликали значне обурення та жваві дискусії і обговорення в румунському середовищі. Підсумком засідань стало прийняття рішення про необхідність підписання мирного договору.

5 березня румунський міністр юстиції К. Аржетояну підписав попередній договір з Центральним блоком у м. Буфтя. За цим документом Румунія зобов'язувалася: негайно демобілізувати вісім дивізій; відмовитися на користь Центрального блоку від Добруджі (натомість отримала торговий вихід до Чорного моря через цю територію); погоджувалася на «виправлення» кордонів на користь Австро-Угорщини; зобов'язувалася «видворити» французьку військову місію, що знаходилася в країні тощо. Таким чином, перший крок на припинення війни був зроблений. Водночас, умови були неоднозначно сприйняті сторонами. Румуни вважали його зрадою національних інтересів, Болгарія та Туреччина також вважали, що їх інтереси були відверто проігноровані.

24 квітня (7 травня) 1918 р. румунською делегацією на чолі з А. Маргіломаном був під-

4 Чернін О. В дни мировой войны. – С. 280.

5 Чернін О. В дни мировой войны. – С. 280.

6 За балканскими фронтами Первой мировой войны. – С. 358.

писаний Бухарестський мирний договір. Це був досить складний акт, який складався з двадцяти трьох документів юридичного, економічного, політичного, військового, технічного, фінансового та транспортного характеру. Саме він завершив тривалу війну між сторонами. Відзначимо, що після підписання Брест-Литовського мирного договору, єдиною державою, що залишалася у стані війни з країнами Центрального блоку на Східному фронті, була саме Румунія.

Відповідно умов договору Румунія мала: повернути Болгарії Південну Добруджу, отриману за договором 1913 р. та з додатковою умовою виправлення державних кордонів на болгарську користь; Північна Добруджа до течії р. Дунай та впадіння його в Чорне море по Георгійовському гирлу відходила під спільне управління держав Центрального блоку (*фактично, у зону керування Німеччини – авт.*); інші протоки Дунаю залишалися під контролем румунської сторони, додатково їй було обіцяно забезпечення торгового шляху по залізничному сполученню Чернаводе – Констанца; Австро-Угорщина отримувала всі головні карпатські перевали, соляні, вугільні та нафтові родовища. Додатково, Румунія мала демобілізувати більшу частину власної армії, залишивши лише вісім дивізій (чотири дивізії, які перебували на території Бессарабії повністю зберігалися)¹.

Основну частину договору складали питання економічного характеру. Зокрема, румунський уряд мав відшкодувати Центральному блоку всі витрати за утримання їх військ на території країни; відшкодувати всі матеріальні збитки за втрачену власність, яких зазнали громадяни Центральних держав; сплатити кошти, призначені на утримання власних військовополонених тощо. Окремо в договорі було прописане і «нафтове» питання. Передбачалося, що монопольна торгівля «чорним золотом» передавалася в руки акціонерному товариству в якому провідну роль відігравав австрійський та німецький капітал. Більше того, навіть сам румунський уряд мав купувати нафту виключно у створеній монополії. Таким чином, вся румунська енергетична система опинялася під виключним контролем Німеччини впродовж дев'яности років. Містилися і інші положення договору, які перетворювали Румунію на повністю підконтрольну колоніальну територію. Зокре-

1 «THE PEACE OF BUCHAREST» – THE TREATY OF PEACE BETWEEN ROUMANIA AND THE CENTRAL POWERS. SIGNED AT BUCHAREST, 7 MAY, 1918. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/routreat.html>. – Назва з екрана.

ма, окремий пункт зобов'язував румунський уряд продавати в країні по твердим цінам всі надлишки продовольства. Натомість, союзники погоджувалися не виступати проти приєднання території Бессарабії до Румунії.

Таким чином, союзники УНР по Брест-Литовському договору, визнавали анексію Румунією українських етнічних земель.

Водночас, попри факт підписання Бухарестського договору, його текст мали підтримати румунський парламент та король. Якщо з першим зволікань практично не виникло, то монарх всіляко відтягував час. Навіть тиск на короля з боку уряду успіху не мав. Впродовж серпня-вересня А. Маргіломан майже щодня наполягав, що Фердинанд I має затвердити текст договору, але безрезультатно. Як виявилось саме така «позиція» була найбільш виграшною для Румунії. Німеччина із союзниками по коаліції у другій половині 1918 р. остаточно програли Першу Світову війну.

18 червня головнокомандувачем союзних військ Антанти на Балканах був призначений французький генерал Ф. д'Еспре. Саме йому вдалося у вересні 1918 р. розбити болгарсько-німецько-австрійські частини на ділянці Салонікського фронту та розпочати наступ до Дунаю. В результаті з війни шляхом підписання перемир'я вийшла Болгарія. У жовтні капітулювала Туреччина. Австро-угорська монархія опинилася перед фактом революції в країні.

Тим часом, і в самій Румунії події досить швидко змінювалися. Наприкінці жовтня 1918 р. «пронімецький» уряд А. Маргіломана пішов у відставку. Новий урядовий кабінет очолив К. Коанде, який після призначення заявив: «Ми маємо найбільший інтерес стати до загального миру поруч, у військового розумінні, з нашими союзниками (*Антантою – авт.*)»². Незабаром румунський уряд надіслав фельдмаршалу А. Макензену ультиматум з вимогою негайно вивести війська з території країни. 27 жовтня (9 листопада) йому ж була направлена заява про денонсацію Бухарестського миру – Румунія вийшла із війни та повернулася до табору країн-переможниць.

Таким чином, можемо констатувати, що дипломатична гра румунського політичного керівництва впродовж Першої Світової війни дала йому можливість поступово, але неухильно впроваджувати у життя власний проект створення «Великої Румунії». Постійно коливаючись між Центральним блоком та Антантою, румунський провід зміг, зрештою,

2 Такман С.М. Сепаратний мирний договір Румунії з країнами Четвертного Союзу. – С. 76.

взяти безпосередню участь у створенні нової територіальної карти повоєнної Європи на Паризькій мирній конференції 1919 року.

Більше того, скориставшись внутрішньополітичною ситуацією на землях колишньої Російської імперії, де йшла війна, Румунія (разом із Польщею), за допомогою Антанти, при-

своїла собі статус «санітарного кордону» проти більшовиків. Фактично бухарестський уряд став вважати себе своєрідним «охоронцем» Європи від більшовизму. Натомість, Антанта передавала Румунії Трансільванію, українську Бессарабію і Буковину та частину Банату.

Мілана Срібняк,
*Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

«...ЗА ДОПОМОГОЮ ТЕАТРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА ВЕСТИ УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ ПРАЦЮ»: ДО ІСТОРІЇ ТЕАТРУ В ТАБОРІ ФРАЙШТАДТ (АВСТРО-УГОРЩИНА) У 1916-1917 рр.

Після тяжких поразок царської армії на фронтах Першої світової війни в полон потрапили десятки і сотні її вояків, які були скупчені в спеціальних таборах на теренах Німеччини та Австро-Угорщини. Значну частину свого часу мешканці цих таборів мали працювати на промислових об'єктах, у копальнях, в приватних господарствах, а також виконувати тяжкі суспільно-корисні роботи на користь урядів Центральних держав. Спочатку німецька та австрійська влада не розрізняли полонених за етнічною ознакою, внаслідок чого полонені вояки утримувались у багатонаціональних таборах. Але усвідомлення того, що Російську імперію можна знищити лише відокремивши від неї Україну, переконала офіційні Берлін та Відень докласти певних зусиль для створення національних таборів. Крім того, існування такої організації як Союз визволення України (СВУ), що задекларував свою послідовну антиросійськість, створював сприятливі можливості для проведення національно-організаційної роботи в середовищі полонених, які у своїй переважній більшості продовжували зберігати вірність російському самодержцеві.

Відтак спочатку в Австро-Угорщині (листопад 1914 р.), а пізніше в Німеччині (1915 р.), були вжиті заходи для українізації таборів, в яких мали бути скупчені полонені вояки-українці. Одним з таких таборів був Фрайштадт, де була створена ціла низка українських гуртків та організацій. В ньому заходами СВУ була розпочата багатопланова національно-освідомлююча робота, створені українські школи, організовано видання таборового часопису.

Однією з важливих складових діяльності спочатку не чисельного гурту українських активістів стало започаткування роботи таборового театру і мистецьких гуртків, в яких полонені могли вільно творити і розвивати національну культуру і традиції.

Історія українського театру в таборі Фрайштадт розпочалась фактично після створення у липні 1915 р. «Артистичного гуртка» у складі 18 чол., який діяв на підставі власного статуту. У зв'язку з реорганізацією української таборової організації у серпні того ж року, яка відтоді стала називатись «Суспільно-Просвітнім Гуртком» (СПГ), театральний осередок набув статусу її окремої секції. Її члени зосередили свої зусилля на підготовці концертів та вистав українських драматургів, і вже з початку 1916 р. театр став працювати регулярно [5, с.294-300]. З подальшим розвитком культурно-національного життя в таборі Фрайштадт настали й важливі перемини у становищі Артистичної секції СПГ, яка в липні 1916 р. була реорганізована у статутне «Драматичне товариство ім. Івана Котляревського».

Проект статуту було укладено управою секції за участі члена Просвітнього відділу СВУ М.Чайковського, після чого він був затверджений на загальних зборах. Документ визначив основні напрями діяльності товариства та його найголовніше завдання: «за допомогою вистав, концертів спричинитися до розбудження національної свідомості полонених табору; стати для полонених практичною школою, щоби після повернення (з полону – М.С.) вони змогли б за допомогою театраль-

ного мистецтва вести українську національну працю». Крім того, товариство мало на меті «плекати українську музику і українську як світську, так і церковну пісню».

Статут регламентував і можливі форми діяльності Драматичного товариства: а) театральні вистави і концерти; б) літературні, вокальні музичні вечорниці; в) читання драматургічної літератури; г) теоретичні та практичні курси нотного співу і гармонії; д) утримування хору і оркестру, які мають розучувати українські пісні і твори українських композиторів; е) організація викладів про історію української народної та церковної музики; ж) організація курсу диригентів, які б могли потім самостійно управляти хором; з) ведення науки гри на українських народних інструментах; і) утримування бібліотеки драматичних і музичних творів та з обсягу драматургії і музики»[7, арк.1-2]. Вже тільки лише один цей перелік засвідчує надзвичайну різноплановість інтересів членів товариства, а поєднання їх зусиль дозволяло акторам-аматорам досягати справжніх висот на сцені.

16 жовтня 1916 р. з метою підвищення мистецького рівня всіх таборян рада товариства ухвалила рішення про проведення «практичного курсу українського національного театру», в рамках якого мали викладатись історія українського театру, теорія драми, декламація, пластика, фехтування, танці, теорія міміки і гриму, колористика, історія одягу, теорія співу і музики[8, арк.2]. Ініціатором заснування цих курсів виступив С.Драбинястий (вихованець Драматичної школи ім. М.Лисенка в Києві), який надалі керував їх роботою. Для набуття практичних навичок слухачі курсів мали поступово залучатись до участі у виставах, також було передбачено, що після прослуховування теоретичного курсу випускниками мали бути складені іспити. З огляду на те, що до викладання на цих курсах були залучені проф. С.Смаль-Стоцький, Р.Домбчевський, М.Чайковський, Ю.Балицький – їх відвідувала значна кількість полонених [3, с.184-185].

Відтак ці курси стали ще однією школою громадсько-національного виховання таборян, і поза всяким сумнівом вони успішно виконали свою безпосередню місію, давши частині полонених ази акторської майстерності. Як згадував безпосередній свідок тих подій К.Даниленко, завдяки театральним пробам та участі в курсах, «більшість з аматорів, що перед тим не змогли знайти свого місця на сцені, що не вміли прилюдно сказати слова, зробити жодного руху, переродилися, почали відчувати, переживати, плакати й сміятись, вони зро-

зуміли себе, свою роль на сцені і полюбили її. Це була школа для самородків під проводом ідейних фахових артистів». Водночас театр вплинув і на цілу масу таборян, які «відчули духовну потребу в театрі і попливли до нього з усіх бараків. Вони набули культурну звичку, щоб вечором у неділю піти до театру. Таборовий театр став наскрізь громадсько-культурно-національною інституцією з найбільшою аудиторією»[3, с.187].

У 1917 рр. театр виконував й важливу організаційно-патріотичну функцію, надаючи свою сцену для вистав у дні вшанування пам'яті славетних українських митців (Т.Шевченка і І.Франка). Так зокрема, 11 березня 1917 р. заходами полонених була підготовлена вистава одноактівки «В Тарасову Ніч», яку написав полонений Олекса Кобець. «Сценічний образ О.Кобця зробив велике враження на численну аудиторію. Зроблено фото. Сей твір молодого і талановитого поета вийде окремою відбиткою з гарними ілюстраціями», – повідомлялось у «Віснику СВУ»[1, с.123].

У цей період завдяки прихильній увазі полонених до власного театру стало можливим зміцнити його матеріальні підстави, зокрема було придбано великий гардероб та збільшено реквізит. Як зазначав один із дописувачів «Вісника СВУ» – «таких декорацій, які має наш театр, дай, Боже, мати всякому театру на Україні. Коли ми зайдемо до театру, кинемо зором прямо на сцену, нас вражає багатство чудових декорацій, строїв, гра акторів. Ми дивуємося лише, що з людей, більшість з яких на початку не вміла й повернутися на сцені, виробилися солідні артистичні сили. Дивуємося, як бачимо дівчат-артистів на сцені, яких хіба тільки іноді голос видає, тоді тільки пізнати, що грають чоловіки, а не справжні дівчата», – йшлося на шпальтах «Вісника СВУ»[2, с.124]. «Дівчатами» на таборовій сцені ставали П.Дубрівний, П.Мандрика, С.Драбинястий, які мали струнку статуру та тонкі риси обличчя. Зрозуміло, що для виконання таких ролей надавались лише дійсно талановиті актори, здатні до перевтілення та лицедійства.

Зрозуміло, що така гра артистів вимагала увільнення їх від загальних робіт та хоч скромної грошової винагороди, яку вони отримували у вигляді матеріальної допомоги від товариства (за їх власними проханнями). Зазвичай ця сума становила 8-10 австр. корон, та дозволяла дещо поліпшити їх скудний таборовий пайок. У даному випадку важливим було й те, що при театрі діяв «буфет», в якому артисти-аматори могли придбати продукти зі знижкою. Заохочувала до мистецької праці

й комендатура табору, яка дала дозвіл на короткотерміновий виїзд на «дачу» (до однієї з невеликих садиб поблизу Фрайштадту) для десятиденного відпочинку почергово кільком особам з числа українського таборового активу[9, арк.186].

Крім того, в таборовому театрі був цілий штат співробітників (всі вони були членами Драматичного товариства), які забезпечували кожну виставу та отримували за це «постійну місячну запомогу-платню». Зокрема, до числа таких осіб належали режисер, суфлер, художник, реквізитор, гардеробник, декоратори (старший і три помічники), двоє прибиральників у глядацькому залі, кравець, диригент, «фрезіер» (перукар – М.С.). Найбільш відповідальною була праця режисера і суфлера, яка оцінювалась в 12 корон, загальна ж сума винагороди «функціонерам» театру становила 96 австр. корон (за даними на липень 1917 р.)[9, арк.128].

Слід відзначити, що хоча театр був прибутковим підприємством, тим не менш Драматичне товариство мало від'ємний баланс (тобто видатки майже завжди перевищували прибутки). На підтвердження цього свідчать результати перевірки каси товариства ревізійною комісією за період з 5 лютого до 5 квітня 1917 р.: якщо грошові надходження від продажу квитків за цей час становили 177 австр. корон, то фінансова допомога ГУР складала 250 австр. корон, а «добровільні датки» жертводавців (Ю.Балицького і Вариводи) – 123,70 австр. корон. У той самий час видатки (закупівля інвентарю – 85,21, платня робітникам – 134,88, переписування ролей – 21,50, друк афіш – 30, виплата боргів – 248,85, видатки на адміністрацію – 16,08) складала загалом 536,52 австр. корон[9, арк.79].

Відтак не дивно, що до складу Драматичного товариства ім. І.Котляревського намагались потрапити не лише ті полонені, які мали відповідні мистецькі здібності та національні почування, але й та категорія таборян, яка переймалась лише проблемою поліпшення свого харчування та не мала виробленого українського світогляду. Такі особи мали дуже мало шансів потрапити до складу товариства, про що свідчить резолюція на заяві (від 19 червня 1917 р.) одного українського «активіста» – полоненого Я.Стариченка, за якого ручались члени Товариства О.Черемисів і П.Стрижак: «За браком щирого відношення (ставлення – М.С.) [Я.Стариченка] до Української мови – відкинуто»[9, арк.95].

Про труднощі «зростання» товариства у першій половині 1917 р. йдеться у звіті режисера театру І.Птиці від 31 травня того ж року: «більшість товаришів артистів покладали багацько праці, робили наскільки хватало

сил, але ж і були випадки, що де які товариші манкіровали (легковажили – М.С.) своїми обов'язками, як то: часто спізнювались, і навіть не являлись на проби, кепсько зачували свої ролі і т.і.». На його думку такий стан справ пояснювався тим, що «при теперішніх обставинах, чим далі, тим тяжче приходить ся працювати від того мабуть, що або люде дуже вже зморені, або ж чимось незадоволені»[9, арк.78]. Є цілком очевидним, що причиною прихованого незадоволення був тривалий термін перебування полонених у таборі, нудьга за рідним краєм, складні таборові умови (попри те, що вони були набагато легшими для українського активу табору).

Відтак не слід дивуватись тому, що час від часу між полоненими артистами траплялись непорозуміння та конфлікти, які інколи набувала «загальнотаборового» значення. В липні 1917 р. на особистісному ґрунті цілковито зіпсувались стосунки між членами кількох табірних організацій Лозовиком і П.Дубрівним, при чому останній звернувся із заявою (від 29 липня ц.р.) до ради Драматичного товариства, в якій просив заборонити вступ до театру Лозовику, бо той кепкував і навіть погрожував акторові (щоправда, авторці даної статті не вдалось віднайти документи, які би це підтверджували; так само не відома першопричина їх конфлікту – М.С.). П.Дубрівний був категоричним, заявивши «що як я побачу його (Лозовика – М.С.) в залі, то роздіваюсь і не вихожу на сцену»[9, арк.136зв.].

У свою чергу рада товариства звернулась з клопотанням до «таборового уряду» – Головної Української Ради (ГУР) – якнайскоріше її розглянути, бо П.Дубрівний був задіяний в черговій виставі. Цілком ставши на бік артиста, голова товариства Ю.Балицький у своєму поданні від 31 липня 1917 р. до ГУР зазначав, що у випадку ігнорування вимоги П.Дубрівного таборовий театр втратить «одинок, відповідну людину на жіночі ролі» та буде змушений припинити підготовку до вистави «Степовий гість»[9, арк.137]. Зрозуміло, що така перспектива жодним чином не влаштовувала членів Драматичного товариства, які опинились би перед необхідністю замінити провідного актора новачком, без жодних сподівань на те, що останній впорається з роллю.

Між тим, у своїй відповіді того ж 31 липня голова ГУР І.Мороз вказав на те, що ця справа не може вирішуватись українським загальнотаборовим представництвом, бо «полагання всяких непорозумінь і спорів поміж поодинокими організованими членами належить до Товариства суддів». На думку І.Мороза,

особистий конфлікт між ними не дає підстав П.Дубрівному вимагати, аби Лозовика не допускали в театр, до якого «має право ходити кожний полонений Фрайштадського табору, не дивлячись на те, чи він комусь подобається, чи ні». Відтак ані ГУР, ані жодна інша таборова українська організація не може заборонити відвідування театру Лозовику в цій ситуації, бо в іншому випадку останній мав би всі підстави скаржитись до комендатури табору.

Насамкінець І.Мороз слушно зазначав, що «загалом подібні заяви не надаються і до Товариського суду», а П.Дубрівному «треба шукати інших засобів і струментів, ...цілком оминаючи особисті амбіції. Цього вимагають інтереси тої роботи, яку проводять усі наші Українські Організації»[9, арк.135-135зв.]. На жаль достеменно невідомо, чим закінчився цей конфлікт між двома українськими активістами, бо в даній архівній справі не було виявлено жодних інших заяв та звернень. Це дає підстави сподіватись, що його було все ж таки залагоджено в компромісний спосіб, бо П.Дубрівний і надалі тишив глядачів своїми ролями на сцені таборового театру.

Мали місце й суперечки і між окремими членами Драматичного товариства – в цьому випадку загальні збори після їх розгляду ухвалили відповідні рішення, при чому інколи затверджувались ухвали про виключення деяких полонених зі складу товариства. Так, зокрема, 3 липня 1917 р. до ради Драматичного товариства із заявою звернувся колишній його член – полонений П.Стрижак, який намагався оскаржити своє виключення з товариства. Причиною його усунення стало вживання П.Стрижаком «московської лайки на сцені», кидання в серцях книжки на підлогу та його подальший конфлікт з режисером театру – полоненим Славінським.

У своїй заяві П.Стрижак зазначав, що «на сцені трапляються великі непорозуміння, спори, лайка, кождий нервується...», відтак, на його думку, попереднє рішення загальних зборів про його виключення слід скасувати. Далі він «дзеркально» звинуватив режисера «у киданні стільців на сцені» та вживанні брутальної лайки. При цьому П.Стрижак просив вибачити йому цей епізод та «дати змогу надалі знов працювати в любому мені Т[овариств] ві для загального діла рідного нам Українського Народу»[9, арк.147-147зв., 134зв.]. Проте загальні збори залишили своє попереднє рішення щодо П.Стрижака без змін, який й не зміг прибути на чергове засідання членів товариства, бо опинився під арештом за дисциплінарний проступок та провів кілька днів в штрафбараци.

Робота в театрі на відповідальних становищах забирала багато сил та енергії у полонених, тому інколи вони звертались до ради товариства з проханням надати їм відпустку або тимчасово звільнити від виконання певних обов'язків (зокрема у тих випадках, коли вони обирались до керівництва інших таборових організацій або працювали в таборовому кооперативі з метою додаткового приробітку). 1 червня 1917 р. з така заява надійшла від І.Птиці, який просив увільнити його від праці в товаристві на два місяці, бо потребував відпочинку, на маючи надалі сил працювати. Інколи артисти-аматори як й всі творчі люди захоплювались якоюсь справою, що змушувало їх зупинити своє членство в товаристві. Про свідчить інша заява – полоненого Стаха Драбинястого – про увільнення його зі складу товариства з огляду на те, що він «хоче вчитись німецької мови, але для сього... не хватає часу». Він і хотів би працювати далі в товаристві, але тепер для нього «кожна хвилинка дорога»[9, арк.84, 42].

Слід відзначити, що Драматичне товариство було відкрито для вступу представників інших національностей, які утримувались у Фрайштадті спільно з полоненими українцями. Так, зокрема, 12 листопада 1917 р. до ради товариства звернулись євреї Лев Ланда і Яків Шраер, які вже довгий час співробітничали з Драматичним товариством, але вважали, що вступ до нього можливий лише для українців. Рада підтримала ці заяви, та ухвалила рішення про їх рекомендацію до товариства на чергових загальних зборах[9, арк.224, 225]. Це було тим більш важливо, що в таборі діяв Культурно-просвітній гурток ім. Шолома Алейхема, при якому існувала «секція штуки» ім. Я.Гордіна, заходами якої влаштовувались декламації, проводились вечори, виставлялись єврейські п'єси, готувались збірні концерти.

Отже, попри всі складнощі члени Драматичного товариства за весь час існування табору здійснили постановку 45 п'єс. Всіх вистав відбулося 134, бо багато п'єс за бажанням полонених виставлялися двічі й більше. У репертуарі театру були переважно твори українських драматургів[6, с.119-121], при чому члени товариства прагнули відтворити на сцені не тільки фольклорний побут народу, а й «показати історію боротьби українського народу з татарами, турками, поляками і москалями за свою незалежну державу, а також ...відновити і продовжувати боротьбу наших славних предків за соціальне й національне визволення українського народу»[2, с.85]. За весь час діяльності товариства у цих виставах брало участь 242 чол. (артисти, хористи та музиканти), вистави

пересічно відвідувало від 400 до 700 глядачів (насамперед – полонені, а також офіцери табірної комендатури й члени Просвітнього відділу СВУ). Вхід до театру становив символічну суму, сплатити яку мав змогу кожний полонений.

Оцінюючи значення таборового театру, вистави якого готувались заходами членів Драматичного товариства, один з дописувачів «Вісника СВУ» – «фрайштадець», який приховував своє дійсне ім'я за псевдонімом Г.Трутеня зазначав: «Дивлячися на події на сцені, думками перелітаємо в рідний край, на Україну, ...нам здається, що ми справді були вдома, в гурті своїх рідних і нам лекше на душі. Для нас театр дійсно став і школою й місцем, де ми можемо спочити, забути на хвилинку своє нужденне життя» [6, с.121].

Значення діяльності Драматичного товариства ім. І.Котляревського в таборі Фрайштадт неможливо переоцінити, бо творча діяльність його мистецької трупи на сцені театру створила сприятливі умови для інтенсифікації процесу національного освідомлення полонених українців, які спочатку не усвідомлювали своєї приналежності до українства, але вже за короткий час здолали дистанцію від «малоросів» до переконаних представників нації, яка мала і має власну оригінальну культуру, традиції та звичаї. Справа в тім, що актори-аматори звертались до таборового загалу з українським словом, пропонуючи своїм землякам кращі зразки національного театрального мистецтва. На сцені таборового театру заходами членів Драматичного товариства були поставлені такі п'єси як «Ой не ходи Грицю на вечорниці» М.Старицького, «Бурлака» І.Тобілевича, «Невольник» М.Кропивницького, «Нахмарило» Б.Грінченка, «Украдене щастя» І.Франка, «На Україні» Овчинникова, «На бідного Макара» Волоського, «Паливода» І.Тобілевича та ін.

Театр був надзвичайно ефективним засобом національно-патріотичного виховання полонених, доповнюючи роботу освітніх курсів та різних гуртків, що врешті-решт дозволило виплекати в таборі Фрайштадт чисельну когорту відданих Батьківщині українських громадян. Драматичне товариство повною мірою виконало свої головні завдання – розбудувати засобами мистецтва любов до рідного краю у полонених та плекати їх національну свідомість, поширювати українську культуру та українське слово далеко поза межами України, формуючи в такий спосіб її позитивний імідж у європейських народів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вістник Союзу визволення України. – Відень, 1917. – 1 квітня. – Ч.144. – С.123.
2. Вістник СВУ. – Відень, 1917. – 7 січня. – Ч.132. – С.124.
3. Даниленко К. Драматичне Т-во імені Івана Котляревського у таборі Фрайштадт // Союз визволення України у Відні (1914-1918). – Нью-Йорк, 1979. – С.157-174.
4. Дубрівний П. Союз визволення України в 1914-1918 рр. // Наукові записки Українського технічно-господарського інституту. – Мюнхен, 1968. – Т.XV (XVII). – С.76-87.
5. Докл. про це див.: Срібняк М.І. Український театр у таборі Фрайштадт (Австро-Угорщина) під час Першої світової війни / М.І. Срібняк // Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки. Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. 9 квітня 2015 р. / За заг. ред. В.О.Огнев'юка. – К., 2015. – С.294-300.
6. Трутеня Г. Український театр в таборі полонених (Австрія) // Вістник СВУ. – 1917. – 18 лютого. – Ч.138. – С.119-121.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф.4404, оп.1, спр.252, арк.1-17.
8. ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.267, арк.1-46.
9. ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.270, арк.1-239.

Артур Бабенко,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ФІНАНСОВИЙ СТАН ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР В ЕМІГРАЦІЇ (1921-1923): ДЖЕРЕЛА НАДХОДЖЕНЬ ТА ОСНОВНІ СТАТТІ ВИДАТКІВ

Діяльність українських еміграційних осередків міжвоєнного періоду докладно вивчалась сучасними українськими істориками. В фокусі досліджень знаходилась дипломатична, політична, військова та культурно-про-

світницька діяльність. Проте питання економічної сфери та фінансового забезпечення екзильних українських установ в Польщі ще не були об'єктом окремого історичного дослідження. Разом з тим, дослідники опосередко-

вано звертали увагу на фінансово-економічний бік діяльності універсальних інституцій. Зокрема В.Трощинський у своїй комплексній праці про українську еміграцію міжвоєнного періоду наводив свідчення окремих урядовців про фінансовий стан урядових установ. І.Срібняк, який сфокусував свої дослідження на становищі інтернованої української армії міжвоєнного періоду висвітлював питання благодійної підтримки військових, зокрема забезпеченні для них культурно-просвітницької діяльності. Дослідник згадав про цілу низку благодійних організацій та індивідуальних меценатів, які допомагали інтернованим військовим. М.Павленко також акцентував свою увагу на становищі української армії під час інтернування. Зокрема він визначив конкретні суми, які направлялись на допомогу військовим як з боку урядових установ, так і з боку благодійних організацій.

В наш час, фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України зберігають значний масив інформації про діяльність українських еміграційних інституцій, спираючись на які, можна дослідити різні аспекти діяльності ДЦ УНР в екзилі. Мета статті полягає у висвітленні фінансово-економічного стану Державного Центру УНР в екзилі.

Перші місяці осені 1920 р. стали визначальними у боротьбі УНР проти більшовицької Росії. Не маючи достатньо ресурсів та міжнародної підтримки українське військо не могло стримувати наступу більшовицьких військ. У листопаді 1920 р., враховуючи катастрофічну ситуацію на фронті та нездатність армії УНР чинити опір силам супротивника український уряд почав планувати евакуацію за кордон. 21 листопада відбулась масштабна акція – переведено десятки тисяч цивільних та військових українців за кордон, більша частина опинилась на території Польщі.

Точну кількість біженців, які перейшли кордон з Польщею, визначити достатньо важко, однак, наближено, інформацію можна окреслити наступним чином: українсько-польський кордон в листопаді 1920 року перейшло «близько 1680 державних службовців, 3500 офіцерів, 11500 солдатів»¹. Загалом, на еміграції в Польщі опинилось 15 тис. військових та понад 10 тис. українців-біженців.² Загальна

1 Малюта О. Органи влади ЗУНР та УНР в екзилі у 20–40-і рр. XX століття: боротьба за національну державність як форму організації повсякденного життя української еміграції / О. Малюта // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика : збірник статей на пошану проф. П.П. Гудзенка. – Вип. 12. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 287

2 Павленко М. Допомога української громадськості Польщі біженцям з Великої України (1921 - 1923 рр.) / Микола Павленко. // Проблеми слов'янознавства. – 2000. – №51. – С. 107–111.

кількість українців, які опинились в Польщі, вже за іншими даними, становила близько 35 тис. чоловік.³

Значну кількість населення, що перетнула польський кордон становили військові. Відповідно до домовленостей між українським урядом та військовим міністерством Польщі, місцем перебування українських військ спочатку стали спеціальні табори: Олександрів, Вадовиці, Петроків, Пикуличі, Ланцут і Каліш. Окрім цього у м. Ченстохові на цивільному становищі впродовж перших місяців інтернування перебували урядовці і старшини Військового міністерства і Генерального штабу Армії УНР⁴

Український урядовий апарат розташований в польському місті Тарнові. Як зазначив Я. Рудницький «На еміграцію вийшов тоді загально-український уряд, легітимна влада України, з моральним вантажем 22-х січнів 1918/1919 років, з виявом волі українського народу через Центральну Раду й Трудовий Конгрес та з міжнародною санкцією визнання фактично чи правко урядами тодішніх держав. Отож у 1920 р. на еміграцію вийшла «державна» – Державний Центр Української Народної Республіки, як все – український символ і фактичний речник державно-політичної суверенності українського народу.»⁵

Під час перших днів еміграції Головний Отаман С.Петлюра та представники політичних кіл почали докладати зусилля по збереженню організаційної структури УНР, яка би дозволила вести боротьбу проти більшовицьких військ, які окупували українську територію. Як зазначив С.Петлюра: «Опинившись в умовах перебування на чужині, правительство не повинно ліквідувати ні себе, ні своєї роботи державної, а навпаки вжити заходів до скріплення свого становища і зміцнення тих кроків, яких воно повинно вжити в інтересах майбутнього відновлення праці на теренах України»⁶

Державним Центром УНР в екзилі були визначені наступні завдання:

«1. Збереження армії, як з національно-ідейного боку цілком певну боездатну одиницю, готову кожного моменту як до акцій за волю своєї Батьківщини, так з другого боку до сповнення вже раз спільно за одну ціль

3 Омелян В. Українська політична еміграція у Польщі (1920 – 1939) / Вішка Омелян. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – 2008. – №11. – С. 47–57.

4 Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921 - 1924 рр.) / Ігор Срібняк. – Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1997. – С. 21

5 Рудницький Я. 65-річчя екзилу уряду УНР (1920 – 1985) / Ярослав Рудницький. // *Ukrainika Exiliana*. – 1985 – №19. – С. 56

6 ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр.32. – Арк. 72.

кров'ю освячених обов'язків супроти свого союзника – Польської Речі Посполитої.

2. Збереження державного апарату, який дав би Урядові УНР змогу при повороті на свою територію, мати вишколені дисципліновані кадри державних робітників – для негайного встановлення в державі ладу, спокою і можливо найкращих умов громадянського життя.

3. Забезпечення тисячам громадян-біженців мінімуму існування на території Польщі.¹»

Загальна сума коштів, які планувалось виділяти для реалізації цих завдань становила 73 613 316 польських марок (далі п.м.).² Окрім вищезазначених трьох завдань, в цю суму були включені також кошти, які планувалось направити на реалізацію акцій проти більшовиків.

На утримування Міністерств асигнувалось 15 466 512 п.м. на місяць³. На кожного чиновника в середньому відпускалось близько 10 тис. п.м., разом з доплатами на родину. Для функціонування Ради Республіки виділялось 1 777 770 п. м.⁴

Окремою статтею видатків були канцелярські та господарі витрати, які складались з двох частин. Перша частина, це власне канцелярсько-господарські видатки у розмірі 762 044 п.м.⁵ Другою частиною були витрати на оренду, опалення та освітлення помешкань для установ УНР. За січень-квітень 1921 р. планувалось витратити 3 192 726 п.м., що у розрахунку на місяць становить 798 181 п. м.

Для підтримки інвалідів та на утримання українських червонохрестних організацій витрачалось близько 1 117 000 п. м.⁶ Зокрема на потреби Червоного хреста асигнувалось 1 млн. п.м., Блакитного хреста – 25 тис. п.м. На опікування інвалідів виділялось 80 тис. п.м. Для хворих урядовців надавалась допомога у розмірі 12 500 п.м.

На утримування Експедиції з заготівлі державних паперів – структурного підрозділу Міністерства фінансів УНР, яке займалось виготовленням державних цінних паперів та грошових знаків, відпускалось 13 803 955 п. м.⁷

Фінансова підтримка виділялась і для біженців, яких за інформацію українських установ, станом на січень 1921 р. було близько 40 тис. Зокрема на кожну людину асигнувалось 500 марок на 4 місяці. Загалом, за 4 місяці сума витрат на біженців дорівнювала 20 млн. п.м.

Значною статтею видатків стали витрати на утримування Закордонних представництв.

Для забезпечення роботи 15 посольств, місій та 2-х консульств асигнувалось 12 537 600 п.м.⁸ Значні витрати були пов'язані із тим, що уряду УНР треба було виплачувати українським місіям грощі різними валютами, курс яких постійно зростав.

На армію, щомісячно витрачалось 13 952 500 п.м.⁹ Ця сума розраховувалась на 10 командирів дивізій, 20 старшин генерального штабу, 500 старшин, 3 тис. молодших старшин та 11 500 козаків.

Для того, щоб утримувати багатотисячну групу людей С. Петлюра вів постійні перемовини з польською владою, сподіваючись отримувати від них необхідні грошові суми у вигляді кредитів. Зокрема у грудні 1920 р. Голова Директорії просить у поляків 25 млн. п.м. для утримування чиновників УНР та для допомоги військовим. Головний Отаман пропонує, щоби поляки виділяли кошти у вигляді кредитів під суму вартості військових трофеїв, які були захоплені польськими військовими у 1920 р. на території УНР. Сума доходила до 8 млрд. п.м.¹⁰ Однак польська влада, яка не заперечувала захоплення, все ж не поспішала виплачувати відповідні кошти українській владі. З цього приводу І. Мазепа у січні 1921 р. отримав листа від колишнього міністра народного господарства у якому той писав: «Становище урядовців щодалі гіршає. Їх 2500 душ, на їх утримання треба в місяць коло 15 мільйонів марок, а уряд польський не дає їм нічого. Грунт для повного розкладу. Єдиний вихід – радити всім шукати собі роботи на стороні, а не чекати коштів від уряду. Чим більше вдивляєшся в становище і перспективи для цих 2500 душ, тим більший сум і жах бере».¹¹

Як вже зазначалось, основним місцем осідку урядовців УНР, які перейшли кордон з Польщею стало невеличке місто Тарнов. Урядові структури розташувались у готелі «Брістоль», серед яких були «близько 200 урядовців, а саме: міністерства внутрішніх справ – 30, міністерства народного господарства – 20, міністерства освіти – 5, міністерства здоров'я – 2, міністерства пошт і телеграфів – 8, міністерства шляхів – 25, міністерства юстиції – 10, міністерства фінансів – 40, міністерства єврейських справ – 2, міністерства праці – 3, військового міністерства – 12, міністерства сповідань – 5,

8 ЦДАВО України. – Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 382. Арк. 78.

9 ЦДАВО України. – Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 382. Арк. 73.

10 Савченко В. С. Петлюра [Електронний ресурс] / Віктор Савченко – Режим доступу до ресурсу: http://www.e-reading.club/chapter.php/126584/20/Savchenko_-_Simon_Petyura.html.

11 Трошинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / Володимир Трошинський. – Київ: Інтел, 1994. – С. 21.

1 ЦДАВО України. – Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 382. Арк. 66.

2 ЦДАВО України. – Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 382. Арк. 76 зв.

3 Там само

4 ЦДАВО України. – Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 382. Арк. 78 зв.

5 ЦДАВО України. – Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 382. Арк. 78.

6 ЦДАВО України. – Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 382. Арк. 78 зв.

7 ЦДАВО України. – Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 382. Арк. 78 зв.

державної канцелярії – 14, державного контролю – 16, особистої канцелярії голови Ради Народних Міністрів – 9 і міністерства земельних справ – 8»¹. Тарнівський період існування українського уряду становив 2 роки.

Для розташування членів уряду в м. Тарнові міністр сповідань Огієнко орендував у готелі «Брістоль» 10 кімнат, 3 зали і кухню². Голова Директорії УНР С. Петлюра зайняв 2 невеличких кімнати. Відчуваючи брак коштів, після перетину кордону кількість урядовців була максимально скорочена: урядовий апарат складав 20 установ та 1694 чиновника³.

Заробітна платня в 10 тис. п.м, яку виплачували урядовцям в перші місяці інтернування була надзвичайно малою. В перерахунку на долари за тогочасним курсом (1 дол. – 3700 п.м. станом на 17 листопада 1920 р.⁴), зарплата становила всього 2.5 долари. Як визнавали самі урядовці, ці кошти були значно меншими ніж отримують їхні польські колеги, і виплати не перевищували необхідного прожиткового мінімуму тих часів.⁵ Багато урядовців вимушені були голодувати, оскільки значна сума витрачалась на оренду помешкань. Виходом із складної ситуації стала допомога Американського Червоного Хреста, який надсилав продукти для голодуючих. Щоби поліпшити ситуацію, до Головного Управління Українського Червоного Хреста (далі ГУ УЧХ) було надіслане розпорядження відкрити ідальні в Ченстохові та Тарнові для тих, хто не матиме коштів навіть на харчі.⁶

В перші місяці інтернування, брак коштів був незначним, однак починаючи з літа 1921 р. все гостріше відчувалась їхня нестача. Це призводило до скорочення кількості урядовців, виникнення заборгованості за оренду приміщень, затримками із виплатою заробітної платні, скороченню кількості українських установ.

Через недофінансування закордонних установ, українські емігранти вимушені були виділяти свої власні кошти на покриття витрат. Зокрема посол УНР у Швейцарії, громадсько-політичний діяч М. Василько своїм коштом допоміг функціонуванню посольства УНР в Німеччині⁷, яке майже не отримувало фінансових надходжень від уряду УНР. Про це неодноразово повідомлявся Міністр Закордонних справ.

Віденське посольство, через нестачу коштів не могло платити зарплату секретареві

1 ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 70.

2 Вовк Ю. Організація діяльності уряду УНР в екзилі у 1920 - 1923 рр. / Юрій Вовк. // Вісник Львівського університету. – 2012. – №56. – С. 88–94.

3 ЦДАВО України. – Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 382. Арк. 75 зв.

4 ЦДАВО України. – Фонд 3696. Оп. 2. Спр. 382. Арк. 108 зв.

5 ЦДАВО України. – Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 382. Арк. 75 зв.

6 ЦДАВО України. – Ф. 2562. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 25.

7 ЦДАВО України. – Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 394.

та покривати витрати на відрядження⁸. Ця ситуація призводила до того, що працівники позичали кошти один одному, самі при цьому беручи в борг у інших осіб. Частина урядовців просто сиділа без діла, оскільки не мала грошей навіть на те, щоби нормально харчуватись, не говорячи про те, щоби виїжджати у відрядження.

Проблемною була ситуація і у таборах для інтернованих. Оскільки ні польський уряд, ні ДЦ УНР не мали достатньо коштів, щоби забезпечити інтернованих всім необхідним, до надання допомоги долучились різноманітні організації. Особливо відчутною підтримка стала у 1922-1923 рр. До допомоги інтернованим долучились: Британський благодійний комітет, Міжнародний Червоний Хрест, Американський Червоний Хрест, Молодіжна християнська асоціація (УМСА). Кошти на культурно-освітні потреби асигнували також українські громадяни-емігранти в Румунії, Академічні громади студентів у Подебрадах і Брно, Фонд допомоги Української Національної капели О. Кошиця, Товариство опіки молоді ім. Митрополита А. Шептицького та ін.⁹ Однак, варто зазначити, що ця допомога стала можливою завдяки наполегливій і активній роботі українських установ, які залучили значну кількість благодійних організацій.

У березні 1921 р. Почалась криза уряду УНР. Через нестачу коштів постала потреба у скороченні чисельності урядовців. Ризький мир, підписаний між Польщею та Радянською Росією, додав ще більше проблем уряду УНР, оскільки він українські інституції вимушені були перейти у напівлегальне становище. Гарантій офіційній діяльності Раді Республіки на території Польщі не надавалось¹⁰.

Ситуація з грошима ускладнилась у 1922 р. Як зазначав голова Ради Народних Міністрів А. Ніковський, – «через брак матеріальних засобів постала загроза занепаду і розпорошення Уряду, який переживає гостру економічну кризу.»¹¹. В такій катастрофічній фінансовій ситуації залучались абсолютно всі резервні фонди, що мав у своєму розпорядженні ДЦ УНР. Ситуацію могли врятувати українські

8 ЦДАВО України. – Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 382.

9 Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921 - 1924 рр.) / Ігор Срібняк. – Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1997. – С. 75.

10 Малюта О. Організація ЗУНР та УНР в екзилі у 20–40-і рр. XX століття: боротьба за національну державність як форму організації повсякденного життя української еміграції / О. Малюта // Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика : збірник статей на пошану проф. П.П. Гудзенка. – Вип. 12. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 294.

11 ЦДАВО України. – Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 254. Арк. 15.

закордонні кооперативи, яким свого часу надавались значні позики та субсидії. Борг кооперативів обчислювався 16 млн. п.м. Ці кошти могли би дозволити покращити ситуацію для українських урядовців, однак кооперативи не мали відповідних коштів і не могли направити необхідну суму урядові УНР.

Відсутність коштів та можливостей перебування на території Польщі змусило уряд значно скоротити штати. На засіданні 23 квітня 1923 року було прийнято рішення про переїзд до нового місця перебування лише 24 працівників¹. Хоча навіть така кількість, на думку державного контролера була завеликою. Він зазначав: «Коли навіть погодитись з тим, що всі присутні тут міністри, котрих налічується 10 осіб, мусять переїхати в нове місце осідку, то в усякому разі

1 Вовк Ю. Організація діяльності уряду УНР в екзилі у 1920 - 1923 рр. / Юрій Вовк // Вісник Львівського університету. – 2012. – №56. – С. 88–94.

число урядових осіб інших рангів (від 3 до 4) всього 14 осіб, намічених Радою Міністрів для переїзду, слід визнати занадто великим, непосильним для нашого скарбу. Вважаю необхідним, аби було переведено далі скорочення з тим, щоб загальне число осіб, які переїдуть до нового осідку не перевищувало 16»².

Не зважаючи на постійну відсутність коштів урядовці УНР змогли налагодити співпрацю між різноманітними групами української еміграції. Проводити культурно-просвітницьку роботу та організовувати школи і навчальні курси для військових. Підтримувати українське студентство. Проводити дипломатичну діяльність. Залучати міжнародну допомогу, зокрема і для підтримки чисельної кількості військових.

2 ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 2. – Спр. 542. – Арк. 61–61 зв.

Валерій Власенко,
Сумський державний університет

МУЗЕЙ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНИ Й УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ НА БАЛКАНАХ

Питання об'єднання української політичної еміграції для боротьби за відновлення національної державності було актуальними впродовж усього міжвоєнного періоду і турбувало різні її суспільно-політичні середовища. Після поразки II Зимового походу Армії УНР у жовтні-листопаді 1921 р., коли лідери еміграції зрозуміли, що повернення на Батьківщину відкладається на невизначений термін, починається обговорення питання про об'єднання зусиль різних політичних партій, організацій та груп щодо вирішення цього питання.

Важливим аспектом цього об'єднання було збереження емігрантами своєї національної ідентичності. Один із засобів досягнення цієї мети – створення інституції, яка б збирала і зберігала різноманітні матеріали про національно-визвольну боротьбу українського народу. Ініціативу в цій справі виявили українські емігранти в Чехословаччині, які вирішили заснувати в Празі Музей визвольної боротьби України (МВБУ).

Питання створення, діяльності і ліквідації МВБУ та подальшої долі основної частини його матеріалів під назвою «Празький архів» знайшли ґрунтовне висвітлення у моногра-

фічних дослідженнях³, збірниках матеріалів конференцій⁴, численних статтях у науковій періодиці та наукових збірках⁵. Менше уваги

3 Grimsted P. K. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II and the international politics of restitution / P. K. Grimsted. - Cambridge, Massachusetts: Harvard UP, 2001. – 749 p.; Мушинка М. Музей визвольної боротьби України та доля його фондів: Історико-архівні нариси / М. Мушинка; Держкомархів України, Асоціація українців Словаччини, Наук. т-во ім. Шевченка у Словаччині. – К.: [б. в.], 2005. – 162 с.; Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / М. Г. Палієнко; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Темпора, 2008. – 688 с.; Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945-2010) / Т. Боряк; М-во культури України, Нац. акад. керівних кадрів культури і мистецтв. – Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. – 544 с. та ін.

4 Muzeum osvobozenéckého boje Ukrajiny: k 80. výročí založení. Sborník příspěvků z conference (Praha, 12.-14. října 2005) = Музей визвольної боротьби України. До 80-ї річниці заснування. Зб. мат. конф. (Прага, 12-14 жовтня 2005 р.) / Sestavila D. Petišková; Národní knihovna České republiky, Slovanská knihovna. – Praha, 2006. – 282 s.

5 Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення / Л. Лозенко // Архіви України. – 1994. – № 1/6. – С. 18-30; Кентій А. В. Фонд «Український музей у Празі» ЦДАГО України як складова «Празького Архіву» / А. В. Кентій // Архіви України. – 2000. – № 1/3. – С. 43-49; Палієнко М. Г. Українські архівні центри за кордоном / М. Г. Палієнко // Нариси з історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 537-558 та ін.

приділено проблемі співпраці МВБУ з осередками української еміграції в різних країнах-реципієнтах. Саме тому автор поставив собі за мету висвітлити питання взаємодії МВБУ з українськими емігрантами на прикладі балканських країн (Болгарія, Румунія, Югославія).

Ініціаторами створення Музею виступили професори Українського вільного університету в Празі, перш за все Дмитро Антонович, який був директором МВБУ від дня його заснування і до смерті вченого. 16 січня 1925 р. утворена ними спеціальна комісія підготувала статут Товариства Музею визвольної боротьби України (ТМВБУ). Наприкінці травня 1925 р. академік Іван Горбачевський обговорив справу створення МВБУ із заступником міністра закордонних справ Чехословаччини Вацлавом Гірсою та радником міністра Зено Завазalom. Обидва погодилися підтримати справу, але без дотацій уряду. Це дало можливість розпочати збір матеріалів. Власником Музею стало ТМВБУ, установчі збори (22 члени-фундатори) якого відбулися 23 травня 1925 р., а перші загальні збори – 28 травня. Згідно із статутом ТМВБУ, головна його мета – «наукове вивчення всього, що торкається визвольної боротьби, шляхом збирання, переховування, опису всіх предметів і матеріалів, зв'язаних з цими завданнями, та уможливлення на їх підставі наукової праці (§ 2)»¹. У міжвоєнний період головами Товариства були І. Горбачевський (1925-1935), Степан Смаль-Стоцький (1935-1938), Андрій Яковлів (з 1938)².

Членами ТМВБУ були і представники громадських організацій української еміграції в країнах Південно-Східної Європи колишній член військової місії УНР в Румунії полковник Діомид Антончук (член управи з 16 квітня 1928 р.), голова Надзвичайної дипломатичної місії (НДМ) УНР в Румунії Кость Мацієвич та представник військового міністра УНР на Балканах і в Туреччині полковник Василь Филонович (з квітня 1935 р.)³. За постійну допомогу Музею збірками експонатів чи грошових коштів управа ТМВБУ періодично кооптувала до складу Товариства українських емігрантів з різних країн в якості членів-співробітників. Так, 30 березня 1935 р. співробітниками стали д-р Володимир Виноградник, член Громадсько-допомогового комітету української еміграції в Румунії Дмитро Геродот (Івашин),

голова управи Українського товариства «Просвіта» (УТП) в Загребі, провідник ОУН в Югославії Василь Войтанівський, голова управи Української громади в Болгарії, член правління Українсько-болгарського товариства Михайло Паращук⁴.

Серед жертводавців Музею були й представники української еміграції в країнах Південно-Східної Європи. До 1 серпня 1925 р. до нього надійшли матеріали від П. Андрієвського (листування з емігрантами в Болгарії), Наталії Геркен-Русової (Бухарест, малюнки та листування з іноземцями)⁵, до 1 грудня 1925 р. – від Юрія Вовка (листування з Левом Геркен, малюнки Н. Геркен⁶), Д. Геродота (Бухарест, матеріали про громадське життя української еміграції в Бессарабії), Н. Геркен-Русової (матеріали з Італії), Дмитра Дорошенка (фото українського хору в Болгарії, документи про місію Товариства Українського Червоного Хреста в Белграді⁷), Д. Линчука (конверт НДМ УНР в Румунії), Олександра Лотоцького (фото Юрія Гасенка, бюлетені пресового бюро НДМ УНР в Румунії, програми Шевченківського свята в Бухаресті та II Конференції української еміграції в Румунії⁸), з 1 грудня 1925 р. до червня 1930 р. – від Юрія Русова (Бухарест, про життя еміграції в Румунії, збірка паспортів) та Н. Геркен-Русової (художні і літературні твори, матеріали про діяльність у Румунії)⁹, у 1934-1935 рр. – від Д. Антончука (книги, вирізки з іноземної преси про Україну), Стефана Богдановича (Бухарест, власноруч намальований образ козацької могили), Миколи Бутовича (Югославія, гравюри, екслібриси), д-ра Володимира і Ярослава Виноградників (Бухарест, фотографії, листи, примірники власних праць¹¹), В. Войтанівського (Загреб, брошури, збірка українки з югославської преси), проф. Івана Ганицького (Бухарест, книги Павла Житецького 1876 та Івана Левицького 1891 р. з автографом автора),

4 NAČR, f. «Ukrajinske muzeum v Praze», kart. 1, inv. № 4, arch. 172ob; inv. № 6. У списку співробітників ТМВБУ, що був затверджений 30 березня 1935 р. олівцем дописані ще такі прізвища емігрантів: Денис Маєр-Михальський, Гнат Порохівський, Василь Трепке, а також близько 10 уродженців Буковини.

5 Виказ перших жертводавців до «Музеї Визвольної Боротьби України» за час до 1 серпня 1925 // Вісти Музею Визвольної Боротьби України. – Прага, 1925. – Ч. 2. – С. 3.

6 Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф. 269, оп. 1, спр. 458, арк. 47.

7 ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 458, арк. 6.

8 ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 458, арк. 18-21.

9 Виказ жертводавців до «Музеї Визвольної Боротьби України» за час від 1 серпня до 1 грудня 1925 // Вісти Музею Визвольної Боротьби України. – Прага, 1925. – Ч. 2. – С. 3-4.

10 Виказ жертводавців до «Музеї Визвольної Боротьби України» за час від 1 грудня 1925 року // Вісти Музею Визвольної Боротьби України. – Прага, 1930. – Ч. 3. – С. 4.

11 ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 460, арк. 14-15.

1 Витяг із Статуту Товариства «Музей Визвольної Боротьби України» // Вісти Музею Визвольної Боротьби України. – Прага, 1925. – Ч. 1. – С. 3.

2 Мушинка М. Музей визвольної боротьби України та доля його фондів: Історико-архівні нариси. – С. 19-22.

3 Národní archiv České republiky (NAČR), f. «Ukrajinske muzeum v Praze», kart. 1, inv. № 3, arch. 7-8; inv. № 4, arch. 174ob.

Н. Геркен-Русової (власні малюнки), Руського народного просвітнього товариства (*Руске народне просvitne druztvo* (РНПД), Рускі Керестур, календарі), Миколи Овсійка (Подєбради, друковані видання, архівні матеріали про перебування в еміграції, в тому числі в Болгарії), професора М. Паращука (Софія, форма бюсту Олександра Кошиця, українсько-болгарські видання), доцента Ю. Русова (власні наукові праці, румунська преса і книги), В. Филоновича (Прага, книги військової тематики, українські видання в балканських країнах), Богдана Шемета (Бухарест, фотографії)¹, у квітні – вересні 1935 р. – від Д. Антончука (часописи, матеріали про театральну діяльність української еміграції), М. Бутовича (екслібрис Вагилевича), М. Паращука (фотографії скульптур), Українського товариства «Просвіта» в Загребі (звіт)², з вересня 1935 р. до жовтня 1936 р. – від Д. Антончука (часописи і книги), В. Войтанівського (матеріали україністики з югославської преси), М. Паращука (фотографії скульптур), РНПД у Руському Керестурі (Історичний календар «*Рідного слова*»³), Ю. Русова (фотографії, наукові праці), В. Филоновича (книги, журнали, негативи, кліше, 13 паунків власного архіву в депозит до 1.01.1960 р.)⁴, з жовтня 1936 р. до 1 жовтня 1937 р. – від Д. Антончука (ноти, брошури, листівки, часописи, малюнки), Д. Геродота (бюлетені, книги), Н. Геркен-Русової (власні малюнки, програмки, обкладинки книг, матеріали Шевченкіани), О. Лук'яновича (Бухарест, календар), М. Паращука (плакати), Ю. Русова (каталоги, примірники власних праць), редакції бюлетеню «*Українтаг*» (Бухарест, бюлетені), В. Филоновича (журнали)⁵.

Іноді експонати до МВБУ надходили не безпосередньо від українських емігрантів у балканських країнах, а за посередництвом осіб, які проживали в Чехословаччині, наприклад, полковника В. Филоновича або члена ОУН Олега Ольжича (Кандиба). Так, у середині 1930-х рр. один пакунок із вирізками з газет на українську тематику голова управи УТП в Загребі В. Войтанівський передав до Музею через О. Ольжича⁶.

Зауважимо, що матеріали про діяльність української еміграції, в тому числі і в Югосла-

вії, надходили і після закінчення Другої світової війни. Так, у 1946 р. організатор українського сокільсько-січового руху, колишній голова Товариства «*Сокіл-Батько*» Іван Боберський, який тоді мешкав у м. Тржич (*Tržič*) у Словенії надіслав МВБУ декілька десятків паунків із свого власного архіву (листування 1921-1943 рр., примірники української преси)⁷.

У Музеї були зібрані авторські колекції книг, відбитків статей та окремих розділів у збірках. Наприкінці 1937 р. книгозбірня МВБУ налічувала 1271 найменування, в тому числі Володимира Виноградника – 4, Мортирія Галіна – 1, Ю. Гасенка – 1, Михайла Гетьмана – 1, Н. Геркен-Русової – 1, К. Маціевича – 1, Ю. Русова (всі з Румунії), Івана Орлова (Болгарія), Миколи Храпка (Болгарія, Чехословаччина), Б. Шемета (Румунія, Німеччина)⁸.

В експозиції МВБУ виставлялися колекції українських емігрантів з країн Південно-Східної Європи та тих, хто опікувався ними. Так, у книгосховищі Музею зберігалися бібліотеки та книги окремих авторів, в тому числі Д. Антончука (Румунія, Чехословаччина), М. Овсійка (Болгарія, Чехословаччина), В. Филоновича (Болгарія, Чехословаччина), залі засідань – бібліотека й архівні матеріали К. Маціевича (Румунія, Чехословаччина), депозитні матеріали М. Бутовича (Німеччина, Чехословаччина, Югославія), «*сходинах на піддашшю*» – архівні матеріали установ, в тому числі і Надзвичайної дипломатичної місії (НДМ) УНР в Румунії, кімнаті на музейному поверсі – архівні матеріали різних осіб і установ, в тому числі депозитні теки В. Филоновича⁹.

У залі № 1 були розміщені скульптурні твори – Ю. Русова (портрети Ольги Базилевської (Русової) та Дмитра Донцова), на стіні краєвидів – твори С. Богдановича («*Козацька могила*»), Ю. Русова («*Козацька могила*», «*Куток парку з білими ліліями у Вінниці*» та «*Вулиця в Соренто*»), Н. Геркен-Русової («*Морський берег в Соренто*»), у відділі сюжетного мистецтва – картина Н. Геркен-Русової («*Версаль*»)¹⁰; залі № 2 на правій стіні з пристінками експонувалися художні твори – акварелі Н. Геркен-Русової («*Каплиця в Ізмаїлі на Дунаї, де відбулася зустріч російського імператора Миколи Із представниками Задунайської Січі*»), у простінку біля вікна – екслібрис М. Бутовича¹¹.

1 Новіші дари для Музею ВБУ // Вісти Музею Визвольної Боротьби України. – Прага, 1935. – Ч. 8. – С. 12-14.

2 Новіші дари для Музею ВБУ // Вісти Музею Визвольної Боротьби України. – Прага, 1935. – Ч. 9. – С. 11-12.

3 ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 461, арк. 46-47.

4 Новіші дари для Музею ВБУ // Вісти Музею Визвольної Боротьби України. – Прага, 1936. – Ч. 11-12. – С. 10-13.

5 Новіші дари для Музею ВБУ // Вісти Музею Визвольної Боротьби України. – Прага, 1937. – Ч. 17. – С. 4-6.

6 ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 468, арк. 161.

7 ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 463, арк. 106-109, 122-123, 131, 146, 151, 171-172, 189-190; спр. 469, арк. 45.

8 Авторська книгозбірня // Вісти Музею Визвольної Боротьби України. – Прага, 1937. – Ч. 18. – С. 6-8.

9 NAČR, f. «Ukrajinske muzeum v Praze», kart. 2, inv. № 11, arch. 2-4, 7-8.

10 NAČR, f. «Ukrajinske muzeum v Praze», kart. 2, inv. № 12.

11 NAČR, f. «Ukrajinske muzeum v Praze», kart. 2, inv. № 11, arch. 2-4, 7-8.

Шевченкіана як окремих відділ МВБУ була представлена також розвідками і замітками про Т. Шевченка у зарубіжній пресі, в тому числі в газеті «Литературен глас» (Софія, 1934), що надійшла до Музею від українських емігрантів у Болгарії, листівками, портретами і програмками Шевченківських свят у Румунії, портретами Т. Шевченка авторства Ю. Русова (2 скульптурні погруддя) та М. Харченка (мальований) з Нової Загори в Болгарії¹.

30 травня 1935 р. у приміщенні філософського факультету Карлового університету відбулася академія (урочисте засідання) з нагоди 10-літнього ювілею МВБУ. Вітальні телеграми й ювілейні пожертвування надіслали Українські громади в Белграді і Софії, Союз українських організацій в Болгарії, Громадсько-допомоговий комітет в Румунії, Українсько-болгарське товариство в Софії, М. Галін з Акермана, В. Виноградник з Бухареста².

Оскільки МВБУ отримував багато різноманітної літератури, яка часто дублювалася, то з неї формували міні-бібліотеки (комплекти книжок) для передачі громадським організаціям української еміграції, які мали в цьому потребу. Так, у січні 1934 р. Українське об'єднання в Чехословаччині висловило вдячність керівництву Музею за подаровані ним 5 бібліотек (по 40 книжок в кожній). Через В. Филоновича 3 бібліотеки надійшли до українських організацій в Югославії. У червні того ж року Гурток старших пластунок «Україна» в Празі подякував МВБУ за надані комплекти книжок, що були надіслані УТП в Загребі й іншим українським організаціям в Югославії³. У 1926 р. Директор Музею Д. Антонович листувався з відомим українським громадським діячем, істориком і письменником Миколою Стороженком, який проживав у м. Біла Церква (*Bela Crkva*) в Югославії. Д. Антонович надсилав йому власні твори, видання Українського історично-філологічного товариства та дубльовані примірники літератури, що надходила до МВБУ⁴.

27 червня 1933 р. відбулися загальні збори ТМВБУ, які звернулися до українців із закликом вважати 22 січня Днем МВБУ та підтримати розпочату ним у жовтні 1932 р. справу збору коштів на будівництво Українського дому (УД) в Празі. У Бухаресті пожертви приймав

Д. Геродот, Софії – М. Паращук⁵. Безпосередньо цією справою займалися Комісія Українського дому, членом якої був Д. Антончук, та «збіркова організація», що складалася з керівника, діловода, референтів, співробітників, місцевих комітетів та уповноважених. Референтуру, що охоплювала Буковину, Бессарабію, Румунію (Регат), Великобританію і Канаду, очолював Д. Антончук, Болгарію, Туреччину, Югославію, Далекий Схід (Маньчжурія), Естонію, Латвію, Литву, Фінляндію – В. Филонович і Микола Битинський⁶. Уповноваженими по Бессарабії були М. Галін, І. Ганицький та Івашко, Румунії – Громадсько-допомоговий комітет і Д. Геродот, Югославії – голова управи Української громади в Белграді Василь Андрієвський і голова управи Союзу українських організацій в Югославії Пилип Чорний⁷.

Серед перших жертводавців на УД в Празі були Д. Антончук (100 чеських корон), К. Мацієвич (20 ч. к.) та В. Филонович (25 ч. к.)⁸. Вперше узагальнені дані «збіркової» акції на Український дім були оприлюднені на загальних зборах ТМВБУ, що відбулися 20 квітня 1936 р. Згідно з ними, з жовтня 1933 р. до 1 березня 1936 р. у Чехословаччині було зібрано 50 233 ч. к., Польщі з Галичиною і Волинню – 45 692 ч. к., США – 41 153 ч. к., Англії (пожертва Якова Макогона) – 29 920 ч. к., Канаді – 16 045 ч. к., Румунії з Бессарабією і Буковиною – 13 342 ч. к., або 57 589 леїв, 46 амер. дол., 720 ч. к.⁹ Загалом до 1938 р. на будівництво УД від українських емігрантів із Югославії надійшло 338 динарів, емігрантських організацій у цій країні – 263 динари, емігрантів з Болгарії – 2 395 левів та 20 ч. к., емігрантських організацій – 2 634 леви, емігрантів з Румунії (Регат – старе королівство) – 18 429 леїв та 54,4 ч. к., емігрантських організацій – 5 664 леї, емігрантів з Бессарабії – 4 238 леїв, 220 ч. к. та 1 амер. дол., емігрантських організацій – 1 200 леїв¹⁰.

5 22 січня – День Музею Визвольної Боротьби України // Вісти Музею Визвольної Боротьби України. – Прага, 1934. – Ч. 4. – С. 1.

6 NAČR, f. «Ukrajinske muzeum v Praze», kart. 67, inv. № 879, arch. 4.

7 NAČR, f. «Ukrajinske muzeum v Praze», kart. 2, inv. № 7, arch. 12.

8 Музей Визвольної Боротьби України. Перший список пожертв, одержаних на Український Дім у Празі // Гуртуймося. – Прага, 1933. – Ч. X. – С. 60-61; На Український Дім у Празі // Вісти Музею Визвольної Боротьби України. – Прага, 1934. – Ч. 4. – С. 2-3.

9 Загальні Збори Т-ва «Музей ВБУ» в Празі // Вісти Музею Визвольної Боротьби України. – Прага, 1936. – Ч. 12-13. – С. 8.

10 Підраховано автором за: Вісти Музею Визвольної Боротьби України. – Прага, 1934. – Ч. 4. – С. 4-6; Ч. 5. – С. 5-8; Ч. 6. – С. 3-4; 1935. – Ч. 7. – С. 3-4; Ч. 8. – С. 4-6; Ч. 9. – С. 3-6; 1936. – Ч. 10. – С. 3-4; Ч. 11. – С. 6-7; Ч. 12-13. – С. 2-4; Ч. 14. – С. 2-3; 1937. – Ч. 15. – С. 5-7; Ч. 16. – С. 3-4; Ч. 17. – С. 2-3; 1938. – Ч. 18. – С. 3; Ч. 19. – С. 7-8.

1 Наріжний С. Шевченкіана в Музеї Визвольної Боротьби України (1936-1941) / С. Наріжний. – Прага: «Пробоем», 1941. – С. 6-7.

2 Свято десятиліття Товариства «Музей Визвольної Боротьби України» в Празі // Вісти Музею Визвольної Боротьби України. – Прага, 1935. – Ч. 9. – С. 9.

3 ЦДАГО, ф. 269, оп. 1, спр. 460, арк. 1, 23.

4 ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 14, арк. 4-5зв, 12-14зв, 28-52.

29 червня 1939 р. відбулося урочисте відкриття МВБУ у власному Українському домі за адресою: Прага-Нусле II, вул. Горимирова, 6. Серед жертводавців-добродіїв МВБУ (ті, хто пожертвував більше 25 амер. дол. або 500 ч. к.) були Д. Антончук (Прага), В. Виноградник (Бухарест), М. Галін (Акерман), Д. Геродот (Бухарест), жертводавців-фундаторів Українського дому (ті, хто пожертвував більше 10 амер. дол. або 200 ч. к.) – д-р Петро Белей (Атаки), Стефанія Кімініч (Бухарест), Микола Коропецький (Бухарест), Українська громада в Гевані (нині в межах румунського міста Пітешті), Українське культурно-спортивне товариство «Буковина» в Бухаресті¹.

¹ NACR, f. «Ukrajinske muzeum v Praze», kart. 3, inv. № 21.

Отже, українська еміграція в країнах Південно-Східної Європи активно співпрацювала із Музеєм визвольної боротьби України в Празі. Ця співпраця відбувалася за кількома обопільними напрямками – передача Музею різноманітних матеріалів про українську еміграцію, збір коштів на потреби МВБУ й Українського дому в Празі, обмін літературою та пресою, постачання Музеєм українським емігрантам міні-бібліотек у країнах перебування. Окремі представники української еміграції в балканських країнах були членами Товариства Музею визвольної боротьби України, фундаторами і жертводавцями МВБУ та Українського дому.

СКАРБИ З МОНЕТАМИ I–V СТОЛІТЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я З ОСЕРЕДКАМИ АНТИЧНОСТІ

Життєпис столиці України – Києва – завжди був сповнений таємниць. Одна з них – це скарби, сховані в київській землі її мешканцями протягом століть. Численні суспільні негаразди (головним чином військові події) або стихійні лиха (пожежі, епідемії) змушували людей ховати гроші. Так з'явилися скарби. Одні їх ховали, інші – шукали та колекціонували. Скарби з давнини привертали увагу багатьох людей, проте розглядалися як джерело збагачення та поповнення власних колекцій. Лише у XIX ст. з'явився інтерес до наукового вивчення монет. На українських землях у цей час активно організовувалися товариства любителів старовини, при Університеті св. Володимира у місті Києві був створений нумізматичний кабінет. У мінц-кабінеті¹ працювали такі вчені як Павло Яркловський², Володимир Антонович³ («Нумізматичний кабінет. Записка професора В. Б. Антоновича», «Описание киевского клада, содержащего монеты III и IV столетий»)⁴ та Костянтин Страшкевич («Клады, рассмотренные в мінц-кабинете университета св. Владимира с 1838 по 1866 год»)⁵, який поряд з описами скарбів з інших губерній, навів значну кількість детальних описів монетних знахідок Київської губернії.

У XIX – на початку XXI ст. вивченням монет займалися археолог Микола Біляшевський⁶,

1 Інша назва нумізматичного кабінету Київського університету св. Володимира.

2 Поклав початок бібліотеки нумізматичного кабінету Київського університету св. Володимира та присвятив більшу частину своєї діяльності аналізу, визначенню та опису скарбів, що потрапляли до мінц-кабінету з трьох губерній – Київської, Подільської та Волинської.

3 Професор Київського університету св. Володимира та завідувач нумізматичної колекції цього навчального закладу у 1872–1906 рр., опрацьовував монетні скарби, які передавалися до її складу.

4 Антонович В. Б. Описание киевского клада, содержащего монеты III и IV столетий // Древности – Москва, 1878. – Т. 7. – Вып. 3. – С. 241–244.

5 Страшкевич В. К. Клады, рассмотренные в мінц-кабинете университета св. Владимира с 1838 по 1866 год // Университетские известия – Киев, 1866. – № 10. – Отделение II. – Стр. 1–15.

6 Беляшевский Н. Ф. Монетные клады Киевской губер-

ний спробував об'єднати відомості про скарби, знайдені в межах Київської губернії до 1888 року та створити своєрідну топографію монетних знахідок на Київщині; Василь Ляскоронський «Римські монети, які знайдені на території м. Києва»⁷, який склав топографію знахідок римських монет і медальйонів в м. Києві та визначив ареал заселення території Києва у I–V ст., та хронології розвитку контактів між місцевим населенням та цивілізацією Стародавнього Риму; археолог Владислав Кропоткін «Клады римских монет на территории СССР»⁸, який надав опис монет та обставин знахідок 21 скарбу м. Києва за період з 1841 до 1893 р.; Михайло Брайчевський «Римська монета на території України»⁹, що розглянув топографію та хронологію знахідок римських монет у межах УРСР, процес утворення скарбів та ряд інших важливих проблем, пов'язаних із значенням римських монет у східнослов'янському суспільстві; Микола Котляр «Грошовий обіг на території України доби феодалізму»¹⁰, який визначив причини появи скарбів, прикмети їх схованок та хронологію обігу різних видів монет та грошей на українських землях в історичному процесі, починаючи з I–II ст.; мовознавець Костянтин Тищенко «Українська частка історії Риму»¹¹, який розкрив мовознавчі контакти населення Наддніпрянщини та Римської імперії, використавши топографію знахідок римських монет як основу свого дослідження.

ни. – Киев, 1889. – 162 стр.

7 Ляскоронський В. Г. Римські монети, які знайдені на території м. Києва // Український музей. – Київ, 1927. – Т. 1. – С. 27–42.

8 Кропоткін В. В. Клады римских монет на территории СССР – Москва, 1961. – 119 с.

9 Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України. – Київ, 1959. – 244 с.

10 Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму – Київ, 1971. – 174 с.

11 Тищенко К. М. Українська частка історії Риму // Україна. Наука і культура. – Київ, 2008. – Вип. 34. – С. 214–233.

У повідомленнях стародавніх авторів: Йордана¹, Амміана Марцелліна², Тацита³ та Діона Касія⁴ є побіжні згадки про шляхи надходжень римських монет та свідоцтва про роль римських монет в середовищі варварського населення.

На території Київщини протягом XIX–XX ст. було виявлено 42 скарби з римськими монетами та коштовностями. Вони були знайдені у різних районах столиці України⁵– Подолі, Куренівці, Дитинці, Печерську, Лук'янівці та Центральній частині міста. На Подолі нараховуються десятки скарбів римських монет, причому траплялися вони в різних районах Плоської⁶. Найбільшим з них є Оболонський скарб. У 1876 р., в районі впадіння Глибочицького струмка в Почайну, в урочищі Оболонь, в садибі Магурина проводились земляні та будівельні роботи. Під час закопування паль на глибині близько 2 метрів від сучасної поверхні ґрунту був знайдений скарб – близько 200 мідних монет. Монети виглядали непривабливо, тому частина була втрачена робітниками, інші – залишені на місці робіт. Київському археологу та любителю старовини Карлу Болсуновському пощастило зібрати 59 екземплярів з вищезгаданого скарбу, з числа яких 57 надійшло до нумізматичного кабінету Київського університету св. Володимира, а два залишилися в приватній збірці К. Болсуновського.

Хронологічно скарб мав дві окремі частини. Першу становили монети початку IV ст. центрального римського карбування; другу частину – монети, карбовані в малоазійському місті Антіохії Писидійській в середині III ст. Друга частина скарбу відрізнялася від переважної більшості інших скарбів і окремих знахідок римських монет на східнослов'янських землях, адже малоазійські монети III століття становлять на території східнослов'янських

земель надзвичайну рідкість. Хронологічний діапазон монет – лише близько 30 років; якщо ж взяти основну масу монет (40 екземплярів з 44), то проміжок часу скорочується вдвічі.

Переважна більшість антіохійських монет – 28 екземплярів належала періоду Волюзіана Гала – імператора, який самостійно взагалі ніколи не царював і був лише співправителем свого батька Требоніана Гала. Монети Волюзіана Гала являють собою досить значну рідкість. На їх аверсі зображено бюст імператора Волюзіана у плащі та променистій короні. На реверсі – прапор між двома знаками⁷. Скоріше за все у такій великій кількості монети Волюзіана Гала, до того ж карбовані лише в Антіохії Писидійській, були здобуті одразу після їх випуску до обігу та поблизу від місця їх карбування. Пізніший час в Писидійській частині скарбу представлений лише кількома монетами Еміліана та Галлієна. Незначна кількість монет Галлієна (7 екземплярів) при відносній тривалості його царювання (253–268) наводить на думку, що вищезгадана частина скарбу була вивезена з Малої Азії за часів правління саме цього імператора.

В середині III ст. північно-причорноморські племена здійснили кілька морських походів проти малоазійських володінь Римської імперії. Зокрема, в 264 році «скіфи»⁸ увірвалися вглиб Малої Азії – аж до Каппадокії, захопили там ряд міст (можливо, серед них була й Антіохія), а далі вийшли до Віфінського узбережжя⁹. Імовірно, саме тоді одним з учасників походу і були вивезені монети, що становили Писидійську частину Оболонського скарбу. Таким чином, Оболонський скарб відображає історію не торгівлі східних слов'ян з Римом, як переважна більшість інших знахідок римських монет, а воєнно-політичних сутичок населення Київщини з римлянами, в процесі яких воно разом з іншими племенами Північного Причорномор'я проникало вглиб римських володінь¹⁰.

Найбільший скарб з римськими монетами було знайдено у 70-ті рр. XIX ст. поблизу Дитинця на Львівській площі під час будівництва Кудрявської лазні. Його вага 16 кілограмів (4 тисячі римських монет різного розміру). Відомо, що у скарбі були срібні та бронзові монети II ст. Кілька монет із цього скарбу придбав у скупника студент Київського університету М. Пантелеїв. Його донька подарувала професору Василю Ляскоронському єдину монету,

7 ЦДІАК України. – Ф. 832. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 2 зв.

8 Так грецькі і римські письменники називали все населення колишньої Скіфії, в тому числі і слов'ян.

9 Історичний регіон на північному заході Анатолії (Малої Азії).

10 Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. – Київ, 1963. – С.32.

1 Йордан Гетика [О происхождении и деяниях гетов] / Перев. с латин. Е. Ч. Скржинской; ред. кол. М. Н. Тихомиров, П. Н. Третьяков, С. А. Никитин и др. – Москва, 1960. – 441 с.

2 Аммиан Марцеллин Римская история / Перев. Ю. А. Кулаковского и А. И. Сонни; под ред. Л. Ю. Лукомского. // Серия «Античная библиотека», раздел «Античная история». – Санкт-Петербург, 1996. – 2-е изд. – 558 с.

3 Публий Корнелий Тацит. О происхождении германцев и местоположении Германии / Перев. с латын. А. С. Бобовича; ред. кол. М. П. Алексеев, Н. И. Балашов, Д. Д. Благой и др. // Сочинения в двух томах: Анналы. Малые произведения. – Ленинград, 1969. – Т.1. – С. 353–373.

4 Дион Кассий. Римская история (фрагменты о германских племенах) / Перев. с древнегреч. А. В. Махлаюка, К. В. Маркова, Е. А. Молева и др.; составит. Б. М. Граков, М.С. Моравский, А. И. Неусыхин. // Древние германцы: Сборник документов. – Москва, 1937. – С. 146–168.

5 Белая О. М. Історія Києва у монетних скарбах // Нумізматика і боністика – Київ, 1999. – № 2. – С.54.

6 Історична місцевість у Подільському районі міста, орієнтовно простягається між вулицями Нижній Вал, Кирилівською, Заводською та Київською гаванню.

що зберігалася у неї, – срібний денарій Адріана. На аверсі монети було зображено голову імператора у лавровому вінку, навколо напис – IMP. CAESAR TRAIAN HADRIANUS. На реверсі – богиня перемоги Вікторія, яка сидить поруч зі статуєю Ніки з вінком у правій руці, а лівою спирається на спис¹. Доля цього величезного скарбу, як і денарія Адріана, подарованого В. Ляскоронському, нині невідома.

Склад київських скарбів не обмежувався лише монетами. Зокрема, 1911 року під час будівельних робіт на вулиці Некрасівській, 16, було знайдено скарб у глиняній посудині. У ньому, окрім золотих та срібних монет, – медальйон імператора Люція Вера (II століття). На лицьовій стороні медальйону – погруддя імператора в лавровому вінку, а на звороті – колісниця, запряжена четвіркою коней, що скачуть вліво; наїзник має на голові круглу шапочку. Над кінями фігура крилатої Перемоги, що простягає вінок до голови наїзника. У верхній частині медальйону видно сліди припайки двох кілець, якими він був, очевидно, пов'язаний з іншим медальйоном².

Медальйони випускалися в II–IV ст. та, як медалі, дарувалися на знак імператорського благовоління тим «варварським» князям і воєначальникам, що визнавали номінальну зверхність Риму. Знахідки медальйонів на території слов'янських земель траплялися неодноразово та свідчили про участь провідної верстви слов'ян в політичних подіях римської історії.

Практично всі античні монети, виявлені на Київщині, мали широке розповсюдження в межах Римської імперії і, гіпотетично, могли мати торгівельне значення. Однак торгівля була далеко не єдиним джерелом надходження римських монет. Населення Східної Європи проводило активну військово-політичну діяльність направлену проти Римської імперії. Одним із важливих джерел надходження монет були римські грошові виплати варварам, значна частина яких була безпосередньо пов'язана з участю останніх у Готських війнах 30-70-х років III ст. (Скіфська війна). Вони були своєрідним «відкупом» від варварських вторгнень на території провінцій Римської імперії. Інший характер мали грошові виплати, які здійснювалися за службу варварів у військах імперії. Виплати здійснювалися монетами ранніх карбувань (срібні денарії I – початку III ст.), і, лише в окремих випадках, спеціально

викарбуваними для цієї мети монетами (сіліквами³) або монетами, що були в обігу на місцях служби воїнів. Окремим джерелом була оплата військових найманих загонів. В період Готських війн та після їх закінчення римський уряд досить часто вдавався до варварської військової сили, особливо в боротьбі на сході імперії, про що свідчать знахідки монет, викарбувані в східних провінціях.

Найбільш значним джерелом надходжень монет ранніх карбувань була військова здобич періоду Готських війн. Про це свідчать знахідки монет середини III століття, викарбувані в провінціях, що зазнали руйнувань (монети, карбовані в Антіохії Писидійській, знайдені в Києві).

У нумізматичних джерелах відображена також активна зовнішня політика римських володарів у другій половині I ст. Найбільший приплив монет із Стародавнього Риму припадає на II ст. – від часів панування імператора Траяна (98–117), якому вдалося підкорити собі даків та інші племена у Подунав'ї, у результаті чого римський кордон наблизився до земель, заселених слов'янським етносом. III ст. – ера солдатських імператорів та економічна криза у Римській імперії. У IV ст. політична ситуація у Римі стабілізувалася, було відновлено активність торгівельних зв'язків. Проте на території Італії не було покладів срібла – при карбуванні монет використовувався метал, привезений із провінцій. Втрата імперією територій у IV столітті стала причиною погіршення якості римських монет⁴.

Поширення римських грошей на київських землях є свідченням тісних торгівельних зв'язків між Римською імперією та слов'янськими племенами. Монети завозилися як військові трофеї, здобуті в результаті вдалих нападів варварських племен на римські провінції. В епоху послаблення військової могутності Риму імператори, нездатні захистити свої кордони, відкуповувалися від племінних вождів даниною – товарами та грішми. Велика кількість виявлених на Київщині денаріїв та інших номіналів монет свідчить про різноплановість їх використання. Це були перші монети, які брали активну участь у формуванні товарно-грошових відносин на київських землях. Варто зауважити, що більшість виявлених монет є сильно потертими, як доказ тривалості їх використання у повсякденному обігу.

Римські монети відігравали важливу роль у торгівлі між слов'янськими племенами та імперією. Основними об'єктами торгівлі з боку слов'ян були продукти тваринництва,

1 Ляскоронський В. Г. Римські монети, які знайдено на території м. Києва // Український музей – Київ, 1927. – Т. 1. – С.30–31.

2 Каргер М. К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. 1. – С.77.

3 Міра ваги в Стародавньому Римі, що дорівнювала 0,189 грама.

4 Белая О. М. Історія Києва у монетних скарбах // Нумізмати́ка і боністика. – Київ, 1999. – № 2. – С. 56.

рільництва та лісових промислів – збіжжя, худоба, шкіра тварин, хутро, мед, віск, а також бурштин і раби. Зі свого боку, римські купці привозили гончарні та ювелірні вироби, вина, олію. Для покриття торгівельного дефіциту римляни широко використовували монети, які були одним з основних засобів обміну. Римські історичні джерела вказували на величезні прибутки від цієї торгівлі. Так, Пліній Старший¹ підкреслював, що ціни на товари, завезені на території Київщини з території імперії, підвищувалися тут у сотні разів. Через низку військово-політичних факторів у першій половині IV ст. римсько-слов'янські торговельні зв'язки були перервані². Однак, незважаючи на припинення надходження римської монети, срібні денарії ще впродовж тривалого часу використовувалися на території Київщини. На зміну їм у V ст. прийшли візантійські номінали, а згодом – у VIII ст. – арабські монети.

Варто зазначити, що відомості про більшість скарбів з монетами I–V століть, знайдених на Київщині в XIX – початку XX століть залишилися лише в працях істориків того часу. Встановити сучасне місце знаходження монет майже неможливо. Це пов'язано з втратою більшості складу дореволюційних та довоєнних колекцій, а також їх описів під час бурхливих подій XX століття. Лише невелика частка римських монет нині зберігається у музеях міста Києва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Авторы жизнеописаний Августов [Scriptores Historiae Augustae. Властелины Рима: Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана] / Перев. с латын. С. П. Кондратьева; под ред. А. И. Доватура, Д. Е. Афиногенова. – Москва: Наука, 1992. – 384 с.
2. Аммиан Марцеллин Римская история / Перев. с латын. Ю. А. Кулаковского и А. И. Сонни; под ред. Л. Ю. Лукомского. // Серия «Античная библиотека», раздел «Античная история». – Санкт-Петербург: Алетейя, 1996. – 558 с.
3. Дион Кассий Римская история (фрагменты о германских племенах) / Перев. с древнегреч. А. В. Махлаюка, К. В. Маркова, Е. А. Молева и др.; составит. Б. М. Граков, М. С. Моравский, А. И. Неусыхин. // Древние германцы: Сборник документов. – Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1937. – С.146–168.
4. Йордан Гетика [О происхождении и деяниях гетов] / Перев. с латын. Е. Ч. Скржинской; ред. кол. М. Н. Тихомиров, П. Н. Третьяков, С. А. Никитин и др. – Москва: издательство Восточной литературы, 1960. – 441 стр.

1 Плиний Старший. Естественная история (фрагменты о германских племенах) / Перев. Н. М. Подземской; составит. Б. М. Граков, М. С. Моравский, А. И. Неусыхин. // Древние германцы: Сборник документов. – Москва, 1937. – С. 47–54.

2 Шуст Р. М. Нумизматика: Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. – Київ, 2009. – С. 67 – 68.

5. Плиний Старший Естественная история (фрагменты о германских племенах) / Перев. Н. М. Подземской; составит. Б. М. Граков, М. С. Моравский, А. И. Неусыхин. // Древние германцы: Сборник документов. – Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1937. – С.47–54.

6. Публий Корнелий Тацит. О происхождении германцев и местоположении Германии / Перев. с латын. А. С. Бобовича; ред. кол. М. П. Алексеев, Н. И. Балашов, Д. Д. Благоев и др. // Сочинения в двух томах: Анналы. Малые произведения. – Ленинград: Наука, 1969. – Т.1. – С.353 – 373.

7. Антонович В. Б. Описание киевского клада, содержащего монеты III и IV столетий / В. Б. Антонович. // Древности – Москва, 1878. – Т.7. – Вып.3. – С.241–244.

8. Белая О. М. Історія Києва у монетних скарбах / О. М. Белая. // Українська нумизматика та боністика. – Київ, 1999. – № 2. – С.53–66.

9. Беляшевский Н.Ф. Монетные клады Киевской губернии / Н.Т.Беляшевский. – Киев: типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 162 с.

10. Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ / М. Ю. Брайчевський. – Київ: Академія наук Української РСР, 1963. – 164 с.

11. Брайчевський М.Ю. Риська монета на території України / М.Ю.Брайчевський. – Київ: Академія наук Української РСР, 1959. – 244 с.

12. Карамзин Н. М. О древних римских монетах, найденных в Ахтырском уезде / Н. М. Карамзин. // Вестник Европы. – Москва, 1804. – № 22 (ноябрь). – С.127.

13. Каргер М. К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города / М. К. Каргер. – Москва; Ленинград: издательство Академии наук СССР, 1958. – Т.1. – 579 с.

14. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – Київ: Наукова думка, 1971. – 174 с.

15. Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин. – Москва: Академия наук СССР, 1961. – 119 с.

16. Ляскоронський В. Г. Римські монети, які знайдено на території м. Києва / В. Г. Ляскоронський. // Український музей – Київ, 1927. – Т.1. – С.27–42.

17. Страшкевич К. Ф. Клады, рассмотренные в мюнц-кабинете университета св. Владимира с 1838 по 1866 годы / К. Ф. Страшкевич. // Киевские университетские известия – Киев, 1867. – № 10. – Отделение II. – Стр.1–15.

18. Тищенко К. М. Українська частка історії Риму / К. М. Тищенко // Україна. Наука і культура. – Київ, 2008. – Вип. 34. – С.214–233.

19. Шуст Р. М. Нумизматика: Історія грошового обігу та монетної справи в Україні / Р. М. Шуст. – Київ: Знання, 2007. – 371 с.

Архівні документи:

20. Центральний державний історичний архів України у місті Києві, Ф. 832. Антонович В. Б. (1830–1908) – український історик, археолог, етнограф, археолог, професор Київського університету. Оп.1. Спр. 26 «Описание киевского клада, содержащего римские монеты III и IV столетия», типографський екземпляр, 1878 рік, 3 арк.

ЕТНОКОНФЕСІЙНИЙ ЧИННИК У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ПРОФЕСОРІВ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА 1834-1884 РОКИ

Постановка проблеми. Українська історична наука в XXI ст. проходить черговий етап розвитку, що супроводжується пошуком нових дослідницьких проблем, трансформацією наукових підходів, розширення методологічної бази наукових пошуків. Залишивши поза межами наукового дискурсу ідеологічний наратив, історія вищої освіти зміщує фокус своїх досліджень з універсальних проблем до більш конкретних. Це в свою чергу потребує використання нового методологічного інструментарію. Історико-антропологічний підхід дає змогу виявити вплив етноконфесійних чинників на формування, розвиток та діяльність професорської корпорації університету Св. Володимира.

Національно-релігійні фактори мали значний вплив на професійне повсякдення вченої республіки. Особлива місія Київського університету як центру науки та просвітництва з одного боку, та форпосту поступової інтеграції польської аристократії в імперський простір з другого, робили етнічну та конфесійну приналежність визначальним в багатьох аспектах повсякденного життя наукової еліти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження окремих аспектів повсякденного життя в сфері університетської освіти в Україні представлено достатньо обмеженим колом дослідників – О. О. Драч¹, С. І. Посохов². Окремі наукові пошуки, що мали історико-антропологічний зріз перебували під ідеологічною забороною, тому лише в останні 25 років українські та зарубіжні історики намагаються відновити та розширити дослідження окремих проблем в галузі повсякденної історії навчальних закладів – Є. А. Вишленкова³, Л. А. Бушуєва⁴.

1 Драч О. О. Студенчество Университета св. Владимира эпохи Шевченко: социокультурный портрет Киев и кияни у социокультурному просторі XIX-XXI століть // Шевченкознавчий дискурс (до 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка): Мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. – К.: 29 трав. 2014 р. – С.10-21.

2 Посохов С. І. Університет та місто в Російській імперії (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.): монографія. / С. І. Посохов. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. – С. 364.

3 Вишленкова Є.А. Корпоративність і етнічна ідентичність Казанського імператорського університету. / Є. А. Вишленкова. // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Випуск 7. Спеціальне видання: Університети та нації в Російській імперії. – Х.; Київ., : Критика, 2005. – С. 167-187.

4 Бушуєва, Л. А. Повседневность университетского профессора Казани. 1863–1917 гг. / Л. А. Бушуєва. – К.: Центр

Метою дослідження є виявлення впливу етноконфесійних чинників на різноманітні аспекти повсякденного життя професорської колегії Київського університету.

Виклад основного матеріалу. Характеризуючи національно-релігійні фактори, варто зауважити, що в імперському просторі взагалі було відсутнє поняття національності. В особистих справах представників вченої республіки вказувалося віросповідання та місце народження. Але в численних спогадах та мемуарах питання національної приналежності професорів займає чільне місце у професійній та приватній повсякденності професорської корпорації. Національний склад якої був відображенням державної політики імперії в сфері вищої освіти.⁵

Київський університет Св. Володимира був створений на основі Кременецького ліцею та медичного факультету закритого Віленського університету. Тому вже з початку функціонування в університеті переважав польський елемент серед викладацького складу. Це було відображенням не тільки ідеї створення університету як центру «русифікації», але й елементарної нестачею наукових кадрів, щоб заповнити всі кафедри університету.⁶ Для навчання було обов'язково потрібне знання російської мови, але були і винятки, особливо в перший період існування університету.

Роль польських професорів на першому етапі існування університету була домінуючою. Вже під час відкриття університету 15 липня 1834 року більшість викладацького та студентського складу становили поляки та іноземці, російський сегмент в цей період був дуже незначний.⁷

На початку функціонування університету керівництво та міністерство народної освіти намагалося проводити доволі толерантну,

инновационных технологий, 2012. – С. 288.

5 Там само. – С. 83.

6 Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета св. Владимира. Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. Т. 1 / М. Ф. Владимирский-Буданов, орд. проф. – К.: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1884. – С. 96.

7 Шостак І.В. Професорсько-викладацький склад Університету св. Володимира у 1834-1839 рр.: національний аспект. / І.В. Шостак // Записки Наукового товариства ім. О.Оглоблина. – Острог, 2006. – Т. VI. – С. 68.

наскільки це було тоді можливо, національно-релігійну політику в межах навчального закладу. Замість традиційного будівництва православної каплиці в 1836 році для професорів та студентів було відкрито римо-католицьку каплицю для богослужінь. Каплиця перебувала під пильним наглядом адміністрації, а її відвідування обмежувалося лише представниками університетської корпорації.¹

В перший період існування Київського університету, етнорелігійні чинники відігравали головну роль у формуванні професорських «партій» в середовищі державної та наукової еліти. Попри спільні цінності, етику та корпоративну культуру, що зближувала представників різних національних груп в новому навчальному закладі. Саме місце народження та релігійна приналежність визначили появу спочатку «польської» та «російської», а згодом і «німецької» – «партій» в середовищі вченої колегії.² Згодом подібне розмежування поширилося і на студентську корпорацію університету, де релігія та національність стали чільними факторами розмежування на «чужих» та «своїх».

Після тимчасового закриття університету Св. Володимира внаслідок діяльності польських таємних студентських організацій, відбулися зміни у професорському середовищі. Зокрема більшість викладачів польської національності були тихо і поступово звільнені, оскільки і міністерство народної освіти і керівництво навчального закладу не були впевнені у їх лояльності.³ Їх місце зайняли запрошені з інших університетів професори росіяни та німці.

В період 1834-1863 років Київський університет був за національним складом здебільшого російський: 23 поляки та 25 німців, проти 76 росіян.⁴ Згодом кількість професорів римо-католиків буде зменшуватись і після 1863 року переважна більшість професорів становитимуть вже православні та протестанти. На 1879 рік в університеті Св. Володимира працюватиме лише 4 поляки.⁵

Причина зменшення представників польської професори полягала в цілеспрямованій

1 Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета св. Владимира. – С. 139.

2 Шульгин В. История университета Св. Владимира. / В. Шульгин ; сост. Виктор Короткий. – К. : Репринтное изд. Лыбидь, 2010. – С. 170.

3 Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета св. Владимира. – С. 135.

4 Нариси з історії Університету святого Володимира / В. Ф. Колесник, Г. М. Казакевич, Л. П. Могильний, О. М. Надтока, А. О. Руккас, О. Г. Сокирко, Ю. М. Шемета. – Київ, 2009. – С. 52.

5 Історія Київського університету : монографія. / І. В. Верба, О. В. Вербовий, Т. Ю. Горбань та ін. ; кер. авт. кол. В.Ф. Колесник – К. : ВПЦ «Київський університет», 2014. – С. 98.

державній національній політиці Російської імперії. У цьому контексті варто зауважити, що релігійні погляди професорів змінювалися відповідно до навколишніх обставин. Це змушувало окремих співробітників римо-католиків переходити у православ'я для розширення кар'єрних можливостей та збереження місця в університеті.⁶

Іншим прикладом є постать професора В. Циха, який перейшов в Київський університет з Харкова. Науковець розчарувався в релігії, оскільки викладачі змінювали свої погляди відповідно до вподобань попечителя. В новому університеті він став рішучим противником «клерикалізму» та в своїх лекціях всіляко намагався наголошувати на загальнолюдських цінностях. Подібне розчарування та постійна внутрішня боротьба завершилася невдовзі смертю професора, що вже на смертному одрі «став на шлях глибокої та щирої набожності».⁷

Київський університет Св. Володимира ще з 30-х років XIX ст., мав значну частину професорів німців чи німецького походження, здебільшого протестантів за віросповіданням. Запрошення німецьких професорів, принесло в стіни університету нову релігію – лютеранство.

Професори-німці брали активну участь у повсякденному житті та діяльності навчального закладу, займали посади попечителів, ректорів, деканів утворивши власну з вираженими національними ознаками «партію» в межах вченої республіки.⁸

Російські професори як на початковому етапі були в меншості, згодом найбільш численною групою в професорській колегії.

Особливим було становище іудеїв в межах навчального закладу. Попри відсутність прямих заборон, мало місце негласне правило, не приймати на службу до університету викладачів єврейської національності. Тому в 1863 році серед професорської корпорації був лише один іудей.⁹

Національно-релігійне питання було своєрідним чинником повсякденного життя університету, що визначав взаємовідносини не лише на рівні вченого середовища, але й студентської корпорації. Специфічні умови діяльності та мета заснування, мали певний вплив на етнічну специфіку наукової еліти навчального закладу.

6 ДАК, Ф. 16, ОП.60, Спр. 4755, Арк. 65.

7 Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета св. Владимира. – С. 106-112.

8 Винниченко І. Німці в історії Київського університету (XIX - половина XX ст.) = Deutsche in der Geschichte der Kujiver Universitat (XIX. Jhd. bis zur ersten Halfte des XX. Jhd.) / І. Винниченко, Р. Винниченко. - Київ, 2009. – С. 37-42.

9 Історія Київського університету : монографія. – С. 98-99.

Статут 1863 року давав змогу професорам активно впливати на формування етноконфесійного складу власної колегії. У новому статуті було суттєво розширено права професорської колегії, зокрема ради університету як колегіального органу управління, а також рад окремих факультетів.¹ Це проявлялось під час виборів на адміністративні посади та заміщення вакантних посад на кафедрах.

Національно-релігійний фактор, що був визначальним у формуванні професорських «партій», тепер безпосередньо впливав на заміщення вакантних професорських посад, оскільки кожна «партія» намагалася провести на посаду власного кандидата. Тому протистояння «німецької» та «російської» партій, професорів в університеті Св. Володимира являло собою характерну ознаку повсякденності, що супроводжувалося запеклою полемікою наукової еліти.²

В 60-70-х роках XIX ст. в університеті уже існували три «партії»: «німецька» та «місцева», хоча національний склад обох груп був далеко неоднорідним. Ще одна група ситуативна, здебільшого іноземного походження, діяла залежно від обставин.³ Згодом з вченого середовища викристалізувалася і «українська партія».

За таких умов кожна з груп впливу всіляко намагалася провести своїх кандидатів під виборів на Раді факультету.⁴ Так, повернення до Київського університету професора Платона Васильовича Павлова, викликало обурення у викладацькому середовищі, оскільки останнього підтримала «українська партія». Відповідно «російська» та частина «німецької» виступила проти. Відбулася підміна професійний факторів на групові та національно-релігійні.

1 Голованова В.Ф. Правовые аспекты университетского устава 1863 года. / В.Ф. Голованова // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2016. – № 1. – С. 127-128.

2 Модестов В.И. В Казани и Киеве. (1867-1877). (Отрывок из воспоминаний). / В.И. Модестов // Исторический вестник. – 1885. - Т. 22, № 12, – С. 331.

3 Там само. – С. 335.

4 Самойленко А. Г. Замещение вакантных профессорских должностей в высших учебных заведениях Украины в XIX - начале XX вв.: профессиональный и межличностный аспекты. / А. Г. Самойленко // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences – Vienna. 2014. – № 5-6. – С. 51.

Також чільне місце у взаємовідносинах посідав національний аспект, німецьких професорів в університеті Св. Володимира молодь вважала «інтриганамі». Подібні погляди були поширені і в частини православної професури, яка в загальній більшості поділяла негативне ставлення до своїх колег лютеран.⁵ Причиною подібних поглядів були постійні чвари та конфлікти між представниками різних груп викладацької колегії.⁶

Зокрема в другій половині XIX ст., в університеті Св. Володимира доволі сильною була «українофільська» група студентів на чолі з Михайлом Петровичем Драгомановим, яка активно протистояла впливу «німецьких» професорів.⁷ Подібні протистояння всередині наукової корпорації виливалося в масові демонстрації студентства в підтримку тієї чи іншої «партії».⁸ Таким чином, етноконфесійний чинник був важливим елементом повсякденного життя професорської колегії та впливав на основні сфери життєдіяльності начального закладу.

Висновки. Підсумовуючи, варто зауважити, що специфічна місія університету Св. Володимира як центру асиміляції та інтеграції польської еліти, вже заклала визначальним релігійний та національний фактори. Створення професорських «партій» за етноконфесійною ознакою в межах наукової республіки, провокувало конфлікти на різних етапах професійної та позауніверситетської діяльності. Професійні якості вченої колегії вже не були визначальними, вони поступилися національно-релігійній спорідненості. Це визначало національно-релігійний аспект як домінуючий у професійній та приватній повсякденності наукової та державної еліти Київського університету.

5 Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885). Том 1: 1874-1879. / О. Ф. Кістяківський / Упорядники: В. С. Шандра та ін. – Київ, 1994. – С. 42.

6 Чеважевский В. Из прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870-1875) / В.Чеважевский // Русская старина. – 1912. – Т. CL. – Июнь. – С. 596.

7 Модестов В.И. В Казани и Киеве. – С. 596.

8 Назаревський О. Київське студентство 50 років тому // Записки Київського інституту народної освіти / О.Назаревський – К., 1927. – Кн.2. – С. 67.

НАУКОВИЙ ДОРОБОК М. О. ДОМОНТОВИЧА: ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Минуло півтора століття з часу появи праці підполковника М. О. Домонтовича «Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штабу. Чернігівська губернія». Десятиріччя довели, що він зібрав унікальні дані про економіку, культуру, етнографію Чернігівщини до реформи 1861 року. Ця книга і сьогодні не втратила своєї значущості для дослідників Чернігівського краю¹. Нині монографія стала доступною для зацікавлених читачів завдяки Інтернету.

На час видання праці (1865 р.) підполковник М.О. Домонтович уже є дійсним членом Імператорського російського географічного товариства, що позначено на обкладинці роботи.

У передмові автор зауважує, що джерела, які він використовував для підготовки статистичного опису Чернігівської губернії, докладно висвітлено у відповідних розділах роботи. М.О. Домонтович відзначає, що частина використаних ним джерел, була вже надрукована на шпальтах періодичних видань і монографій. Упорядник вважає, що чергова їхня публікація в описі відповідає загальній меті видання – складання найбільш повного збірника матеріалів для ґрунтового вивчення регіону в економічному і статистичному аспектах².

М.О. Домонтович відзначає і складність дотримання суто наукового підходу при висвітленні системи економічних і соціальних відносин Чернігівської губернії. Чинниками, які ускладнювали роботу над підготовкою видання, науковець відзначає: відсутність первинної обробки більшості зібраних даних, сумнівна репрезентативність частини матеріалів за відсутності більш надійних, а також перешкоди суспільного характеру. Давалися в знаки і додаткові обставини: чітко визначена програма дослідження, від якої офіцери Генерального штабу не повинні були відступати; стислі терміни для завершення підготовки роботи; завантаження підполковника М.О. Домонтовича додатковими службовими

обов'язками, значний сегмент офіційності, а отже й витрат часу, при збиранні даних з різних питань. З огляду на вищезазначене автор відверто визнає, що не завжди була можливість критичної оцінки даних³.

Робота М.О. Домонтовича «Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штабу. Чернігівська губернія» розпочинається історичним екскурсом, для написання якого автор використав значну джерельну базу, зокрема: «Нарис Чернігівської області в давній і новий час» Домбровського (К., 1846), «Історія Малоросії» Маркевича, «Архів історико-юридичних відомостей» М. Калачова, «Архів Південно-Західної Русі» (К., 1863, Т.1, Ч. 3), «Малоросія в 1767 р.» В. Авсеєнко (К, 1863)⁴. Автор оглядає минувшину Чернігівського краю з часу заселення її слов'янськими племенами (VII – початок VIII ст.) і до початку XIX ст. – часу структурування губернії в межах адміністративно-територіального поділу Російської імперії.

Основна частина видання присвячена статистичному опису Чернігівської губернії і включає такі складові: розділ I «Географічний та історичний опис», розділ II «Мешканці», розділ III «Промисловість», розділ IV «Освіченість», розділ V «Внутрішній та зовнішній побут місцевого населення», розділ VI «Управління», розділ VII «Відомості про міста, посади, містечка та інші населені пункти», а також «Додатки». У розлогіх додатках (17 позицій) до опису Чернігівської губернії у формі таблиць подано відомості про ринкові ціни на землю в регіоні, простір Чернігівської губернії, кількісні дані щодо перевезень Десною за 1860, 1861 рр., дані щодо чисельності жителів у губернії за станами на 1860 р. і за віросповіданням, кількість будинків у містах, відомості про ремісників у містах на 1860 р., про доходи по губернії з 1857 по 1861 р., про кількість волостей, селищ і чисельність державних селян,

3 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т. 25. Черниговская губерния / сост. М. Домонтович. – Спб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – С. 2.

4 Историческое введение // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т. 25. Черниговская губерния / сост. М. Домонтович. – Спб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – С. 1-21.

1 Студьонова Л. Нащадок слабинського сотника / Л. Студьонова // Сіверянський літопис. – 2012. – № 3-4. – С.71.

2 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т. 25. Черниговская губерния / сост. М. Домонтович. – Спб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – С. 1.

відомості щодо посадових осіб і волостей тимчасово зобов'язаних селян, про хлібні і грошові запаси продовольства Чернігівської губернії, а також загальні відомості щодо стану дворянських маєтків на 1860 р. Наявними були в додатках і дані щодо церков і монастирів, богослужбових установ, відомості щодо особового складу, штату, утримання училищ Чернігівської губернії, а також чисельності учнів¹.

Варто відзначити, що в розділі V «Внутрішній та зовнішній побут місцевого населення» М.О. Домонтовичем докладно висвітлено традиції і побут жителів Чернігівської губернії. Автор детально проаналізував житло українців регіону. Зокрема відзначено, що садиба українського селянина включала: двокамерну або трикамерну хату, хлів, комору, клуню і баню (переважно в північних повітах). Матеріалом для зведення житла слугували різні будівельні матеріали, використання яких зумовлено географічно-кліматичними умовами. Так, у північних районах Чернігівської губернії частково поширено зрубне житло (матеріалом слугувала деревина сосни, берези, осини), у південних повітах будували каркасне житло, де каркас заповнювали деревом та глиносоломом².

В описі подано експлікацію приміщень двокамерної і трикамерної селянської хати, а також розміщення в ній елементів оздоблення інтер'єру і меблів. М.О. Домонтович наголошує, що в бідняцьких хатах основним елементом інтер'єру була вариста піч, розміщена у внутрішньому куті хати з боку від вхідних дверей. Він роз'яснює поняття «парадний кут» у селянській хаті, призначений для розміщення ікон, прикрашених зазвичай вишиваними рушниками та квітками. Упорядник детально пояснює типову схему селянського двору в Чернігівській губернії, зокрема розташування та розміри хліву, клуні, бані, а також відзначає матеріали для їхнього спорудження.

Чинником локалізації історико-географічних районів в межах досліджуваної губернії окрім дивергентних процесів в українській мові та становлення антропологічних груп М.О. Домонтович визначає і процес формування регіональних особливостей одягу українців. Автор військово-статистичного опису Чернігівської губернії докладно охарактеризував одяг українських селян, чому, без сумні-

ву, суттєво допомогло його місцеве українське походження, дитячі та юнацькі спогади з родинного маєтку. За спостереженням Михайла Олексійовича, традиційний костюм українського селянина складався з верхнього, натільного, поясного та нагрудного одягу, взуття та головних уборів. У роботі подано опис повсякденного та святкового одягу українського селянства Чернігівської губернії залежно від пір року. Автор звернув увагу і на специфічні відмінності, наявні в одязі у жителів північних і південних губерній. Традиційним взуттям українських селян автором вказано личаки та чоботи. Серед чоловічих головних уборів М.О. Домонтович визначає кучму та бриль, поширені майже на всій території Лівобережної України³.

Чимало цікавого матеріалу в описі стосується й українських селянок. Упорядник детально з'ясував традиційний повсякденний одяг жінок Чернігівської губернії (плахта, сорочка, фартух-запаска, хустка), а також святкове вбрання – довга розшита свита, намітка – прямокутна довга хустка з білого полотна. Серед нагрудних жіночих прикрас автором указані: намисто з коралів, скла, монет-дукатів, ланцюжків з хрестом.

За визначенням М.О. Домонтовича, їстівний раціон селян регіону досить різноманітний, проте його основу складав хліб. Зокрема, мешканці південних повітів Чернігівщини випікали хліб переважно з жита, Мглинського та Суразького домішували до хлібного тіста конопляні висівки. Основну українську народну страву – борщ найчастіше готували з буряка, капусти, моркви, картоплі і цибулі, заправляли салом і тільки на свята – м'ясом⁴.

Важливим елементом духовного життя українців автором опису визначено народні звичаї і вірування. Прикметно, що офіцер Генерального штабу при підготовці матеріалів військово-статистичного опису звернув увагу на поширення язичницьких вірувань і традицій в народному середовищі.

М.О. Домонтович визнає, що поступ цивілізації на селянство Чернігівської губернії, мала досить обмежений вплив. За осмисленням таємниць природи місцевий селянин не далеко відійшов від своїх пращурів, оскільки його повсякденне життя протікає за ustalеними традиціями. Серед найбільш дотримуваних

1 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т. 25. Черниговская губерния / сост. М. Домонтович. – Спб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – С. 1-19.

2 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т. 25. Черниговская губерния / сост. М. Домонтович. – Спб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – С. 547.

3 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т. 25. Черниговская губерния / сост. М. Домонтович. – Спб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – С. 551.

4 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т. 25. Черниговская губерния / сост. М. Домонтович. – Спб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – С. 553.

звичаїв М.О. Домонтович відзначив обряди при народженні і хрещенні дітей, весільні і погребальні традиції¹. Народні розваги традиційно зводилися до вечорниць, досвіток, де молодь спілкувалася та співала пісень.

До залишків язичництва автор відносить поширений на Чернігівщині культ бога полів Дідька. У деяких повітах перед початком посівної селяни співали йому хвалебні пісні, а після закінчення жнив частину незжатих колосків залишали на полі як дарунок для Дідька. Після закінчення жнив жінці робили вінок з жита і приносили його до будинку власника ниви. Цей вінок освячували в церкві в день Преображення Господнього і зберігали під образами².

Відзначено автором і поширене повір'я про існування значного числа знахарів та відьом. М.О. Домонтович детально виклав опис створення магічних ляльок, яких робили з колосків на ниві, заговорюючи їх. Щоб позбутися ворожої магії, вдавалися до допомоги священика чи ворожки.

Шанували українці і церковні свята, проте польові роботи припиняли тільки на великі свята, такі як Великдень, Трійця, а також свято Палія (св. Пантелеймона – 27 липня), побоюючись неминучої пожежі. М.О. Домонтович зробив висновок про святкування українцями набагато меншої кількості свят, порівняно із росіянами³.

Загалом, на думку М.О. Домонтовича, доцільність ґрунтового етнографічного дослідження Чернігівської губернії нарешті осмислена. За пропозицією О.М. Лазаревського, у 1863 р. місцевим статистичним комітетом розіслано сільським священикам підготовлені програми обстеження з проханням збору якомога повнішого етнографічного опису селища. Тільки після надходження і системати-

1 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т. 25. Черниговская губерния / сост. М. Домонтович. – Спб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – С. 534.

2 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т. 25. Черниговская губерния / сост. М. Домонтович. – Спб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – С. 535.

3 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т. 25. Черниговская губерния / сост. М. Домонтович. – Спб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – С. 536.

зації цієї інформації, за визнанням Михайла Олексійовича, можливе ґрунтовне вивчення мешканців губернії в етнографічному розрізі⁴.

Таким чином, вивчення матеріалів військово-статистичного опису Чернігівської губернії, підготовленого підполковником Генерального штабу М.О. Домонтовичем, засвідчує, що укладачу вдалося зібрати максимально доступні джерельні матеріали, систематизувати їх за розробленою програмою та сформуванню ґрунтового, широко інформативне і досить цікаве узагальнювальне видання.

Досить важливою стала праця М.О. Домонтовича «Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штабу. Чернігівська губернія» і для дослідження розвитку української культури, формування етнографічних особливостей окремих груп населення Чернігівщини. Роботу характеризує належний методологічний рівень наукового пошуку, в основі якого вдале поєднання методів джерелознавчої критики і методик джерелознавчої евристики, що забезпечило високий ступінь достовірності і репрезентативності використаних джерел.

Маємо відзначити, що з усіх військово-статистичних описів, підготовлених офіцерами Генерального штабу в кінці 1850-х – на початку 1860-х рр., видання М.О. Домонтовича по Чернігівській губернії вигідно вирізняє наявність ґрунтового інформативного матеріалу щодо житлових та господарчих споруд регіону.

Значні особисті заслуги автора-упорядника опису Чернігівської губернії не залишилися поза увагою наукової громадськості: підполковника Генерального штабу М.О. Домонтовича було прийнято в дійсні члени Російського географічного товариства, завданням якого з перших днів його діяльності визначено «всебічне вивчення рідної землі»⁵.

4 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т. 25. Черниговская губерния / сост. М. Домонтович. – Спб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – С. 530.

5 Семенов-Тяньшанский П.П. История полувековой деятельности Императорского Русского Географического общества 1845–1895: в 3 частях. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1896. – Ч. 1. – С. 135.

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОГО ОСЕРЕДКУ В ГРІНВІЧ-ВІЛЛИДЖ (НЬЮ-ЙОРК) У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Не можна сказати, що культура загалом, така багатобарвна та неоднорідна, має чітку прив'язку до певного міста чи явища. Культура – це надбання усього світу, що витікає з гармонійного поєднання усіх світових процесів, які так чи інакше впливають один на одного. Проте, деякі події чи місця дуже часто стають катализаторами або середовищем виникнення локальних культурних явищ та осередків, які багато в чому визначають свою епоху та подальший розвиток культури. Не можна говорити про Італійське Відродження, не згадуючи Флоренцію чи Рим, не можна применшувати роль Парижу у розвитку культури ХІХ – початку ХХ ст. та його вплив на митців різних епох. Часом цілі міста, а подеколи й окремі їх райони ставали центрами розвитку та поширення мистецтва. Яскравим прикладом такого району є Голлівуд – один з районів Лос-Анджелеса, який навряд чи можна обійти увагою, описуючи історію створення і поширення кінематографу. Але чому окремі місця становляться епіцентрами культурних зрушень, центром тяжіння для багатьох талановитих осіб свого часу, місцем їх натхнення та героями їх творів? Причини для цього зазвичай різні та унікальні для кожного випадку, але в даній статті буде зроблено спробу проаналізувати ці процеси на прикладі одного з районів Нью-Йорку, відомого своєю буремною культурною історією – Грінвіч-Віллідж.

Дослідження питання перетворення цього престижного, на перший погляд, району в один з центрів культури Сполучених Штатів Америки є актуальним з декількох причин: по-перше, це дає нам змогу прослідити, як економічні та соціальні фактори можуть впливати на розвиток та становлення культури; по-друге, дослідження формування культурного осередку у Грінвіч-Віллідж (який місцеві жителі частіше називають просто «Віллідж») дає змогу прослідкувати культурні процеси у США, які дали початок культурним зрушенням, що тривали більше століття; по-третє, це дає змогу розглянути, як і чим жили митці у зазначений період та який вплив на них мало оточуюче їх середовище.

Метою цієї роботи є дослідження процесу перетворення району Грінвіч-Віллідж у

центр життя нью-йоркської богеми та один з найбільших культурних осередків Сполучених Штатів Америки, що не втратив своєї ролі майже до кінця ХХ століття. Відповідно до цього, основними завданнями, поставленими у дослідженні стали: визначення передумов формування культурного осередку у Грінвіч-Віллідж, особливостей життя та творчості представників нью-йоркської богеми та окреслення середовища в якому вони жили і творили.

Джерельну базу дослідження склали власні враження і описання життя та побуту богеми Нью-Йорку очима її очевидців, що жили на початку ХХ століття, газетні статті та звіти державних установ США, пов'язані з досліджуваною тематикою. Перш за все, слід виділити статті та працю «Фрагменти Грінвіч-Віллідж¹» Гвідо Бруно, редактора журналів, що видавались у Грінвіч-Віллідж (Bruno's Weekly, Bruno's Monthly, Bruno's Bohemia, Greenwich Village), який окрім публікації багатьох статей, що описують Віллідж, також сам писав спогади та свої враження від усього, що він бачив на площі Вашингтона та навколо неї.

Також слід виділити роботу Енн Еліс Чепін «Грінвіч Віллідж²» в якій вона описує життя у Віллідж на початку ХХ століття та розповіді Густава Боуена «Відкрита любов. Роман Грінвіч-Віллідж³» і Вілли Кесер (зокрема «Прийди, Еден Боуен!⁴»), які хоч і є художніми творами, проте базуються на власному досвіді авторів і описують побут та життя Нью-Йоркської богеми. Серед досліджень сучасних істориків було розглянуто працю Джерарда Ф. МакФарланда «Всередині Грінвіч-Віллідж. Район Нью-Йорку», де він розглядає питання етнічної та соціальної неоднорідності всередині району протягом 1898-1918 років.

Перш за все, слід визначити що є предметом розгляду. Грінвіч-Віллідж – це невеличкий квартал на заході Нижнього Мангеттена,

1 Guido Bruno Fragments from Greenwich village. – New York: Published privately by the author, 1921. – 136 p.

2 Anna Alice Chapin Greenwich Village. – New York: Dood, Mead and Company, 1917. – 360 p.

3 Gustaw Bowhan Open Love. Romance of Greenwich Village. – New York: Mecca Publishing Co, 1920. – 128 p.

4 Willa Sibert Cather Coming, Eden Bowen! / Smart Set. – 62.4 (August). – New York, 1920. – 23 p.

що є однією з його найстаріших частин, яка почала розвиватися в роки після Американської революції. Традиційні межі окреслюються простором від річки Гудзон на заході до Четвертої авеню і Бауері на сході та від Х'юстон-стріт на півдні до Чотирнадцятої вулиці на півночі¹. Початково місцевість, що носила назву «Грінвіч», лежала за межею міста Нью-Йорк і не була густо заселеною. Її поступовий розвиток був пов'язаний з розбудовою вулиць наприкінці XVIII ст., будівництвом у 1797 році у Грінвічі в'язниці та збільшенням кількості населення у першій половині XIX ст. внаслідок бажання нью-йоркців втекти від шумних та швидкозростаючих бізнес-районів. Центром Грінвіч-Віллідж є парк та площа Вашингтона.

Грінвіч-Віллідж позиціонувався жителями Віллідж як протигага шумним та заможним бізнес-кварталам Нью-Йорку і так само гамірним його жителям, що знаходяться в постійному русі. Так, у вірші, опублікованому у Spectator, газеті що видавалась у Віллідж, усіх, хто втомився від «клопітких бізнес вулиць» та «прагне мирного, натурального, правдивого» запрошували відвідати Грінвіч-Віллідж². Енн Еліс Чепін у своїй книзі «Грінвіч-Віллідж» наводить такий опис району від одного з його жителів: «Добре, що у нас завжди є місце, де ти можеш бути собою, жити як ти хочеш і будувати своє життя без критики та постійного намагання підставити тобі підніжку»³.

У звіті про надання району Грінвіч-Віллідж статусу «історичного району» Нью-Йорку таке відокремлення Віллідж від інших районів міста, що зазнавали значних змін під впливом комерції, пояснюється його відділенням від основних проспектів руху транспорту, що проходили лише околицею району і ускладнювали вільне потрапляння у Грінвіч-Віллідж та наявністю багатьох заможних сімей, що мали свої маєтки у Віллідж і проживали там протягом багатьох поколінь, утворюючи постійне житлове ядро⁴. Ці два фактори призвели до того, що комерційна забудова не поширилась далі околиць району і зберігала його роль як тихого острівку у гамірному бізнесовому місті.

Поступове збільшення поселення Грінвіч-Віллідж наприкінці XVIII – на початку XIX століття та розширення кордонів Нью-Йорку на північ призвело до їх об'єднання у 1830-х ро-

ках⁵. Приблизно в той самий час до цього району почали переселятись творчі особистості, зокрема письменники, художники, скульптори, новелісти, автори журнальних ілюстрацій та журналісти. Перетворенню Грінвіч-Віллідж на мистецький центр Нью-Йорку сприяла також побудова Студійної Будівлі на Десятій вулиці (Tenth Street Studio Building) у 1857 році – першої на той час будівлі, яка була призначена виключно для задоволення потреб художників. Дешева оренда, опалення, гарне освітлення, художня спільнота, галерея, мистецькі вечори та багаті покровителі – це все призвело до переселення до Нью-Йорку художників з усієї Америки та орендування ними студій у цій будівлі⁶. Зокрема, свої студії у Студійній Будівлі на Десятій вулиці мали Вільям Мерріт Чейз (1849-1916), Едвард Лемсон Генрі (1841-1919), Гомер Вінслов (1836-1910) та одні з найвизначніших представників Школи живопису річки Гудзон – Фредерік Едвін Черч (1826-1900) і Альберт Бірштадт (1830-1902).

У першій половині XIX століття художники та письменники зазвичай жили уособленим життям і переважно зустрічалися виключно в салонах своїх більш успішних товаришів. Один з найбільш відомих літературних салонів, був заснований Енн Шарлотою Лінч (Ботта), що переїхала у Віллідж у 1845 році та поселилась в будинку №116 по вулиці Уейверлі Плейс. Її літературний салон відвідували такі відомі письменники як Едгар Алан По, Вільям Каллен Брайант, Фітц-Грін Геллек, Горас Грілі, Маргарет Фуллер, Ричард-Генрі Стоддарт та Бейард Тейлор⁷. Серед інших відомих були літературні салони Еверта Августа Дуйкінка у будинку №20 на Клінтон Плейс та Річарда Уотсона Гілдера у будинку №13 по Східній Восьмій вулиці⁸. Найбільш ексклюзивним художнім клубом в той час був «Tile Club», що розміщувався за адресом Західна Десята Вулиця, 58.

Літературні та мистецькі салони давали митцям можливість обмінюватись ідеями та спілкуватися між собою, проте не кожен письменник або художник міг до них потрапити. Більшість таких зібрань були ексклюзивним і бідні, невідомі та самотні митці не могли на них потрапити. Місце зібрання для цієї частини творчої спільноти Грінвіч-Віллідж було створено у 1857 році. Це був салон Чарлі Пфаффа, що розміщувався у барі за адресом Бродвей, 653, на

1 Greenwich Village Historic District Designation Report. – Vol. 1. – New York, 1969. – p. 11

2 Are you? [Greenwich Village in poetry. Showing the Village as it really was and as is actually is / Edited by C. Grand Pierre. – New York, 1923. – p. 4]

3 Anna Alice Chapin Greenwich Village. – p. 176

4 Greenwich Village Historic District Designation Report. – p. 12

5 Bayrd Still, Joseph J. Roberto Greenwich village. A brief architectural and historical guide with illustrations and a walking tour map. – New York: New York University, 1975. – p. 6

6 Ewoking the World of Winslow Homer / The New York Times. – August 17th, 1997.

7 Greenwich Village Historic District Designation Report. – p. 21

8 Ibid.

околиці Грінвіч-Віллідж. У цьому салоні, що започаткував перетворення барів, ресторанів та кафе на своєрідний творчий простір, під керівництвом Ади Клер, королеви цієї групи видатних діячів, зустрічались такі часті гості, як Уолт Уїтмен, Джон Берроуз, Бейярд Тейлор, В. В. Стедман, Джордж Август Гері Сала, Джон Сунтон та Генрі Клеп¹.

З плином часу, коли заможні родини, що тримали свої будинки у Віллідж, почали виїжджати зі своїх будинків або їх нащадки не мали коштів на їх утримання, це призвело до пустування великої кількості цих старовинних особняків. Знайти нового власника, хто мав би кошти для підтримання цих багатопверхових будинків, було доволі важко. Проте, збільшення привабливості Грінвіч-Віллідж як району для людей мистецтва та їх активного переселення в район призвело до появи дрібних ріелторів, які знайшли вигоду у купівлі груп цих будинків дев'ятнадцятого століття і реконструкції їх внутрішніх приміщень у багатоквартирні комплекси, кімнати та студії, в яких знімали кімнати письменники та художники².

Головною особливістю таких квартир була велика площа кімнат та помірна оренда: від 900\$ до 1800\$ за рік³. Враховуючи дані, наведені у звіті Міністерства праці США про «Зміни у вартості життя в великих містах в Сполучених Штатах у 1913-1941 роках», можна зробити висновки, що така вартість оренди була доволі помірною для Нью-Йорку у 1915 році, адже навіть наймані робітники і люди на малооплачуваних роботах платили за житло в середньому близько 945\$ на рік⁴. Проте навіть не зважаючи на порівняно невисокі ціни на оренду, досить часто молоді митці не мали можливості заплатити за житло і змушені були виселятись зі своїх кімнат. Окрім того, проживання у таких будинках мало й свої недоліки, які багато хто з письменників, що проживали у Грінвіч-Віллідж, описують у своїх творах. Американська письменниця Вілла Кесер, що проживала у Віллідж та брала повсякдення жителів таких будинків як основу для своїх коротких оповідань, найвідомішим з яких є «Прийди, Еден Боуен!» (також перевиданий як «Прийди, Афродіта!»)⁵, зображує їх життя в атмосфері вимушеної близькості, розділення усього, що їх оточує, і постійних чергах у загальній ванні.

1 Greenwich Village Historic District Designation Report. – p. 22

2 Ibid. – p. 12-13

3 Guido Bruno Among our aristocrats / Bruno's Weekly. – December 18th. – New York, 1915. – p. 293-294

4 Changes in Cost of Living In Large Cities In the United States, 1913-41: Bulletin of the United States Bureau of Labor Statistics. – No. 699. – Washington: Government Printing Office, 1941. – p. 49

5 Willa Sibert Cather Coming, Eden Bowen! – p. 3-25

Вілла Кесер була не єдиним таким автором, Грінвіч-Вілладж надихав митців на літературні твори, дія яких відбувалась у цьому районі, на вірші, що звеличували Віллідж та його центр – площу Вашингтона. Так, Грінвіч-Віллідж часто згадуються у прозі О. Генрі (1862-1910). Наприклад, у його оповіданні «Останній лист» студія персонажів Сью і Джонсі розміщується на Захід від площі Вашингтона⁶. Також одна з найбільш відомих праць, що описують життя у Грінвіч-Віллідж, – новела Генрі Джеймса (1843-1916) «Площа Вашингтона⁷», в якій місцем дії є будинок №18 по Північній Вашингтон Сквер, де проживала бабуся автора Місс Елізабет Уелш.

Описуючи Грінвіч-Віллідж як епіцентр культурного життя Нью-Йорку, «Латинський Квартал Нового Світу» (або «Латинський Квартал Західного Світу⁸») як його називали газети та журнали США першої половини ХХ століття, слід зазначити, що він не був виключно єдиним районом, де відбувалось культурне життя міста і своє звання «Центру американської богемі» він отримав лише у період між 1914 та 1916 роками, коли ця назва закріпилась за ним з подачі декількох національних журналів⁹. Місцем зустрічі творчих людей у Нью-Йорку також були різноманітні кафе та ресторани Вест-Сайду та Іст-Сайду, проте найбільша концентрація таких осередків спостерігалась саме у Грінвіч-Віллідж.

Однією з найбільш помітних особливостей тогочасної перебудови будинків у Грінвіч-Віллідж, що можна знайти виключно у цьому районі міста, є наявність масиву красивих мистецьких студій для художників, які розміщуються в домах навколо Вашингтон сквер і зазвичай позначені на фасаді будівлі великими «студійними» вікнами на верхньому поверсі¹⁰.

Грінвіч-Віллідж часів богемі Нью-Йорку описується як місце, яке «шокувало всю націю своїми традиціями, революційними ідеями та новим моральним кодексом, якому слідували жителі цього кварталу»¹¹. Життя у Грінвіч-Віллідж на початку ХХ століття було шаленим міксом з мистецтва, алкоголю, барів, ресторанів, кафе і кохання. Тема кохання яскраво проходила як і через життя, так і через творчість жителів Віллідж. Густав Боуен у своїй праці «Відкрита Любов. Роман Грінвіч-Віллідж»,

6 Последний лист [О. Генри Собрание сочинений в 5-ти томах. – Т.1. – М.: РИПОЛ Классик, 2006. – с. 284]

7 Henry James Washington square. – London: Clays Ltd, 2001. – 154 p.

8 Gerald W. McFarland Inside Greenwich village. – p.189

9 Bohemianism is dead in Greenwich Village / The Nevada Daily Mail. – 4 August, 1941. – p. 2

10 Greenwich Village Historic District Designation Report. – p. 8

11 Bohemianism is dead in Greenwich Village. – p. 2

опублікованій у 1920 році у Нью-Йорку, так описує ідеї Нью-Йоркської богемі: *«Життя – це жити і любити. Відповідно до цього неписаного закону богемці оселялись у Грінвіч-Віллідж, щоб любити своє мистецтво, своїх сусідів і самих себе»*.¹ Про любовні стосунки між мешканцями багатокімнатних будинків на площі Вашингтона писала також і Вілла Кетер. З її оповідань стає видно, що атмосфера вимушеної близькості серед мешканців будинків формувала також і сексуальний підтекст, що досить часто перетворювався у реальні стосунки.

Молоді художники та письменники часто оселялись на південній стороні площі Вашингтона, що привертала їх увагу низькою орендною платою та недорогими ресторанами і кафе. Так, у 1910 році більш ніж 60 відсотків квартирантів в найвідоміших мебльованих будинках (номера 45, 60 та 61) складали артисти, ілюстратори, журналісти, музиканти, вчителі музики та драматурги². Проте, окрім цього, площа Вашингтона та навколишні вулиці також слугували для них натхненням та відображали, як писав Девід Грехем Філліпс *«панораму людської раси, яку не знайдеши в жодному іншому місті в світі»*³. У своїй розповіді *«Великий Бог успіху»* він також зазначає, що *«На південній стороні площі він бачив актрис, танцівниць, магазинних дівчат, кокоток⁴, комівоаяжерів, крадіїв, шахраїв; художників та студентів з затхлої будівлі університету, волоцюг і п'яниць з корчми і магазинів несвіжого пива; і навпроти них, на півночі, представників найстаріших та найшановніших нью-йоркських родин»*. Цей уривок доволі чітко описує суттєві відмінності, що існували між різними частинами у Віллідж на початку ХХ століття.

Район Грінвіч-Віллідж майже ніколи не був структурно однорідним. Його населення складалось з людей більш ніж двадцяти національностей, різних релігійних вірувань та способів життя. Південна сторона Площі Вашингтона на противагу північній, яка була забудована маєтками заможних сімей, завжди була осередком бідності, злиденності, грабіжництва, алкоголю та непристойності, що досить часто турбувала жителів північної частини. Проте, саме у південній частині міста набувають поширення бари та ресторани під патронатом літераторів, що були місцем зібрання більшості художників та поетів, що проживали у Віллідж.

1 Gustaw Bowhan Open Love. Romance of Greenwich Village. – p. 5

2 Gerald W. McFarland Inside Greenwich village. – p.171

3 David Graham Phillips The Great God of success. – New York: Grosset&Dunlap, 1901.

4 Жінка легкої поведінки, яка живе на утриманні своїх коханців.

У південній частині міста розміщувались основні питні заклади, магазини алкоголю та борделі, які не переставали працювати навіть під час дії сухого закону. Так, на вулиці Вашингтон сквер південь, 40, в приміщенні, де зараз розташовується Юридична школа Нью-Йоркського університету, у грудні 1922 року Бернардом «Берні» Геллантом був заснований клуб «Клуб Геллант»⁵. Берні Геллант, латвієць, що іммігрував у США з Латвії у 1903 році, був відомий серед мешканців Нью-Йорку як перша людина, яка була засуджена в місті за продаж алкоголю за так званим «актом Волстеда», Вісімнадцятою поправкою до Конституції США, якою в країні вводився сухий закон та заборонявся продаж алкоголю. Проте, після 30-денного ув'язнення Геллант вирішує відкрити клуб, в якому будуть продавати алкоголь, проте лише тим, хто знатиме, що в клубі здійснюватиметься продаж алкоголю. Офіційно ж клуб позиціонувався як місце, де люди зможуть «поїсти, подивитися шоу та потанцювати»⁶. Пізніше, він відкриває також ще один спікізі⁷ в Грінвіч-віллідж, що називався «Speako de lux».

Окрім того, в південній частині району також розташовувались два так звані «закладів насолоди» – «Золоте правило» і «Ковзанка», обидва з яких були закриті наприкінці ХІХ століття⁸. Ними обома опікувались чоловіки, що шукали таємних побачень з іншими чоловіками (хоча там можна було замовити також і повію жіночої статі). Чоловіки-повії носили насичений макіяж, розмовляли фальцетом і називали один одного жіночими іменами. Хоча Грінвіч-Віллідж доволі часто позиціонується як заможний фешенебельний район, де проживали багаті сім'ї міста, насправді більшість населення Віллідж складали представники робочого та середнього класу та іноземці, що емігрували до США з інших країн. Активний пік переселення іноземців у Грінвіч-Віллідж припав на період між 1890 та 1910-ми роками, кількість іноземців, що проживають у районі починає зростати швидкими темпами, збільшуючи вже існуючий відсоток іноземного населення у районі, що переселилось сюди у попередні роки⁹.

Найстаріші та найпрестижніші родин жили в маєтках у північній частині Вашингтон Сквер і

5 Amusing New York in foreign style / The New York Times. – 31 December, 1922.

6 Ibid.

7 З англ. speakeasy (дослівно «вільно розмовляти») – так називалися нелегальні питні заклади або клуби, в яких продавали алкоголь під час дії сухого закону в США у 1920-1933 pp.

8 Gerald W. McFarland Inside Greenwich village. A New York City Neighbourhood, 1898-1918. – Amherst: University of Massachusetts Press, 2001. – p.2

9 Ibid.

на прилеглих вулицях. Це були заможні родини голландського, англійського та французького походження, що були спадкоємцями сімейних багатств та красивих резиденцій, що їх пращурі побудували ще до Громадянської війни¹.

На кінець XIX століття Вільдідж був центром однієї з найбільших афро-американських громад в місті, що існувала у районі ще з часів голландського колоніального періоду, коли колишні раби першим почали оселятися в цьому районі. Їхня чисельність була настільки значною, що частина, де вони проживали стала відома як «Маленька Африка»². Поруч із ними, у південній частині у 1860-х роках був створений також італійський анклав між вулицями Канал і Х'юстон. Проте найбільш національно неоднорідним була західна частина Вільдідж, в якій проживали жителі німецького, французького, англійського, голландського і африканського походження та ірландці, які були найбільшою підгрупою в області³.

Не було однорідним суспільство і в релігійному плані. Кожна з частин району мала свою, а іноді навіть не одну церкву. Афро-американське населення південної частини Грінвіч-Вільдідж поділялось на баптистів та католиків, а італійці, що також проживали в цій частині, були виключно католиками і мали свою церкву «Богоматір Помпеї». Більш заможне населення північної частини було протестантським.

Уявлення про зовнішній вигляд та моду, що побутувала у Вільдідж у 1921 році можна скласти з праці Гвідо Бруно «Фрагменти Грінвіч-Вільдідж», де він розповідає про жінок, що «коротко стрижуть волосся і палять цигарки, сидючи за столами без скатертин і обговорюючи мистецтво, подружнє життя та соціальні проблеми на своєрідний манер» та про чоловіків «що відрощують довге волосся, надають перевагу розслабленим краваткам і готові розповісти вам свої теорії життя...»⁴. Цей образ підтверджують також і фотографії та ілюстрації, що зображають Вільдідж на початку XX століття.

То все ж таки, що таке цей Грінвіч-Вільдідж та чому його значення в історії та культурі США є таким визначним? На мою думку, поява Грінвіч-Вільдідж та його перетворення на центр поширення культурних ідей було спричинено цілою низкою факторів, які у сукупності й сформували той богемний Нью-Йоркський Вільдідж початку XX століття. Перш за все, привабливість цього району для проживання була пов'язана зі специфікою забудови його вулиць та відсутністю транспортних магістралей, що проходили б через сам

район. До 1910-1920-х років, коли у Грінвіч-Вільдідж було побудовано декілька станцій метро, ця відокремленість від шляхів сполучення перетворювала район на своєрідну оазу гаміркому та швидкому руху Нью-Йорку. Другим, та основним чинником, що вплинув на переселення багатьох художників та письменників у цей район, була наявність дешевого житла та ресторанів у Південній частині Грінвіч-Вільдідж. Третім, специфічним, чинником була різнобарвність та мультикультурність простору та населення у Вільдідж, що для багатьох письменників та художників було джерелом натхнення, як вони самі згадують у спогадах. Усі ці фактори разом створили культурний вільний простір, що надихав ще декілька поколінь молодих митців, що приїздили до Грінвіч-Вільдідж протягом XX століття і творили своє мистецтво під враженням від цього унікального району Нью-Йорку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. О. Генри Собрание сочинений в 5-ти томах. – Т.1. – М.: РИПОЛ Классик, 2006. – 348 с.
2. Amusing New York in foreign style / The New York Times. – 31 December, 1922.
3. Anna Alice Chapin Greenwich Village. – New York: Dood, Mead and Company, 1917. – 360 p.
4. Bayrd Still, Joseph J. Roberto Greenwich Village. A brief architectural and historical guide with illustrations and a walking tour map. – New York: New York University, 1975. – 36 p.
5. Bohemianism is dead in Greenwich Village / The Nevada Daily Mail. – 4 August, 1941. – 1 p.
6. Changes in Cost of Living In Large Cities In the United States, 1913-41: Bulletin of the United States Bureau of Labor Statistics. – No. 699. – Washington: Government Printing Office, 1941. – 122 p.
7. David Graham Phillips The Great God of success. – New York: Grosset&Dunlap, 1901. – 332 p.
8. Gerald W. McFarland Inside Greenwich village. A New York City Neighbourhood, 1898-1918. – Amherst: University of Massachusetts Press, 2001. – p.23
9. Greenwich Village Historic District Designation Report. – Vol. 1. – New York, 1969. – 398 p.
10. Greenwich Village in poetry. Showing the Village as it really was and as is actually is / Edited by C. Grand Pierre. – New York, 1923. – 36 p.
11. Guido Bruno Among our aristocrats / Bruno's Weekly. – December 18th. – New York, 1915. – 3 p.
12. Guido Bruno Fragments from Greenwich village. – New York: Published privately by the author, 1921. – 136 p.
13. Gustaw Bowhan Open Love. Romance of Greenwich Village. – New York: Mecca Publishing Co, 1920. – 128 p.
14. Willa Sibert Cather Coming, Eden Bowen! / Smart Set. – 62.4 (August). – New York, 1920. – 23 p.
15. Evoking the World of Winslow Homer / The New York Times. [Електронний ресурс]. – August 17th. – New York, 1997. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.nytimes.com/1997/08/17/realestate/evoking-the-world-of-winslow-homer.html>

1 Ibid. – p.77

2 Ibid. – p.23

3 Gerald W. McFarland Inside Greenwich village. – p.36-37

4 Guido Bruno Fragments from Greenwich village. – p. 11

ЯКІВ ОРЕНШТАЙН І УВО: ДО ПРОБЛЕМИ КОНТАКТІВ

Зазвичай, у біографіях, які крок за кроком простежують заплутаний життєпис свого головного героя, покликаючись на конкретні факти, у певний момент мусить з'явитися постать детектива. Ця фігура й стає другим повноцінним героєм біографії, адже наратор-детектив мусить розшукувати свідків подій, розмовляти з мешканцями місцевості, в якій міг перебувати його протагоніст. Саме тому біограф-детектив й трактує життя свого героя як загадку чи серію загадок, що їх треба розв'язати; часто-густо опиняється перед неминучістю того, що більшість з них так і залишиться без відповіді. Для цього оповідач може не дотримуватися якоїсь «генеральної» лінії, чи слідувати лише за конкретними датами, пам'ятаючи про певну гіпотетичність віднайдених фактів та аргументів.

Оскільки активність видавця Якова Оренштайна на східних теренах новопосталої Польської республіки у другій половині 1924 р. завершилася для нього, фактично, фіаско його різнопланових ініціатив, на початку зими він повернувся до Німеччини. Щоправда він і далі не полишав надій на зміну тональності «нової» влади щодо його особи, а тому цікавився «галицькими справами». Далося взнаки й упереджене відношення поляків в 1923-1924 рр. до галицьких євреїв, яке поставило під сумнів лояльність останніх до нової влади як політичної сили.

Найімовірніше, що одним з проявів цього була позиція польської влади щодо етнічних акторів, одним з репрезентантів яких і був Оренштайн. Зосібна, у цих обставинах, він став одним з багатьох нині майже невідомих акторів закулісся в театрі українсько-єврейських суперечностей. Якщо їх провісником стала *Штайгеріада*¹ – суд над євреєм Станіславом Штайгером, який опинився на лаві підсудних за обвинувачення в замаху на президента Польщі Станіслава Войцеховського, здійсненого 5 вересня 1924 р. насправді членом УВО, то для видавця це було, сказати б, рівняння з багатьма невідомими. Його розв'язання тіль-

ки почасти дозволяє зрозуміти місце і роль Оренштайна в надзвичайно заплутаному спектрі українсько-польсько-єврейських взаємин міжвоєнної доби.

Не дивлячись на той факт, що вже 8 вересня того ж року УВО взяла відповідальність за замах на президента Польщі себе і висловила жаль з приводу арештування єврейського студента-правника, який використали як привід для антисемітської агітації, знадобилося більше року (грудень 1925 р.) для виправдання судом невинного². Зокрема у заяві, поданій до львівського часопису *Chwila* стверджувалося: «Вельмишановний пане редактор! Атенат виконаний дня 5.IX. у Львові при вул. Коперника, зорганізувала побіч всяких ще інших Українська Військова Організація і виконала його через своїх членів Українців. Член УВО, котрий кинув петарду, відразу зорієнтувався, що через нещасливий випадок не принесла вона бажаного наслідку. Тоді постановив він покінчити своє діло револьвером і тому також залишився ще кілька хвиль на місці. Не зміг вже одначе виконати свого наміру і мимо своєї волі уратував собі в той спосіб життя. Бо під час коли він в міжчасі стояв на місці, інші в справу не замішані, почали утікати. В тому як раз моменті арештувала польська поліція зовсім не причасного в томі атентаті Штайгера, жидівської народности, члена сіоністичної організації. Фактичний же виконавець через нікого не затриманий, подався спокійно взад і зараз находиться поза всякою небезпекою. Подаючи повисший фактичний стан до відомо, уповажняємо Вас до пороблення відповідних заходів так супроти польської влади, як і публичної опінії в цілі усправедливлення і увільнення Штайгера як теж цілі схоронення жидівської суспільности і Сіоністичної партії перед нагінкою, організованою з тої причини польським громадянством. Залишаю Вам повну свободу у виборі доцільних способів поступування, не виключаючи оголошення того письма в пресі. Рівночасно висказуємо жаль, що акція УВО мимовільно нанесла поважні шкоди зовсім невинній особі жидівської народности, та що стала причиною поновної

¹ Максим Гон, Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935-1939), Рівне 2005, с. 12; Володимир Меламед, Справа Станіслава Штайгера, «І», ч. 51: Гебрейський Львів, Львів 2008, с. 215-227.

² Максим Гон, Діалектика державності в українсько-єврейських взаєминах у Галичині 1918-1939 рр., «Україна Модерна», ч. 7, Київ – Львів 2002, с. 105.

нагінки з польського боку на Сионістичну партію і жидівське громадянство. Надіємось, що научене тими гіркими досвідами жидівське громадянство здержиться в будучности в участі в польських торжествах на наших землях, котрі те торжества, як обидливі для автотонного українського населення ніколи не будуть нами толеровані. Постій, дня 8 вересня 1924 р. Верховна Революційна Рада Української Військової Організації»¹.

Не дивлячись на заяву УВО (оскільки довелося б публічно визнати існування українського терористичного підпілля), після короткого розслідування, С. Штайґер постав перед Надзвичайним трибуналом (що розглядав політичні і кримінальні справи, які підпадали під категорію смертної кари), який розпочав роботу 15 вересня 1924 р., а завершив вже через два дні, затримавши головного фігуранта у в'язниці аж до 17 грудня 1925 р.² А зважаючи на юдофобство польської інтелігенції Львова, «Штайґер засвітив ... надію зірвати польсько-жидівські переговори, піднявши ... польську прилюдну думку і підбехтавши вулицю ненавистю до жидів»³.

З іншого боку, за висловом сучасників-українців, ця справа була «подвійно невігідною» для поляків, адже це, «за одним махом відкидало б нагоду розправитися з жидами і відгрівало б у закордонній політиці польсько-український спір, що його поляки всіма силами намагалися представити перед міжнародньою опінією як уже коли не остаточно полагоджений, то на найкращій дорозі до повної згоди»⁴.

Справа С. Штайґера ускладнювалася міжнаціональними відносинами, політичною і соціальною нестабільністю на західноукраїнських землях, зокрема намаганнями пов'язати її з комуністичним рухом або єврейською змовою. Тому проти судової машини на своерідний двобій стали євреї не лише в тогочасній Польщі, а й цілій Європі. Ось як це описував сучасник: «Поки ... поволі, але невпинно оберталися колеса в машинерії судового слідства, жиди у Львові заметушилися. Та й не тільки в самому Львові, навіть за межами Польщі ще раз потвердилася стара правда, що хто вдарив одного жида, зачепив собі всіх. ... не було жида у Львові, від найбагатшого банкира, до найбіднішого «ганделеса», що скуповував шмати та всяке старе дрантя по хатах, щоб не думав над спо-

собами, як визволити свого одноплемінника з тюрми»⁵.

Ті обставини, що львівська кримінальна поліція за якийсь час повернулася до версії українських націоналістів (перед тим зійшовши на манівці *Процесу Корнґабера, Єґера, Глязермана, Дверницького і Микитина*), а польські політичні кола розпочали кампанію проти євреїв, обвинувачуючи їх у сепаратизмі і в антипольській політиці, призвели до повторних слухань у справі С. Штайґера у жовтні 1925 р. До судового процесу залучили нові факти, докази і свідчення, а лідери єврейської спільноти почали говорити про причетність до справи УВО⁶, історики якої так оцінювали *Штайґеріяду*: «Чи сподівався інж. Федір Яцура, майструючи бомбу в підвалі своєї лабораторії, яким ланцюгом вибухів пролунає вона в світі? Найперше арештовано Станіслава Штайґера ... наглий суд над Штайґером – в усій малій і великій жидівській пресі всіх континентів ішла безплатна реклама для Української Військової Організації та й для всієї справи нерозв'язаної польсько-українських відносин, а посередньо для визвольної боротьби цілого українського народу»⁷.

Згодом причетність до цієї справи військово-терористичної організації українців довели (про що УВО заявляла від самого початку⁸), а єврейські ЗМІ опублікували коротку версію цієї історії: «член Української військової організації Теофіл Ольшанський отримав доручення убити президента Войцеховського»⁹.

Насправді організаторами замаху на польського президента були крайовий комендант УВО Юліан Головінський та бойовий референт крайової команди УВО Омелян Сенік. Ось як згадував Т. Ольшанський про розмову з ним Ю. Головінського напередодні замаху:

«– За два дні зачинаються у Львові «Східні Торги». На їх відкриття приїде з Варшави президент Войцеховський. УВО не може дозволити, щоб по українській землі ходив і відбував собі паради президент Польщі, ворожої держави, що окупувала частину України. Вам призначено кинути на нього бомбу. Цей акт має для нас велике значення, вістка про нього рознесеться широко в світі і це буде голосним протестом українського народу проти неправної польської державности на наших землях.

1 Після атентату, «Національна думка», Прага 1924, № IV-VI, с. 24-25.

2 Володимир Меламед, Справа Станіслава Штайґера, с. 215, 216.

3 Зиновій Книш, Два процеси. Як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році, Торонто [б. р.], с. 10.

4 Там само.

5 Там само, с. 18, 19.

6 Володимир Меламед, Справа Станіслава Штайґера, с. 220.

7 Зиновій Книш, Два процеси. Як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році, с. 37.

8 Зиновій Книш, На повні вітрила! (Українська Військова Організація в 1924-1926 роках), Торонто 1970, с. 163.

9 Володимир Меламед, Справа Станіслава Штайґера, с. 220.

Трохи не підскачов я з радощів, що така велика честь упала на мене – з сотень і тисячів бойовиків УВО вибрала мене. ...

– За скоро радієте, – продовжував Головінський, – послухайте до кінця найперше. Після того, як кинете бомбу – не втікайте, стійте на місці. Втеча і так вам нічого не допоможе, бо або вибух бомби вб'є вас разом з іншими, або звернете на себе увагу в той спосіб і вас зараз же зловлять. Якщо залишитесь живі – поліція вас арештує. В слідстві маєте заявити, що ви член Української Військової Організації і кинули бомбу з її наказу на голову ворожої держави, що насильно і безправно окупувала українські землі, з чим український нарід не погодився і ніколи не погодиться. Добре собі те запам'ятайте, вивчіть напам'ять, щоб не наплести яких небелиць. З того вийде велика справа в суді і ми це використаємо політично. ... Уважайте ж, що по вашій поведінці світ судитиме не тільки вас одного, – тут ідеться про честь і славу цілої УВО, покажіть себе гідним її бойовиком»¹.

Як бачимо, йшлося про використання УВО етнічного територізму – проти визначеного керівництвом цієї військово-терористичної організації політика-не-українця високого рангу.

Натомість, поза дорученнями очільних діячів УВО, Т. Ольшанський не залишився на місці замаху, врятувавшись утечею², а там схопили саме С. Штайгера. Зосібна 12 жовтня 1925 р. він свідчив про те, що тоді трапилося: «Стоячи там (на розі вулиць Коперніка і Легіонів), я помітив когось, хто кинув загорнутий у газету пакунок у бік проїжджаючого президентського екіпажу. Після того, як я зрозумів, що це бомба, я побіг до найближчої брами, інші люди теж утікали. Будучи всередині, я почув жіночий голос: «Він побіг до брами, він був у світлому плащі». Я подумав, що вони могли говорити про мене. Я зняв капелюха і вийшов на вулицю. Там я і був арештований»³.

А що через два дні після замаху на очільника Польської республіки Т. Ольшанський утік зі Львова, а через три тижні нелегально залишив Польщу, перейшовши польсько-німецький кордон у Битомі⁴, міністр внутрішніх справ Пруссії Карл Вільгельм Северінг 22 жовтня 1925 р. заявив про відкриття справи на бойовика УВО. Преса повідомляла, що у Німеччині Т. Ольшанський, «визнав своє членство

в УВО і прийняв звинувачення у спробі убивства президента Польщі 5 вересня 1924 року»⁵.

Оскільки судовий процес над С. Штайгером і надалі тривав, член УВО мусив ще раз підтвердити свої зізнання у листопаді того ж року, добровільно зголосившись до берлінської поліції за згодою лідерів УВО⁶. «Ольшанський признається перед берлінською поліцією, що це він виконав атестат на президента Войцеховського та що підозріння в тому інших осіб, а між ними й обвинуваченого Штайгера, безосновні. Мотив цього індивідуального признання – не допустити до засуду невинної людини»⁷.

Як повідомляла *Chwila*, рапорт із зізнаннями Т. Ольшанського надіслали до пруського МВС, яке невідкладно мало передати ці свідчення до львівського суду⁸. Одночасно єврейські політичні кола, використовуючи зв'язки з українським урядом у Відні, контактувалися з Начальним Командантом УВО. Зосібна Євген Коновалець підтвердив відповідальність українців за напад Т. Ольшанського, однак з цього приводу УВО не зробила жодної офіційної заяви, вочевидь, зберігаючи статус-кво. Натомість, як свідчили єврейські ЗМІ, колишній Диктатор ЗУНР Євген Петрушевич, нібито відповів на запитання про причетність бойовика УВО до замаху на С. Войцеховського так: «Чи Ольшанський скоїв замах, чи ні – це також наше питання. Ми знаємо те, що знаєте ви, а саме, що Ольшанський признався до вини. Ми вважаємо, що за даних обставин Штайгер не має бути засуджений. Щодо справи Ольшанського, ми маємо чекати на результати подальшого розслідування»⁹.

Інтрига полягала у тому, що українські політики відразу ж заявили, що ніякого інтерв'ю Є. Петрушевича не було. Львівське *Діло* надрукувало текст спростування Романа Перфецького такого змісту: «Інтерв'ю з президентом д-ром Євгеном Петрушевичем і зо мною, подане в «Моменті» і в «Хвілі» та інших часописах, являється видумкою та містифікацією, а відносно моєї особи ярким перекирчуванням моєї розмови, яку я 25 жовтня (1925 р. – І. М.) мав з кореспондентом «Істер Прес Сервіс», а не варшавського «Моменту». Стверджую, що при тій розмові президент д-р Євген Петрушевич зовсім не був присутній, цього кореспондента не знає, не бачив, не мав з ним ніколи ніякої розмови. Моя розмова з кореспондентом «Істер

1 Розповідь Теофіля Ольшанського, [у:] Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації, Збірник І. Зібрав, упорядкував і зредагував Зиновій Книш, Торонто [б. р.], с. 49-50.

2 Там само, с. 53.

3 Володимир Меламед, Справа Станіслава Штайгера, с. 219-220.

4 Розповідь Теофіля Ольшанського, с. 54-56; Володимир Меламед, Справа Станіслава Штайгера, с. 220.

5 Володимир Меламед, Вказ. пр., с. 220.

6 Там само, с. 220-221.

7 Зиновій Книш, Два процеси. Як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році, с. 80.

8 Володимир Меламед, Справа Станіслава Штайгера, с. 220-221.

9 Там само, с. 221.

Прес Сервіс» торкалася правного положення української національної території під Польщею, Румунією і Чехословаччиною, відносин, серед яких опинилося українське населення, головню в Румунії і в Польщі, та відпору того населення. При тому вказав я на протести наших політичних чинників, заяви українських політичних партій та деякі активістичні виступи. В зв'язку з тим запитав мене під кінець розмови згаданий кореспондент, чи атентатчиком на президента Войцеховського може бути українець, а не жид Штайгер. На те я відповів коротко, однак не в той спосіб, вложений мені опісля в уста кореспондентом, що про цю справу знаю тільки те, що подано в часописах, і тому я не в спроможності дати докладнішої відповіді на це питання, а в засуд Штайгера, супроти стану процесу, не вірю. Берлін, 1 листопада 1925. Д-р Роман Перфецький»¹.

Зауважмо, що такий розвиток подій може пояснюватися й тим, що саме у цей час УВО активно засуджувала радянофільство Є. Петрушевича, а 1925-го – група його прихильників на чолі з колишнім засновником розвідки УВО Осипом Думіним спробувала розколоти організацію Є. Коновальця, утворивши своєрідний «клон» підпільної військової структури – *Західно-Українську Національно-Революційну Організацію* (ЗУНРО)². Ймовірно, тактика таких взаємозаперечень була наслідком безкомпромісного поборювання двох українських військово-терористичних угруповань.

Ускладнення перебігу *Штайгеріади* у 1925 р. зумовлювалося й тим, що окремі польські кола намагалися виставити євреїв у якості нації-терористів, ворогів польської державності. Разом з тим, захищаючи підсудного (фактично, всіх східногалицьких євреїв) адвокати підсудного були ладні вказати на безпосереднього виконавця замаху. Для цього вони залучили у процес С. Штайгера як свідків Натана Ранда та Ізраеля Вальдмана. Ці особи дали свідчення віденській поліції, адже, «віденські-бо жида не хотіли лишитися позаду своїх львівських та варшавських побратимів, вони теж нагострили нюх, давай і собі докинути копійку до справи. Кинулися поміж доволі чисельною на той час українською еміграцією в Відні, чи не впадуть на слід якоїсь сенсації»³.

Перший з них свого часу служив в УГА, звинувачувався військовим судом у казнокрадстві,

за що відсидів кілька місяців у тюрмі, а вже після поразки визвольних змагань українців опинився у Відні. Власне Н. Ранд стверджував, що С. Штайгер – жертва української таємної організації, а не польських поліції та судочинства, покликаючись нібито на розмову у Відні з українцем Іваном Процем. Щоправда останній 26 листопада 1925 р. заперечив це, надіславши з Берліна до львівського *Діла* спростування⁴.

Тим часом І. Вальдман намагався переконати провідників УВО публічно визнати факт організації та проведення теракту⁵. Для цього він, за посередництвом Юліяна Бачинського, зустрівся у липні 1925 р. в Берліні з Є. Коновальцем у присутності свого брата Мойсея⁶: «Багато говорили вони про цілість українсько-жидівських взаємин на тлі післявоєнної ситуації, бо й полк. Коновалець знав про прихильну поставу д-ра Вальдмана до визвольної української боротьби. Само собою, була теж мова про атестат на Станіслава Войцеховського, це ж бо була головна причина, чому д-р Вальдман шукав розмови з полк. Євгеном Коновальцем. Тоді-то полк. Коновалець мав заявити д-рові Вальдманові, що виконавець атестату, член Української Військової Організації є вже за границею, а саме тут у Берліні, і що Українська Військова Організація давно вже виконала свій моральний обов'язок висилкою листів до «Хвілі» в тій справі, а не її це вина, що польська судова влада з метою політичних порухів з жидами не хоче тому йняти віри»⁷.

Під час цієї зустрічі І. Вальдман, покликаючись на пропаганду УВО, запропонував провести за кордоном судовий процес щодо замаху на польського президента. На його думку, «на такий процес з'їхалися б кореспонденти всієї світової преси, про те вже мусіли б подбати жида, заінтересовані в тому, щоб скинути зо своїх плечей підозріння революційних прийомів боротьби супроти Польщі і звільнити від засуду невинного Штайгера»⁸.

А що така думка нібито зацікавила Є. Коновальця, він погодився на цю пропозицію під такими умовами: перша: порозуміння з членами *Революційного Комітету* (якого, насправді, ніколи в УВО не було) в краю – без чого він не міг би нічого почати; друга: визначення держави, у якій би найдоцільніше – з політичних міркувань – можна було провести

4 З судової салі. Процес Штайгера. Сорок перший день розправи, «Діло», Львів 1925, 9 грудня, ч. 275, с. 4.

5 Максим Гон, Ізраель Вальдман, [у:] *Західноукраїнська Народна Республіка 1918-1923*. Уряди. Постаті, гол. ред. Я. Ісаевич; упор. М. Литвин, І. Патер, І. Соляр, Львів 2009, с. 78.

6 Зиновій Книш, Два процеси. Як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році, с. 54 (тут помилково вказана дата зустрічі – липень 1924 р., а не 1925 р.).

7 Там само, с. 54-55.

8 Там само, с. 55.

1 Мистифікація. На маргінесі Штайгеріади. Спростування д-ра Перфецького, «Діло», Львів 1925, 5 листопада, ч. 248, с. 4.

2 Олег Павлишин, Євген Петрушевич (1863-1940). Ілюстрований біографічний нарис, с. 339-342.

3 Зиновій Книш, Два процеси. Як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році, с. 50.

такий процес; третя: єврейська сторона мусила б профінансувати цей процес, а після його завершення, ще й оплатити виконавцеві замаху виїзд спочатку до Англії, а звідти до Канади¹.

Власне кажучи, вже сама згадка про якийсь *Революційний Комітет* ставила, для істориків УВО, під сумнів правдоподібність свідчень І. Вальдмана про розмову з Є. Коновальцем². Однак можна припустити, що він просто переплутав Начальну Команду УВО із Колегією ЗУНРО³, адже будучи колишнім Уповноваженим Диктатора ЗУНР «для справ жидівського населення Східної Галичини»⁴, міг, хоч не явно, й надалі підтримувати політичні взаємини з Є. Петрушевичем.

Цей сюжет ймовірної єврейсько-української військово-політичної співпраці, зміст якого був відомий лише утаємниченим, мабуть, й надалі залишався б непоміченим діячами УВО, якби одного дня в судовій залі у Львові не з'явився єврейський фінансист і адвокат Оссія Вассер: «Був він за своїми справами в Берліні і завдяки рекомендаційному листові якогось впливового німця мав нагоду говорити з легатійним радником німецького міністерства закордонних справ Соbermanом чи Собельсоном... Цей-то Соberman сказав Вассерові, що справником атестату є Теофіль Ольшанський. По нього на границю виїжджали ніби-то аж два визначні українці з Берліна. Не тільки сам Ольшанський мав до того признатися, але й потвердив це Начальний Комендант Української Військової Організації, полковник Євген Коновалець, що мешкає у Берліні. Соberman наче б то запропонував д-рові Вассерові побачення з полк. Коновальцем, але Вассер відмовився, на те буцім-то не дозволило йому його положення»⁵.

Найімовірніше, йшлося про німецько-російського дипломата, революціонера та інтригана Карла Бернгардовича Собельсона (псевдонім *Парабелум*), відомого в історії комуністичного руху як Карл Радек. Той факт, що період 1924-1927 років натеper є великою «білою плямою» у біографії К. Радека, дає підстави вважати, що він був не тільки помітною фігурою у більшовицьких планах щодо реалізації постулатів світової революції у Німеччині, а й стосовно українського підпілля у Берліні і зокрема Є. Коновальця. Хто зна, чи це не була одна з перших спроб Москви ввести свого

таємного агента в УВО (який, мабуть, був добре знайомий з керівництвом цієї організації)? Доказом цього могли бути: його етнічне та соціальне походження (зі службовців – син поштмейстера і вчительки), рівень освіти (гімназія, університет), досконале володіння німецькою мовою, рівень політичної компетенції, а також схильність до авантюризму. З одного боку, близьке знайомство з представниками тогочасної німецької еліти та включеність у східно-європейські проблеми (Росія, Польща, Литва, Україна) могли стати тими визначальними чинниками, уможливили представлення його радником МЗС Німеччини, який намагався налагодити контакти єврейських фінансових кіл з Є. Коновальцем. З другого боку, цей ніби непомітний фігурант *Штайгеріади*, за позитивного рішення Є. Коновальця стати на бік єврейських перемовників, міг стати таким собі агентом усередині УВО вже у середині 1920-х рр.

Такі закулісні ігри врешті обурили лідера УВО, який 13 листопада 1925 р. оприлюднив заяву такого змісту: «Хвальна Радакціє! Прошу не відмовити мені помістити в Вашій шановній часописі слідкуючої моєї заяви. Зовсім випадково попали мені в руки деякі жидівсько-польські часописи, в яких, серед цілого ряду відомостей у зв'язку з відбуваючимся тепер процесом Штайгера, вичитав я – на моє велике здивування – всякого рода «сенсаційні ревелюції також і про мою особу. Стверджую тому, що згадані відомості, оскільки вони зачіпають мою особу, – поминаючи їх у великій мірі провокаційний характер – являються неправдивими. Прошу прийняти вислови моєї глибокої пошани. Дня 13 XI 1925. Євген Коновалець»⁶.

Як бачимо, ця, вже друга, спроба єврейських політичних кіл безпосередньо вплинути на українське націоналістичне підпілля, зазнала краху. Незважаючи на цю поразку, «Жиди побоювалися, що засуд Штайгера викличе репресії супроти жидівської суспільності в Польщі, а може дійде до погромів ... вони шукали контакту до Української Військової Організації, щоб спонукати її публічно проголосити своє відношення до атестату й виявити назвище атентатника та відтяжати тим Штайгера у львівському процесі»⁷.

Тому новим, вже третім, учасником єврейсько-українських перемовин *Штайгеріади* став саме Оренштайн, саме через те, що він особисто добре знав, з одного боку, діячів української військової еміграції, а з другого – користувався довірою у єврейських політичних

6 Лист до Редакції, «Діло», Львів 1925, 20 листопада, ч. 261, с. 4.

7 Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації, Збірник I, с. 37, прим. 9.

1 Там само, с. 55-56.

2 Там само, с. 55, прим. 26.

3 Зиновій Книш, ЗУНРО. Західньо-Українська Національно-Революційна Організація. Історично-політичний нарис, Торонто 1974, с. 23.

4 Максим Гон, Израель Вальдман, с. 77.

5 Зиновій Книш, Два процеси. Як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році, с. 56-57.

колах. Як повідомляли своїх львівських колег службовці політичної поліції у Станиславові восени 1925 р., «з початком арешту [Станіслава] Штайгера дуже цікавився тією справою Яків Оренштайн, власник української книгарні у Берліні, який перебуває у стосунках з еміграційним урядом [Євгена] Петрушевича. Перед початком процесу Оренштаймав був бути особисто у Львові і пропонувати свою допомогу, хоча рекомендовано йому утриматися від цього»¹.

З огляду на це, важливим фактом залишається те, що, вочевидь, напередодні початку другого судового засідання у справі С. Штайгера (12 жовтня 1925 р.) у Берліні відбулася зустріч Оренштайна з Є. Коновальцем та його найближчими співробітниками. Це сталося лише тому, що, як зауважували історики УВО, Оренштайн – «це був український патріот, не хотів залишатися під польською окупацією, разом з Українською Галицькою Армією перейшов Збруч і потім вийшов на еміграцію до Німеччини»².

Трохи більше розповів про це особистий секретар Є. Коновальця (з 1931 р.) Михайло Селешко. Зокрема він, у присутності Омеляна Сеніка і Сидора Чучмана, був свідком такої зустрічі видавця з лідером УВО у *Романському кафе* в Берліні³. Місце зустрічі обрали, мабуть, не випадково, бо воно було чудовим прикриттям для зустрічей такого штибу й цілком органічним з огляду на стиль життя Є. Коновальця. Про нього так писав Олег Кандиба (Ольжич): «Небезпека й ризико, вічний спокій, Берлін – Рим – Париж – Відень – Лозанна, ніде сталого місця осідку. ... Готелі, каварні, парки, зустрічі з ближчими співробітниками, провідниками країв і теренів, зв'язковими і кур'єрами. Конференції в окремих справах з одним, другим, третім складом учасниками. ... Побачення з чужинцями, завжди уважними, дуже цікавими і ще більше обережними. Часом товариство пари друзів – найближчих співробітників...»⁴.

Завсідниками цього знаменитого кафе були Бертольд Брехт, Франц Верфель, Сильвія фон Гарден, Альфред Деблін, Ірмгард Койн, Еріх Марія Ремарк, Ернст Толлер, Рудольф Штайнер, Стефан Цвайг та інші представники берлінської богемі. В такому, сказати б, колориті й відбулися нові перемовини. Оренштайн, ймовірно, запізнившись, прийшов на кілька

1 Інформація воеводського коменданта державної поліції у Станиславові про зацікавлення Я. Оренштайна процесом С. Штайгера [07.11.1925 р.], Машинопис, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 36, ДАІФО.

2 Зиновій Книш, Два процеси. Як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році, с. 58.

3 Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації, Збірник I, с. 37, прим. 9.

4 Д. Кардаш, Евген Коновалець, Прага 1941, с. 17-18.

хвилин пізніше, заявивши, що «не приходить з власної ініціативи, тільки на прохання організації американських жидів, що просили його посередничити в тій справі. Жиди пропонували: 1. щоб УВО видала від себе публічну декларацію, що це її член і з її доручення виконав атентат на Войцеховського, 2. щоб таку саму декларацію склав від себе цей же атентатчик. 3. за те жиди г'варантують йому переїзд і поселення в Америці, а Українській Військовій Організації обіцяють відплатитися відповідною грошовою допомогою. Полковник Коновалець на ті пропозиції не погодився»⁵.

Отже, зустріч теж закінчилася, фактично, нічим. Натомість перша особа УВО була схильна «проголосити офіційно в пресі, що атентат виконала Українська Військова Організація, бо це й так було відоме і про те широко писалося в пресі. Він (Є. Коновалець. – І. М.) відмовився виявити назвище атентатчика і зокрема не згодився на відплатну фінансову підтримку»⁶.

Адже в умовах активізації антисемітських настроїв у тогочасному польському суспільстві, Начальна Команда УВО взявши на себе замах на польського президента, не лише свідомо наражала себе на таку собі «непопулярність», а реально провокувала й без того упереджене ставлення єврейства до українського націоналістичного руху⁷. Тут не допоміг Оренштайнів авторитет в українських еміграційних колах, навіть його свідчення власне про виконавця замаху, бойовика УВО Т. Ольшанського, докази чого, за зізнаннями видавця, знаходилися у керівника берлінської політичної поліції Мюллера, а не зникли безслідно⁸. До того ж той факт, що «Коли Оренштайн відійшов з нічим, велася ще якийсь час розмова на ту тему і з неї виходило, що не була це перша жидівська спроба вплинути в тому напрямі на УВО, приходили до полк. Коновальця перед тим ще й інші відпоручники жидівських організацій з таким проханням»⁹, мовби підтверджував тезу, яку згодом артикулювали теоретики українського націоналізму: «Українство в своїй масі трактує жидів як чинник активно ворожий визволенню, а значна частина жидів і собі розцінює це визволення як «погромний рух» і, льогічно, боїться його позитивної реалізації. А наслідком

5 Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації, Збірник I, с. 37, прим. 9.

6 Там само.

7 Володимир В'ятрович, Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі Катастрофи, Львів 2006, с. 45-46.

8 Інформація воеводського коменданта державної поліції у Станиславові про зацікавлення Я. Оренштайна процесом С. Штайгера [07.11.1925 р.], Машинопис, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 36, ДАІФО.

9 Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації, Збірник I, с. 37, прим. 9.

того витворюється ситуація повної заплутаності понять, тенденцій, намірів і відношень, коли таку важливу проблему розрішують лише чуттям, коли не хочуть заглянути в майбутнє...»¹

Разом з цим Оренштайнові спроби брати участь у *Штайгеріяді* й надалі фіксувалися польськими органами правопорядку: 25 листопада їх очільники знову повідомляли з грифом «цілком таємно» офіційний Львів про це, додаючи попередні інформації від 7 листопада 1925 р.² Поліційні ігри за лаштунками львівського процесу С. Штайгера проти видавця, а також позиція єврейських політичних кіл, – наслідок провалу перемовин Оренштайна з очільниками УВО, – були не на користь видавцю.

Усе це і, мабуть, ще щось більше, призвело до того, що українська сторона вклала у формулу «Український жид Яків Оренштайн відпекується»³. Вже 29 листопада *Діло* умістило заяву видавця такого змісту: «Прошу ласкаво помістити в Вашім ціннім часописі слідуюче спростування. В жидівському варшавському часописі «Найер Райнт» з дня 23 листопада, ч. 270, поміщено заяву д-ра Ізраєля Вальдмана з Відня, в котрій в'яжеться мое ім'я зо справою Ольшанського. Я заявляю рішуче, що не стою і не стояв ніколи в жоднім відношенні до цієї справи і п. Ольшанського ніколи не бачив на очі і не мав з ним жодних розмов. Не розмовляв я теж ніколи з д-ром Ізраїлем Вальдманом і не бачив його. З високою пошаною Яків Оренштайн»⁴.

Зауважмо: в Оренштайновій заяві не згадується ані УВО, ані Є. Коновалець чи інші діячі цієї організації, а лише Т.Ольшанський (основний «винуватець» пропозицій єврейських кіл) та І. Вальдман (один із трьох відомих нині медіаторів запланованого, але не реалізованого єврейсько-українського порозуміння). Більшою мірою така декларативна заява видавця була наслідком хитросплетінь єврейсько-польсько-українських взаємин середини 1920-х років, а тому Оренштайн і члени УВО, які перебували на той час у Берліні, цілком ймовірно могли бачитися і/або співпрацювати далі.

На такі міркування нашттовхує інформація безпосередніх творців УВО про видання її періодичного видання *Сурма* у Німеччині. Оскільки українських друкарень тоді не було

в жодній європейській країні, а українські черенки й матриці були в чужих друкарнях, та ще й в мінімальній кількості, виникла нагальна потреба у пошуку відповідного поліграфічного підприємства. І поки діячі УВО відшукали друкарню Грєфе⁵ (Gräfe Drukerei) в далекому (з технічним і конспіративних причин) від Берліна Білефельді, виходу у світ окремих зшитків *Сурми* міг сприяти саме Оренштайн (ймовірно, у 1927-1929 рр.), який мав відповідні професійні зв'язки і непогано знав можливості німецьких поліграфістів. Як згадував редактор *Сурми* В. Мартинець, «... куди більше клопоту ніж редагування «Сурми» справляло видрукування числа. Уявіть собі друкарського складача-німця, що не розуміє ні слова по-українському, що не тільки не вміє читати по-українському, але не знає значення поодиноких літер; і що йому дають складати український часопис. Те саме було з «Сурмою». Вона була нелегальним органом; в жадній державі не можна було б було дістати дозволу на його видавання. ... Тому треба було створити вигляд, що «Сурма» виходить у ... краю. А вже зовсім не було бажане прозраджувати, що вона виходить у Німеччині. І не тільки тому, щоб не дати змоги ворогам зайвий раз сісти на свого пропагандивного «німецького коника», мовляв, українська справа це німецька інтрига, але й з огляду на те, що Начальна Команда УВО була на терені Німеччини...»⁶

І все ж, не дивлячись на місце і роль Оренштайна в різносюжетному процесі С. Штайгера, йому так і не судилося переконати і перших, і других у якихось перспективах єврейсько-польського порозуміння у цьому питанні. Натомість у цей час важливості набуло інше багатопланове порозуміння, що вплинуло на завершення *Штайгеріяди* – польсько-єврейське, реалізоване у формі угоди *Кола Жидівського* з урядом Польщі 4 липня 1925 р.

Саме тому остаточну стратегію захисту С. Штайгера, апробовану восени – на початку зими 1925 р. українці зрозуміли як результат польсько-єврейської угоди, спрямованої проти українців. З цього часу дії євреїв сприймалися як зрада спільних інтересів непольських народів⁷. Коментуючи закриття справи С. Штайгера, *Діло*, яке, фактично, відображало точку зору УВО, висновувало: «Політичні жидівські чинники і кермована ними оборона зробили все можливе, щоб біля припад-

1 М[икола]. Сціборський, Український націоналізм і жидівство, «Розбудова нації», Прага 1930, № 11-12 (35-36), с. 269.

2 Інформація воеводського коменданта державної поліції у Станіславові про процес С. Штайгера та участь у ньому деяких свідків [25.11.1925 р.], Машинопис, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 36, ДАІФО.

3 Зиновій Книш, Два процеси. Як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році, с. 45.

4 Лист до Редакції, «Діло», Львів 1925, 29 листопада, ч. 268, с. 4.

5 В[олодимир]. Мартинець, Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму, с. 197.

6 Там само.

7 Володимир Меламед, Справа Станіслава Штайгера, с. 225.

ково драматичної постаті Штайгера завести дивний танець. Вони поставили його в углі справи, оточили всякими страхітливими декораціями, згущуючи понурість події і врядагоди доводячи трагедію до карикатури. З прикметною собі енергією та расовою завзятістю зроблено з тієї справи найважливішу проблему європейського континенту... Завдяки жидівським політичним чинникам справа Штайгера пучнявила з дня на день, а разом з тим викликувало досить різкі настрої, не все згідні з інтересом обвинуваченого й інтересом жидівської нації. Крім того в цілій тій справі ... проявлялася характерна риса жидівства: доземні поклони перед сильнішими й агресивність супроти тих, котрих уважають слабшими...»¹

Отже, Оренштайна *Штайгеріада* в силу об'єктивних і суб'єктивних чинників перетворилася у такий собі барометр випробування його лояльності і патріотизму не стільки супроти поляків і Польської республіки, а щодо українських еміграційних кіл. Вочевидь, українська сторона перебільшувала можливості видавця у складному хитросплетінні очікувань безкомпромісної позиції УВО, офіційних кіл української еміграції, громадської думки у Галичині. З другого боку, польські правоохо-

1 М. Ч., Кінець драми, «Діло», Львів 1925, 22 грудня, ч. 285, с. 2.

ронні органи й спеціальні служби у Станиславові та Львові «профілактично» і «заочно» працювали з видавцем, сказати б, «на випередження». Однак і це не забезпечило Оренштайнові повної політичної реабілітації щодо польської держави, про яку він, у цей час, наполегливо просив, вже перебуваючи у Берліні.

У цій детективній оповіді ще багато невідомих сюжетів, розриття яких годі коли-небудь сподіватися, зокрема ставлення євреїв до УВО і навпаки, адже ще 1924-го українські націоналістичні кола стверджували: «Коли возьмемо під згляд час і місце агентажу, яке не конче відповідне для зводження особистих чи хочби партійних поррахунків – то треба сказати, що замах мав безперечно національно-політичний підклад. І не важне в тім случаю це, чи дана одиниця, яка виконувала цей агентат, належала до якоїсь організації чи ні – важне тут те, що єї вчинок являється явним протестом проти теперішнього політичного положення, як вислід тих всіх знущань та цього німого протесту загалу, який силою теперішніх обставин не може стати наразі явним. ... Всякі терористичні акти треба вважати як продукт і симптом нездорових відносин і напнятої атмосфери, які часто стають причиною великих кровавих війн...»².

2 Після агентажу, «Національна думка», Прага 1924, № IV-VI, с. 23-24.

Ігор Тарнавський,

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»*

ДІЯЛЬНІСТЬ АЙНЗАТЦГРУПИ «D» НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (ЛИПЕНЬ 1941 – ЛИПЕНЬ 1942 рр.)

Айнзатцгрупи поліції безпеки й СД (АЗГ, нім. *Einsatzgruppen*) – оперативні групи спеціального призначення СД які були створені для ведення боротьби з ворогами Третього рейху на окупованих територіях. Їхня діяльність у роки Другої світової війни вже давно стала предметом уваги істориків. Проте, спеціальних робіт, присвячених даній проблемі, не так вже багато. Перші розвідки з'явилися за кордоном на початку 1980-х рр. Серед них монографія Г. Краузніка і Х.-Х. Вільгельма[1] в якій автори простежили діяльність айнзатцгруп від моменту їх створення і до 1942 р. Також, треба відзначити роботу Р. Хідленда[2] в якій проаналізовані звіти айнзатцгруп за

1941 – 1943 рр. Роль айнзатцгруп у остаточному вирішенні єврейського питання вивчав Р. Огоррек[3]. Доволі широкий спектр скоєних айнзатцгрупами злочинів, на окупованій території Європи, дослідив К.-М. Мальманн[4]. Чи не єдиною роботою в якій розкривається участь айнзатцгрупи «D» у масових вбивствах на півдні України у 1941 – 1943 рр. є монографія А. Ангріка[5]. Однак, ця праця є майже невідомою для широкого загалу вітчизняних любителів історії Другої світової війни.

Серед робіт українських дослідників слід виділити статтю О. Круглова[6] в якій автор намагався встановити загальну кількість євреїв-жертв вбитих айнзатцгрупами на території

СРСР. Крім того він видав 4-х томний збірник документів про злочини айнзатцгруп на території Радянського Союзу. Четвертий том цього видання висвітлює діяльність айнзатцгрупи «D» в Україні[7].

Незважаючи на те, що означена проблема привертала увагу зарубіжних і вітчизняних істориків, вона ще залишається недостатньо дослідженою. У зв'язку з цим є нагальна потреба досконально вивчити процес формування, структуру й склад айнзатцгрупи «D», що діяла на півдні України. Відзначити завдання, що були покладені на неї та напрямки її діяльності, співробітництво з вермахтом. Відтворити повну картину знищення цією групою політичних ворогів Третього рейху та «расово-неповноцінних» народів, що мешкали в Україні.

Айнзатцгрупи були створені начальником політичної розвідки служби безпеки (VI управління РСХА) Вальтером Шелленбергом у 1938 р., під час приєднання Австрії до Третього рейху, за наказом шефа поліції безпеки й СД Р. Гейдріха. На австрійських теренах вони разом з місцевою поліцією виявляли та знищували тих, хто був налаштований проти нацистського режиму. Потім, під час приєднання Судетської області Чехословаччини в 1938 р. та окупації решти Чехії в 1939 р. оперативні групи проводили очищення цих територій від «марксистських зрадників» й інших «ворогів держави». Втім, найбільш масове застосування айнзатцгруп відбулося під час захоплення Польщі (1939 р.) та вторгнення у СРСР (1941 р.).

Готуючись до нападу на Радянський Союз керівництво нацистської Німеччини вирішило використати оперативні групи у тилу вермахту для «знешкодження всіх більшовицьких вагажків і комісарів» та ліквідації «єврейско-більшовицької інтелігенції». У документі Верховного командування вермахту (ОКВ) «Вказівки по особливих питаннях Директиви № 21 (план «Барбаросса»)» від 13 березня 1941 р. зазначалося, що для підготовки політичного управління в оперативному районі сухопутних сил на рейхсфюрера СС Г. Гімлера покладаються завдання, які впливають із неминучого зіткнення двох протилежних політичних систем[8]. Він мав діяти самостійно, але при цьому не повинен був створювати перешкоду діям німецьких військ.

Планувалося укласти угоду між Головнім управлінням імперської безпеки Німеччини (РСХА) та ОКВ про діяльність айнзатцгруп у тилу вермахту. Шеф РСХА Р. Гейдріх домагався, щоб армія не тільки терпіла присутність айнзатцгруп у своєму тилу, але й надавала підтримку всім їхнім заходам. Військові довго

опиралися цьому. В решті-решт переговори завершилися укладанням 26 березня 1941 р. проекту наказу «про діяльність зондеркоманд, айнзатцгруп і команд в оперативній зоні». Так Гейдріх отримав свободу дій на Сході.

Після узгодження деталей, щодо діяльності айнзатцгруп в оперативній зоні, Верховне командування сухопутних сил Третього рейху (ОКХ) 25 квітня 1941 р. видало наказ «Про регулювання діяльності поліції безпеки й СД у сухопутних військах». За цим документом айнзатц- і зондеркоманди одержували спеціальні накази від Р. Гейдріха, армії вони підпорядковувалися лише стосовно пересування, розквартирування та постачання й повинні були підтримувати тісний зв'язок з абвером[9]. Вермахту пропонувалося надавати допомогу оперативним групам, постачати їх паливом, продуктами харчування, засобами зв'язку й транспортом[10].

Документ ставив перед спецпідрозділами СД наступні завдання:

У тилу армії: виявлення перед початком операцій певних об'єктів (матеріалів, архівів, картотек організацій, груп ворогів Рейху), а також особливо важливих особистостей: авторитетних емігрантів, саботажників, терористів.

У тилу військ: розвідка й боротьба з ворогами Рейху, поки вони не організовані у ворожі загони, а також загальне інформування командуючого тилом військ про політичне положення на місцях[11].

В рамках своїх завдань оперативні групи отримали право застосовувати каральні заходи проти цивільного населення.

Майже одночасно з цим розпочався процес переформатування існуючих груп. У травні 1941 р., було наново створено чотири айнзатцгрупи, які розділили між собою фронт за географічною ознакою: група «А» – Прибалтика; «В» – Смоленськ, Москва; «С» – район Києва; «D» – південна частина України. Отже, на території України повинні були діяти дві айнзатцгрупи. АЗГ «С» передавалася північному крилу групи армій «Південь». За південним крилом, яке просувалося з Румунії, йшла АЗГ «D»[12]. Ці підрозділи мусили йти за армією й «безжалюбно знищувати ідеологічних і расових ворогів»[13].

Формування груп проходило в Саксонії. Відповідальним за цю справу був начальник відділу I (кадрів) РСХА бригадефюрер СС Бруно Штрекенбах, якому підпорядковувався керівник диверсійної школи доктор Туммлер[14]. Під орудою останнього перебувало біля 3 000 чиновників і службовці поліції безпеки та СД. 20 червня 1941 р. «курсантів» розподілили по айнзатцгрупах[15]. Кожна група

містила в собі штаб, спеціальні команди або зондеркоманди (нім. Sonderkommando) й оперативні команди або айнзатцкоманди (нім. Einsatzkommando).

Перед цим, 17 червня 1941 р. відбулася нарада, на якій командирам айнзатцгруп і айнзатцкоманд було поставлені наступні завдання:

- виявлення й ліквідація партійного й комсомольського активу;
- проведення пошукових заходів і арештів;
- знищення радянських партійних працівників, співробітників НКВС, армійських політпрацівників і офіцерів;
- боротьба із проявами антигерманської діяльності;
- захоплення установ, що мають картотеки й архіви, і т.п.[16].

Також, айнзатцгрупам було доручено «ліквідувати» євреїв та циган.

Отже, у тилу вермахту айнзатцгрупи повинні були ліквідувати всіх політичних й расових «ворогів нацизму». До політичних відносилися функціонери комуністичної партії, партизани, диверсанти, радянські активісти. Расовими супротивниками вважалися євреї та цигани.

З початком бойових дій айнзатцгрупи були посилені поліцейськими частинами. Так, 25 червня 1941 р. кожна оперативна група отримала по роті охоронної поліції (134 бійця) зі складу 9-го резервного поліцейського батальйону з Берліну[17]. Поповнення груп відбувалося і в наступні місяці. Наприкінці липня 1941 р. айнзатцгрупи «А», «В» і «С» одержали по роті військ СС (у кожній роті близько 240 вояків) зі складу 1-го батальйону особливого призначення 14-го піхотного полку СС. У результаті цього чисельність зазначених оперативних груп зросла до 900 чоловік. У групі «D» налічувалося біля 650 бійців[18]. Згодом кількісний склад кожної оперативної групи був доведений до 1 000 – 1 200 вояків.

Контингент айнзатцгрупи був ретельно продуманий. На 1 тис. чоловік припадало близько 350 есесівців (із них 125 резервістів військ СС), 150 шоферів і механіків, 100 службовців гестапо, 80 співробітників допоміжної поліції (зазвичай набиралися на місці), 130 представників поліції порядку, 40 – 50 працівників карної поліції й 30 – 35 співробітників СД. До них додавалися перекладачі, радисти, телеграфісти, управлінські працівники та жіночий персонал (від 10 до 15 на групу)[19].

Чисельність айнзатцкоманди була у межах 136 – 160 бійців, а зондеркоманди 70 – 82[20]. Іноді кількість вояків у спеціальній команді могла доходити до 120. Зондеркоманди поділялися на підкоманди (20 – 30 бійців). Айнзатцкоманди ді-

яли в глибокому тилу, а зондеркоманди використовувалися в безпосередній близькості від лінії фронту[21].

Оперативні групи були добре механізованими підрозділами. Так, айнзатцкоманда мала 6 вантажних машин, 31 – 37 легкових машин, 3 мотоцикли. Зондеркоманда 17 – 20 легкових машин, 2 мотоцикли[22].

Особовий склад цих підрозділів був добре озброєний. Офіцери мали пістолети: вальтер, парабелум, маузер. У рядових – карабін-маузер моделі 1910 р., автомати «Бергман», чеські кулемети, німецькі кулемети MG-34, ручні гранати[23].

Командний склад айнзатцгруп формувалася з гестаповців, співробітників СД й карної поліції. Командири айнзатцгруп обиралися, спільно, Гімлером та Гейдріхом, а командирів команд підбирав особисто Гейдріх. Командирів айнзатцгруп набирали, в основному, з керівників середньої ланки РСХА. Більшість офіцерів оперативних груп мали вищу освіту й були у віці від 30 до 40 років[24]. Так, командир айнзатцгрупи «D» штандартенфюреру СС Отто Олендорфу на початку війни з СРСР було 34 роки. Він мав вищу економічну освіту та в минулому був начальником III управління РСХА.

Якщо відбір на керівні посади айнзатцгруп проводився дуже ретельно, то інший персонал просто набиралася зі складу Зіпо, ОрПо, Кріпо й СД без будь-яких конкретних директив на цей рахунок. Найчастіше брали всіх підряд. Так, цілий випуск командирської школи Зіпо в Берліні був відряджений до айнзатцгруп. Ніякого відбору за ознакою політичної благонадійності не було. Він уже був проведений під час прийому співробітників у Зіпо й СД.

Спочатку більшість офіцерів айнзатцгруп (близько 100 чоловік) становили т.зв. «кандидати на керівні посади» – службовці гестапо та карної поліції, а також фюрери СС у СД 1910 р. народження й молодші. Вони були відібрані в 1940 р. й повинні були пройти підготовку перед тим, як зайняти керівні посади у системі поліції безпеки й СД. Підготовка передбачала дворічне вивчення права й річне стажування в органах загальної адміністрації. Під час літніх канікул 1941 р. ці «стажисти» по 20 – 25 чоловік були розподілені по айнзатцгрупах для проходження «практики» на Сході. На початку жовтня їх повернули до Берліну для продовження навчання. У якості заміни до айнзатцгруп було відряджені близько 100 офіцерів СС[25].

Допоміжний персонал (водії, радисти, перекладачі, писарі тощо) частково складався з військовослужбовців-строковиків, які не були членами СС.

Айнзатцгрупи, цілеспрямовано, не комплектувалися «професійними вбивцями». Вважалося, що штатному співробітнику поліції або СД достатньо доручити будь-яке завдання й вимагати його виконання. Тому відділення гестапо, карної поліції й СД одержавши рознарядку відряджали до айнзатцгруп, у першу чергу, тих без кого можна було обійтися. Щоправда, серед них були й садисти, яким подобалося вбивати, однак таких було небагато. Більшість членів цих команд не мали, наприклад, до євреїв або циган особливої ненависті. Проте, одержавши наказ, вони слухняно ставали в лави стрільців й натискали на курок. Лише деякі, посилячись на своє релігійне виховання, відмовлялися брати участь у вбивствах жінок та дітей; таких, як правило, без особливих наслідків для них повертали в їхнє рідне відомство[26]. Доречі, «загартування на Сході» повинні були пройти всі службовці органів безпеки, ротація кадрів у айнзатцгрупах була постійною, особливо серед офіцерського складу.

Однак, для виконання покладених на айнзатцгрупи завдань наявних сил виявилось недостатньо. До співпраці почали залучати місцеве населення. Із серпня 1941 р., у команди зараховувалися, у якості перекладачів, фольксдойче, які не тільки допомагали допитувати арештованих, але й брали участь у розстрілах. З жовтня 1941 р., місцеві приймалися до айнзатцгруп у якості шоферів та автослюсарів. І нарешті, 19 січня 1942 р. РСХА підготувало циркуляр, який дозволяв підсилювати поліцію безпеки «підходящими елементами» з цивільного населення. Але їх слід було використовувати тільки після відповідного навчання і під контролем німецьких чиновників поліції безпеки. На підставі цього розпорядження стали створюватися загони шуцманшафту поліції безпеки з числа місцевих жителів та військовополонених. Вони використовувалися під час проведення облав, арештів, розстрілів, несли охоронну службу. У 1941 – 1942 рр. через чотири айнзатцгрупи пройшло кілька сотень цивільних, яких використовували в якості поліцейських, перекладачів і шоферів[27].

Окремо слід зазначити, що на початку січня 1942 р. було дозволено приймати на службу кримських татар. Це рішення було прийняте 2 січня 1942 р. на нараді у відділі розвідки 11-ї армії, яка у той момент перебувала в Криму. Штаб армії доручив айнзатцгрупі «D» провести рекрутування.

На дану оперативну групу покладалися наступні завдання:

Перед початком вербувальної кампанії вивчити етнографічний розподіл населення

Криму. Вербування проводити лише в татарських селах. Перевагу віддавати татарським селам в північній частині Криму;

Створити комісії з представників оперативної групи і надійних татар. Щоб провести призов якнайкраще, перевірити політичну лояльність татарського населення і провести його реєстрацію; всі питання, пов'язані з вербуванням добровольців в таборах військовополонених, погоджувати з відповідним відділом штабу 11-ї армії;

Тих татар, які виявлять бажання вступити в частини Вермахту звільнити від роботи і сконцентрувати в зручних місцях, звідки їх зможуть забрати представники підрозділів 11-ї армії;

Оперативна група відповідала за набір добровольців в роти самооборони, а також за їх організацію, підготовку і подальше керівництво[28].

Акція пройшла у 203 населених пунктах Криму і в 5 таборах військовополонених. За неповними даними було набрано 9 257 чоловік. Із них татари – 5 451, військовополонені – 3 806[29]. Частина новобранців опинилася в татарських ротах самооборони під командуванням німецьких командирів. Ці підрозділи разом з айнзатцгрупою «D» повинні були боротися з партизанами. Для координації діяльності всіх каральних структур під час проведення антипартизанських акцій був створений спеціальний орган під проводом вищого керівника СС і поліції Криму оберфюрера СС Гоха[30].

Тепер, більш конкретно, поглянемо на діяльність айнзатцгрупи «D» на території України. На початку війни чисельність її особового складу становила близько 600 вояків. У перспективі цей підрозділ призначався для дій на Кавказі, а до його захоплення був спрямований у тил 11-ї армії. Він діяв у Бессарабії, в Південній Україні та Криму, у другій половині 1942 р. – у Ростовській області та на Північному Кавказі. Із квітня 1943 р. і до кінця року – в українсько-білоруській прикордонній зоні («Прип'ятські болота») і на Волині[31].

Понад рік командиром опергрупи був Отто Олендорф (червень 1941 р. – липень 1942 р.). Потім його замінив оберфюрер СС Вальтер Біркамп (липень 1942 р. – липень 1943 р.)[32]. У травні 1943 р. айнзатцгрупа «D» була перейменована в «Кампфгрупу Біркампа», а в липні розформована.

Перед тим, як опинитися на півдні України айнзатцгрупа «D» перебувала в Румунії. До її складу входило чотири зондеркоманди (10a, 10b, 11a, 11b) і айнзатцкоманда 12. В червні 1941 р. айнзатцгрупа дислокувалася в

Бессарабії (штаб у Кишиневі), зондеркоманда 11а – в Чернівцях, зондеркоманда 11б – у Тирасполі, айзатцкоманда 12 – в Білгород-Дністровському (Аккерман) та Ізмаїлі[33]. У вересні штаб айзатцгрупи перебрався до м. Миколаєва. З листопада 1941 р. штаб перебував у Сімферополі. З серпня 1942 р. місцем його дислокації стає Ворошиловськ (нині м. Алчевськ Луганської області)[34].

Опинившись на території СРСР айзатцгрупа «D» направила свої зусилля на виконання поставлених завдань. Перші розстріли євреїв вона провела в Чернівцях вже 9 липня 1941 р.[35]

У серпні – жовтні 1941 р. цей загін перебував на території Трансністрії. Відповідно звіту оперативної групи «D» від 2 вересня 1941 р. її підрозділи, в основному, виконали поставлені перед ними завдання. ЗК 10b діяла між Ананьєвим і Бугом.; ЕК 12 на широті Кантакузівки на захід від Бугу; ЗК 10а в районі Березівки, Очакова у якості західної лінії та Бугу у якості східної лінії. Зазначені райони були політично утихомирені[36].

В цей час з'являються перші повідомлення про вбивства циган. Так, у серпні 1941 р. айзатцкоманда 12b у районі Ландау (Миколаївська область) розстріляла 50 – 60 циган. Інша страта була проведена у районі Миколаєва у вересні – жовтні 1941 р. Там під час обшуку у групи циган на возі був виявлений німецький кулемет[37].

Наприкінці літа та на початку осені починаються знищення расових та політичних ворогів на Миколаївщині та Херсонщині. Так, у донесенні про події в СРСР № 95 від 26 вересня 1941 р. зазначалося, що оперативною групою «D» головна увага приділялася двом сферам діяльності: 1) Звільнення оброблюваної території від євреїв, комуністів і партизанських груп; 2) Захист і опіка поселень фольксдойче.

Райони в яких діяли підрозділи айзатцгрупи масово звільнялися від євреїв та «ворогів Рейху». Так, з 19 серпня до 15 вересня було страчено 8 890 осіб. Загальна кількість страчених оперативною групою «D» на той час становила 13 315. Активно почалося вирішуватися єврейське питання в Миколаєві та Херсоні. Зазначалося, що схоплено близько 5 000 євреїв. Були також знешкоджені виявлені функціонери НКВД – в Ананьєві 8 та в Миколаєві 14[38].

Особливу активність проявляла зондеркоманда 11а. Відповідно німецького звіту цим підрозділом в Херсоні з 22 серпня по 10 вересня 1941 р. були проведені наступні страти: 400 євреїв, 10 єврейок було розстріляно як відплата за акти саботажу і передачу відомостей. Було страчено 11 політичних злочинців (начальник ГПУ Камінський, начальник

в'язниці, комісар, 3 партизани та ін.) один керівник партизан, якого команда сама схопила, був публічно повішений[39].

Відповідно донесенню про події в СРСР №101 від 2 жовтня 1941 р. оперативна група «D» за період із 19 вересня по 30 вересня звільнила від євреїв Миколаїв і Херсон. Було страчено 22 467 євреїв і комуністів. Також в першу чергу ліквідовувалися ватажки партизан та саботажників. Загальне число жертв айзатцгрупи «D» сягнуло 35 782 чоловік [40].

У «Повідомленні про події в СРСР» № 111 від 12 жовтня 1941 р. зазначалося, що оперативні групи (в їх числі і айзатцгрупа «D») проводили страти політичних функціонерів, грабіжників, диверсантів, активних комуністів й носіїв політичних ідей, агентів й інформаторів НКВС, осіб, які сприяли висилці фольксдойче, небажаних, асоціальних елементів, партизан, політруків, заколотників й підбурювачів, безпритульну молодь, євреїв взагалі[41]. Проте, у звітах айзатцгрупи «D» за цей період убивство циган не зафіксоване. Можливо вбиті цигани класифікувалися як «асоціальні елементи».

З особливою послідовністю оперативними групами знищувалися євреї. У червні-липні 1941 р., розстрілу підлягала єврейська інтелігенція, а також усі євреї-чоловіки (крім тих, хто використовувався на роботах); із другої половини серпня винищувалися вже всі євреї поголовно. Карателі діяли за наступним сценарієм: після захоплення міста з єврейським населенням останнім пропонували переселитися в спеціально створене гетто. У призначений для розправи день їм наказували зібратися у зазначеному місці. Відтіля людей, під приводом переселення або відправлення на роботу, направляли до місця розстрілу. Після того як поширилися чутки про страшну долю євреїв, їх стали забирати силою прямо з власних осель. Населений пункт оточували й обшукувався будинок за будинком.

Підрозділи оперативної групи «D» брали активну участь у цих акціях. Так, 23 серпня 1941 р. у Херсоні було оголошено Наказ зондеркоманди 11а до євреїв міста у якому, зокрема, зазначалося, що всі вони з 25 серпня повинні носити на одязі зірку Давида. Хто не виконував цей наказ – підлягав розстрілу. Також всі євреї повинні були пройти реєстрацію, яку проводив єврейський комітет. Гроші і цінності, які належали євреям підлягали здачі комітету[42].

Перша хвиля вбивств євреїв через деякий час змінилася другою, котра почалася приблизно восени 1941 р. Цього разу діям айзатцгруп активно надавав підтримку вермахт. Доречі, у жовтні 1941 р. у зв'язку зі

«збільшенням обсягу роботи» в РСХА створили особливий командний штаб для загального керівництва «акціями» айнзатцкоманд[43]. Другий етап мав на меті повне знищення євреїв, що залишалися в окупованих областях. Внаслідок отриманого раніше досвіду й наданого підсилення він був більш ефективним. Безпосередню участь у каральних акціях приймали представники оперативної групи «D».

Із донесення про події в СРСР № 117 від 18 жовтня 1941 р. видно, що у період з 1 жовтня по 15 жовтня 1941 р. підрозділами оперативної групи «D» було почато врегулювання єврейського питання перш за все на території на схід від Дніпра. Поряд із цим на першому плані знаходилися розшуки прибічників С. Бандери і радянських партизан. Підконтрольна територія була очищена командами групи від євреїв. У звітний період було страчено 4 891 єврея і 46 комуністів. Загальна кількість жертв айнзатцгрупи «D» на той час сягнула 40 699 чоловік[44].

Відповідно донесення № 129 від 5 листопада 1941 р. попередні два тижні команди оперативної групи «D» в основному займалися розшуком та знищенням партизанських груп. Поряд з цим від євреїв були очищені нові населені пункти, і продовжувалося виявлення прибічників С. Бандери. У звітний період було страчено 11 037 євреїв і 31 комуністичного функціонера. Загальна кількість жертв була доведена до 51 767 осіб.

У цей же час підрозділами айнзатцгрупи «D» були скоєні тяжкі злочини в Одесі. Зокрема, О. Круглов допускає, що зондеркоманда 11b в період з кінця жовтня по першу половину листопада 1941 р. могла знищити приблизно 3 000 євреїв Одеси[45].

Свій кривавий слід айнзатцгрупа «D» залишила і в Криму. Так, відповідно донесення про події в СРСР № 136 від 21 листопада 1941 р. підрозділи цієї оперативної групи, що діяли на півострові були призначені для розшуку партизанських керівників і невеликих диверсійних груп. З вермахтом була досягнута домовленість про співпрацю. Спочатку діяльність зондеркоманд охоплювала райони Сімферополя, Євпаторії, Бахчисараю, Ялти, Алушти і Феодосії. Особливо продуктивно йшла робота в Євпаторії. В день прибуття підкоманди (3 листопада) була схоплена група партизан в кількості 10 чоловік[46].

Особливо активно на півострові айнзатцгрупа «D» знищувала євреїв та проводила «політичне умиротворення» захопленої території. Так, відповідно німецького донесення № 150 від 2 січня 1942 р. з 16 листопада до 15 грудня в Криму було розстріляно 17 645 євреїв, 2 504 кримчаків, 824 цигани, 212 комуністів і партизан.

Сімферополь, Євпаторія, Алушта, Карасубазар, Керч і Феодосія, а також значна частина Західного Криму були звільнені від євреїв. На той час загальна кількість страчених оперативною групою досягла 75 881 чоловік[47].

З часом географія геноциду була поширена на решту окупованої території Криму в якій всі невеличкі населені пункти були звільнені від євреїв. В «Повідомленні про події в СРСР» № 153 від 9 січня 1942 р., у якому міститься інформація про результати діяльності айнзатцгрупи «D» за 16 – 31 грудня 1941 р., зафіксовано розстріл 3 176 євреїв, 122 комуністів, 85 партизан і 12 грабіжників[48]. Під назвою «грабіжники» цілком ймовірно могли опинитися цигани. На початку 1942 р. була влаштована облога на циган у Євпаторії. Всі схоплені були розстріляні. Розстріл здійснила зондеркоманда 11b. За показаннями свідків було розстріляно понад 1 000 циган. На думку О. Круглова ця цифра є завищеною[49].

За німецькими документами в Криму з 1 січня по 15 січня 1942 р. було розстріляно 685 євреїв і 1 639 комуністів і партизан. Загальна кількість жертв айнзатцгрупи «D» на той момент складала 80 160 осіб[50].

Географія злочинів скоєних підрозділами зазначеної оперативної групи залишалася доволі широкою. За «Повідомленням...» № 165 від 6 лютого 1942 р. карателі у Сімферополі, Євпаторії, Феодосії, Джанкої, Бахчисараї і Ялті з 15 січня по 31 січня 1942 р. розстріляли 3 601 людину, у тому числі 3 206 євреїв, 152 комуністи, 84 партизани і 79 грабіжників, саботажників та асоціальних елементи. Таким чином, загальна кількість жертв айнзатцгрупи «D» досягла показника у 85 201 особу[51].

Наприкінці березня – початку квітня 1942 р. зондеркоманда 10b, яка тоді дислокувалася в Джанкої знищила близько 200 циган однойменного району. У цілому із грудня 1941 р. по червень 1942 р. у Криму було вбито ще близько 1 300 циган[52].

«Відзначилися» підрозділи айнзатцгрупи «D» і на Лівобережній Україні. У листопаді 1941 р. головним завданням її команд стало винищення партизан. Зокрема, у вигині Дніпра було ліквідовано декілька партизанських груп. 39 їхніх ватажків було розстріляно. Також продовжувалися акції по знищенню євреїв та політично небезпечних елементів. Зокрема, у першій половині листопада 1941 р. м. Маріуполь було звільнене від євреїв. За цей же час у цьому населеному пункті було ліквідовано 60 комуністичних функціонерів[53]. Так само не припинялося знищення циган. У січні – лютому 1942 р. в розстрілах циган у Гуляйполі та Пологах прийняла участь айнзатцкоманда 12,

а в Мелітополі зондеркоманда 10а[54]. В цілому, за перші 9 місяців війни (з липня 1941 р. до кінця березня 1942 р.) айнзацгрупа знищила 91 678 осіб, з них 84 700 євреїв[55].

До квітня 1942 р. команди групи «D» в Україні повністю «звільнили від євреїв» Херсонську та Миколаївську області (в сучасних кордонах), частково Крим, а також знищили значну частину євреїв у Запорізькій та Одеській областях. У квітні-липні 1942 р. команди цієї групи винищили в Криму ще близько 3,5 тисячі євреїв. Так, 26 червня 1942 р. загін зондеркоманди 10б розстріляв близько 400 євреїв-кримчаків у Керчі[56]. За даними М. Тяглого 22 червня 1942 р. було розстріляно біля 1 500 кримчаків[57]. Загін зондеркоманди 11а на початку липня 1942 р. знищив 1 200 євреїв із Севастополя і 1 029 євреїв із табору військовополонених біля Бахчисараю й табору для біженців у Бахчисараї; ще кілька сотень євреїв були вбиті у квітні-липні 1942 р. в інших населених пунктах Криму [58]. Таким чином, число вбитих айнзацгрупою «D» євреїв на початок липня 1942 р. становило близько 90 тисяч[59].

Регулярно список жертв айнзацгрупи «D» поповнювали цигани. У травні-червні 1942 р. в лівобережній частині Миколаївської області (у адміністративних кордонах 1941 р.), ймовірно, зондеркоманди 10а й 10б в десяти населених пунктах знищили 180 циган. У всякому разі, розстріл циган у Сиваському 6 травня 1942 р. був здійснений саме загоном зондеркоманди 10а за участю місцевих поліцейських[60].

У наступні п'ять місяців (серпень – грудень 1942 р.) оперативна група «D» діяла в Ростовській області й на Північному Кавказі де знищила ще понад 40 тис. євреїв[61]. Таким чином, загальна кількість євреїв, знищених командами групи «D» на початок 1943 р. зросла до 130 тис.[62].

Постійна участь у вбивствах психічно калічила членів айнзацгруп. Щоб органи безпеки, в кінцевому підсумку, не склалися із закінчених психопатів, керівництво РСХА постійно шукало способи «гуманізації» масових убивств для зменшення навантаження на психіку безпосередніх виконавців. І хоча від розстрілів повністю відмовитися було неможливо (кожний член команди хоча б один раз особисто мав брати участь у розстрілі, щоб не було розмов, що хтось «ні при чому»), поряд з ними з кінця 1941 р. – початку 1942 р. стала застосовуватися безкровна ліквідація за допомогою «газових автомашин».

Офіційно вважається, що «вантажівка 3» – «душогубка» була винайдена у Берліні нацистським технократом унтер-штурмфюрером СС Беккером на початку 1942 р.[63]. Про-

те, за іншими даними, ця техніка, на території України, використовувалася вже наприкінці 1941 р. – на початку 1942 р. Так, у районі діяльності айнзацгрупи «D» 20 – 22 січня 1942 р. за допомогою «душогубки» було знищено 210 євреїв із сіл Калінінське, Первомайське і М. Горький Сімферопольського району (Крим) [64].

Навесні 1942 р. надійшов наказ Г. Гімлера змінити метод страти. В «душогубках», головним чином, почали знищувати жінок і дітей. За наказом рейхсфюрера СС вони знищувалися саме у такий спосіб для того, щоб уникнути зайвих хвилювань. Це давало можливість карателям-чоловікам, які самі були одружені, не стріляти в жінок і дітей. З тих пір жертв доставляли до ровів у газенавах[65].

Вже з самого початку війни гітлерівці намагалися приховувати сліди своїх злочинів. Так, 30 серпня 1941 р. до усіх оперативних груп, які перебували на східному фронті був доведений зміст телеграми керівника IV відділу РСХА бригадефюрера СС Генріха Мюллера в якій керівник гестапо просив, по можливості, під час масових страт не допускати скупчення глядачів, навіть коли йшлося про офіцерів вермахту[66]. Безумовно ці настанови виконувалися усіма керівниками підрозділів оперативних груп. Так, в донесенні командира зондеркоманди 10а оберштурмбанфюрера СС Зеетцена від 8 жовтня 1941 р. зазначалося, що з тих пір, як команда знаходиться у дії страти публічно не проводилися, якщо це не було наказано в окремих випадках, виходячи з ситуації – для залякування населення розстрілом заручників, саботажників або грабіжників[67]. У середині 1942 р. встала нагальна потреба у приховуванні слідів масових вбивств місцевого населення айнзацгрупами. Справа в тому, що усюди лише злегка прикопані гори трупів свідчили про діяльність айнзацгруп. У процесі розкладання трупи роздувалися й вилазили на поверхню. У червні 1942 р. Гімлер віддав наказ замести сліди страт. Однак повністю знищити сліди злочинів нацистам не вдалося.

Таким чином, на окупованій території України айнзацгрупа «D» здійснила низку кривавих злочинів. Втім, точне число жертв дотепер не встановлено. Наприклад, Енциклопедія Третього рейху зазначає, що на території СРСР чотирма оперативними групами було знищено близько 750 тис. чоловік[68]. Переважну більшість знищених становили євреї. На думку О. Круглова, на айнзацгрупу «D» доводиться 130 тис. жертв-євреїв[69]. Серед жертв цієї айнзацгрупи були також цигани, партійні та радянські функціонери, комісари Червоної Армії та службовці НКВС

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Krausnick H. Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942 / H. Krausnick, H.–H. Wilhelm. – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1981. – 688 S.
2. Headland R. Messages of Murder. A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service, 1941–1943/ R. Headland. – Rutherford [N.J.]: Fairleigh Dickinson University Press; London: Associated University Presses, 1992. – 303 p.
3. Ogorreck R. Die Einsatzgruppen und die «Genesis der Endlösung» / R. Ogorreck. – Berlin: Metropol, 1996. – 240 S.
4. Mallmann K.–M. Menschenjagd und Massenmord. Das neue Instrument der Einsatzgruppen und –kommandos 1938–1945 // Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. «Heimatfront» und besetztes Europa / Hrsg. G. Paul, K.–M. Mallmann. – Darmstadt: Primus-Verlag (Lizenz der Wissenschaftlichen Buchgesellschaft), 2000. – S. 291–317.
5. Angrick A. Besatzungspolitik und Massenmord: Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943/A. Angrick. – Hamburg: Hamburger Edition, 2003. – 795 p.
6. Круглов А. К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941–1943 гг. / Александр Круглов // Голокост і сучасність. – 2008. – № 1 (3) – С. 39 – 64.
7. Круглов А. Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. / Александр Круглов. – Часть IV. – Днепропетровск : Ткума, 2009. – 304 с.
8. Круглов А. К вопросу о количестве евреев... – С. 41.
9. Там само. – С. 42.
10. Айнзатцгруппы // Энциклопедия Третьего рейха / Сост. С. Воропаев. – М.: Локид; Миф, 2000. – С. 19.
11. Романько О.В. Крым под пятой Гитлера. Немецкая оккупационная политика в Крыму (1941–1944) / О.В. Романько. – М.: Вече, 2011. – 432 с. : ил. – (Военные тайны XX века). – С. 83.
12. Литвин В. Україна в Другій світовій війні 1939–1945 рр. (Матеріали до майбутнього підручника) / Володимир Литвин // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – №2. – С. 3 – 154. (С. 73).
13. История Украинской ССР: В 10 тт. – Т. 8: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945) / АН УССР Ин-т истории; Редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.; Редкол. Тома: В.И. Клоков (отв.ред.) и др. – К.: Наук. думка, 1984. – 640 с. (С. 87.).
14. Айнзатцгруппы // Энциклопедия Третьего рейха. – С. 19.
15. Круглов А. К вопросу о количестве евреев... – С. 42 – 43.
16. Айнзатцгруппы // Энциклопедия Третьего рейха. – С. 20.
17. Круглов А. К вопросу о количестве евреев... – С. 46.
18. Там само. – С. 46 – 47.
19. Айнзатцгруппы // Энциклопедия Третьего рейха. – С. 20.
20. Круглов А. К вопросу о количестве евреев... – С. 42.
21. Айнзатцгруппы // Энциклопедия Третьего рейха. – С. 21.
22. Круглов А. К вопросу о количестве евреев... – С. 42.
23. Айнзатцгруппы // Энциклопедия Третьего рейха. – С. 21.
24. Круглов А. К вопросу о количестве евреев... – С. 44 – 45.
25. Там само. – С. 45.
26. Там само. – С. 48.
27. Там само. – С. 47 – 48.
28. Романько О.В. Немецкая оккупационная политика на территории Крыма и национальный вопрос (1941 – 1944) / О.В. Романько. – Симферополь: Антиква, 2009. – С. 117 – 118.
29. Романько О.В. Крым под пятой Гитлера. – С. 175.
30. Чуев С.Г. Спецслужбы Третьего Рейха / Сергей Чуев. – Книга II. – СПб.: Издательский дом «Нева»; М.: «ОЛМА_ПРЕСС Образование», 2003. – С. 54.
31. Круглов А. К вопросу о количестве евреев... – С. 58.
32. Айнзатцгруппы // Энциклопедия Третьего рейха. – С. 21.
33. Чуев С.Г. Указ. соч. – С. 54.
34. Круглов А. К вопросу о количестве евреев... – С. 58.
35. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941 – 1944 годах / Сост. А. Круглов. – К.: Ин-т иудаики, 2002. – С. 19.
36. Там само. – С. 68.
37. Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941 – 1944 гг.: Статистико-региональный аспект / Александр Круглов // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6) – С. 106.
38. Сборник документов и материалов об уничтожении... – С. 76.
39. Там само. – С. 66 – 67.
40. Там само. – С. 77.
41. Круглов А. К вопросу о количестве евреев... – С. 50.
42. Сборник документов и материалов об уничтожении... – С. 63.
43. Айнзатцгруппы // Энциклопедия Третьего рейха. – С. 20.
44. Сборник документов и материалов об уничтожении... – С. 88.
45. Круглов А. Истребление евреев Одессы в 1941 – 1943 гг. – Днепропетровск: Институт «Ткума», 2014. – С. 26 – 27.
46. Сборник документов и материалов об уничтожении... – С. 103.
47. Там само. – С. 108.
48. Круглов А. Геноцид цыган в Украине... – С. 88 – 89.
49. Там само. – С. 90.
50. Сборник документов и материалов об уничтожении... – С. 112.
51. Там само. – С. 114.

52. Круглов А. Геноцид цыган в Украине... – С. 90–91.
53. Сборник документов и материалов об уничтожении... – С. 102–103.
54. Круглов А. Геноцид цыган в Украине... – С. 96–97.
55. Круглов А. К вопросу о количестве евреев... – С. 58–59.
56. Там само. – С. 59.
57. Тяглый М.И. Места массового уничтожения евреев Крыма в период нацистской оккупации полуострова (1941–1944): Справочник. – Симферополь, 2005. – С. 44–45.
58. Круглов А. К вопросу о количестве евреев... – С. 59.
59. Олендорф, Отто // Энциклопедия Третьего рейха. – С. 358.
60. Круглов А. Геноцид цыган в Украине... – С. 103.
61. Круглов А. К вопросу о количестве евреев... – С. 59.
62. Там само. – С. 60.
63. Айнзатцгруппы // Энциклопедия Третьего рейха. – С. 20.
64. Круглов А. К вопросу о количестве евреев... – С. 49.
65. Айнзатцгруппы // Энциклопедия Третьего рейха. – С. 21.
66. Сборник документов и материалов об уничтожении... – С. 67.
67. Там само. – С. 83.
68. Айнзатцгруппы // Энциклопедия Третьего рейха. – С. 21.
69. Круглов А. К вопросу о количестве евреев... – С. 63.

Юлія Назарук,

ВСП Мелітопольський коледж

Таврійського державного агротехнологічного університету

ОЛЕКСАНДР СКОРОПИС-ЙОЛТУХОВСЬКИЙ: СТОРИНКИ ЖИТТЯ

Відомий український громадсько-політичний діяч, публіцист, чільний діяч гетьманського руху Олександр Філаретович Скоропис-Йолтуховський належав до яскравих постатей українського національного відродження. Понад сорок років життя він віддав українській справі, самовіддано працюючи задля реалізації українських національно-визвольних ідеалів.

Маючи вже вироблений політичний світогляд як член Української вільної громади О.Скоропис-Йолтуховський вступив до Київської політехніки, де відразу включився у громадсько-культурну роботу національно-патріотичного змісту. Важливу роль у залученні О.Скорописа-Йолтуховського до революційної боротьби відіграв його Д.Антонович, який доручив йому здійснити перевезення нелегальної літератури через кордон. О.Скоропис-Йолтуховський взяв участь у створенні першої на Наддніпрянщині національної політичної партії – РУП, на базі якої у 1905 р. сформувалася українська соціал-демократія, що посіла одне з провідних місць на політичній арені під час Визвольних змагань 1917-1920 рр.

У перший період діяльності Революційної української партії (1900-1903 рр.) О.Скоропис-Йолтуховський брав діяльну участь у партійних справах, активно співпрацював на шпаль-

тах партійних органів «Праця» і «Селянин», опублікувавши цілу низку статей та заміток, у яких відстоював як соціал-демократичні, так і національні ідеї. Він поділяв ідеї, обґрунтовані у брошурі М. Міхновського «Самостійна Україна», яка, ставши на деякий час програмою РУП, проголошувала боротьбу за державну незалежність України. В Цей час О.Скоропис-Йолтуховський входив до складу Закордонного комітету РУП, беручи активну участь у його роботі. У цей час він займався організацією видання та транспортування нелегальної літератури у Велику Україну.

Внаслідок ознайомлення із західноєвропейською соціалістичною літературою та під впливом російської соціал-демократії О.Скоропис-Йолтуховський виразно еволюціонує в бік автономізму. Наприкінці 1904 р. О.Скоропис очолив групу членів РУП, які виступали проти політичної автономії України, заперечуючи самостійницькі гасла в українському соціал-демократичному русі та обстоюючи доцільність тісної кооперації підпільної революційної діяльності з російською соціал-демократією. Обстоювання цієї групою українських революціонерів ідеї об'єднання з російською соціал-демократією призвело до розколу РУП у січні 1905 р., після чого О.Скоропис-Йолтуховський разом зі своїми однодумцями приступив до творення нової

політичної організації «Українська соціал-демократія» (УСД). Будучи одним з лідерів УСД, О.Скоропис-Йолтуховський виявив високі організаторські й журналістські здібності, енергійність і діловитість.

Залишивши лави РУП, О. Скоропис-Йолтуховський виїхав до Берліну, де планував вступити на навчання до університету для поповнення своїх знань з соціології та економіки, проте вже на початку березня 1905 р. він повертається до України, прагнучи включитися в активну революційну боротьбу. Після арешту за участь у селянських заворушеннях О.Скоропис-Йолтуховський провів кілька місяців в ув'язненні. Вийшовши на свободу О.Скоропис-Йолтуховський не відмовився від участі в революційній боротьбі з царатом – він організує селянство Тираспольського, Олександрійського і Одеського повітів, а навесні 1906 р. керує революційним рухом селян Сквірсько-Васильківського району та провадить організаційну роботу як член Головного (центрального) комітету Української соціал-демократичної спілки. Після свого чергового арешту О.Скоропис-Йолтуховський відбув 33-місячне ув'язнення без суду і слідства та був етапований на заслання у Сибір. Йому вдається здійснити втечу, після чого О.Скоропис-Йолтуховський виїжджає за кордон і осідає в Мюнхені.

З початком Першої світової війни О. Скоропис-Йолтуховський будь-що прагне потрапити до Німеччини або Австро-Угорщини, вважаючи, що саме ці держави найбільше впливатимуть на подальше національно-державне самовизначення України. Він стає один з провідних функціонерів Союзу визволення України – безпартійної політичної організації, яка піднесла гасло державної самостійності України. Діяльність СВУ допровадила до плідних наслідків, як в справі інформування європейської громадськості про українське питання, так обстоювання прав українців перед урядами Центральних держав. Особливо корисною вона була в таборах полонених українців зі складу російської армії у Німеччині. О.Скоропису-Йолтуховському вдалося домогтися зосередження полонених української національності в окремих таборах та розпочати серед них широку культурно-просвітню та національно-виховну роботу, головною метою якої була підготовка національно свідомих кадрів для майбутньої незалежної України. Спільні зусилля О.Скорописа-Йолтуховського, членів СВУ, співробітників Просвітніх відділів таборів та національно-свідомого активу з числа полонених при всебічному сприянні військових й неурядових установ Центральних держав спричинилися до того, що в неволі за дротами були виховані ка-

дри вільних людей, які після повернення в Україну виявили себе цілком свідомими українцями, небайдужими до долі своєї Батьківщини.

Але незаперечні заслуги О.Скорописа-Йолтуховського в справі національного освідомлення полонених українців не були гідно оцінені керівництвом Української Центральної Ради. Більше того, через російські інсинуації його впродовж кількох місяців не допускали на терени УНР, і лише після падіння Тимчасового уряду О.Скоропис-Йолтуховський зумів дістатись Києва. Наприкінці січня 1918 р. його було призначено уповноваженим Центральної Ради по формуванню українських військових частин з числа полонених українців на теренах Центральних держав. Він доклав багато зусиль для того, щоб отримати дозвіл на перевезення таборян до військового табору у Володимирі-Волинському, де відбувався їх вишкіл.

Після свого повернення до Києва О. Скоропис-Йолтуховський отримує нову посаду – з 1 березня 1918 р. він призначається губерніальним комісаром УНР в Холмщині. Попри зміну влади у Києві він й надалі виконує обов'язки губерніального старости, а після поразки національно-визвольних змагань залишився в еміграції, де спочатку займався харитативною діяльністю, намагаючись полегшити життя колишніх полонених українців у таборах, а потім став одним з членів-засновників Українського союзу гетьманців-державників та організаторів української науки за кордоном (Український науковий інститут в Берліні).

У 1930-х рр. О. Скоропис провадив активну громадську та наукову діяльність, опублікував низку праць з політичних і економічних питань. У 1933 р. він взяв участь у заснуванні в Берліні Комітету допомоги голодуючим на Україні, головою якого стала донька П.Скоропадського Єлизавета¹. Така конструктивна діяльність обумовила зростання впливів гетьманського центру, про що опосередковано свідчили пропозиції запросити гетьманців на Всеукраїнський національний конгрес, що була озвучена частиною членів передконгресової конференції у Львові (грудень 1934 р.). О.Скоропис та провід гетьманського табору не заперечували проти ідеї проведення такого конгресу, як і проти власної участі в ньому², проте через протидію ОУН цей конгрес так і не було скликано.

Особливо енергійно в цей час Скоропис-Йолтуховський діяв серед членства Української громади (УГ) в Німеччині, чим причинився до посилення впливів гетьманців в цій авторитетній громадській організації, до якої

1 Хліборобський шлях. – Львів, 1933. – 10 грудня.

2 Хліборобський шлях. – Львів, 1935. – 28 квітня.

входили українські емігранти різних політичних спрямувань. У середині 30-х рр. репрезентована О.Скорописом політична течія – в процесі досить тривалої конкурентної боротьби зі своїми політичними опонентами (прихильниками екзильного Уряду УНР і націоналістами) – посіла провідне становище в Українській громаді¹. Свідченням цього стало обрання О.Скорописа-Йолтуховського (разом з Б.Крупницьким) співголовою громади².

Але не задовольняючись цим, Скоропис вживає енергійних заходів для посилення впливів гетьманського центру на членів Української громади. Значною мірою саме його зусиллями крім головного осередку Громади в Берліні також постали філії в Грімшені, Бремені та Дельменхорсті, а загальна кількість членів УГ на весну 1938 р. досягла близько 180 осіб³. Але спроби Скорописа підпорядкувати гетьманському центрові українські організації в Австрії виявилися безуспішними – контроль над ними встановила ОУН⁴.

У цей час заледве «зводячи кінці з кінцями» О.Скоропис, тим не менш, фінансово підтримував різні гуманітарні українські проекти. Так, зокрема, у 1933-1938 рр. він (разом з іншими чільними гетьманцями) надавав матеріальну допомогу І.Огієнкові для видання часопису «Рідна мова»⁵. Разом з тим, О.Скоропис та його однодумці наполегливо шукали можливостей для поповнення коштів гетьманської організації. З цією метою він разом з С.Томашівським і П.Скоропадським засновує комерційне видавниче товариство «Ратай»⁶.

У 1938-1939 рр. О.Скоропис-Йолтуховський продовжує гостро полемізувати з націоналістами, обстоюючи візію П.Скоропадського на ОУН як на «одне з найгірших і найшкідливіших явищ в нашій і без того не дуже вже веселій дійсності»⁷. Підпис Олександра Філаретовича присутній і під комунікатом пресового відділу Гетьманської управи від 5 червня 1939 р., який містить звинувачення ОУН в тому, що вона «прийшла в Карпатську Україну з прихованою

метою не помагати, лише використати місцеві сили і обставини для своїх партійних цілей»⁸.

Проте вже за рік гетьманці знову змінили своє ставлення до ОУН, і в резолюціях Першого делегатського з'їзду Української громади в Німеччині (О.Скоропис-Йолтуховський був обраний делегатом цього з'їзду) 21-22 вересня 1940 р. зазначалось, що його учасники не заперечують «місцевого патріотизму» українців та усвідомлюють доцільність «дати синтезу поступу революційного націоналізму нової політичної віри з прив'язанням наших народних мас і їх культурніших мас до старої віри і старих форм»⁹. А ще менш через рік (травень-червень 1941 р.) О.Скоропис-Йолтуховський разом з іншими членами Гетьманської управи взяли участь в ініційованих ОУН(б) заходах української еміграції щодо створення Українського Національного Комітету (УНК), який було обрано в Кракові у червні 1941 р. Але через присутність в складі комітету представників від Державного Центру УНР в екзилі, гетьманці (у т.ч. й О.Скоропис-Йолтуховський) невдовзі відмовились працювати спільно з ними.

Невдовзі Олександр Філаретович отримає службове призначення до Кракова, де працює в одній з німецьких цензурних установ. Його єдиного сина Василя було мобілізовано до Вермахту та відправлено на Східний фронт, що стало для нього фатальним – взимку 1942 р. Василь загинув під Москвою¹⁰. Попри цю особисту трагедію О.Скоропис-Йолтуховський залишався на керівних посадах в гетьманському русі (як член президії Гетьманської ради) до 20 червня 1945 р.¹¹, коли був арештований радянською військовою контррозвідкою «Смерш»¹², вивезений до Бутирської в'язниці (Москва), де його було засуджено «Особым Советанием НКВД СССР» за статтею 58-4, 58-11 до 10 років ув'язнення. Фактично це був смертний вирок, і дійсно – О.Скоропис-Йолтуховський не довго утримувався в Темлаге НКВД (Мордовія) – вже 8 березня 1946 р. він пішов з життя (*див. додаток*).

1 Archwum Aktyw Nowych w Warszawie (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych, t.1041, k.132. Див. також: Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – С.178; Хліборобський шлях. – Львів, 1933. – 24 грудня.

2 Босий В. В'ячеслав Липинський – ідеолог української трудової монархії. – Торонто, 1951. – С.131.

3 ЦДА України у м. Львові, ф.344, оп.1, спр.270, арк.3.

4 Archwum Aktyw Nowych w Warszawie (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Ambasada w Berlinie t.3679, k.268-271, 291.

5 Див.: Ляхощкий В. Просветитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К., 2000. – С.173.

6 Про це йдеться в листі В.Липинського до С.Шелухіна (див.: Вячеслав Липинський. З епістолярної спадщини... – С.196.

7 Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929-1941 рр.). – К., 1999. – С.82-83.

8 Там само. – С.100-101.

9 ЦДАГО України, ф.269, оп.1, спр.196, арк.15.

10 Олексіук Тиміш. Соборна Україна. Невідомі розвідки і спомини. Упорядкування та вступ. стаття В.Сергійчука. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2004. – С.599.

11 Королишин М. Діяльність Гетьмана Павла Скоропадського 1873-1945. – К., 1993. – С.262.

12 Слід відзначити, що особовий архів О.Скорописа-Йолтуховського не потрапив до рук «чекістів», після закінчення війни його було перевезено на американський континент та передано до Музею-архіву Української вільної академії наук, в якому він зберігається і донині (див.: Палієнко М.Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / М.Г. Палієнко. – К.: «Темпора», 2008. – С.418, 421.

Так трагічно скінчився земний шлях О. Скорописа-Йолтуховського, який довгі роки свого непростого життя провів на чужині, борючись за втілення українського самостійництва, а після 1920 р. – консервативно-державницької ідеології як в еміграції, так і на українських землях. 1920-1930-ті рр. були для Олександра Філаретовича насичені багатьма подіями і зустрічами з багатьма політичним та громадським діячами «зарубіжної» України, він опинявся в непростих ситуаціях,

коли йому належало здійснити драматичний вибір. І кожного разу О.Скоропис-Йолтуховський своїми справами доводив свою відданість гетьманові Павлу Скоропадському та тій політичній течії, яку останній репрезентував. Діяльність з розбудови гетьманського руху в еміграції забирала всі його сили та енергію, але тільки так на думку О.Скорописа-Йолтуховського належало робити всім прихильникам українського консервативно-гетьманського політичного табору.

**ФЕДЕРАЛЬНАЯ СЛУЖБА
ИСПОЛНЕНИЯ НАКАЗАНИЙ**

**УПРАВЛЕНИЕ
ПО РЕСПУБЛИКЕ МОРДОВИЯ**
(УФСИН РОССИИ ПО РЕСПУБЛИКЕ МОРДОВИЯ)

Косарева ул., 12, п.г.т. Явас,
Зубово-Полянский р-н,
Республика Мордовия, 431160
т. (83457) 2-44-36, 2-28-74,
факс (83457) 2-41-41

17.05.2011 № 4170/13-398
На № 2 от 21.01.2011

На Ваш запрос от 21.01.2011 № 2 сообщаем, что согласно алфавитной карточки формы № 2, хранящейся в архиве УФСИН России по Республике Мордовия значится Скоропис-Йолтуховский Александр Филаретович, 1880 года рождения, уроженец с. Старокрестищи, Ямпольского района, Кам. Подольской области, который действительно отбывал срок наказания в Темлаге НКВД.

Осужден 15.09.1945 Особым Совещанием при НКВД СССР по ст. 58-4, 58-11 на срок 10 лет.

Начало срока: 20.06.1945.

В Темлаг НКВД прибыл 23.10.1945 из Бутырской тюрьмы г. Москва.

Умер 08.03.1946.

Другими сведениями в отношении Скоропис-Йолтуховского А.Ф. архив УФСИН России по Республике Мордовия не располагает.

Заместитель начальника

А.А. Нецкин

Исп. Т.С. Нецкина
8 (83457) 2-28-16

К НЕКОТОРЫМ АСПЕКТАМ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ТОПОНИМИИ КРЫМА

Вслед за депортацией крымских татар на территории полуострова в кратчайшие сроки в массовом порядке административно изменили названия крымских районов, сельских районов, городов, сел, природных объектов. Так, согласно Указом Президиума Верховного Совета РСФСР от 14 декабря 1944 «О переименовании районов и районных центров Крымской АССР» были переименованы районы и районные центры, названия которых были связаны с выселенными спецпереселенцами. Ак-Мечетский район был переименован в Черноморский, а село Ак-Мечеть – в село Черноморское, Ак-Шейхский район в Раздольненский, а село Ак-Шейх – в Раздольное. Всего было переименовано одиннадцать районов и районных центров Крымской АССР [1, с.396].

Кроме того, крымские областные организации обратились с ходатайством в Президиум Верховного Совета РСФСР о переименовании 327 населенных пунктов, которые были центрами сельских Советов и соответственно самих сельских Советов. Необходимость такого переименования была обоснована тем, что эти населенные пункты имеют татарские, греческие и немецкие названия, тогда как у них живут русские. И указывалось, что подобное переименование некоторых населенных пунктов Президиумом Верховного Совета уже было сделано ранее [2, с.180].

21 августа 1945 Президиум Верховного Совета РСФСР рассмотрел это ходатайство и выдал Приказ «О переименовании сельских Советов и населенных пунктов Крымской области». Так, Ак-Шейхский сельский совет был переименован в Новосельцевский, а село Ак-Шейх – в Новосельцево, Демерджинский сельский совет был переименован в Лучистое, а поселок Демерджи – в Лучистое и т.п. Согласно этим Приказам всего было переименовано 333 сельских советов и соответствующие населенные пункты в 26 районах Крыма [1, с.399-412].

Однако, на этом Советское руководство не остановилось, работа по переименованию была продолжена. Согласно решению Исполнительного Комитета Крымской Областного Совета депутатов трудящихся от 29 января 1948 «О населенные пункты Крымской области, подлежащих переименованию», предла-

галось переименовать населенные пункты Крымской области. Переименование предлагалось осуществить простым переводом татарского или немецкого названия на русский язык, а если перевод неудачный, то новое название связывать с самой местностью, где находился населенный пункт или с именем знаменитости СССР. Президиум Верховного Совета РСФСР рассмотрел эту просьбу и издал Приказ от 18 мая 1948 «О переименовании населенных пунктов Крымской области». Переименовывались населенные пункты, которые имели татарские, немецкие, греческие или армянские названия. Новое название сел носили преимущественно русские названия. Так село Берекет было переименовано в Ближнее, село Тархан – в Дворовое, Сеит-Эли – в Журавки. Всего было переименовано 1062 деревни в 26 районах Крымской области [1, с.413-435].

Согласно решению Исполкома Крымского областного Совета депутатов трудящихся № 548 от 8 июня 1949 «О переименовании железнодорожных станций и разъездов, которые были расположены в границах Крымской области» направлена просьба Президиуму Верховного Совета РСФСР ходатайствовать перед Президиумом Верховного Совета СССР о присвоении железнодорожным станциям и разъездам новых названий. Это обосновывалось тем, что в связи с Указом Президиума Верховного Совета РСФСР от 18 мая 1948 необходимо привести названия железнодорожных станций и разъездов в соответствие с новыми названиями населенных пунктов, утвержденных этим приказом. Было решено исключить из употребления устаревшие татарские наименования, которые противоречили современным естественно-историческим и этнографическим условиям. [3, с.45]. Таким образом, всего было переименовано 30 железнодорожных станций и разъездов.

В соответствии с Делом «О переименовании природных объектов» от 8 октября 1948 работа по переименованию населенных пунктов Крымской области была почти закончена, но еще были некоторые названия рек, озер, гор, колхозов, имевших старые татарские названия. Поэтому исполкомом Крымского областного Совета депутатов трудящихся была создана комиссия,

которая продолжила работу по переименованию «устаревших» татарских названий [4, с.1].

Как указано в Протоколе № 1 заседания Алуштинской районной комиссии «О переименовании рек, гор, долин местного значения, имеющих татарские названия» в одноименном районе Крыма 180 гор, рек, долин имеющих татарские названия и требуют переименования. Указывалось, что часть таких объектов можно переименовать простым переводом. Так, река Мавля с татарского переводится как «Тихая», а река Сары-Су переводится с татарского как «Желтая». Часть природных объектов имеет неблагозвучный перевод. Так, гора Шайтан-Бурун переводится на русский как «Чертова гора», поэтому ее название изменено на Лисицыну гору, потому что это место, где размножаются крымские лисы. Указывалось, что все материалы по переименованию природных объектов были направлены в Исполком Крымского областного Совета депутатов трудящихся, для того, чтобы последний вошел с ходатайством в Совет Министров РСФСР «О переименовании рек, гор, долин, урочищ местного значения, имеющих татарские названия» [5, с.5-131].

Возвращение крымских татар из мест депортации актуализировало проблему восстановления исторической топонимии Крыма. Эта комплексная проблема имеет научно-исследовательский, морально-этический и общественно-политический аспекты, определяющие формы и методы восстановления культурного наследия крымских этносов.

Крымская топонимия является объектом исторических, этнографических, географических, филологических исследований. Анализ географических названий позволяет характеризовать былые системы природы, населения, хозяйства Крыма в разные исторические эпохи. Обусловленная географическим положением этническая преемственность населения полуострова способствовала консервации древних форм традиционного уклада жизни населения и доминированию местных культурных традиций. Это нашло отображение в сложном характере исторической топонимии Крыма, в которой переплелись многовековые языковые и этнические компоненты. Непосредственно выделившиеся из языковой среды своего времени топонимы служат первоисточниками для исследователей прошлого Крыма. Научные методы исследования, основанные на семантико-этимологическом анализе географической номенклатуры, позволяют извлекать ценную историческую информацию. Кроме того, разветвленная сеть локализованных на местности

топонимических индикаторов способствует детализации сведений, полученных из других источников. Наиболее полно индикативные свойства топонимов позволяет раскрыть системный подход, основанный на изучении закономерностей функционирования взаимосвязанных топонимических образований. Эффективность исследования во многом зависит от полноты топонимической выборки. Современные географические карты, официальные документы, литературные источники, обеспечивающие беспрепятственный доступ к высшим иерархическим уровням топонимической системы за редким исключением не содержат микротопонимию – наиболее массовый этимологически прозрачный класс географических названий. Отсутствие старожилов на исторической родине до последнего времени являлось сдерживающим фактором использование полевых методов фиксации названий небольших урочищ, оро- и гидрографических объектов на территории Крыма. Возвращение репатриантов позволило исследователям приступить к сбору и систематизации богатейшего микротопонимического материала, что значительно повысило качество научных публикаций по крымской топонимии.

Историческая топонимия Крыма имеет большое значение для всесторонней реабилитации ранее депортированного крымскотатарского народа, для которого главным мотивом репатриации было стремление к сохранению собственной идентичности. Вне материнского ландшафта отсутствуют условия для полноценного функционирования специфических навыков природопользования, традиционного хозяйства, национальной культуры. Сформировавшиеся в местах ссылки целые поколения крымских татар не могли унаследовать уникальный опыт освоения материнского ландшафта. Утративший связь с исторической родиной крымскотатарский этнос испытал сильнейшее воздействие ассимиляционных процессов.

Другим необратимым следствием депортации стало тотальное разрушение культурного слоя этнической территории. Утрачены старинные кладбища, мавзолеи, мечети, фонтаны-чешме, традиционные жилища, чаирные сады, террасовые плантации. Коренным трансформациям были подвержены система расселения и структура землепользования в Крыму. Кроме того, общественно-политические и социально-экономические условия, которые сопровождали процесс репатриации, обусловили расселение этнографических групп крымских татар преимущественно вне исторического ареала.

Таким образом, продолжительный период изолированного функционирования этнического и ландшафтного компонентов некогда целостной системы нарушил их органическую взаимосвязь. По этой причине в процессе возвращения и обустройства на исторической родине крымских татар слабо задействован национальный опыт жизнедеятельности в Крыму. Возобновление же утраченных традиций в современных условиях гармонизирует процесс обратного вживания этноса в материнский ландшафт. Этому должно способствовать восстановление исторической топонимии полуострова, маркирующей этническую территорию и определяющей форму и место приложения национального опыта крымских татар. Географическая номенклатура, отображая конфигурацию хозяйственно-культурных функций территории, направляет и упорядочивает процесс ее освоения этносом.

Общественно-политическая ситуация в Крыму до настоящего времени не позволила восстановить историческую топонимию полуострова. В результате десятилетних дискуссий было возвращено четыре топонима: Коктебель, Партенит, Никита и Инкерман. Попытки крымскотатарской общественности решить проблему на местном и региональном уровне не принесли ощутимых результатов. Участники многочисленных официальных заседаний, комиссий, экспертных советов погружались в русло бесплодных дискуссий о возможности лишь отдельных переименований. Доводы в пользу целостного характера исторической топонимии Крыма, непреходящей ценности всего массива географической номенклатуры полуострова во внимание не принимались.

Вопросы, связанные с восстановлением крымской топонимии не могут быть решены на уровне местных общин в том формате, который предусматривает существующее законодательство. Действующий механизм переименования географических объектов определен законодательством Украины не учитывает крымской специфики. Послевоенные массовые переименования географических объектов в Крыму были обусловлены «изменениями этно-демографической ситуации» на полуострове, под которыми в соответствующих ходатайствах подразумевалась поголовная депортация крымских татар, греков, армян, немцев, болгар. Замена подлежали исключительно те топонимы, которые были лексически связаны с этими народами. Тем

самым советское руководство осуществляло политику целенаправленного уничтожения культурно-исторического наследия репрессированных народов.

Еще в 2008 г. в комитете по вопросам государственного строительства и местного самоуправления Верховной Рады Украины были рассмотрены проекты Законов № 2693 «О внесении изменений в Закон Украины «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» (щодо найменування і перейменування населених пунктів і районів) и № 3334 «Про відновлення історичної топонімії АРК». На основании п.29, ст.85 Основного Закона Украины «наименование и переименование населенных пунктов и районов» относится к полномочиям Верховной Рады Украины. Народным депутатом О.Донием был подготовлен перечень из порядка 800 довоенных названий населенных пунктов Крыма, которые следовало восстановить решением Верховной Рады.

Политическая ситуация того времени не позволила утвердить данные законодательные инициативы. Однако, они вызвали общественный резонанс и активное обсуждение в Крыму и на общенациональном уровне. По нашему мнению, будучи доработанными, законопроекты О.Дония № 2693 и № 3334 должны быть повторно рассмотрены украинским парламентом. Тем более что в настоящее время законом «О декоммунизации Украины» создан прецедент решения вопросов о переименовании географических объектов на уровне Верховной Рады.

Долгожданное восстановление исторической топонимии Крыма будет способствовать национально-культурному возрождению крымскотатарского этноса. Для украинского государства, провозгласившего проевропейский путь развития и задекларировавшего полное преодоление последствий тоталитарного режима, реабилитация репрессированного народа особенно важна.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Административно-территориальные преобразования в Крыму (1783-1998): Справочник. – Симферополь: «Таврия-Плюс», 1999. – 464 с.
2. Депортированные: крымские татары, болгары, армяне, греки, немцы // Документы. Факты. Показания. (1917-1991). – К.: «Муз. Украина», 2004. – 464 с.
3. Государственный архив Автономной Республики Крым (ГА АРК). – Ф. Р-3287. – Оп.2. – Спр.533.
4. ГА АРК. – Ф. Р-3287. – Оп.4. – Спр.16.
5. ГА АРК. – Ф. Р-3287. – Оп.4. – Спр.16.

ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ РАНЬОГО ХРИСТИЯНСТВА В УМОВАХ БОРОТЬБИ ЗА ІУДЕЙСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ І СТ. Н.Е.

Актуальність теми: На початку I століття н.е. народи та етнічні групи близькосхідного регіону переживали непросту фазу свого розвитку, що було зумовлено військово-територіальною експансією Римської імперії у цьому регіоні. Протиріччя в усіх сферах життя тогочасного суспільства досягли апогею. Римська Імперія посідала панівне політичне становище теренах Близького Сходу у плані, а у 6 році н.е. вона остаточно закріпила свої позиції в близькосхідному регіоні, перетворивши Іудею на свою власну провінцію. Остаточно закріпившись на Близькому Сході, Римляни почали процес романізації приєднаних територій, який, здебільшого, мав примусовий характер. З часом у суспільних «низах» сформувалася опозиція, яка була готова до відкритого протистояння з Римом. Але мобілізувати її до такої боротьби міг потужний консолідуючий чинник, яким стало християнство.

Нова релігія блискуче впоралася із цим завданням, згуртувавши людей навколо однієї мети та ставши водночас катализатором для змін у тогочасному суспільстві окресленого періоду. Оскільки християнство змінювалося, перетворюючись його на одну з найзначніших світових релігій, слід з'ясувати за яких умов вона змогла досягти такого статусу. На час виникнення християнства, Римська Імперія досягла піку своєї військової могутності, маючи найдосконалішу на той час армію. Але всередині імперії час від часу виникали кровопролитні протистояння, що інколи навіть загрожували її існуванню.

Нова релігія, виникла і формувалася на території Іудеї, і цей етап її становлення отримав назву «іудео-християнство», що засвідчує пов'язаність християнства з іудаїзмом. Іудаїзм, як релігія, на той час вже перестав відповідати нагальним потребам частини єврейського суспільства. Саме тому потрібна була нова релігія, яка з одного боку давала надію на краще майбутнє, а з іншого – мала б яскраво виражений суспільно-протестний підтекст.

В особі Ісуса Христа іудеї свого вбачали ідейного натхненника, що дасть людям надію, і визволителя, який зніме тягар Риму з їх плечей. Але іудейську політичну верхівку в цьому плані чекало розчарування. Ісус проповідував добру звістку для простих людей, пригнічених законами від іудейської правлячої верхівки (на додаток до основного закону Мойсея, який регламентував життя іудеїв з давніх давен). Саме тому на етапі свого становлення християнство сприймалося античним суспільством як релігія пригнічених.

Принагідно слід відзначити, що важливе значення має вирішення питання про історичність особи натхненника ранніх християн Ісуса Христа, навколо чого до сьогодні точаться запеклі дискусії. Нині в історичній науці існують дві школи: історична та міфологічна. Представники останньої відкидають можливість існування Ісуса як реальної особи, а всі свідчення про його життя і діяльність вважають вигадкою перших послідовників християнства. Прихильники історичної школи не заперечують існування Христа як реальної особи. Проте божественну сутність цієї постаті, відкидають представники обох шкіл. Переважна більшість дослідників (як середньовіччя і просвітництва, так і сучасності) дотримуються думки про історичність особи Христа, у т.ч. Е.Гібон, М.Грант, Р.Бультман та У.Дюрант¹.

До adeptів міфологічності Христа належать такі історики як Ш. Ногмов, Дюбуа, Де-Монпере, а також сучасні дослідники Б.Г.Деревенский та А.В.Беляков². Але тоді, коли мова заходить про те, що Ісус, якого названо Христом (або Месією), був сином Божим, який зійшов на землю для спасіння світу, справа доходить до запеклих дискусій і суперечок, які не вщухають і досі, причому – як в наукових, так

1 The Story of Civilization (11 Volume Set) by Will Durant, London, 1992.

2 Первый псалом // Выбор. Литературно-философский журнал русской христианской культуры. – 1992. – № 1 (9). – С.82–108.

і в релігійних колах. Отже актуальність даної теми обумовлюють дві основні проблеми в історії ранньої доби християнства, так і християнської релігії загалом: 1) формування християнства як рушійної сили для боротьби іудеїв за релігійну і політичну незалежність від Римської імперії; 2) історичність особи Христа, як засновника християнської релігії.

Зважаючи на те, що в усьому світі у сучасному суспільстві можна знайти людей, які за певними ознаками відноситимуть себе до християн, існує потреба точніше і детальніше відтворити реальну картину становлення християнства в умовах занепаду Іудеї.

Аналіз джерел. Першоджерельне значення має насамперед Біблія, в якій описується чи не вся історія розвитку раннього християнства. Також ця книга, дає досить рельєфну характеристику натхненника і засновника християнства Ісуса Христа. Його життю та служінню присвячені чотири Євангелія (Єв *αγγελος* – «добра звістка» у викладі апостолів).

Біблійна книга дії апостолів дає точне уявлення про структуру християнської церкви вже на етапі після смерті, чудесного воскресіння і дивовижного вознесіння на небеса (за Євангеліями) засновника ранньої християнської церкви Ісуса Христа, а також, про створення громад для детального вивчення та всебічного осмислення Євангелія та інших доступних на той час священних Біблійних текстів (Старого заповіту).

Ще одне джерело, яке заслуговує на увагу, це книга давньоєврейського історика та полководця іудейського війська Йосифа Флавія «Іудейська війна». Фактично ця книга є історичним нарисом про події, які передували падінню Іудейської держави і власне про сам перебіг подій під час повстання консервативно налаштованих фанатичних релігійних угруповань (зелоти, сикарії) та релігійно-політичної еліти (фарисеї).

Інша книга цього автора, «Іудейські старожитності» також заслуговує деякої уваги, оскільки в ній йдеться про становлення і політично-релігійний розвиток Ізраїльсько-Іудейської держави, а також про очікування в ті давні часи ізраїльтянами і іудеями свого Спасителя, який повинен був прийти на землю. Ця обставина вказує на те, що коріння християнства проростають з давньої іудейської релігії.

Серед дослідників, що опосередковано торкалися теми християнської релігії, слід вказати й античних авторів: Пліній Старший, Амміан Марцелін, Публій Корнелій Тацит¹.

1 Публій Корнелій Тацит. О происхождении и распространении Христианства в Римской империи / Перев. с латыни А. С. Бобовича; ред. кол. М. П. Алексеев, Н. И. Балашов, Д. Д. Благой и др. // «Аннали» Ленинград, 1969. – Т.2. – С.358-362.

Ці дослідники мали значний авторитет серед своїх сучасників, описуючи найвизначніші події доби античності. Їх згадки про розповсюдження християнства, і страту Ісуса доводять історичність вказаних подій.

Історіографія проблеми. Проблема витоків християнства і його становлення на ранньому етапі висвітлювалася достатньо великою кількістю дослідників. Особливої уваги заслуговують праці англійського історика XVIII ст. Едварда Гіббона. Останній приділив значну увагу виникненню та становленню раннього християнства у своїй знаменитій праці «Занепад і падіння Римської імперії»². Автор цієї праці доволі об'єктивно відтворив процес формування християнства у реаліях римської суспільної системи. Доволі чітко Гіббон сформулював і фундаментальну парадигму впливів на християнство з боку іудейської системи, яка власне й виплекала «перші зерна» християнства як зрозумілішу альтернативу застарілим канонам іудаїстського монотеїзму.

В цій частині дослідження представлений огляд праць, які дають найбільш повну картину про становлення ранньохристиянської релігії. Серед сучасних дослідників можна виділити А.Опаріна та С.В.Дубнова³. Більш детально тему виникнення і становлення раннього християнства досліджувала І.С.Свенціцька⁴, вони дають лише поверхове і фрагментарне пояснення та уявлення даної проблеми. Далі будуть максимально детально висвітлені основні питання проблеми становлення раннього християнства, які не були розкриті вищезазначеними авторами, а саме: історичність особи Христа, християнство після смерті Христа і перебіг подій після невдалого фіналу боротьби іудейського соціуму, проти Риму який був підґрунтям для формування Християнства. Поставлена мета обумовлює наступні завдання дослідження: 1. Прослідкувати стан розвитку нової релігії після смерті її натхненника; 2. Показати вплив християнської релігії на боротьбу за єврейську незалежність.

Історичність особи Ісуса Христа. Тогочасне покоління релігійно налаштованих євреїв чекали на небесного спасителя світу нащадка з роду Давида. В Месії люди вбачали політичного лідера, всенародного героя-визволителя від гніту Римської Імперії. Тому коли всі дізналися про народження Ісуса, то сприймали це

2 Е.Гиббон. Закат и падение Римской Империи / перев. с англ. В.П.Лавцовой; ред.кол. А.А.Чиязов, Н.М.Кравцов / Сочинения в семи томах: СПб., 1997. – Т.5. – С.350-358.

3 Дубнов С.М. Краткая история Евреев. – М., 1997. – С.142-151.

4 Свенцицкая И.С. Ранее христианство страницы истории. – М., 1988. – С.336.

як народження нового іудейського царя. Звісно, що тодішній правитель Іудеї цар Ірод Великий побоюючись того, що його правління буде поставлено під сумнів, віддав нелюдський наказ: вбити всіх іудейських хлопчиків віком до двох років та новонароджених дітей. З усіх іудейських малюків, за свідченнями джерел врятувався тільки Ісус, оскільки його батьки разом з ним втекли до Єгипту.

У 5 р. н.е. цар Ірод раптово помер, після смерті якого римська армія окупувала всю Іудею. Оскільки фактичний римський ставленник помер – Рим у 6 р. н.е. встановив повний контроль над Іудеєю. А Ісус тим часом повернувся з батьками до рідного міста Назарет, що знаходився в області Галілея. Такий розвиток подій, цілком логічно пояснює проведення загадкового для науки перепису населення в Іудеї, який римляни провели ще до 6 р. н.е. (за іншою версією Єрусалим був захоплений римлянами у 63 р. до н.е., факт захоплення міста того року підтверджується деякими джерелами).

За свідченнями Біблії та інших джерел, за Ісусом щодня слідували незлічені натовпи людей, щоб послухати те, чому він вчив, побачити його дива та вилікуватись від різних недугів. Біблія свідчить навіть, про те, що Ісус володів даром воскресіння мертвих, через що в нього стався конфлікт з представниками місцевої консервативно налаштованої секти садукеїв, які визнавали виключно закон Мойсея та відкидали можливість воскресіння мертвих. Ісус навчав людей і розповсюджував серед них нове християнське віровчення. Годі й казати, що це не подобалося консервативно налаштованим релігійним угрупованням, які шукали можливості вбити Ісуса. Сам він також знав про те, що його час принести себе в жертву скоро прийде. Цей час прийшов і після святкування Іудейської Пасхи, в ніч на 14 Ніссану 33 р. н.е. його схопив налаштований проти нього натовп, інспірований фанатиками з правлячої іудейської верхівки.

Як не дивно, але в історичних джерелах також достатньо свідчень про життя і діяльність Ісуса Христа (слово Христос є еквівалентом слова Месія, що означає Помазаник). Єврейський історик I ст. Йосиф Флавій згадує страту Якова, брата Ісуса, званого Христом¹. У 3-му розділі XVIII книги можна знайти пряму і дуже прихильну згадку про Ісуса. Дехто ставить її під сумнів, заявляючи, пізніші сторонні втручання; однак визнано, що мова і стиль в основі своїй типові для Йосифа Флавія; до того ж цей уривок міститься в усіх наявних рукописах. Та-

1 Йосиф Флавій. Іудейские древности / пер. с греч. Г.Г.Геакеля; ред. кол. В. А. Федосит, К. А. Ревяко. – СПб. – 1900.

цит, римський історик, який жив у кінці I ст. н.е., написав: «Христа, від імені якого походить ця назва [християни], стратив при Тиберії прокуратор Понтій Пілат»².

Щодо ранніх нехристиянських історичних згадок про Ісуса в «Новій британській енциклопедії» йдеться: «Ці незалежні повідомлення є доказом того, що в давнину навіть противники християнства ніколи не сумнівалися в історичності Ісуса, яку декотрі автори почали заперечувати, причому на недостатніх підставах, у кінці XVIII, протягом XIX і на початку XX ст.»³. Що ж до нескінченних дискусій про Божественне походження Христа, то їх доцільно залишити на розсуд теологів, релігієзнавців та богословів. Враховуючи беззаперечну достовірність вказаних вище свідчень про життя і діяльність Ісуса Христа, як Біблійних так і світських історичних джерел можна зробити висновок: Ісус Христос дійсно існував як реальна історична особа саме в той період часу. Божественне ж походження цієї визначної історичної особистості, залишається скоріше питанням віри особисто кожного з нас ніж питанням історичної дискусії.

Раннє Християнство після смерті Христа. Після смерті Ісуса Христа, заснована ним християнська релігія розповсюдилась настільки, що охопила майже всю Римську імперію. (В той же час, слід зауважити, що на даному етапі свого розвитку нове віровчення існувало лише на правах секти серед численних собі подібних теологічних течій в іудаїзмі). В самій Іудеї, в цей самий час, ситуація була складною. Серед радикально налаштованих політичних кіл зріло масове невдоволення політикою Римської влади, яке будь-якої миті могло перерости в повстання. Вже у 35 р. н.е. чотири великі угруповання релігійних фанатиків намагалися повалити Римську владу в Іудеї. Ватажки повстання (під іменами новоспечених месій) планували після розгрому римлян вознестись на небеса разом із своїми послідовниками.

У результаті замість вознесення на небеса, повстанці зазнали нищівного удару від римських легіонів, відправлених прокуратором Іудеї Понтієм Пілатом. Повстанці були вщент розгромлені. Історія навіть не зберегла до наших часів імен їх керівників. Але ці заворушення, поклали початок незліченій кількості протистоянь між іудеями та Римом. Вилилося це все у національно-визвольне іудейське повстання, яке переросло у справжню війну проти багаторічного римського панування.

2 Публий Корнеллий Тацит. Анналы. перев с латын. А. С. Бобовича; ред. кол. М. П. Алексеев, Н. И. Балашов, Д. Д. Благой и др. // Ленинград, 1969. – Т.2. – С.359.

3 «The New Encyclopædia Britannica», 1976, 11th edition. Volume 10.

В той час як іудейські радикали протистояли Риму, християнство набувало дедалі більшого поширення. Вже за півроку після смерті Ісуса Христа унаочнилась структура християнства. По домівках християн збиралися люди для детального вивчення та розуміння Святого Письма. Але цим християни не обмежилися. Попри протидію з боку радикалів, християни почали сміливо вчити людей всьому, що заповідав Ісус, та ділитися з усіма доброю звісткою від нього. В цей час спостерігався масовий добровільний перехід від застарілої іудейської віри у нову християнську.

Однією з головних переваг християнства було те, що воно фактично заміняло собою старий закон Мойсея, і більше не забов'язувало вірян виконувати всі його релігійні догми. Число новоспечених християн збільшувалося з кожним днем. У зв'язку з цим в Єрусалимі почав діяти спеціальний керівний християнський орган, рада старійшин яка складалася з 11 вірних апостолів Христа. (12-ий апостол на ім'я Іуда виявився зрадником, який продав за гроші свого вчителя і наставника його ворогам. Він покінчив життя самогубством згодом після смерті Христа).

Згодом до одинадцяти вірних приєднався ще один апостол на ім'я Павло, колишній член секти фарисеїв, який став християнином. На нього була покладена відповідальна місія вчити і привертати до християнства людей з інших народів. Біблія розповідає про три місіонерських подорожі Павла і подорож до Риму. Апостол Павло охопив своїми проповідями всю територію давньої Греції, Македонії, Італії та деяких островів Середземного моря.

Тим часом в Іудеї було страчено трьох апостолів Христа і доля християнства опинилась під загрозою. На того ж римський імператор Нерон звинуватив християн у величезній пожежі, яка сталася в Римі (64 р. н.е.) і майже повністю його знищила. У 66 р. н.е. був страчений і апостол Павло, який зробив великий внесок в розповсюдження і вдосконалення християнства. Почалися масові переслідування християн всією територією імперії, а в Іудеї в той час назрівала війна проти римського панування.

Описуючи події, пов'язані з початком та перебігом Іудейського повстання, що згодом переросло у війну проти римського панування, слід зазначити, що варіанти розвитку подій цієї війни представлені різними джерелами, здебільшого розходяться в думках щодо масштабів війни. Але слід пам'ятати про те, що існує лише одне джерело, яке дає повну картину тих давніх подій, а саме мемуари і дослідження давньої єврейської історії, записані Йосифом Флавієм у двох книгах «Іудейська

війна» та «Іудейські старожитності». Саме від першого в цьому переліку джерела і слід відштовхуватись, описуючи події війни.

У цьому контексті було б доцільно розглянути причини цього повстання. Що ж змусило Іудеїв повстати? За переказами Йосифа Флавія, причиною повстання стало пограбування Іудейського храму в Єрусалимі, римським намісником Іудеї, який до того ж відзначався марнотратством та жорстокістю. Можна припустити, що події розвивалися за наступним сценарієм: на зламі епох у 1 р. до н.е. народився хлопчик на ім'я Ісус. Він виріс у родині простих людей і своїм розумом і працелюбністю ще змалку полюбився народу. Згодом, спостерігаючи численні утиски свого народу з боку римської влади, він поставив собі за мету стати вождем іудейського народу, але радше не політичним, а морально-духовним. Знаючи попередню невдачу практику повстань різних народів проти римського панування, Ісус почав збирати довкола себе тих самих пригнічених тяжким життям людей і почав пробуджувати в них патріотичні настрої, нагадавши їм про священні канони (які згодом назвуть Біблією).

В них йшлося про те, що протягом багатьох століть іудеї та їх предки ізраїльтяни були обраним Богом народом, і що скоро настане слушний час для підтвердження цього особливого статусу. Проповіді Ісуса були доступні для всіх, і люди йшли за ним як за учителем і засновником нової віри для всіх пригнічених, а інші (особливо правляча верхівка Іудеї) шукала виходу у відкритому протистоянні з Римом. Себо християнська релігія була запропонована в якості реальної альтернативи існуючому режиму. Не йдучи на відкрите збройне протистояння з римською владою, Ісус вирішив впливати на людський розум, що в тих умовах було набагато простіше і безпечніше. А коли настане слушний момент, то народ під дією таких проповідей підійметься на боротьбу для підтвердження свого особливого статусу.

Якщо припустити, що події саме так і розвивалися, то Ісус впорався із своїм завданням блискуче. А його страта і всі закинуті йому звинувачення найвірогідніше були обумовлені тим, що він не повів народ у бій проти римлян. Вважаючи за краще звинуватити Ісуса у зраді і вислужитись перед владою Риму, іудеї чекали наступного слушного моменту для нового виступу. Версія такого розвитку подій підтверджується вже тим, що майже відразу після смерті Ісуса почалися повстання проти римського панування, які згодом і переросли в іудейську національно-визвольну боротьбу і спробу створити незалежну державу.

На початковому етапі для Іудеїв все складалося якнайкраще. Штурм Єрусалиму 30-тисячною римською армією був відбитий, після чого, зазнавши великих втрат, вони відступили. А один з римських легіонів, заблукавши у вузьких житлових кварталах, був заскочений зненацька і вщент розгромлений біля міста Бет-Хорон (листопад 66 р. н.е.). Новий полководець Флавій Веспасіан влітку 67 р. з великими труднощами та долаючи запеклий спротив Іудеїв, знов зазнав жакливого поразки в битві під містом Йотапата. Це місто римлянам згодом вдалося захопити лише хитрощами. Врешті Іудея була замирена, але це сталося лише у 73 р. н.е.

Що ж до християнства, то воно як релігія досягло небувалого розквіту виявившись вдалою заміною застарілому іудаїзму. Пройде ще більш як два століття перш, ніж християнство буде зроблено державною релігією Римської імперії. З того моменту, християнство протягом всієї подальшої історії свого розвитку матиме вирішальний вплив на долі як окремих людей так і цілих націй, суспільств і світу загалом. Ще не раз християнство справлятиме свій вплив на світ, зробивши його таким, яким він є і зараз.

Щодо життя Ісуса Христа, то німецький політик Август Бебель дотримувався такої думки: всі версії про життя цієї людини ма-

ють право на життя, окрім однієї – а саме – що він був сином божим. Слушна думка, хоча б з тієї позиції, що питання божественного походження Христа слід залишити швидше на розсуд правовірних послідовників християнства, аніж робити його предметом історичних досліджень. Щонайменше, Ісус Христос міг бути збиральним образом в розумі та серцях людей як еталон для наслідування. Як би там не було, але в серцях поколінь, Христос залишився особою, що вела за собою пригнічених, і надихнула на створення нової релігії. В свою чергу, вона стала рушійною силою у спробі побудувати нову іудейську державу. Однак дослідження представленої проблеми не можна вважати завершеним. Існує ще ряд питань, які можуть стати предметом подальших досліджень, зокрема: розвиток християнства після смерті апостолів Христа, хвиля великого відступу і зміна християнського світогляду; шлях християнства від початків до статусу державної релігії Римської імперії. Через брак достовірних джерел з вищезазначених питань на даний момент важко уявити цілісну картину подій, що відбувалися у християнській релігії з початком II-го століття н.е. Тому саме подальше дослідження цієї проблематики, може пролити світло на ще одну загадку світової історії.

Вадим Рубель,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

КИТАЙСЬКА ЕПОХА «ПІВДЕННИХ І ПІВНІЧНИХ ДИНАСТІЙ» У ДЗЕРКАЛІ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ «ДИНАСТІЙНИХ ІСТОРІЙ»: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ І ТЕКСТОВО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВИМІР КОНЦЕПТУАЛЬНО- МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Століття раннього середньовіччя можна назвати своєрідним «золотим віком» китайського традиційного історіописання жанру *чженши*¹. Адаже доки протягом IV-VI століть у Китаї панувала політична роздробленість і династії в різних регіонах країни часто мінялися, попит на створення офіційних версій «династійних історій» перебував на перманентно високому рівні, оскільки кожен рід, дорвавшись до влади, намагався аргументувати легітим-

¹ Чженши (кит. «стандартна історія») – один із домінуючих жанрів класичного китайського історіописання, який у вітчизняній історіографії прийнято іменувати терміном «династійна історія».

ність свого перебування на престолі тим, що скрупульозно вишукував «гріхи» в політичній біографії попередників. А це треба було фіксувати у черговій *чженши*, що і робили придворні історики...

Першою в череді означених *чженши* стала «Книга [історії династії] Сун» (*Суншу*). Створення цієї *чженши* має непросту історію. Збирати матеріал для її написання сунські придворні історики почали ще на схилі існування самої династії Сун. Це були місцеві хроністи Хе Чентянь (何承天: 370-477), Су Баошен (蘇寶生) і Сюй Юань (徐爰). Кажуть, що зі ста глав-«сувоїв» (кит. *цзю-*

ань – 卷), із яких складається «Книга [історії династії] Сун», 70 були уже написані саме цими трьома літописцями¹, коли вже після краху самої династії Сун (479) та приходу їй на зміну династії Ци (齊: 479-502) за написання її офіційної історії начебто «засів» знаменитий поет і науковець, глава літературного товариства «Восьми друзів»² Шень Юе (沈約: 441-513), котрий перед цим багато років збирав матеріали і начебто писав історію династії Цзінь³ (晉: 265-420), але так її і не завершив. Отож з усього об'єму *Суншу* безпосередньо пензлю Шень Юе текстова традиція класичної китайської історіографії приписує не більше трьох десятків цзюанів, в яких були описані десять незафіксованих попередниками останніх років сунської історії та кілька тематичних трактатів. А чимало розділів означеної *чженши* взагалі були втрачені і явно відновлювалися у пізніші часи. Та як би там не було, у завершеному вигляді *Суншу*⁴ являє собою доволі солідний фоліант зі ста глав-«сувоїв» (загальним обсягом бл. 800 тис. ієрогліфів), в якому з небаченою до дрібниць деталізацією розписаний не такий уже й тривалий період китайської історії – лише 420-479 рр. І в цьому головна відмінність «Книги [історії династії] Сун» від попередніх *чженши*, на сторінках яких подавався нарис історичного розвитку Китаю за значно триваліші історичні періоди, а тому у більш оглядовому форматі. Проте при всіх своїх новаціях, архітектоніка *Суншу* була витримана в кращих традиціях «династійних історій» і принципового відхилення від усталеного канону не допустила.

Перші десять *цзюанів* – це типові імператорські хроніки, названі у *Суншу* «Основними анналами» (*Беньцзі*) і створені у формі восьми детальних біографій сунських імператорів, поданих на фоні загальної канви політичної історії. Причому першому імператору-фундатору династії Лю Юю (Сун У-ді: 420-422) означена *чженши* приділяє аж три перших *цзюані*, описавши не стільки його нетривале царювання, скільки шлях до імператорського трону. Що не дивно, адже за насиченістю подіями біографія цього державника і дійсно сильно нагадує

1 家雄卫. 影響中國的100本書. 台北: 大雅出版有限公司, 1994. 頁198 [Цзя Сюнвей. Відображення [історії] Китаю у ста книгах. Тайбей: Тайя чубань юсянь гунсі 1994. С. 198] /522 с./

2 The Cambridge History of Chinese Literature / Vol. I: To 1375 / Ed. by Kang-i Sun Chang and Stephen Owen. New York: Cambridge University Press, 2010. P. 249. /713 p./

3 Berkowitz Alan J. Patterns of Disengagement: The Practice and Portrayal of Reclusion in Early Medieval China. Stanford (CA): Stanford University Press, 2000. P. 171. /300 p./

4 宋書. 北京: 中華書局, 1974. 共2502頁 [Суншу: Книга Сун. Пекін: Чжунхуа шуцзюй, 1974. 2502 с.]. Завжди доступним і надзвичайно зручним для роботи є також Інтернет-видання *Суншу*, розміщене у «світловій павутині» за адресою: <http://zh.wikisource.org/wiki/宋書>.

авантюрний роман. Себе Лю Юй вважав представником бічної гілки імператорського роду Хань, але навіть якщо це і так, його безпосередні предки особистою аристократичністю не вирізнялися, а тут ще його мати (дочка губернатора одної з провінцій) померла при родах Лю Юя, а батько, що служив дрібним стражником, не виніс горя і невдовзі пішов за нею. Без батьків і грошей Лю Юй так і не отримав нормальної освіти і вибивався у житті лише завдяки особистій силі і хоробрості, тому пішов в армію, де означені здібності виявилися як ніде у нагоді. Сили тогочасної правлячої на півдні Китаю династії Цзінь були виснажені безрезультатними спробами відвоювати Північний Китай, їхні володіння регулярно потрясли заколоти і повстання, і в цій «каламутній воді» зійшла зірка найудачливішого полководця і інтригана Лю Юя, який спочатку від мені легітимної цзіньської династії удушив бунти і повстання, потім тихо знищив передостаннього авторитетного цзіньського володаря Сима Децзуня (Цзінь Ань-ді: 396-418), ставши регентом при його молодшому братові Сима Девені (Цзінь Гун-ді: 419-420), а в 420 р. і сам зійшов на трон, «переконавши» нещасного Гун-ді спочатку мирно зректися влади, а в 421 і фізично ліквідувавши цього останнього представника колись могутньої цзіньської династії (Лю Юй обдарував Сима Девеня глеком вина, яке виявилось отруєним). Щоправда, насолоджувався плодами своєї перемоги Лю Юй не довго, бо у 422 р. помер, але помер мирно, від хвороб і старості у 60-річному віці [цз. 1-3].

Царювання інших семи сунських володарів викликали в авторів *Суншу* значно менший інтерес, тому прописані стисліше і у жорсткій відповідності: по одному *цзюаню* на кожного імператора. І це цілком зрозуміло, адже більшість із цих володарів так і не змогли стати справжніми всевладними правителями, та й закінчували вони свої царювання, зазвичай, трагічно. Старший син фундатора сунської династії Лю Іфу (Сун Шао-ді: 422-424), зійшовши на трон у 16-річному віці, умудрився за роки свого нетривалого царювання втягнутися у вкрай невдалу війну з північними сусідами, війну програв, після чого був визнаний придворними чиновниками «непридатним для управління державою» і убитий в результаті класичного дворцевого перевороту [цз. 4]. Його молодший брат «милостивий, чесний, скромний і старанний» Лю Ілун (Сун Вень-ді: 424-453), ставши третім сунським імператором, розумно сперся на армію, «умиротворив» чиновників, удушив кілька спрямованих проти нього заколотів, вдало повоював з

північними сусідами, але і він на старості років впав у маразм, зазідозрив, що усі його старечні хворі наслав на нього чорним чаклунством старший син-спадкоємець Лю Шао і вирішив сина вбити. А той виявився достойним нащадком родини Лю і, випередивши батька на крок, сам того знищив. В результаті, надмірна рішучість Лю Шао налякала придворних сунських чиновників, і в боротьбі за престол вони підтримали іншого царевича Лю Цзюня (430-464), який і став четвертим сунським імператором, а батьковбивця Лю Шао був убитий разом з усіма дружинами, наложницями, дітьми і навіть коханками [цз. 5]. Своєю чергою, Лю Цзюнь (Сун Сяоу-ді: 454-464), якого хроністи характеризують багато в чому позитивно (мовляв, і сміливий, і рішучий), дорвавшись до влади, вирішив, що вона досталася йому для задоволення його найтемніших бажань, і почав займатися плотськими утіхами з кузинами і буддійськими монашками. Це швидко посварило його з більшістю родичів та потужними буддійськими храмами, потягло за собою череду повстань, бунтів і заколотів, які Лю Цзюнь душив масовими кривавими репресіями проти і правих і винних, заливаючи муки совісті алкоголем і новими сексуальними подвигами. Цим Лю Цзюнь остаточно підірвав своє фізичне і психічне здоров'я та помер у достатньо молодому 34-річному віці [цз. 6], отож не дивно, що його син Лю Цзіє (Сун Цяньфей-ді: 464-465) зійшов на престол неповнолітнім недосвідченим юнаком. Результат: новий володар почав гарячкувато рубати голови надмірно авторитетним сановникам та наслідувати сексуальні подвиги батька і тому вже за рік був убитий змовниками в ході чергового палацового перевороту [цз. 7]. Молодика замінили на престолі його «смиреним» дядьком, наймолодшим 11-м сином покійного Лю Ілуна – Лю Юєм¹ (439-472), проте зійшовши на престол Лю Юй (Сун Мін-ді: 465-472) перестав бути смиренним, почав активно знищувати братів і племінників, перетворюючи їхніх безутішних вдів на своїх коханок (чим істотно підірвав владні позиції роду Лю взагалі), тому стикнувся з новою хвилею змов і заколотів та помер від нервової перевтоми на 33-му році життя [цз. 8]. Наступним сунським імператором був проголошений його неповнолітній син – ще один Лю Юй (Сун Хоуфей-ді: 472-477), якому на момент сходження на трон виповнилось лише 10 років, але уже в такому віці він

¹ В українській транскрипції імена першого, шостого і сьомого сунських імператорів звучать абсолютно тотожно – Лю Юй, але в китайській вимові вони мають дещо відмінний тоновий наголос і записуються різними ієрогліфами: перший – як 劉裕, шостий – як 劉彧, і сьомий – як 劉昱.

встиг засвідчити схильність до насильства, садизму й сваволі (любив, часом, походити по своїй резиденції, убиваючи при зустрічі усе живе, що зустріне, – будь то люди чи тварини), тому в 477 р. і цей Лю Юй був убитий генералами [цз. 9], які звели на престол його молодшого брата Лю Чжуня (Сун Шунь-ді: 477-479), котрому на момент проголошення «Сином Неба» також ледь виповнилось 10 років. Фінал династії Сун виявився за таких обставин цілком прогнозованим: у 479 р. Лю Чжуня убили власні тілоохоронці, командир яких Сяо Даочен (427-482) сам захопив престол, заснувавши в результаті нову південнокитайську династію Ци [цз. 10], історію якої описує вже наступна «династійна історія» – *Цишу* (*Нань Цишу*).

Дискусійним для авторів *Суншу* залишилося питання щодо легітимності імператорських претензій згаданого вище старшого сина імператора Лю Ілуна (Сун Вень-ді: 424-453) – царевича Лю Шао (426-453), який убивши разом зі своїм молодшим братом-поплічником Лю Цзюнем (429-453) рідного батька встиг формально проголосити себе черговим «Сином Неба» і навіть обрав нове іменне гасло свого правління («Великий початок» *Тайчу* – 太初). Лю Цзюня при цьому він призначив главою нового сунського уряду. Проте гріх батьковбивства тяжів над царевичами, тому законність сходження на престол Лю Шао майже ніхто не визнав, і за три місяці Лю Шао і Лю Цзюнь були разом з сім'ями убиті царедворцями, а в *Суншу* їх вписали під показово ганебними посмертними іменами: Лю Шао присвоїли іменний титул «Першого зі злочинців» (*Юаньсюн*: 元兇), Лю Цзюню – образливе прізвисько «Тигроголового» (*Хутю*: 虎頭). Тому до офіційних сунських імператорських анналів їхні життєписи включені не були, проте окремих біографій Лю Шао і Лю Цзюнь таки удостоїлися у передостанній главі *Суншу* із третього розділу *Лечжуань* [цз. 99].

Другий розділ «Книги [історії династії] Сун» нараховує 30 *цзюанів* і носить найменування просто «Записів» (*Чжи*). За своїм змістом він являє собою сукупність тематичних трактатів з різних областей діяльності, присвячених таким важливим справам як: закони і покарання (цій делікатній грані державного управління *Суншу* приділяє три перших *цзюані* «Записів» – цз. 11-13), усі різновиди церемоній (аж п'ять наступних сувоїв – цз. 14-18), музика (цз. 19-22), астрономія і календарознавство (цз. 23-26), геомантия і талісмани (цз. 27-29). П'ять окремих *цзюанів* (цз. 30-34), як і очікувалося, присвячені доктрині п'яти першоелементів Всесвіту (нагадаю, що ними вва-

жалися дерево, вогонь, земля, метал і вода). Ще чотири *цзюані* фіксують процес формування й еволюції системи адміністративної географії імперії Сун (*цз.* 35-38). Закликають розділ *Чжи* два сувої, в яких з надзвичайною деталізацією представлена чиновницька ієрархія сунської державної машини з усіма її департаментами, рангами, формами одягу та періодичними трансформаціями (*цз.* 39-40).

Третій розділ, за традицією найбільший за обсягом, іменувався «Шеренгою біографій» (*Лечжуань*) і складався з 60 *цзюанів*, більшість із яких являють собою типові життєписи некоронованих членів імператорської родини та видатних сунських політиків, полководців, науковців і літераторів. Розділ вміщує дві сотні «життєвих історій», серед яких на особливий інтерес істориків заслуговують, насамперед, життєписи некоронованих сунських царевичів, яким не судилося зайняти престол, хоча зазвичай вони і докладали до цього максимум зусиль. Насамперед, йдеться про «старанного і здібного, сильного і обережного» сина фундатора династії Лю Юя (Сун У-ді: 420-422) – царевича Лю Ікана (409-451), який після смерті батька спочатку підтримав в боротьбі за престол свого старшого брата Лю Ілуна (407-453) і після зведення того на престол навіть очолив з його благословення сунський уряд. Та враховуючи, що Лю Ілун часто хворів, багатьма чиновниками саме «наділений силою і пам'яттю» Лю Ікан почав сприйматися реальним правителем Сунської держави. Такий стан речей стурбував Лю Ілуна, який небезпідставно запідозрив брата в бажанні самому зайняти трон, тому в 440 р. зняв Лю Ікана з посади прем'єра-міністра (стративши при цьому кількох його найближчих соратників по урядовій роботі) та призначив губернатором однієї з віддалених провінцій, 447 р. посадив під домашній арешт, а в 451 р. взагалі наказав здійснити самогубство; а коли Лю Ікан відмовився це зробити, мотивуючи це тим, що він буддист, а буддизм забороняє будь-які види убивства, Лю Ікана задушили прислані для цього Лю Ілуном спеціальні чиновники-виконавці [*цз.* 68].

Чимало серед наведених в розділі життєписів видатних сунських чиновників різного рангу, серед яких:

- Сюй Сяньчжи (364-426) і Фу Лян (374-426) із угруповання тих придворних сановників, які визнали недостойним правити другого сунського імператора Лю Іфу та вбили того в ході державного перевороту 424 р. Та тут постала проблема: аналогічну загрозу від тих самих чиновників розумно відчув і наступний сунський володар Лю Ілун, тому, спершись у своїй

політиці на армію, за два роки він усіх убивць свого брата наказав вирізати. В ході означеної зачистки Фу Лян схопили і вбили на місці, а Сюй Сяньчжи, щоб не потрапляти у лещата традиційного китайського правосуддя з його тортурами і жорстокими стратами, вирішив за краще накласти на себе руки [*цз.* 43];

- «розумний, хоча й надмірно пихатий» канцлер Ван Хун (379-432), з діяльністю якого автори *Суншу* значною мірою пов'язують нетривалу стабілізацію династії Сун доби раннього Лю Ілуна [*цз.* 42];

- та останній глава сунського уряду Юань Цань (420-477), який намагався чесно врятувати державність Сун, але його адміністративних талантів для виправлення ситуації вже не вистачило, і в 477 р. він був убитий гвардійцями Сяо Даочена (427-482), котрий уже відверто націлювався на престол і свідомо винищував останніх прибічників помираючої сунської династії [*цз.* 89].

Менше наводять автори *Суншу* біографій видатних полководців, що і зрозуміло, адже великих успіхів на полі брані жоден сунський воєначальник досягти не зміг, а головною їхньої спеціалізацією стала участь у нескінченних військових державних переворотках. Прикладами таких «палацових полководців» можуть бути біографії «найповажнішого» полководця сунської епохи Тань Даоцзі (?-436) [*цз.* 43] та його бойового соратника Се Хуя (390-426) [*цз.* 44], які хоча й прославилися вдалою обороною Південного Китаю (де володарювали етнічні китайські династії) від численних навал «варварських» армій з півночі, але головною справою життя зробили інше: саме вони безпосередньо керували убивством «нерозумного» Лю Іфу в ході державного перевороту 424 р., через що цілком очікувано впали у немилість наступного сунського володаря Лю Ілуна. Проте діяв хитрий Сун Вень-ді не одразу і не прямолінійно: спочатку натравив у 426 р. Тань Даоцзі на Се Хуя, в результаті чого війська Се Хуя були розсіяні, а сам він взятий під варту і страчений разом зі згаданими вище цивільними учасниками заколоту 424 р. (Сюй Сяньчжи і Фу Лян). А далі Лю Ілун наважився ліквідувати і найзаслуженішого полководця Тань Даоцзі, котрого спочатку обережно позбавити реальних командирських посад в армії, а в 436 р. стратили з усіма синами, помилувавши при цьому лише малолітніх онуків знаменитого воєначальника. Певний інтерес викликає біографія останнього головнокомандувача сунської армії Шень Юйчжи (?-478), який до останнього бився за збереження династії Сун проти «узурпаторських» намірів командувача

гвардії Сяо Даочена (427-482) і, програвши в цій боротьбі, вимушено наклав на себе руки [цз. 74].

Із діячів сунської культури і науки найкolorитнішими виглядають постаті:

- астронома і філософа Хе Чентяня (370-477), який з запалом критикував філософську доктрину буддизму, натискаючи на його «варварське» іноземне походження та справедливо доводячи, що якби переселення душ дійсно існувало б, то Конфуцій неодмінно народився б у новому людському обличчі, а якщо цього донині не сталося – то це означає, що ідеї буддизму хибні [цз. 64];

- майстра пейзажної лірики поета Се Лін'юня (385-433), який на схилі життя чогось поліз у політику, вступив у змову проти Лю Ілуна і після викриття заклоту був разом з іншими заколотниками страчений [цз. 67];

а також двох найвидатніших істориків сунської епохи:

- Пей Сунчжи (372-451), головним науковим здобутком якого стала остаточна редакція третьої в історії китайського історіописання «династійної історії» «Опис трьох держав» (*Саньгочжи*), до початкового тексту якої він вніс стільки поправок і доповнень, що зміст означеної *чженши* збільшився утричі, а Пей Сунчжи (разом з автором початкового тексту *Саньгочжи* – цзіньським істориком Чень Шоу (233-297)) цілком заслужено був визнаний фактичним співатором означеної *чженши* [цз. 64];

- та автора ще одної «династійної історії» *Хоу Ханьшу* («Історія [династії] Пізня Хань») Фань Є (398-445), якого по завершенні цієї грандіозної роботи якась нелегка понесла у політику, до участі в організації заклоту проти сунського імператора Лю Ілуна, за що після викриття змови Фань Є був страчений разом з іншими такими самими як і він інтриганаминевдахами [цз. 70].

Чотири окремих сувої *Суншу* [цз. 95-98] присвячені стислому політико-господарському та краєзнавчо-етнографічному опису сусідніх з державою Сун країн, держав і народів. Йшлося, зокрема, про дві найпотужніші на той момент сяньбійські держави регіону – Солу (вона ж Північна Тоба-Вей: 386-534), що поширила свою владу майже на весь Північний Китай [цз. 95], і Туюйхунь (вона ж Тогоґон), яка протягом 312-663 рр. контролювала землі в районі озера Кукунор [цз. 96], а також про аборигенні некитайські спільноти, що мешкали південніше Янцзи і як могли опиралися китайській етнічній експансії в регіоні – це народи мань [цз. 97], ді, люе, ху та ін. [цз. 98].

Останній сотий *цзюань Суншу* Шень Юе без зайвої скромності присвятив власній генеалогії та автобіографії і стислому конспективному огляду усіх глав *Суншу*.

У 502 р. династія Ци (479-502) впала, і їй на зміну на півдні Китаю прийшла династія Лян (梁: 502-557), фундатор якої Сяо Янь (Лян У-ді: 502-549) одразу ініціював роботу по написанню офіційної історії попередньої династії, яка мала не лише зберегти пам'ять про Ци для наступних поколінь, а й виправдати в руслі доктрини Мандату Неба прихід до влади нової Лянської династії. Наказ було одразу почуто придворними літописцями, і за роботу спочатку взявся історик і літератор У Цзюнь (吳均: 469-520), який по молодості брав участь у бойових діях по захисту Південного Китаю від «варварських» навал з півночі, потім служив на різних чиновницьких посадах в провінції, а після переведення 513 р. до столичного Цзянькана (нині Нанкін) був обдарований правом писати офіційну історію минулої династії Ци. Та тут У Цзюнь забув про правила службової ввічливості і, дописавши у 515 р. чорновий варіант «Циських анналів» (*Цичуньцю*: 齊春秋)¹, умудрився завершити їх скандальною тезою про те, що крах династії Ци і прихід до влади наступної династії Лян був незаконним державним переворотом. Як наслідок, У Цзюнь був відсторонений від подальшої роботи над черговою *чженши*, а продовжити укладання *Цишу* довірили іншому автору Сяо Цзисяню (蕭子顯: 487-537), який хоча й був вихідцем із бічної лінії колишніх циських імператорів², але терпець нинішніх володарів Лянів перевіряти не став і, відповідно переробивши наявні та дописавши нові глави, буквально на порозі власної смерті у 537 р. завершив роботу над черговою «династійною історією» з такими політико-династійними оцінками, які цілком влаштували нову правлячу династію Лян.

У завершеному вигляді «Книга [історії династії] Ци» (*Цишу*) складалася із 60 *цзюанів*, але її фінальний сувій не зберігся, тому в нинішньому вигляді вона нараховує лише 59 *цзюанів* (і то з деякими прогалинами у тексті) плюс невеликий завершальний додаток і має обсяг у понад 300 тис. ієрогліфів. При цьому, початково означена *чженши* іменувалася просто «Книгою [історії династії] Ци» (*Цишу*), але уже в часи величної середньовічної всекитайської імперії Сун (宋: 960-

1 刘春升, 王雅轩, 廖德清. 二十六史述略. 沈阳: 辽宁大学出版社, 1986. 页123 [Лю Чуньшен, Ван Ясюань, Ляо Децин. Стислі розповіді про 26 історій. Шеньян: Ляонін дасюе чубаньше, 1986. С. 123] /470 с./

2 瞿林東. 中國史學史綱. 臺北: 五南圖書出版公司, 2002. 页 251 [Цюй Ліньдун. Основи вивчення історії Китаю. Тайбей: Унань тушу чубань гунсі С. 251]. /833 с./

1279), враховуючи той факт, що імператори Ци контролювали лише південну частину Китаю, а також для того, щоб відрізнити цю працю від історії пізнішої династії Північна Ци (北齊: 550-557), означена *чженши*, в якій були представлені події південнокитайської історії в межах 479-502 рр., була перейменована на «Книгу [історії династії] Південна Ци» (*Нань Цишу*)¹.

Щодо структури *Нань Цишу*, то в цьому питанні вона абсолютно повторювала свою величну попередницю *Суншу*. Три розділи: перший (із 8 *цзюанів*) був названий «Основними анналами» (*Беньцзі*), другий (із 11 *цзюанів*) – «Записами» (*Чжи*), третій (від якого збереглися 40 *цзюанів*) – «Шеренгою біографій» (*Лечжуань*). Не став Сяо Цзисянь новаторством і в текстовому насиченні означених розділів. «Основні аннали» послідовно описували загальну канву політико-династичної історії держави Ци точно у форматі семи циських імператорських біографій, причому лише засновнику династії Сяо Даочену (Ци Гао-ді: 479-482) як фундатору було присвячено два *цзюані*: перший описав його життя до інтронізації, другий – діяльність під час перебування на престолі. Решта циських володарів удостоїлися лише по одному *цзюаню* анналів на кожного. Воно і зрозуміло, адже Сяо Даочен характеризується літописцями у виключно в позитивних тонах: спочатку врятував країну від уже давно недостойних сунських владик, як зійшов на престол – виказав себе розумним, поміркованим у витратах, спокійним та особисто скромним імператором, а коли на горизонті замаячила загроза навали з півночі – ініціював масштабну перебудову фортифікаційних споруд, укріпив мури столичного Цзянькана (нині Нанкін) і в такий спосіб без війни примусив супротивника відмовитись від агресивних планів [*цз.* 1-2]. Дещо гіршим правителем виглядає на фоні Сяо Даочена його син-спадкоємець Сяо Цзе (Ци У-ді: 482-493), якого хоча й описують як володаря розумного і водночас жорсткого до заколотників, але не забувають про його схильність до надмірної розкоші, що спричинило істотне збільшення податкового тиску на народ, який у відповідь неодноразово бунтував проти такої влади [*цз.* 3]. Ще меншої поваги, на думку авторів *Нань Цишу*, заслуговують третій [*цз.* 4] і четвертий [*цз.* 5] представники циської династії – відповідно Сяо Чжаоє (473-494) і Сяо Чжаоєнь (480-494), котрі протягом 493-494 років один за одним на кілька місяців ступали на пре-

стол, але дорвавшись до вищої влади, витрачали її лише на задоволення власних негідних справжнього «Сина Неба» бажань. Перший, закинувши державні справи, полюбував займатися азартними іграми, другий – виявився просто нерозумним дитям на троні, а тому обидва були ліквідовані власним дядьком Сяо Луанем (452-498), який займав на той момент посаду прем'єр-міністра, а після знищення обох племінників сам ступив на престол і навіть позбавив двох своїх нещасних попередників посмертного імператорського титулу. Так п'ятим циським імператором став Сяо Луань (Ци Мін-ді: 494-498), якого літописці характеризують [*цз.* 6] як вимогливого до себе й оточуючих і доволі скромного в побуті володаря, що мав лише один недолік – надмірно жорстокий характер. Навіть близьких родичів, як бачимо, убивав без вагань. Що вже казати про сановників і воєначальників чи підданих рангом нижче – ними Сяо Луань взагалі керував у традиціях жорстоких норм легістської правової держави (як колись об'єднувач Китаю перший імператор Цинь Шихуан-ді), хоча особисто сам показово шанував лише конфуціанство і буддизм. А отже, хоча Ци Мін-ді вдалося стабілізувати господарство і відбити напад північних «варварів», та коли такий імператор помер – піддані зітхнули з певним полегшенням. І дарма, бо коли 499 року після виконання усіх необхідних траурних ритуалів, що тривали кілька місяців, на трон ступив шостий циський імператор 15-річний Сяо Баоцзюань (483-501), усі жорстокості його батька-попередника здалися дрібницями. Як описує сьомий сувій *Нань Цишу*, Сяо Баоцзюань спочатку провів тотальну чистку придворних чиновників (запідозрених у заколотницьких задумах стратив), потім добрався до армії – і деякі генерали вирішили за краще здатися з військами і територіями ворогу, аніж чекати, коли тебе стратять за наказом власного володаря. Завершилось усе це масовим повстанням, яке очолили найближчі родичі безумного імператора, та убивством Сяо Баоцзюаня, яке здійснили командири його особистої гвардійської варті [*цз.* 7]. Останній циський «імператор» Сяо Баожун (Ци Хе-ді: 501-502), будучи молодшим братом покійного Баоцзюаня, тим більше вже не міг виправити ситуацію і за кілька місяців також був убитий своїми генералами [*цз.* 8]. Так доволі безславно, за версією *Нань Цишу*, пішла в історію династія Південна Ци (479-502), яку замінила на престолі нова династія Лян (502-557), заснована колишнім циським генералом, далеким родичем скинутої династії видатним воєначальником Сяо Янем (Лян У-ді: 502-549).

1 南齊書. 北京: 中華書局, 1972. 共1056页 [Нань Цишу: Книга Південної Ци. Пекін: Чжунхуа шучзюй, 1972. 1056 с.]. Інтернет-видання Нань Цишу розміщене у «світовій павутині» за адресою: <http://zh.wikisource.org/wiki/南齊書>.

Слідом за анналами йшли 11 згрупованих в розділ «Трактати» (*Чжи*) глав [цз. 9-19], витриманих у традиціях означеного типу праць – це були нариси з окремих сфер діяльності та буття імперії Ци. Серед них були сувої, присвячені обрядам і церемоніям, музиці і небесним наукам, географічному огляду держави Ци та її адміністративно-територіального устрою, чиновницькій ієрархії та організації державного апарату, форменому одягу державних людей, пророцтвам і гаданням, а також п'яти першоелементам. Єдиною новацією другого розділу *Нань Цишу* став детальний опис організації митної справи, включений Сяо Цзисянем у сувої, присвячені географії [цз. 14-15].

Завершується «Книга [історії династії] Південна Ци» розділом *Лечжуань* («Шеренга життєписів») із 40 сувоїв, три останні із яких [цз. 57-59] являють собою звичні для таких розділів країнознавчі нариси варті уваги сусідніх країн і народів, решта – містять 178 біографій найвидатніших діячів циської політики і військової справи, державної служби, культури і науки. Із них особливий інтерес викликають, насамперед, «житійні історії» некоронованих циських царевичів.

В першу чергу, варто згадати сина засновника династії Сяо Даочена – «обережного в діях» царевича Сяо Ні (444-492), який, ставши впливовим полководцем ще в сунські часи, взяв разом з батьком пряму участь у поваленні сунської династії та знищенні двох її останніх імператорів, потім вірою і правдою служив батьку-імператору, а коли Ци Гао-ді помер (482 р.) – від горя плакав на похоронах батька кривавими сльозами. Надалі Сяо Ні не менш завзято і чесно служив брату-імператору Сяо Цзе (Ци У-ді), не був замішаний у жодних палацових інтригах чи змовах і помер у славі і почеснях, залишивши по собі п'ятьох синів і добру пам'ять нащадків [цз. 22]. Неординарною, багато в чому загадковою і водночас трагічною є постать старшого сина другого циського володаря Сяо Цзе (Ци У-ді) – царевича Сяо Чжанмао (458-493), який єдиний із синів цього надмірно жорстокого імператора виказував справжній інтерес і хист до державного управління, за що вінценосний батько призначив його офіційним спадкоємцем престолу і навіть де-факто передав йому під контроль усі питання внутрішнього державного керівництва. За це Сяо Чжанмао люто возненавиділи усі брати, косо дивився на нього перший міністр уряду дядько Сяо Луань (майбутній імператор Ци Мін-ді), тому не дивно, що тільки-но Сяо Цзе помер, 25-річного крон-принца хтось отруїв [цз. 21]. Хто це зробив автори *Нань Цишу* не

знали, тому висловлювали лише підозри, але коло зацікавлених в такій акції і спроможних її вчинити не таке велике – або брати Сяо Чжаоє і Сяо Чжаовень, або дядько Сяо Луань. Адже саме ці люди завдяки смерті Сяо Чжанмао виграли найбільше – усі вони по черзі змогли посидіти на престолі, чого явно не сталося б, якби Сяо Чжанмао прийняв владу у батька... Образ вольового політика уособлює циський царевич Сяо Баоїн (487-530), який в умовах краху династії знайшов притулок у північно-китайських володіннях «напівварварської» держави Північна Вей (386-534), але і там не заспокоївся, примкнув до спрямованого проти місцевої сяньбійської династії Тоба/Юань-Вей китайського національно-визвольного повстання, і лише після його придушення вимушено покінчив з собою [цз. 50]. Із череди видатних циських чиновників посилену зацікавленість викликає постать першого глави першого самостійного циського уряду Чу Юаня (435-482) [цз. 23]. Із діячів китайської культури циської доби варті особливої уваги постаті майстрів пейзажної лірики поетів Чжан Жуна (443-497) [цз. 41] і Се Тяо (464-499) [цз. 47] та видатного математика і астронома Цзу Чунчжи (429-500), який за свідченнями *Нань Цишу* [цз. 52] першим в історії вирахував до сьомого знака після коми (між 3,1415926 і 3,1415927) відношення довжини кола до його діаметру (в Європі цю математичну константу прозвали «числом π »), а ще з достатньо високою точністю визначив періоди «річного циклу обертання» усіх відомих тогочасній астрономії «блукуючих зірок» (тобто планет Сонячної системи) до Юпітера включно (Цзу Чунчжи іменує Юпітер на китайський манер *Мусін* (木星) – «Зірка стихії Дерево»).

Три завершальні *цзюані* [цз. 57-59] *Нань Цишу* фіксували опис відмінних від власне китайської держави Ци «варварських» країн і народів, до категорії яких були віднесені Японія, центральнов'єтнамська держава Тямпа, індокитайська держава Фунань/Бапном, країна в'єтів Цзяоцзу, степовий каганат жужанів і сяньбійський Тогон, царство Чоучі в межах сучасної провінції Ганьсу, тюркюти-туцзює та представлена у 57-му *цзюані* північнокитайська держава Юань-Вей (386-534), котра хоча й контролювала на той момент усю долину р. Хуанхе, але по крові була не китайського, а сяньбійського походження, і тому була віднесена Сяо Цзисянем до категорії «варварських».

А щодо втраченого 60-го *цзюаня*, то враховуючи відданість Сяо Цзисяня традиціям, можна припустити, що він мав містити автобіографію та генеалогію автора плюс стислий

огляд змісту усіх сувоїв *Нань Цишу*. Отож і загадкову втрату його також можна цілком пояснити. Адже по крові Сяо Цзисянь походив із роду колишніх імператорів тої самої династії Ци, про яку писав, а отже, фіксуючи на письмі свою генеалогію, автор означеної *чженши* мав обов'язково вийти на болючі теми, пов'язані з крахом династії своїх родичів та переходом влади до наступної династії Лян, на службі у якої Сяо Цзисянь перебував. Можливо, не всі висловлені у цій завершальній главі ідеї могли сподобатися новим господарям Південного Китаю (точніше першому лянському імператору Сяо Яню / Лян У-ді: 502-549), і це цілком пояснює загадку зникнення цієї завершальної глави при майже повному збереженні решти тексту *Нань Цишу*. Думається, що за наказом Сяо Яня завершальний сувій «Книги [історії династії] Ци» міг бути просто свідомо знищений. А от від анотованого огляду змісту усіх сувоїв відмовлятися смислу не було, тому замість втраченого 60-го сувою означену *чженши* завершує невеликий за обсягом, але формально підмінюючий втрачений первинний 60-й *цзюань* і логічно завершуючий собою означену «династійну історію» своєрідний анотований перелік усіх глав *Нань Цишу*, оформлений без конкретної нумерації як завершальний додаток *Мулусяю* (目錄序) або просто *Сюй* («Послідовність» – 序).

До речі, завершивши роботу над *Нань Цишу*, Сяо Цзисянь взявся і за створення історії династії Цзінь (265-420), писати яку свого часу починав згаданий вище циський історик, автор *Суншу* Шень Юе (441-513), та так і не зміг довести її до фінального текстового оформлення. Але і Сяо Цзисяню для втілення у життя такого грандіозного проекту вже просто не вистачило життя. Уривки матеріалів щодо цзіньської історії, які Сяо Цзисянь встиг зібрати, скомпонувати й оформити у 30 главах-сувоях, так і залишилися в історіографії під умовною назвою «Чернетки до історії Цзінь» (*Цзіньшицао*: 晋史草)¹.

Завершальною *чженши* доби раннього середньовіччя стала «Книга [історії] Вей» (*Вейшу*)² – грандіозний за обсягом фоліант, завершений у 554 р. найзнаменитішим і певною мірою найскандальнішим північноциським істориком Вей Шоу (魏收: 506-572)³. На момент

написання *Вейшу* стала найбільшою за обсягом *чженши* (близько 1,1 млн ієрогліфів) і лише формально складалася зі 131 цзюаня, проте враховуючи, що чимало глав означеної «династійної історії» була поділена на кілька самостійних сувоїв з відповідним ускладненням їхнього цифрового позначення⁴, реально «Книга [історії] Вей» нараховує у своєму складі 144 глави.

Будучи придворним істориком, Вей Шоу отримав наказ писати історію двох сяньбійських за походженням вейських династій від фундатора династії Північна Ци (550-577) також сяньбійця Гао Яна (Бей-Ци Веньсюань-ді: 550-559), з діяльністю якого безпосередньо пов'язаний крах вейської державності, коли він, будучи командувачем місцевої гвардії, здійснив тихий державний переворот, мирно відсторонивши від влади останнього вейського імператора Юань Шаньцзяня (Дун-Вей Сяоцзін-ді: 534-550) в обмін на гарантії життя після зречення. Юань Шаньцзянь умови прийняв і владу віддав, але за два роки все одно був убитий разом з трьома синами, оскільки Гао Ян постійно опасався, що колишній імператор забажає його отруїти, щоб повернути престол; тому, не витримавши, врешті-решт, нервової перенапруги та всупереч своїм колишнім обіцянкам дав таки наказ знищити владу-попередника. Питання про те, чи справді Юань Шаньцзянь готував змову проти нового монарха, залишилося без відповіді, але посмертне ім'я йому Гао Ян дав цілком пристойне: *Сяоцзін-ді* (孝靜帝) означає в перекладі «Поважливий до батьків і смиренний імператор».

Щоб виправдати такі вчинки свого замовника Вей Шоу мав максимально полити брудом попередній період історії Північного Китаю, що відповідно сказалося на тексті *Вейшу*. У ньому певною мірою протиставляються дві вейських династії: Північна Вей (北魏: 386-534), імператорів якої Вей Шоу нерідко прославляє, а статус якісно вирізняє порівняно з іншими «варварськими» династіями тогочасного Північного Китаю – та втілення усього катастрофічного Східна Вей (東魏: 534-550), яку уособлював єдиний представник означеної династії – скинутий Гао Яном з престолу Сяоцзін-ді. Означена концепція

1 杨翼骧. 中国史学史资料编年. 天津: 南开大学出版社, 1987. 第一册. 页 174 [Ян Ісян. Порічний перелік подій з історії Китаю. Тяньцзінь: Нанькай дасюе чубаньше, 1987. Т. 1. С. 174]. /257 с./

2 魏書. 北京: 中華書局, 1974. 共3115页 [Вейшу: Книга Вей. Пекін: Чжунхуа шуцзюй, 1974. 3115 с.]. Інтернет-видання Вейшу розміщене у «світовій павутині» за адресою: <http://zh.wikisource.org/wiki/魏書>.

3 Офіційна біографія Вей Шоу міститься у главі 37 «династійної історії» Бей Цишу («Книга [історії династії] Північна Ци»), основним автором якої став Лі Байяо (564-647) – зна-

менитий танський історик і літератор, що працював під псевдонімом «Цінуючий порядок» (Чжунгуй: 重規). Повний текст означеної глави розміщений в Інтернеті за адресою: <http://zh.wikisource.org/wiki/北齊書/卷37>.

4 Після подрібнення найбільших глав у Вейшу з'явилися по два (верхній і нижній) сувої з номерами 4, 7, 21, 83, 107 і 112, по три сувої (верхній, середній і нижній) під номерами 19 і 106, а сувої з номерами 105 і 108 взагалі стало по чотири. Крім того, цілком на статус двох самодостатніх цзюанів тягнуть за своїм обсягом «Вступ» до третього розділу «Трактати» і «Післямова» Вейшу. Таким чином, в реальності Вейшу складається не зі 131-го, а зі 144-х глав-«сувоїв».

виглядала явним пересмикуванням фактів і була настільки шита білими нитками, що навіть сучасники виказали своє обурення таким надто тенденційним тлумаченням історичних подій, тому дали хроніці *Вейшу* (досл. «Вейська книга»: 魏書) неофіційне прізвисько, котре хоча й звучало аналогічно, але в іншому омонімічному ієрогліфічному написанні (穢書) несло зовсім інший зміст: «Мерзотна книга»¹. Вплинуло таке ставлення сучасників і наступників і на рівень збереженості означеної *чженши*, текст якої Вей Шоу змушений був неодноразово переробляти, а перші десять сувоїв взагалі були пізніше втрачені. Проте навіть не це виявилось головною претензією, яку мала китайська історіографічна традиція до *Вейшу*. На момент написання «Книга [історії] Вей» була сьомою *чженши* в історії, проте всі попередні «династійні історії» писалися китайськими літописцями виключно з китаєцентричних позицій – тобто виходячи із тої жорсткої методологічної парадигми, що сутнісною складовою історичного процесу завжди може виступати лише історія власне китайських держав і династій. Водночас, будь-які племінні, кланові чи навіть політичні утворення інших народів априорі не є і не можуть бути до кінця суверенними і мають згадуватися лише у відповідних країнознавчих главах, що традиційно включалися до біографічних розділів *Лечжуань*. До речі, керуючись саме цим принципом стислий огляд вейської історії був включений до відповідних розділів двох попередніх *чженши* – *Суншу* (цз. 95) і *Нань Цишу* (цз. 57). Проте, з одного боку, територіальний і хронологічний масштаб імперії Юань-Вей (386-534) виявився надто великим для того, щоб його можна було утиснути в одну-дві глави. По-друге, навіть при тому, що сама вейська династія була не китайською, а сяньбійською за етнічним походженням, однак територіально вона обіймала майже весь Північний Китай, включаючи корінні ханьські землі долини р. Хуанхе, що об'єктивно робило її невід'ємною складовою історії власне «Серединної держави» *Чжунго*. По-третє, абсолютна більшість вейських підданих протягом усієї її імперської історії була етнічними ханьцями, відносна кількість яких постійно зростала і в середовищі вейських державних службовців, а це ще більше розмивало образ держави Північна Вей як «варварської» та давало право ідентифікувати її як власне китайську. Не треба забувати і про той формальний момент, що правителі імпе-

1 胡哲敷. 史學概論. 上海: 中華書局, 1935 页76 [Ху Чжефу. Критичні роздуми про історичну науку. Шанхай: Чжунхуа шуцзюй, 1935. С. 76]. /166 с./

рії Північна Вей прийняли офіційну китайську імперську титулатуру «синів неба», що аж ніяк не дозволяло сприймати їх як лідерів не до кінця легітимних «варварських» політичних утворень. Нарешті, в ході переломних для вейської державності реформ Тоба/Юань Хуна (454-499) означена імперія зазнала тотальної китаїзації: замість відмінених сяньбійських були запроваджені китайські прізвиська, китайський формений одяг і китайські зачіски, єдиними офіційними у державі стали китайські мова і писемність (сяньбійська мова взагалі була заборонена до вживання при дворі). Усі ці фактори посприяли тому, що в середовищі китайських офіційних істориків історія Північної Вей перестала сприйматися як абсолютно чужа, «варварська», а набула статусу своєїрідної сторінки вітчизняної, власне ханьської історії. А це означало, що історія Північної Вей мала знайти відповідне історіографічне відтворення у самостійній самодостатній *чженши*. І хоча така оцінка вейської історії була прийнята далеко не всіма китайськими науковцями (такі продовжували з презирством іменувати *Вейшу* не «Вейською», а «Мерзотною книгою»), революційний перелом, започаткований «Книгою [історії] Вей», відбувся не зважаючи на шалений спротив. В цьому виявилась головна методологічна заслуга *Вейшу* перед класичним китайським історіописанням, своєрідним продовженням якої став солідний корпус кількох «династійних історій» наступних епох, де була представлена офіційна версія буття тих імперій, котрі, як і вейська IV-VI ст., творилися некитайськими етносами і династіями, проте тривалий час володарювали на теренах «Серединної держави», проходили процеси глибинної системної китаїзації і тому по праву заслужили на власні «стандартні історії» *чженши*. Як мінімум, до такого типу «історій» можуть бути віднесені, зокрема, історії киданьської за походженням династії Ляо (*Ляоши*²), чжурчженьської Цзінь (*Цзіньши*³), монгольської Юань (*Юаньши*⁴ і *Сінь Юаньши*⁵), а також маньчжурської Цинь (*Циньшигао*⁶), сама поява яких тільки і стала

2 遼史. 北京. 中華書局, 1974. 共1588页 [Ляоши: Історія Ляо. Пекін: Чжунхуа шуцзюй, 1974. 1588 с.].

3 金史. 上海: 汉语大词典出版社, 2004. 共2273页 [Цзіньши: Історія Цзінь. Шанхай: Ханьюй дацидянь чубаньше, 2004. 2273 с.].

4 元史. 北京. 中華書局, 1976. 共4678页. [Юаньши: Історія Юань. Пекін: Чжунхуа шуцзюй, 1976. 4678 с.].

5 新元史. 臺北: 成文出版社, 1971. 共2316页 [Сінь Юаньши: Нова історія Юань. Тайбей: Ченвень чубаньше, 1971. 2316 с.].

6 清史稿. 北京: 中華書局, 1976-1977. 共14963页 [Циньшигао: Чернетка історії Цинь. Пекін: Чжунхуа шуцзюй, 1976-1977. 14963 с.].

можливою завдяки скандальному історіографічному прецеденту *Вейшу*.

А тепер про текстовий зміст *Вейшу*...

Цзюані Вейшу структуровані у три великі розділи традиційного типу. Перший іменується «Основними анналами» (*Беньцзі*) і формально складається з 12-ти, а в реальності – з 14-ти глав (*цзюані* четвертий і сьомий поділялися на два самостійних «сувої» – верхній і нижній). Перша іменується «Передмовою» (*Сюйцзі*) і являє собою стислий огляд походження династії Тоба-Вей (拓拔魏), її генеалогію (починаючи з князів роду Дай: 代) та короткий нарис історії самого народу протомонголомовних сяньбійців, із кола яких і вийшла означена династія. За нею йшли 13 сувоїв типових імператорських анналів, починаючи від засновника Північновейської династії Тоба Гуя (Бей-Вей Ши-цзу Тай'ухуан-ді: 386-409) – і завершуючи уже згаданим вище Юань Шаньцзянем (Дун-Вей Сяоцзін-ді: 534-550). Нагадаю, що перші 10 *цзюанів Вейшу* були втрачені, тому про їхній справжній зміст ми знаємо лише з підсумкового огляду всіх *цзюанів Вейшу*, що міститься в останньому *цзюані* означеної праці. І лише завдяки відповідним фрагментам, переписаним пізніше із інших *чженши*, означені сувої отримали своє текстове наповнення, хоча воно і є істотно пізнішого походження.

Як і в інших ранньосередньовічних *чженши* наведені у відповідних главах характеристики вейських імператорів чітко вписуються в одну парадигму: перші імператори династії завжди є зразковими, подальші володарі закладені фундаторами позитивний ресурс поступово розтринькують, а останні представники династії є настільки поганими володарями, що доводять справу до краху. І тоді на зміну прогнилій старій династії, у якої Небо забирає «Мандат на правління», приходить нова династія, перші представники якої знову є зразком розумного і дбайливого управління. Далі цикл поновлюється...

Ледь не хрестоматійною ілюстрацією до цієї схеми може послужити череда вейських імператорів, подана у відповідних анналах першого розділу *Вейшу*.

Засновник династії Північна Вей Тоба Гуї – за своє відносно коротке життя (371-409) вивів свій рід Тоба на перші ролі в середовищі протомонгольського сяньбійського етносу, здолавши конкуруючу мюньську родину Янь, утвердив повний державний суверенітет Північновейської держави та після низки переможних воєн поширив її володіння на значну частину Північного Китаю. Щоправда, проводив він свою політику надмірно жорстокими

методами, тому в 409 р. був убитий мерзенними заколотниками із числа придворних царедворців [цз. 2]. Не менш достойним володарем описаний старший син і спадкоємець Тоба Гуя – Тоба Си (Бей-Вей Тай-цзун Мін'юань-ді: 409-423), який після загибелі батька швидко покарав змовників, здолав внутрішню смуту та відбив напад з півдня китайських Сунів (де правив детально описаний у *Суншу* рід Лю), успішно ходив війною на північ проти степняків жужанів, заснував і розбудував нову столицю Пінчен (нині Датун, провінція Шаньсі), а на північних кордонах своїх володінь ініціював відбудову й оновлення оборонних мурів Великої Китайської стіни, що мала надійно захистити Північновейську державу від спустошливих нападів степняків. Помер Тоба Си у славі і почеснях [цз. 3]. А от з третього представника північновейської династії Тоба Тао (Бей-Вей Ши-цзу Тай'у-ді: 424-452) в історії цієї держави почалися, якщо вірити тексту *Вейшу*, перші проблеми, хоча і у цього «здібного» правителя були свої істотні заслуги: удачливими війнами він удвічі збільшив територію Північновейської держави, чим остаточно утвердив її володарювання на всіх теренах Північного Китаю [цз. 4上]. Але: у зовнішній політиці геополітичні амбіції Тоба Тао по завоюванню усього Китаю призвели до тривалих, виснажливих і, врешті-решт, безрезультатних воєн з південним власне китайським царством Сун (династія Лю), а у внутрішніх справах цей правитель під впливом свого прем'єр-міністра Цуй Хао (?-450) надмірно захопився даосизмом і під загрозою смерті заборонив підданам сповідувати буддизм, що сильно посварило Тай'у-ді з багатьма соратниками і придворними. Фінал такої політики виявився сумним: у 452 р. Тоба Тао убили заколотники, яких очолював головний євнух Цзун Ай (401-452). Останній спочатку ненадовго посадив на престол царевича Тоба Юя (Бей-Вей Гун-цзун Цзінму-ді: 452), але сам же його убив, коли той захотів дійсно правити країною. Потім партію євнухів разом з Цзун Аєм винищили придворні чиновники, а тут ще незадовго до цих трагічних подій умудрився померти від якоїсь хворі офіційний спадкоємець престолу старший син Тоба Тао царевич Тоба Хуан (428-451), у смерті якого *Вейшу* також непрямо звинувачує євнуха Цзун Ая [цз. 4下]. Саме так після серії вбивств і загадкових смертей престол достався четвертому правителю із династії Вей – Тоба Цзюню (Бей-Вей Гао-цзун Веньчен-ді: 452-465), правління якого описано в анналах як епоха припинення воєн, пом'якшення законів та реабілітації буддизму – тобто системного заспокоєння імперії

Північна Вей після попередніх бурхливих десятиліть [цз. 5]. Та увесь цей спокій залишився у минулому, коли на престол зійшов син Тоба Цюня від «наложниці Лі» рішучий реформатор Тоба Хун (454-499). На престолі він опинився 11-річним хлопчиком, тому на світанку його царювання за нього керувала державою сяньбійська знать на чолі з імператрицею-вдовою Фен (?-471), котра люто ненавиділа мати імператора молоду «наложницю Лі» і стратила її, «щоб вона як мати не впливала погано на сина-імператора». Цей період царювання, але ще не правління Тоба Хуна, зафіксований у главі 6, де він фігурує як лідер сяньбійської держави під храмовим посмертним ім'ям Бей-Вей Сянь-цзу Сяньвень-ді [465-471] [цз. 6]. Але ставши повнолітнім і набравшись сил Тоба Хун пригадав своїм образникам усе: у 471 р. Фен була примушена до самогубства, більшість сяньбійської знаті показово відсторонена від влади, а в країні почалась масована китаїзація, аж до того, що в імперії Північна Вей були заборонені сяньбійська мова, одяг і зачіски, усім сяньбійцям наказали примусово змінити свої прізвища на китайські, китайська стала державною мовою і навіть сам Тоба Хун став відтоді Юань Хуном, а у *Вейшу* був зафіксований під другим посмертним ім'ям-титолом Бей-Вей Гао-цзу Сяювень-ді [471-499]. Своєрідним наочним уособленням нового тотально китаїзаційного етапу єдиновладного правління Юань Хуна стало показове перенесення 494 р. північновейської столиці із Пінчена до Лояна, що був столицею ще в часи далекої всекитайської імперії Хань (206 р. до н.е. – 220 р. н.е.), на порядки якої Тоба/Юань Хун явно орієнтувався у своїх амбіційних реформах, детально прописаних у двох цзюанях під номером 7 (цз. 7上-7下). Щоправда, загальний фінал глибинних реформ виявився далеко не таким однозначним: значна кількість кочовиків із числа північновейських підданих їх не сприйняла і після невдалих бунтів покинула володіння імперії та повернулася у степ. Курс на відновлення геополітичних реалій всекитайської імперії ханьського зразку спричинив нову хвилю воєн на півдні з метою підкорення власне китайського царства Ци, котрі так і не дали Вейам бажаних результатів. Саме в такому стані залишив Північновейську імперію Юань Хун, коли після його смерті на престол зійшов Юань Ке (Бей-Вей Ши-цзун Сюань'у-ді: 500-515).

Будучи агресивно налаштованим буддистом, Юань Ке почав своє правління з відповідних новацій: буддизм оголосив єдиною правильною державною релігією в Півночевейській державі, а родичам і вищим царед-

ворцям взявся особисто читати лекції з буддиської істини. Двір і сім'я відповіли на це низкою змов, які Юань Ке хоча й розкрив та покарав винних, але назавжди втратив віру у сімейний колективізм і дружбу. Ситуацію погіршила чергова в'яло текуча і тому безрезультатна війна з династіями Ци та Лян на півдні, на фоні чого саму імперію Вей зсередини почали швидко роз'їдати чиновницька корупція і непотизм. Отож не дивно, що коли 515 р. молодий і енергійний 32-річний імператор раптово помер, мало хто сумнівався в тому, що йому допомогли. Хоча хто цей був – *Вейшу* не повідомляє... [цз. 8].

Результат: на престолі опинився 5-річний син Юань Ке – царевич Юань Сюй (Бей-Вей Су-цзун Сяюмін-ді: 516-528), правила від його імені «імператриця-мати Лін» – вона ж вдова-регентша У (?-528), через м'який характер якої реальним господарем при дворі став її кузен і коханець, командир палацової гвардії Юань Ча (485-525), а на місцях імперію накрила хвиля корупції і сепаратистської сваволі. Щоправда, 525 р. армійські воєначальники в ході військового перевороту (що його очолив генерал Ерчжу Жун (493-530)) знищили Юань Ча, але це цілковито поховало владу династії Північна Вей, імператори якої остаточно втратили контроль над ситуацією в країні. Помер Юань Вей так само раптово і загадково у віці 18 років [цз. 9].

Наступним північновейським імператором був проголошений кузен Юань Ке, тобто дядько покійного Юань Сюя – Юань Цзюю (Бей-Вей Цзін-цзун Сяочжуан-ді: 528-530), якого прямо посадив на престол Ерчжу Жун, а отже зрозуміло, хто керував надалі країною. Доки Юань Цзюю з цим мирився – він був живий, у 530 р. він наважився убити Ерчжу Жуна – у одразу був ліквідований іншими генералами [цз. 10]. Не дивно, що три наступні північновейські імператори (Юань Є, Юань Гун і Юань Лан), аннали яких зафіксовані у главі 11, описуються як абсолютні політичні нікчеми та безвольні маріонетки в руках придворних і військових клік [цз. 11]. Розклад завершився тим, що коли на престол зійшов останній представник вейської династії Юань Шаньцзянь (Дун-Вей Сяоцзін-ді: 534-550), від де-факто давно клаптикової імперії тепер уже офіційно відокремився Захід під брендом Західновейської держави Сі-Вей (西魏) та зі столицею в Чан'ані (нині Сіань), внаслідок чого від колись великої Північновейської держави залишилася лише її східна половина, що увійшла в історію під назвою держави Східна Вей (Дун-Вей: 東魏) зі столицею в м. Єчен (провінція Хебей). Але

і там Юань Шаньцзянь вже не мав реальної влади, залишаючись «царюючою лялькою» в руках головнокомандувача армії Гао Хуаня (496-547). Щоправда, Гао Хуань хоча б формально зберігав сам інститут вейської династії, але після смерті останнього його син Гао Ян (529-559) вирішив, що формальний церемоніал перед Юань Шаньцзянем йому тепер не до вподоби і в 550 р. уже і формально скинув Юань Шаньцзяня з трону та сам зійшов на престол, заснувавши в такий спосіб власну імператорську династію Північна Ци (550-577). А щоб ніхто легітимність його інтронізації не поставив у сумнів, 552 р. Юань Шаньцзяня отруїли власні слуги [цз. 12]. Так тихо, ганебно і принизливо припинила існування династія, яка колись була могутнім лідером протомонгольської спільноти сяньбійських степових родів і племен, потім панувала над усім Північним Китаєм і навіть мріяла набути статусу всекитайських «синів неба».

Другий розділ *Вейшу* має назву «Шеренга життеписів» *Лечжуань* (列傳) і складається формально із 92-х, а в реальності – із 96-ти *цзюанів*, оскільки сьомий сувій розділу [цз. 19] складається із трьох окремих глав (верхня, середня і нижня), а дев'ятий [цз. 21] – із двох (верхній і нижній). Загалом у даному розділі присутні 432 біографії помітних діячів північновейської епохи, і починається він, як і належить такого типу розділу, з життеписів вейських імператриць і найзнаменитіших наложниць [цз. 13], із яких найбільшим трагізмом життійного шляху вирізняються:

- мати засновника північновейської династії Тоба Гуя «мудра і розумна» «імператриця Сяньмін» (351-396), біографія якої була буквально переповнена драматизмом і трагедіями – достатньо згадати, що вона походила із сяньбійського племені Хе, яке на рівні кровної помсти десятиліттями ворогувало з Тоба, і можна тільки уявити яких зусиль їй коштувало примирити дві рідні ворогуючі родини після народження Гуя [цз. 13];

- ще драматичнішої долі дружина Тоба Гуя «імператриця Даоу», яка була дочкою глави сяньбійського племені Муюн – Муюн Бао (355-398), що очолював муюнську державу Пізня Янь (384-409), неодноразово воював з Тоба і регулярно зазнавав у цих війнах принизливо розгромних поразок, а дочку видав заміж за Тоба Гуя, щоб той не добивав державність свого тестя остаточно [цз. 13];

- «досвідчена і сумна» Мін'юаньчжаоай (?-420) із сяньбійського роду Яо – дружина другого північновейського імператора Тоба Си, яка була дочкою правителя ще одної утвореної в

Північному Китаї сяньбійської держави Пізня Цинь (384-417) і була видана за Тоба Си, щоб уберегти пізньоцинські володіння від нападу північновейських армій, але, потрапивши до гарему свого вінценосного чоловіка, навіть імператорського статусу не отримала, оскільки привезла з собою надто маленький посаг і тому так і жила при дворі у статусі наложниці, а коли державу її родини розгромили тибетці – за кілька років померла від горя й туги [цз. 13];

- дружина третього північновейського імператора Тоба Тао – «імператриця Тайу» із хуннського (прототюркського) роду Хелянь, батько якої був творцем невеликої північнокитайської держави Ся (407-431), де володарювали етнічні хунни. Свою чоловіку вона досталася як трофей за підсумками війни 428-431 рр., в ході якої державність Янь була знищена сяньбійцями, – уявіть як цій імператриці жилося при такому дворі [цз. 13];

- мати імператора Тоба Цзюня «імператриця Цзінмугун» (?-451) із жужаньського роду Юйлюлюй, чоловік якої (царевич Тоба Хуан (428-451)) був у неї на очах убитий змовниками за наказом євнуха Цзун Ая – і вже за рік після цього нервового стресу вона померла [цз. 13];

- згадана вище дружина імператора Тоба Цзюня «імператриця Фен» (442-490) – повне посмертне ім'я «імператриця Веньченвеньмін із роду Хоуфен», яка після смерті чоловіка регентувала при особі наступного імператора Тоба Хуна, убивши при цьому його мати «наложницю Лі», а коли Тоба Хун став Юань Хуном і перебрав на себе реальну владу – заплатила за минуле інтриганство власним життям [цз. 13];

- перша імператриця-дружина Тоба Хуна імператриця Фен Цин (посмертне ім'я «імператриця Сяовеньфей із роду Фен»), до якої він у 496 р. охолов і відправив доживати вік у буддійський монастир, – і друга його ж дружина-імператриця із того самого роду Фен Жун («імператриця Сяовенью»: ?-499), яка спокусила свого вінценосного чоловіка неперевершеною сексуальністю у ліжку, відбила цим його у першій дружині, але ставши імператрицею окрім чоловіка умудрялася гуляти на стороні, за що за особистим наказом імператора була кілька разів покарана биттям палкою, а після смерті Юань Хуна – одразу задушена і похована з померлим імператором [цз. 13];

- «тиха, терпляча й неревнива» дружина Юань Ке – «імператриця Сюаньшунь із роду Юй» (488-501), яку отруїли в ході палацових інтриг в боротьбі за вплив на її чоловіка, після чого його дружиною стала Гао Ін («імператриця Сюань із роду Гао»: ?-518), котра на відміну від попередньої імператриці завзято гризлася

з наложницями та коханками Юань Ке, а після смерті вінченосного чоловіка була знищена з ініціативи ображених нею жінок [цз. 13];

- «розумна, проте надмірно поблажлива» наложниця імператора Юань Ке «неуважна імператриця Сюань'улін із роду Ху», яка після смерті чоловіка стала регентшею-правителькою при особі її сина Юань Сюя і, за свідченнями *Вейшу*, отруїла у 528 р. власного сина, коли той наважився виступити проти корупційного всесилля її коханця Чжен Яня. За цей злочин, що виходив уже за будь-які межі добра і зла, горе-регентши убили військові – за наказом генерала Ерчжу Жуна (493-530) її утопили в Хуанхе [цз. 13];

- дружина нещасного Юань Сюя «імператриця Сяомін» (?-554) із того самого роду Ху, яка тихо й покірливо народжувала своєму царственному чоловіку дітей, а після вбивства останнього була примушена прийняти постриг і піти в монастир (щоправда, автори *Вейшу* так і не удосудилися з'ясувати до якого монастиря її відправили – буддійського чи даоського) [цз. 13];

- а також дружина останнього вейського імператора із династії Східна Вей (Юань Шаньцзянь) – «імператриця Сяоцзін із роду Хоугао» (?), на очах якої були в результаті краху вейської державності отруєні її чоловік і троє синів, після чого вона впала від горя у безумство і померла у безвісності [цз. 13].

Не менше драматизму в біографіях окремих вейських царевичів, зокрема, у життєписах:

- сина Тоба Тао – Тоба Юя (?-452), якого після вбивства батька (452 р.) євнух Цзун Ай спочатку посадив на престол, але вже за кілька місяців цей новоспечений «імператор» був скинутий з трону та вбитий чиновницькою партією [цз. 18];

- старшого сина імператора Тоба/Юань Хуна і офіційного спадкоємця престолу царевича Тоба/Юань Сюя (483-497), якого проголосили кронпринцем у малолітстві, через що одразу вбили його рідну мати наложницю Лін (щоб та не здобула надмірний вплив на політику при дворі), але ставши дорослим Юань Сюнь став «тучним і незацікавленим державними справами» юнаком (полюбляв лише гасати верхи на конях), тому коли Юань Хуна не стало (496 р.), чиновники не допустили Юань Сюня до влади, а посадили того спочатку під домашній арешт, а за кілька місяців взагалі отруїли [цз. 22];

- сина імператора Тоба/Юань Хуна – царевича Тоба/Юань Се (473-508), який після смерті батька недовго служив регентом при неповнолітньому Юань Ке (навіть врятував його від кількох спроб державного перевороту), та коли невдачний Юань Ке підріс, то вирішив,

що родич-регент набрав надто багато влади і примусив того до самогубства [цз. 21 F];

- внучатого племінника імператора Юань Сюя – царевича Юань Юна (?-528), який все життя, користуючись впливовим родством, шляхом різноманітних корупційних махінацій набивав свої гаманці, чим викликав настільки щирю й тотальну ненависть, що коли Юань Сюя не стало, військовики генерала Ерчжу Жуна ледь не одразу вбили Юань Юна як головного казнокрада імперії [цз. 20 上].

Присутні в розділі «Життєписів» також біографії видатних вейських чиновників різних рангів, серед яких найбільший інтерес з точки зору внеску в політичну історію викликають постаті:

- дуже неоднозначного в результатах своєї діяльності північновейського прем'єр-міністра Цуй Хао (?-450), під орудою якого уряд у зовнішній політиці досяг неабияких успіхів (спромігся різними способами поставити під контроль імперії Північна Вей майже весь Північний Китай), але у внутрішніх справах допустив загострення міжрелігійної колотнечі в країні, оскільки будучи переконаним даосом Цуй Хао переконав прийняти даосизм також імператора Тоба Тао, а той настільки цим вченням захопився, що зробив його єдиною офіційною релігією у вейських володіннях та розпочав в країні масові гоніння на буддизм, за чим послідували криваві репресії, спалення буддійських храмів та інші негаразди соціального деструктиву [цз. 35];

- південнолянського царевича Туфа Поцяна (403-479), який після краху сяньбійської південнолянської династії (її знищила у 414 р. інша сяньбійська держава Західна Цинь) втік до Північновейських володінь, де попросив притулку, подорослівши – пішов чиновником на службу до північновейської адміністрації і, добросовісно виконуючи свої обов'язки послідовно при кількох імператорах, дослужився до посади головнокомандувача усіх збройних сил імперії Північна Вей та був навіть удостоєний високої честі стати прийомним членом імператорської родини й змінити своє прізвище Туфа на імператорське Юань – тому після смерті Юань Поцяна поховали на імператорському цвинтарі серед інших представників північновейської імператорської родини [цз. 41];

- аналогічної долі південноциського царевича Сяо Баоїня (487-530), який в момент краху південнокитайської державності Південна Ци (їй на зміну прийшла у 479 р. інша південнокитайська династія Лян) також врятував життя тим, що втік до володінь Південної Вей, де отримав притулок і навіть генеральську посаду. Проте на відміну від сяньбійця Туфа Поцяна, китаєць

Сяо Баоїнь виявився іммігрантом невдячним: у 527 р. він підняв місцевих китайських селян і солдат на бунт проти Веїв під гаслами відродження істинно китайської державності Південна Ци, але був розгромлений каральними вейськими військами і, щоб не потрапити в полон, наклав на себе руки [цз. 59];

• а ще унікального рекордсмена на державній службі чиновника Гао Юня (390-487), який умудрився прослужити на доволі відповідальних посадах послідовно при п'яти північновейських імператорах – і всім їм статися в нагоді, ніколи не потрапляти в опалу, жодного разу не виказати корупційних слабкостей. Тому як еталону усіх службових чеснот саме йому на схилі років довірили збирати матеріали для майбутнього написання офіційної історії епохи Північна Вей – це ті самі матеріали, на які значною мірою спирався в роботі над *Вейшу* головний кодифікатор «Книги [історії] Вей» Вей Шоу. В результаті, проживши 97 років, Гао Юнь ніколи серйозно не хворів, мав чисту совість і тому завжди спокійно спав та помер у спокої, без мук і тривалих агоній [цз. 48].

Як не дивно це може звучати, значно менше в розділі життєписів біографій видатних північновейських воєначальників, хоча і серед них були постаті, без біографій яких офіційну історію держави Північна Вей неможливо уявити. І перший серед них – виходець із етнічних хуннів Ерчжу Жун (493-530), який в ході уже згаданого вище перевороту 528 р. ліквідував погрозливу у корупції імператрицю-регентшу Сюань'улін, вирізав чимало недбалих або нечесних на руку чиновників і став, де-факто, диктатором при неповнолітньому імператорі Юань Цзію. При цьому, *Вейшу* визнає, що свої владні повноваження Ерчжу Жун використав не для власного збагачення, а для стабілізації північновейської державності: силою зброї придушив селянські бунти і кримінальні смути, спрямував солідні державні кошти на відбудову порушених або занедбаних в багатьох районах іригаційних комплексів та зробив ще багато корисного з точки зору зміцнення політичної і соціально-економічної ситуації в імперії. Навіть витрачав власні кошти на преміювання кращих вояків за героїзм, виявлений на полі бою. Проте в 530 р. подорослівший Юань Цзію як легітимний імператор захотів повернути собі усю повноту влади і організував вдалу змову проти свого регента: Ерчжу Жуна заманили у пастку до імператорського палацу на найвищу аудієнцію, куди за правилами придворного етикету він мав прийти без зброї, де заслужений генерал був убитий [цз. 74]. Та Юань Цзію це великого щастя,

як відомо, не принесло: уже за кілька днів родичі покійного Ерчжу Жуна, які також займали у північновейській армії генеральські посади (йдеться про кузенів покійного – Ерчжу Тяньгуана (496-532) і Ерчжу Шилуна (500-532) та про племінника Ерчжу Чжао (?-533)) швидко помстилися підступному і невдячному імператору, убивши його... Щоправда, після цього родичі-переможці не змогли толком поділити владу між собою, що швидко призвело клан Ерчжу до цілковитої катастрофи: протягом 532-533 рр. в боях з військами іншого амбіційного генерала Гао Хуаня (496-547) армії Ерчжу були розгромлені, а самі вони загинули [цз. 75];

Прикладом холодного і по суті безпринципного полководницького професіоналізму виглядає воєначальник Хуси Чунь (495-537), який спочатку брав участь у державному перевороті 528 р. на боці Ерчжу Жуна (коли була убита імператриця-регентша Сюань'улін з купою своїх прихильників із угруповання цивільних чиновників), у 530 р. допоміг імператору Юань Цзію ліквідувати уже самого Ерчжу Жуна, а засім переметнувся під знамена Ерчжу Чжао і взяв участь у ліквідації імператора Юань Цзію; потім Хуси Чунь під час гризні лідерів клану Ерчжу перейшов на бік Ерчжу Тяньгуана, а коли увесь клан Ерчжу винищили конкуренти – знову опинився серед нових переможців із армії генерала Гао Хуаня. Відтоді він відносно чесно служив у північновейській армії усім наступним північновейським імператорам до Юань Сю включно, а коли єдність Північновейської імперії рухнула і від неї відокремилася Західна частина – він ще раз поміняв володаря і дослужував уже в армії західновейської династії, присягнувши місцевому сепаратному володарю Юань Баоцзюю (Сі-Вей Вень-ді: 535-551). Одним словом біографія воістину бурхлива, насичена подіями і абсолютно аморальна по суті... [цз. 80].

Глибинну виховну функцію поклали автори *Вейши* на дев'ять наступних сувоїв означеної *чженши*, в яких на яскравих прикладах були продемонстровані базові конфуціанські категорії добра і зла:

• глава 86 – «[зразкові] шанувальники батьків» (таких за вейську епоху хроністи нарахували лише шістьох – Чжао Я, Чжао Суньлу, Ци Фубао, Сунь Іде, Дун Лошен і Ян Інъ;

• глава 87 – «[зразкові] добродійники» (цю шляхетну рису людського характеру ілюстрували біографії Юй Шименя, Дуань Цзіня, Ши Веньде, Цзі Гу, Ван Сюаньвея, Лоу Ді та Лю Кехоу);

• глава 88 – «зразкові чиновники» (таких на всю вейську епоху набралось лише сім – Сюнь

Чжан, Лу Шен, Чжан Ін, Сун Шицзін, Лу Юн, Янь Цин'інь і Мін Лян);

- глава 89 – «[надмірно] жорстокі чиновники» (їх на думку авторів *Вейшу* ще менше – лише шість: Юй Лохоу, Ху Ні, Лі Хунчжи, Ян Чжи, Чуй Сянь і виходець із царської родини Гао-цзун Чжанше-ді);

- глава 90 – «науковці-самітники, що покинули [суєтність світу]» (тобто чотири головні даоські й буддійські мудреці-відлюдники епохи – Суй Куа, Фен Лян, Лі Цзе і Чжен Сю);

- глава 91 – «[найвидатніші] митці [майстерових професій]» (Чао Чун, Чжан Юань, Ін Шао, Ван Цзао, Ген Сюань, Лю Лінчжу і Цзян Шиден);

- глава 92 – «[найвидатніші] жінки» (до категорії таких зразкових дружин потрапили лише чотири представниці прекрасної статі – Цзя Чуй із роду Фен, Фен Чжо із роду Лю, Вей Пу із роду Фан та Ху Чанмін із роду Чжан);

- глава 93 – «удачливі благодійники» (Ван Цзя, Ван Чжунсін, Коу Мен, Чжао Сю, Жу Хао, Чжао Юн і Хоу Ганден);

- глава 94 – «[найвидатніші] євнухи» (досл. «кастровані чиновники» – *яньгуань*), до категорії яких потрапили сім головних гаремників епохи, серед яких зіркою номер один став звичайно Цзун Ай (401-452) – покараний свого часу кастрацією за якусь провину (*Вейшу* не зберегла інформацію про злочин, за який Цзун Ая так покарали), але який потрапивши на службу до імператорського двору не розгубився, а зайнявся високою політикою палацових інтриг – і багато чого на цій ниві досяг. Достатньо згадати, що в 451 р. він своїми нашіптуваннями на вухо імператору Тоба Тао довів справу до страти імператорського сина спадкоємця престолу царевича Тоба Хуана, за рік (у 452 р.) організував змову уже проти самого імператора Тоба Тао, внаслідок чого цей правитель був убитий 30-ма озброєними євнухами, а Цзун Ай ненадовго став вершителем долі імперії та посадив на престол свою маріонетку Тоба Юя. Щоправда, далі у справу втрутилися придворні чиновники, і наступний державний переворот поставив крапку і в царюванні Тоба Юя, і в кар'єрі самого Цзун Ая, котрого за вироком суду жорстоко стратили повільним розрізанням на шматки, а весь його рід поголовно винищили. Із інших яскравих представників «партії євнухів» вейської епохи у главі згадані Чоу Лоци (390-453), Дуань Ба (380-440), Ван Цюй (407-496), Чжао Хей (410-482), Сунь Сяо (402-460) і Чжан Цзунчжи (428-496), які (кожен у свій час) були удостоєні найвищих рангів придворної «кастратної служби».

Дуже специфічною складовою біографічного розділу *Вейшу* є глави 95-99, в яких пред-

ставлені біографії династій (здебільшого, некитайського «варварського» походження), які в означену історичну епоху IV-VI ст. періодично володарювали на значних теренах Китаю, проте в цій боротьбі зазнавали, як правило, швидкої поразки і сходили з історичної арени. До таких, зокрема, належали:

- де факто останній правитель хуннського царства Північна Хань (Бей-Хань: 304-318) Лю Цун [310-318], якого характеризують як талановитого полководця і водночас надмірно жорстокого правителя, не готового сприймати нічий навіть доволі розумні поради; котрий на схилі життя ще й захопився сексуальними подвигами з купою молодих наложниць, внаслідок чого сильно охолов до політики і зовсім закинув державні справи. Щоправда, це не завадило хуннам захопити 316 р. Чан'ань та ліквідувати на півночі Китаю останні осередки власне китайської влади, але одразу після смерті Лю Цуна смертельний удар по Північній Хань завдали степняки народу цзе (кули), внаслідок чого у 318 р. північноханьська державність припинила існування [цз. 95];

- лідер цзе і відповідно могильщик Північної Хань, видатний воєначальник Ши Ле (274-333), який в молодості був як раб-невільник проданий степнякам, але там не просто втік з полону, а став отаманом таких же як він колишніх рабів (кулів) і після знищення Пізньої Хань став фундатором кульської (цзеської) династії Пізня Чжао (319-351), з якою добив у 329 р. останню хуннську державку Північного Китаю – Ранню Чжао (318-329) [цз. 95];

- глава сяньбійського племінного союзу муюнів Муюн Хуй (269-333), який в боротьбі з іншими степовими народами за домінування в Північному Китаї спробував не без успіху спиратися на союзницьку підтримку південної власне китайської династії Цзінь [цз. 95];

- фундатор першої на теренах Північного Китаю держави тибетомовних дісців на чолі з династією Рання Цинь (351-395) – видатний полководець Фу Цзянь (317-355), який протягом свого нетривалого [351-355] царювання встиг захопити колись величну всекитайську столицю Чан'ань (нині Сіань), чим утвердив особливу легітимність своєї династії на фоні інших «варварських» держав на теренах Північного Китаю [цз. 95];

- вождь народу тибетомовних цянів Яо Чан (331-394), який надав започаткованій ним північнокитайській «варварській» династії найменування Пізня Цинь (384-417) і відвоювавши у «ранньоцинських» дісців 386 р. Чан'ань відповідно підняв геополітичний статус своєї династії і держави [цз. 95];

- майстри стратегії непрямих дій у політиці фундатори ще одної діської держави Пізня Лян (386-403) Люй Гуан (337-400) [цз. 95] та збудованої бірманомовним народом туцзя держави Чен-Хань (303-347) – Лі Сюн (274-334) [цз. 96], які до останнього не втягувалися у військове суперництво хуннів, сяньбійців і китаїців, а коли усі вони були до межі виснажені взаємними війнами, керовані Люй Гуаном дісці ненадовго здобули воєнно-політичне домінування в межах значно частини Північного Китаю, а туцзя вперше здобули цілковиту державну самостійність;

- засновник єдиної власне китайської в означену епоху династії Східна Цзінь (317-420) – Сима Жуй (Цзінь Юань-ді: 317-322), який після краху всекитайської імперії [Західна Цзінь (265-316), що з ганьбою впала під ударами хуннів Лю Цуна, спромігся вибудувати стабільний кордон з північними «варварськими» сусідами по неприступній для кочових армій річці Янцзи, стримав завдяки цьому експансію степняків на південь і тим зберіг південніше від Янцзи сам феномен китайської національної державності, котрий за інших історичних умов цілком міг узагалі зникнути з історичних анналів (як сталося, наприклад, з не менш давніми і величними свого часу шумерами, давніми єгиптянами, урартами, хеттами, хурритами, еламітами, фракійцями, етрусками та багатьма іншими народами давнини, які на світанку середньовіччя назавжди «пішли в історію») [цз. 96];

- символ китайського національно-визвольного опору етнічних ханьців засиллю «варварських» династій на півночі Китаю, очільник масового повстання ханьців, що охопило увесь північний схід долини р. Хуанхе, – Фен Ба (?-430), який оформив правові засади означеного повстання політичним брендом нової власне китайської династії Північна Янь (409-436), але через природну смерть просто не встиг довести до логічного завершення справу цілковитого визволення Північного Китаю від усіх іноземних династій [цз. 97], після чого уже в часи його наступника Фен Хуна [430-436] північнояньське повстання етнічних ханьців за звільнення батьківщини було придушено сяньбійськими карателями Північної Вей;

- ще один китайський борець проти засилля інородців в політичному житті Північного Китаю Лі Гао (351-417), який організував осередок сепаратного китайського державотворення на віддалених північно-західних околицях країни зі столицею у знаменитому Дуньхуані, оформивши його як династію Західна Лян (400-421) [цз. 99] – означена держава героїчно загинула

уже після смерті Лі Гао в боях з хуннами династії Північна Лян (397-439), фундатором якої став глава хуннського племені Цзюцюй – Цзюцюй Менсюнь (368-433) [цз. 99]. Означена династія стала останнім політичним утворенням хуннів і як політична інституція була ліквідована військами сяньбійської династії Північна Вей (439 р.), після чого залишки вигнаного з Китаю хуннського етносу осіли в межах Турфанської оази і були донищені в 460 р. войовничими степняками-жужанями;

- бунтівливий цзіньський генерал Чжан Ши (271-320), який відчувши слабкість владного режиму Цзінів після втрати останніми Північного Китаю, спробував сам захопити престол, навіть придумав для династії, яку збирався започаткувати, назву (Лян), але в 320 р. був убитий власними поплічниками по заколоту [цз. 99];

- честолюбний воєначальник китайської східноцзіньської імперії Хуань Сюань (369-404), який посварившись з владою повстав проти Цзінів і спробував у 403 р. захопити престол та оголосити на півдні країни нову китайську династію Чу з собою на чолі, але був за рік розгромлений і убитий каральними арміями цзіньського полководця Лю Юя (363-422) [цз. 97] – того самого, який уже 420 р. таки скинув з престолу династію Цзінь і сам став імператором-фундатором нової південнокитайської династії Сун (402-479), про що повідомляє життєпис уже самого Лю Юя, також представлений в межах 97-ї глави *Веньшу* [цз. 97];

- колишній сунський генерал Сяо Даочен (427-482), який уже в 479 р. своєю чергою скинув з престолу династію Сун і, захопивши південнокитайський престол, започаткував в такий спосіб нову місцеву китайську династію Південна Ци (479-502) [цз. 98];

- за яким йшов могильщик тепер уже південноциньської державності фанатичний прихильник ортодоксального буддизму Сяо Янь (464-549), який утвердив на руїнах Південної Ци власну династію Лян (502-557);

- фундатор єдиної на південному заході Китаю сяньбійської держави Цифу Гожень (?-388), який оформив її під династійним брендом Західна Цинь (385-431) [цз. 99], – означена держава після півстолітнього самостійного політичного розвитку була ліквідована хуннами, що діяли в регіоні під найменуванням династії Ся (407-431);

- та вождь сяньбійського племені Туфа, започатковувач ще одної сяньбійської держави в межах південних областей Північного Китаю Туфа Угу (?-399), до складу якої він після ряду вдалив набігів на сусідів приєднав володіння

кількох інших сяньбійських племен (зокрема Іфу і Чжецзюе) і яку оформив юридично під найменуванням Південна Лян (397-414) [цз. 99] – щоправда, невдовзі після смерті свого засновника означена династія також була знищена арміями згаданих вище Західних Цинів.

Сувої 100-103 описують історію й буття сусідніх з Китаєм держав і народів (корейські держави Когурьо й Пекче, степові народи тогочасної Маньчжурії – маньчжуромовних мохе, монголомовних шивей, татарів, киданів, дулу та урянхаїв, каганату жужанів, тибетомовних прототангутів ді, центральноазійські держави Того, Гаочан, Шаньшань, Хотан, Турфан-Гуши, Карашар і Куча, тюркомовних номадів теле, усунь і юебань тощо), а також кількох доволі віддалених від «Серединної країни» земель – Парфії Аршакідів, іраномовних юечжів Бактрії, Римської імперії Дацинь. Останній 104-й сувій розділу «Життєписів» Вей Шоу без зайвої скромності присвятив власній генеалогії і автобіографії.

Фіналізує *Вейшу* збірка трактатів *Чжи* (志) у складі ще одної оформленої окремим сувоєм, хоча й непронумерованої розділової передмови, за якою йшли двадцять *цзюанів* з доволі заплутаною нумерацією, присвячених астрономії і календарю (чотири трактати – цз. 105), географії і мандрівкам (п'ять трактатів – цз. 106, 112), системі законів і покарань (три трактати – цз. 107, 111), обрядам і церемоніям (чотири глави – цз. 108), а ще музиці [цз. 109], торгівлі [цз. 110], чиновницьким рангам та ієрархії державних службовців [цз. 113] тощо. Завершується *Вейшу* специфічною післямовою (без нумерації), в якій поданий дуже стислий аносований огляд усіх сувоїв означеної «династійної історії».

Таким чином, результати представленого дослідження дають підстави стверджувати, що епоха раннього середньовіччя стала важливим, своєрідним і багато в чому переломним етапом в розвитку китайської історіографічної традиції. Формально за своїми структурно-текстовими параметрами створені в означену епоху *чженши* («Книга [історії династії] Сун» *Суншу*, «Книга [історії династії] Південна Ци» *Нань Цишу* і «Книга [історії] Вей» *Вейшу*) не виходили за межі розробленого у ханьську епоху канону «династійних історій» як творів аннало-біографічного жанру з елементами оглядового країнознавчого, краєзнавчо-етнографічного та культурно-господарського опису. Більше того, усі вони писалися уже після краху династій, історії яких були присвячені, що давало їхнім авторам певну свободу в оцінках подій і особистостей, про які йшлося в означених

чженши. Створювалися ці «династійні історії» за наказами верховної влади, що гарантувало придворним авторам-науковцям широкий доступ до будь-яких архівних матеріалів і стало запорукою високого рівня інформаційної достовірності наведених у них фактів політико-династійного, воєнного, господарського чи культурного характеру. Колосальним за обсягом і багато в чому донині мало задіяним в роботах європейських синологів залишається компендіум зафіксованої у трьох зазначених *чженши* ранньосередньовічної китайської біографістики, що складається з понад восьмисот життєписів і введення якого до активного наукового обігу вітчизняної китаїстики спроможне якісно збагатити, уточнити, а частково й скорегувати наші уявлення про сутність та особливості розвитку китайської цивілізації протягом IV-VI ст. Водночас, при всій відданості традиціям структурної архітекτονіки, не можна не відзначити якісну концептуально-методологічну новацію, що проявилася при написанні найбільшої із трьох зазначених *чженши* – «Книги [історії] Вей» (*Вейшу*), головним автором-кодифікатором якої став один із найвидатніших китайських істориків доби раннього середньовіччя Вей Шоу (506-572). Створена ним «династійна історія» стала не просто черговою офіційною версією минулого, але символізувала собою перший в китайській історіографії приклад відходу від однозначно китаєцентричного погляду на світовий історичний процес, який передбачав, що його сутнісною складовою має виступати лише історія власне китайських держав і династій, в той час як будь-які племенні, кланові чи навіть політичні утворення інших народів апріорі не є і не можуть бути суб'єктами історії та повинні згадуватися у «династійних історіях» лише у відповідних країнознавчих главах, що традиційно включалися до біографічних розділів «Життєписів». Та попри той факт, що обидві описані у *Вейшу* династії (Північна Вей і Східна Вей) були за етнічним походженням не китайськими, а сяньбійськими, територіальне поширення підконтрольних їм імперій на корінні китайські землі долини р. Хуанхе, чинник постійно зростаючої китаїзації вейських етнодемографічних, державних і культурно-господарських інституцій, а також той факт, що у своїй офіційній титулатурі вейські правителі затвердили за собою власне китайський імператорський статус «синів неба», підштовхнули Вей Шоу до кардинального перегляду застарілих геостратегічних амбіцій китайської історіографії. Саме тому він наважився з подачі свого покровителя північноциського імпера-

тора Гао Яна на небачений в минулому прецедент – присвятити історії формально «варварської» династії Вей окрему *чженши*. Звичайно, така методологічна новація зустріла неоднозначну оцінку інших китайських вчених, частина яких, залишаючись на категорично китаєцентристських позиціях, так і не визнали *Вейшу* легітимною «династійною історією» і навіть надали їй неофіційне образливе прізвисько «Мерзотної книги» (що також озвучувалося китайською мовою як *Вейшу*, проте позначалося на письмі іншими ієрогліфами). Лише з часом започаткована *Вейшу* концептуальна новація отримала таки офіційне визнання у традиції класичного китайського історіописання, своєрідним підтвердженням чого стала поява в II тис. н.е. кількох аналогічних по суті *чженши*, присвячених імперській історії інших «варварських» династій (зокрема, киданьської Ляо, чжурчженьської Цзінь, монгольської Юань та маньчжурської Цин), яким випало (кожній у свій час) володарювати на значних теренах Китаю протягом достатньо тривалих історичних періоді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Berkowitz Alan J. Patterns of Disengagement: The Practice and Portrayal of Reclusion in Early Medieval China. Stanford (CA): Stanford University Press, 2000. 300 p.
2. The Cambridge History of Chinese Literature / Vol. I: To 1375 / Ed. by Kang-i Sun Chang and Stephen Owen. New York: Cambridge University Press, 2010. 713 p.
3. 魏書. 北京: 中華書局, 1974. 共3115頁 [Вейшу: Книга Вей. Пекін: Чжунхуа шуцзюй, 1974. 3115 с.].
4. 刘春升, 王雅轩, 廖德清. 二十六史述略. 沈阳: 辽宁大学出版社, 1986. 共470頁 [Лю Чуньшен, Ван Ясюань, Ляо Децин. Стислі розповіді про 26 історій. Шеньян: Ляонін дасюе чубаньше, 1986. 470 с.].
5. 遼史. 北京: 中華書局, 1974. 共1588頁 [Ляоши: Історія Ляо. Пекін: Чжунхуа шуцзюй, 1974. 1588 с.].
6. 南齊書. 北京: 中華書局, 1972. 共1056頁 [Нань Цишу: Книга Південної Ци. Пекін: Чжунхуа шуцзюй, 1972. 1056 с.].
7. 新元史. 臺北: 成文出版社, 1971. 共2316頁 [Сінь Юаньши: Нова історія Юань. Тайбей: Ченвень чубаньше, 1971. 2316 с.].
8. 宋書. 北京: 中華書局, 1974. 共2502頁 [Суншу: Книга Сун. Пекін: Чжунхуа шуцзюй, 1974. 2502 с.].
9. 胡哲敷. 史學概論. 上海: 中華書局, 1935. 共166頁 [Ху Чжефу. Критичні роздуми про історичну науку. Шанхай: Чжунхуа шуцзюй, 1935. 166 с.].
10. 金史. 上海: 汉语大词典出版社, 2004. 共2273頁 [Цзіньши: Історія Цзінь. Шанхай: Ханьюй дацидьянь чубаньше, 2004. 2273 с.].
11. 家雄卫. 影響中國的100本書. 台北: 太雅出版有限公司, 1994. 共522頁 [Цзя Сюнвей. Відображення [історії] Китаю у ста книгах. Тайбей: Тайя чубаньюсянь гунси 1994. 522 с.].
12. 清史稿. 北京: 中華書局, 1976-1977. 共14963頁 [Циншигао: Чернетка історії Цин. Пекін: Чжунхуа шуцзюй, 1976-1977. 14963 с.].
13. 瞿林東. 中國史學史綱. 臺北: 五南圖書出版公司, 2002. 共833頁 [Цюй Ліньдун. Основи вивчення історії Китаю. Тайбей: Унань тушу чубань гунси. 833 с.].
14. 元史. 北京: 中華書局, 1976. 共4678頁. [Юаньши: Історія Юань. Пекін: Чжунхуа шуцзюй, 1976. 4678 с.].
15. 杨翼骥. 中国史学史资料编年. 天津: 南开大学出版社, 1987. 第一册. 共257頁 [Ян Ісян. Порічний перелік подій з історії Китаю. Тяньцзінь: Нанькай дасюе чубаньше, 1987. Т. 1. 257 с.].

СТАВЛЕННЯ КОРОЛІВСТВА САУДІВСЬКА АРАВІЯ ДО ЯДЕРНОЇ ПРОГРАМИ ІСЛАМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ІРАН

Проблема безпеки регіону Близького Сходу знаходиться у центрі уваги світової спільноти і належить до найгостріших міжнародних проблем, дослідження якої викликає значний інтерес. На початку XXI ст. країни окресленого регіону почали відігравати значно більшу роль на міжнародній арені і це пов'язане не лише з їх роллю у нафтогазовій сфері.

Арабський світ намагається стати активним гравцем світової політики, залишивши роль спостерігача у минулому. Процес цей очолило Королівство Саудівська Аравія (КСА), яке стало фактичним лідером арабських держав. Однак на Близькому Сході є ще одна потужна держава – Ісламська Республіка Іран (ІРІ), яка теж претендує на роль лідера в регіоні та мусульманському світі. Політичне та економічне суперництво між двома країнами доповнюється суперечностями релігійної та цивілізаційної ідентичності (КСА сповідує іслам сунітського напрямку, ІРІ – іслам шіїтського напрямку).

Однією з причин, яка ще більше ускладнила відносини між двома державами стала іранська ядерна програма (ІЯП).

У вітчизняній історіографії дослідження історії та сучасного розвитку регіону Близького Сходу представлені широкою палітрою наукових праць. Серед цього наукового доробку проблематиці вивчення країн Перської затоки присвячені роботи таких українських сходознавців, як О. Воловича, С. Гуцало, Ж. Ігошиної, О. Кошпель, В. Нагайчука, Б. Параконського, Н. Пророченко, Ю. Скорохода, Н. Слободян, І. Слісаренка, В. Шведа та ін. Окрема увага науковців звернена на різні аспекти міждержавних взаємин між КСА та ІРІ, однак потребує більш глибокого розгляду питання щодо розвитку ядерних технологій в регіоні Перської затоки, що і зумовило вибір авторкою теми даного дослідження.

Метою статті є спроба простежити розвиток іранської ядерної програми, показати відношення Королівства Саудівська Аравія до цього процесу, звернути увагу на вплив США у регіоні Перської затоки.

Початок ІЯП пов'язують з іменем іранського шаха Мухамеда Рези Пехлеві. Ще в середині 50-х рр. XX ст. був створений Атомний центр Тегеран-

ського університету. Розробки у сфері атомної енергетики мали проводитися за допомогою США, з якими Іран у 1957 р. підписав Угоду про мирне використання ядерної енергії. Згідно з цим договором США зобов'язувалися постачати в Іран ядерні установки та підготувати спеціалістів. 1974 р. була створена «Організація з атомної енергії Ірану», яка розробила план будівництва двох десятків енергоблоків. Програма була погоджена на державному рівні, а також знайшла підтримку в іноземних партнерів, зокрема США, Франції та ФРН [1].

Однак відразу після перемоги Ісламської революції 1979 р. нове керівництво Ірану практично зупинило реалізацію ядерної програми, що призвело до від'їзду з країни більшості фахівців з ядерних технологій.

Згодом іранська влада переглянула свою політику щодо ядерної галузі. Це було спричинене ірано-іракською війною, яка тривала майже десятиліття, розробкою ядерної програми Ізраїля, поразкою Іраку внаслідок операції «Буря в пустелі», ядерними випробуваннями, проведеними Індією і Пакистаном в 1998 р.

З 90-х рр. XX ст. бере початок новий етап ІЯП. У вересні 1992 р. між Іраном і КНР був підписаний протокол про співробітництво у сфері атомної енергетики. Одночасно Іран вів переговори про закупівлю технологій зі збагачення урану з компаніями Швейцарії та ФРН. Іранські фізики підвищували кваліфікацію в дослідницьких центрах у Нідерландах [1].

Новий поштовх ІЯП отримала після налагодження двостороннього співробітництва з Російською Федерацією. Активно двостороння співпраця велася у 1990-х рр. Перший атомний реактор, Бушер I, був побудований при підтримці російської компанії «Росатом» і відкритий 2011 р.

За часів президентства М. Ахмедінеджада (2005-2013 рр.) прискорився розвиток ядерної програми Ірану. Більше того ефективність в її реалізації засвідчила про потенційні можливості в отриманні достатньої кількості збагаченого урану для виготовлення ядерної зброї. Це викликало невдоволення світової спільноти, особливо США та Ізраїля.

У 2006 р. Рада директорів МАГАТЕ доповіла РБ ООН про невиконання обов'язкових умов

Іраном. Як наслідок РБ ООН ухвалила Резолюцію №1737, згідно якої було заборонено ввозити до ІРІ ядерні технології і матеріали, а також заморожено рахунки основних компаній та осіб, пов'язаних з ядерною програмою (упродовж 2006-2010 рр. РБ ООН прийняла більше 5 резолюцій). ІРІ Резолюцію не визнала.

Варто зазначити, що всі спроби міжнародного співтовариства вирішити виниклу кризу шляхом двосторонніх переговорів упродовж першого десятиліття XXI ст. залишалися марними.

За даними Міжнародного валютного фонду під дією введених відносно Тегерана односторонніх фінансово-економічних санкцій в 2013 рр. індекс зростання споживчих цін склав 35%. Приблизно 60% населення Ірану живе за межею бідності, зберігається значна соціальне розшарування. З березня 2012 по березень 2013 рр. інфляція в країні склала 30,5%. За цей же період більше 6 тис. виробничих підприємств (приблизно 67% від загальної кількості) були доведені до межі банкрутства. Ситуація ускладнилася тим, що обсяг нафтовидобутку в Ірані істотно скоротився. В цілому через нафтові санкції країна щорічно не отримувала від 35 до 50 млрд дол. США. Імпорт західного обладнання для нафтогазової промисловості по офіційних каналах був припинений. Іран виявився відрізаний від міжнародної банківської системи SWIFT. Враховуючи всі ці реалії керівництво ІРІ зрозуміло, що соціально-економічна ситуація в країні з продовженням санкцій може поставити питання про існування режиму [2, 14-16].

Саме тому головна мета переговорів Ірану з групою країн 5+1 (постійні члени РБ ООН – Великобританія, Китай, Росія, США, Франція, а також Німеччина) – це виведення країни з-під санкцій і повернення «іранського ядерного дось» з РБ ООН в МАГАТЕ для переведення контрольних заходів агентства в звичайний робочий режим [2, 16].

У передвибірчій кампанії в 2013 р. президент Ірану Х. Рухані підкреслив, що його найважливішим пріоритетом є припинення ізоляції країни та активізація міжнародного, в першу чергу фінансового та економічного співробітництва, і відповідно перегляд ядерної програми Ірану.

Королівство Саудівська Аравія є найбільшим світовим експортером нафти, однією з найвпливовіших держав Близького Сходу і всього мусульманського світу, єдиною арабською країною, що має членство у Великій двадцятці. Королівство є учасником Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). Саудівська Аравія неодноразово виступала за недопущення гонки ядерних озброєнь в регі-

оні і створення на Близькому Сході зони, вільної від ядерної зброї. В цьому контексті Королівство постійно заявляє про свою підтримку групи держав 5+1 із врегулювання даного питання мирним шляхом за допомогою переговорів та закликає Іран усунути міжнародні та регіональні сумніви щодо його ядерної програми, особливо коли міжнародне право забезпечує всім державам право на використання ядерної енергії в мирних цілях у відповідності із критеріями та процедурами МАГАТЕ та під його егідою (з МАГАТЕ Саудівська Аравія підписало всеохоплюючу угоду 2005 р.) [3].

В останні роки активізація переговорів Заходу та Ірану щодо обмеження ІЯП, як наслідок, зняття санкцій з ІРІ викликало значне занепокоєння в КСА. Так, в березні 2015 р. саудівська сторона підкреслила, що угода з ядерної програми Ірану може спонукати інші держави регіону виробляти ядерне паливо, а під час переговорів шестірки з Іраном заявила, про те, щоб не стало результатом цих переговорів, але КСА буде прагнути того ж [4].

13-14 травня 2015 р. в Кемп-Девіді відбувся саміт за участю представників США та країн Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (КСА, Бахрейн, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман). Президент США Барак Обама намагався переконати партнерів із РСАДПЗ в тому, що угода з Іраном не створює загрозу для їх інтересів, тим самим укріпити двосторонні відносини, які охололи внаслідок підготовки до підписання цієї угоди.

Варто зазначити, що КСА і США є стратегічними партнерами, також США вважається гарантом безпеки Саудівської Аравії. Однак Королівство намагається забезпечити оборону держави і власними силами, зокрема десятиліттями витрачає мільярди доларів США на закупівлю американського озброєння (КСА є другим у світі імпортером зброї). США поставляють зброю за своїми дуже жорсткими законами, не дозволяючи на місці виробляти окремі запчастини, а зобов'язуючи закуповувати їх. В той самий час США були залежними від енергоресурсів Саудівської Аравії (на сучасному етапі США зуміли диверсифікувати поставки вуглеводнів майже з 20 країн світу). Важливим є факт того, що у Вашингтоні добре розуміють, що без партнерства і підтримки Саудівської Аравії неможливо забезпечити стабільність у регіоні – від Ємену до Сирії, від Іраку до Лівану.

З точки зору Барака Обама, дипломатична угода з Іраном про обмеження його ядерної програми дає унікальний шанс зупинити ескалацію конфлікту в регіоні. Президент США

також запевнив, що ядерна угода з Іраном, яку як і раніше прагнуть укласти США, не становитиме для країн затоки ніякої загрози і не внесе додаткової дестабілізації, не змінить ставлення США до країн РСАДПЗ. Однак з точки зору саудівського уряду пом'якшення санкцій у пропонуваній угоді надасть Ірану мільярди доларів для того, щоб провокувати нестабільність в регіоні, Іран зможе розширити свій вплив в Сирії, Ємені, Лівані. Також ці угоди не стримують цю країну від створення ядерної зброї [5; 6].

Все ж таки Аравійські монархії погодилися прийняти очікувану угоду. В обмін вони отримали від США домовленість про необхідність практичних кроків із розбудови систем захисту від нападу балістичних ракет, проведення низки військових навчань, створення спеціального центру продажу американського озброєння для країн-членів РСАДПЗ, допомогу у підготовці спецназу і прикордонних військ.

США і країни РСАДПЗ також обговорили можливість співпраці в питаннях ПРО. Барак Обама закликав його членів подолати внутрішні розбіжності, щоб за допомогою США створити єдиний щит ПРО, що включає не лише ЗРК, а й системи раннього попередження про ракетний напад. Таку ініціативу запропонував ще в 2013 р. Ч. Хейгел (міністр оборони США 2013-2015 рр.) [7, 23; 8].

Проте слід зауважити, що збільшення військових поставок і подальше поглиблення співробітництва з арабськими союзниками в області ПРО може наштовхнутися на опір частини конгресменів, проізраїльського лобі в парламенті та Держави Ізраїль. Наразі конкретних політичних домовленостей між США і арабськими державами щодо цього питання не досягнуто [7, 23].

14 липня 2015 р. у Відні завершилися переговори між Іраном і групою країн 5+1. Підсумком переговорів стало укладення всеосяжної угоди – Всеохоплюючого спільного плану дій, якою передбачено поступове зняття Заходом економічних та фінансових санкцій з ІРІ в обмін на відмову Тегерана від використання своєї ядерної програми у військових цілях.

Також одним з головних завдань угоди має стати запобігання новій гонки озброєнь і стимулювання арабських країн, передусім Саудівської Аравії, її союзників, та Іран шукати шляхи нормалізації відносин у вузлових конфліктних точках цього регіону (Ємен, Ірак, Сирія, Ліван). За баченням Заходу угода спрямована на те, щоб підштовхнути Іран та арабські країни до проведення глибоких внутрішніх перетворень [9].

Однак Саудівська Аравія зазначила, що після підписання угоди загроза для Близькос-

хідного регіону стало більше. Незадоволення КСА посилюється після розгрому дипломатичної місії Саудівської Аравії в Ірані на початку січня 2016 р. і, як наслідок, оголошення зі сторони КСА про розрив дипломатичних відносин з Іраном (цим подіям передувала страта Королівством шіїтського священнослужителя шейха Німра аль-Німра), а також у зв'язку зі зняттям США і Євросоюзом 16 січня 2016 р. санкцій проти Тегерана, який відразу ж пообіцяв постачати на світовий ринок значні запаси сирої нафти, тим самим відновивши статус основного конкурента КСА. Зняття санкцій також дозволило Ірану отримати доступ до 50 мільярдів доларів, які були заморожені на його рахунках і закуповувати обладнання та технології, доступ до яких йому був обмежений.

10 березня 2016 р., даючи інтерв'ю американському виданню «The Atlantic» Барак Обама висловив думку про те, що війни на Близькому Сході не закінчаться до тих пір, доки Саудівська Аравія і Іран не стануть на шлях «сусідства» і не досягнуть «холодного миру» [10]. Також президент США зазначив, що він вважає невирішеність багатьох внутрішніх питань в арабському світі більшою небезпекою, ніж Іран для цих країн [9].

21 квітня 2016 р. Барак Обама взяв участь в роботі саміту країн РСАДПЗ в Ер-Ріяді. Не зважаючи на те, що останнім часом відносини США та Саудівської Аравії втратили свою динамічність (не лише через угоду з Іраном, але і різні погляди щодо сценаріїв розвитку в Сирії, Єгипті) Барак Обама зазначив, що США використовуватиме всі елементи їхньої сили, щоб забезпечити їх основні інтереси в Перській затоці, стримувати і протистояти зовнішній агресії проти їх союзників. Також президент США визнав, що його країна має серйозний інтерес, занепокоєння з приводу політики Ірану [11].

Занепокоєння Саудівської Аравії щодо ІЯП цілком логічні, тому що ядерна зброя – це спосіб політичного тиску, набуття сфери впливу в регіоні та світі. На сучасному етапі КСА розпочало розвивати атомну енергетику в мирних цілях. Так, Королівство ставить перед собою завдання диверсифікувати джерела енергії за рахунок використання мирного атома, що викликано модернізацією економіки, збройних сил, інфраструктури, урбанізацією, проблемою забезпечення країни прісною водою.

Важливим етапом в розвитку атомної енергетики стало рішення керівництва КСА створити в 2010 р. Центр досліджень в галузі атомної та відновлюваної енергетики ім. короля Абдалли, який розпочав здійснювати нагляд за всією ядерною діяльністю, включаючи

поводження з відпрацьованим ядерним паливом і став представником країни в МАГАТЕ.

Саудівські вчені спільно із зарубіжними колегами беруть участь в ряді важливих проєктів, пов'язаних з ураном, виробництвом ізотопів, захистом від радіації, обслуговуванням ядерних реакторів. Створення атомної енергетики потребує від Саудівської Аравії залучення іноземної допомоги, зокрема зарубіжних спеціалістів, підготовки національних кадрів за межами країни, закупівлі технологій, обладнання. У травні 2008 р. Саудівська Аравія і США підписали меморандум про взаєморозуміння в галузі використання мирного атома, згідно з яким американська сторона дала свою згоду щодо допомоги КСА в створенні національної атомної енергетики відповідно до вимог МАГАТЕ. Ер-Ріяд зобов'язався використовувати тільки офіційні міжнародні ринки ядерного палива і заявив, що не буде прагнути до придбання технологій, пов'язаних з виробництвом ядерної зброї [12, 19-21].

У 2015 р. Саудівська Аравія підписала угоду про ядерну співпрацю з Південною Кореєю, яка передбачає вивчення можливості будівництва двох ядерних реакторів в Королівстві. Ер-Ріяд також підписав угоди з ядерної співпраці з Китаєм, Францією та Аргентиною і має намір побудувати 16 атомних реакторів упродовж найближчих 20-ти років [4].

На будівництво енергоблоків спочатку виділено близько 100 млрд дол. США, а всього на реалізацію програми ядерної енергетики КСА потрібно до 300 млрд. Перші два енергоблоки заплановано побудувати до 2025 р. У разі реалізації цієї програми виробництво електроенергії дозволить задовольняти до 20% національних потреб і продавати надлишки електроенергії в сусідні країни [12, 19-21].

Існують гіпотези щодо реакції Саудівської Аравії у випадку приєднання Ірану до ядерного клубу. Королівство може відповісти закупівлею ядерних технологій в Пакистану, з яким підтримує тісні відносини, або активізує розробку відповідної системи оборони, цивільних ядерних потенціалів, та прагнутиме гарантій ядерної безпеки у Пакистану та США [13, 12-13].

Таким чином Близький Схід – один з найважливіших геополітичних центрів світу, де гонка ядерних озброєнь абсолютно не вигідна регіону, адже призведе до ще більшої ескалації напруження.

КСА, як і решта неядерних арабських держав, хвилює розвиток ІЯП.

Можливість набуття Іраном статусу ядерної держави в контексті існуючих протиріч між країнами і на фоні ускладнених відносин

між сунітами та шиїтами могло б мати непередбачувані наслідки. Навіть підписання угоди в Відні в липні 2015 р. щодо обмеження ІЯП Саудівська Аравія не вважає гарантією унеможливлення розробки ядерної зброї Іраном.

Знайдення оптимальної моделі політичного та економічного співробітництва між двома державами дало б можливість вирішити значну кількість проблем і зменшити рівень конфліктності у регіоні Близького Сходу. Проте враховуючи, що КСА та ІРІ претендують на роль регіонального лідера в ісламському світі, маючи при цьому потужний потенціал – значні запаси вуглеводнів, валютних резервів, військової сили, суперництво за гегемонію в регіоні, швидше за все, триватиме. На розвиток подій у Перській затоці мають вплив також і США, які враховують передусім свої стратегічні інтереси, володіючи при цьому дієвими механізмами та інструментами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Алієв М.М. Ядерні програми Ірану та Ізраїлю в контексті близькосхідного протистояння [Електронний ресурс] / М.М. Алієв. – Режим доступу: <http://www.kyuu.edu.ua/vmv/v/10/03.htm>
2. Современные российско-иранские отношения: вызовы и возможности: рабочая тетр. / Белобров Ю.Я. и др. ; гл. ред. И.С. Иванов) ; [Российский совет по междунар. делам]. – М.: Спецкнига, 2014. – 72 с.
3. Саудівська Аравія відкриває Україну [Електронний ресурс] // День. – Режим доступу:
4. <http://day.kyiv.ua/uk/article/den-planeti/saudivska-araviya-vidkrivaie-ukrayinu>
5. Саудівська Аравія: угода з Іраном спровокує гонку ядерних озброєнь [Електронний ресурс] // ВВС Україна. – Режим доступу:
6. http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/03/150316_saudi_iran_nuclear_hk
7. Михин В. Регион Персидского залива, возможно, на пороге глобальных перемен [Електронний ресурс] / Р. Михин // Новое Восточное Обозрение. – Режим доступу: <http://ru.journalneo.org/2015/05/23/region-persidskogo-zaliva-vozmozhno-na-poroge-global-ny-h-peremen/>
8. Obama expected to push for Gulf missile defense at U.S. summit [Електронний ресурс] // REUTERS. – Режим доступу: <http://www.reuters.com/article/us-usa-gulf-iran-idUSKBN0NR09M20150506>
9. Коньшев В.Н., Сергунин А.А. США и создание систем ПРО на Ближнем и Среднем Востоке / В.Н. Коньшев, А.А. Сергунин // АЗИЯ И АФРИКА сегодня. – 2015. – №11. – С. 18-24.
10. У Перській затоці з допомогою США створять регіональну систему ПРО [Електронний ресурс] // РБК-УКРАЇНА. – Режим доступу:
11. <https://www.rbc.ua/ukr/news/persidskom-zalive-pomoshchyu-ssha-sozdadut-1431649235.html>

12. Швед В. В Ірані США та їхні союзники переграли Росію [Електронний ресурс] / В. Швед // УКРІНФОРМ. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1864896vyacheslav_shved_v_irani_ssha_ta_ihni_soyuzniki_peregrali_rosiyu_2075400.html

13. Saudi Arabia, Iran must shape 'cold peace,' Obama says [Електронний ресурс] // REUTERS. – Режим доступу: <http://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-obama-idUSKCN0WC23A>

14. Obama reaffirms U.S. to deter aggression against Gulf Arabs [Електронний ресурс] //

REUTERS. – Режим доступу: <http://www.reuters.com/article/us-usa-gulf-obama-summit-idUSKCN0XI0UB>

15. Иванов С. Ядерная программа Саудовской Аравии / С. Иванов // Зарубежное военное обозрение. – 2014. – №3. – С.19-21.

16. Магеррамова Ю.А. Засоби досягнення КСА та ІРІ регіонального лідерства / Ю.А. Магеррамова // Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». Електронне видання ІМВ Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2015. – №7. – С. 71-89. – Режим доступу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/viewFile/2566/2275

Iana Kroshka,

*PhD Candidate, Shanghai Jiao Tong University
Supervisor Professor Gu Jianguang*

U.S. ENERGY INDEPENDENCE: REALITIES AND PROSPECTS

Introduction. The 1973 oil embargo exposed the reality that the U.S. was heavily dependent on imported oil. The crisis in the country started when the Arab members of OPEC banned oil exports to the U.S. and introduced cuts in oil production. The consequences of the embargo were significant: disrupted oil supply¹ and oil prices that increased fourfold² along with high inflation rates and devaluated American dollar led to several years of severe economic stagnation in the U.S.³

That energy crisis brought significant structural changes to energy policy approach in the U.S. Believing that it would be a permanent scarcity of supply, the U.S. government decided to focus on larger expansion of domestic oil production thus bringing a new key goal of ceasing oil imports.⁴

Such move was strongly encouraged by President Richard Nixon who was the first to launch a campaign called «Project Independence», aiming to make the U.S. completely energy self-sufficient [1]. Since then, this initiative became a national goal and a centerpiece of energy security policy in

the U.S. Moreover, decades of social and political conflicts and other instabilities in the regions the U.S. relies upon for energy has only accelerated numerous discussions about how the country should act to free itself from energy imports.

Energy independence stays an important element of political discourse on energy matters in the U.S. Many argue that if the U.S. were capable of fully satisfying its energy demand with domestic production, or at least in partnership with neighboring countries only,⁵ it could strengthen the economy, generate more jobs, improve national security and reduce exposure to many international geopolitical and economic threats.⁶ Others claim that in this case, the U.S. will no longer be affected by the volatility of oil prices or supply disruptions, instead will have less security obligations in the Middle East, and will significantly reduce its trade deficit as currently imported energy resources will be replaced by those produced inside the U.S.⁷ The objective of this article is to provide a rigorous, comprehensive review of the U.S. energy policy and examine the feasibility of energy independence for the U.S., as well as the conditions and requisite shifts

⁵ The related concept of North American energy independence.

⁶ See, for example, The State of American Energy Report, The American Petroleum Institute, 2017; Rosenberg, E., «The Geopolitical Potential of the U.S. Energy Boom, Congressional Testimony before the House Committee on Foreign Affairs,» March, 2014; Porter M. E, Gee D. S., & Pope G. J., America's Unconventional Energy Opportunity, BCG and Harvard Business School, June, 2015.

⁷ See, for example, Deni, J. R., & Karen Smith Stegen, K., Transatlantic Energy Relations: Convergence or Divergence, Routledge, 2016.

¹ Daily shipments of oil from the Middle East dropped from 1.2 million barrels to 19,000 barrels. «The Miracle of American Oil: Drilling Our Way to Freedom from Foreign Oil,» Public Relations Society of America, January, 2014, p.2.

² Oil prices quadrupled, from USD 3 to USD 12 per barrel. «Spot Prices (Crude Oil in Dollars per Barrel),» Petroleum and Other Liquids, U.S. EIA, April, 2016, p.1.

³ More in Kozmetsky, G., & Yue, P., The Economic Transformation of the United States, 1950-2000: Focusing on the Technological Revolution, the Service Sector Expansion, and the Cultural, Ideological, and Demographic Changes, Purdue University Press, 2005.

⁴ Interestingly, that since then, crisis mentality thinking has entered the realm of energy policy in the U.S.

that are needed to attain it. Furthermore, the article also offers possible alternative in the development of energy policy in the U.S. if the goal of energy independence proves out of reach. To limit a scope, the focus is given to oil because this resource make up the vast majority of energy imports in the U.S.

U.S. energy sector outlook. The U.S. is one of the world's largest producers of oil and natural gas [2], and second largest energy consumer after China, using up about 17 percent of the world's energy output compared to China's 23.3 percent share [3]. The U.S. energy consumption per capita has been declining significantly during the period of 2010-2012, and remained almost at the same level during the period of 2012-2014 due to lingering effects of the 2008 economic recession and gradual increases in energy efficiency [4]. Moreover, the growing sectors of the U.S. economy are lighter consumers of energy comparing to those which they are replacing, leading to declining energy intensity.¹ However, despite that, total primary energy consumption per capita in the U.S. remains one of the highest in the world:

1 It is a measure of energy efficiency that indicates a unit of energy consumption per dollar of GDP.

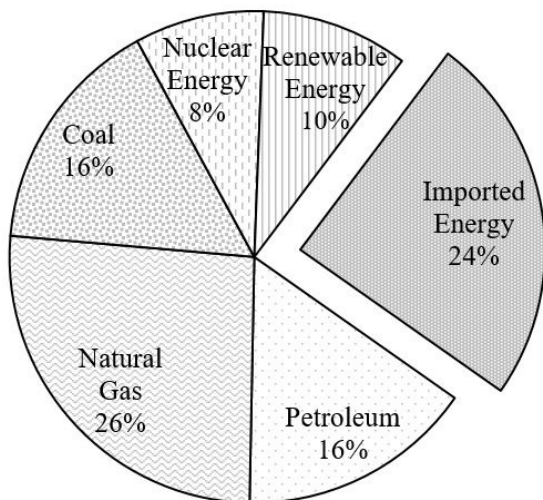
in 2013, it accounted for 308.4 million Btu² [5]. To compare, China accounted for 76 million Btu per person during the same year. Among the factors determining such disparity in per capita energy consumption are income and wealth, abundance of resources, energy prices, physical house size, appliance standards and others.

The energy consumed in the U.S. comes from five primary sources: oil, natural gas, coal, nuclear power and renewable energy³. In 2015, total U.S. energy production reached 88.024 quadrillion Btu, meeting about 90 percent of total U.S. energy demand of 97.344 quadrillion Btu (Figure 1) [6]. To compare, in 2005, domestic energy production in the U.S. met around 69 percent of total energy demand. Furthermore, fossil fuels (oil, natural gas and coal) have been a leading source of energy in the U.S.: in 2014, their share in the overall U.S. energy supply accounted for 83 percent, and is projected to dominate even in 2040, accounting for around 80 percent of the U.S. overall energy supply [7;8].

2 British thermal unit (Btu) is a measure of heat energy that is used for comparing different types of energy.

3 It includes hydroelectric power, biomass, geothermal power, and solar and wind energy.

U.S. Primary Energy Consumption, 2015

U.S. Primary Energy Imports by Source, 2015

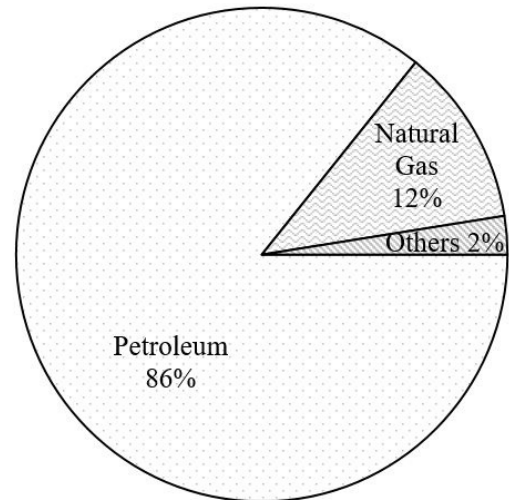

Figure 1. U.S. Primary Energy Consumption and Primary Energy Imports by Source, 2015

Source: *Monthly Energy Review*, U.S. EIA, December, 2016, p.7; 10.

Energy from the above mentioned five primary sources is consumed by four primary sectors of the U.S. economy: residential (21.5 trillion Btu), commercial (18.2 trillion Btu), transportation (27.1 trillion Btu) and industrial (31.5 trillion Btu) [9]. For the past few decades, due to increasing energy efficiency, average energy use per household has remained almost unchanged. However, due to lower

natural gas and oil prices, the transportation and industrial sectors account for most of the growth in energy use. And while the industrial sector relies more on natural gas, oil stays the dominating energy source in the transportation sector (Figure 2).

The largest share among primary energy resources consumed in the U.S. belongs to crude oil: in 2015, it accounted for 37 percent of total energy

consumed in the country [10]. But the U.S. cannot meet its oil demand exclusively through domestic production: in 2015, the country consumed 19.4 million barrels of crude oil daily while producing 12.7 million barrels per day [11]. Besides, most of oil produced in the U.S. is light sweet crude¹ (WTI, for

¹ Oil density is characterized as light or heavy, while sulfur

example), and many refineries are also designed to process heavier types of oil like those produced in Canada or South America [12]. Therefore, there has been a certain amount of oil that the U.S. has imported from abroad.

content is characterized as sweet or sour.

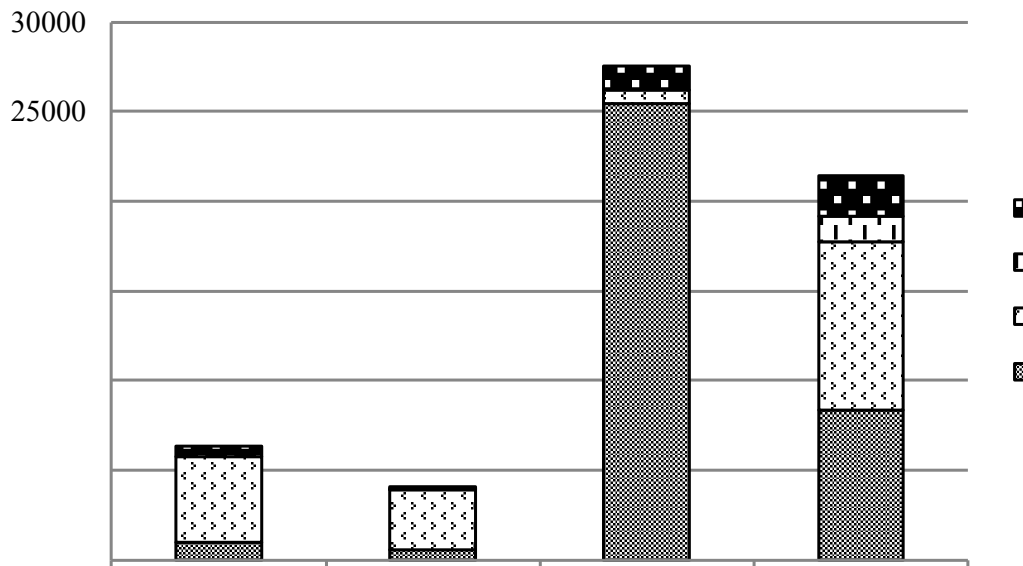

Figure 2. U.S. Primary Energy Consumption by Source and Sector, 2015

Source: *Monthly Energy Review*, U.S. EIA, December, 2016, p.31; 33; 37; 35.

The U.S. oil imports have been declining for several years: about 40 percent of oil consumed in the U.S. was imported in 2012, 35 percent in 2013, and 27 percent in 2014 [13]. The decline in oil imports happened due to the considerable increase in oil production which almost doubled since 2008. The significant growth in the domestic oil (as well as natural gas) output has mainly come from unconventional shale and tight resources, which became available due to high global oil prices and substantial advancements in horizontal drilling and hydraulic fracturing techniques.² The expansion of these new techniques has created in the U.S. a production boom, or so-called «shale revolution». However, vast oil reserves that exist in the U.S. are difficult to extract. Besides, comparing to conventional fields, a lifespan of the shale well is shorter, and resources from shale are costlier to produce which makes them unprofitable in the low oil price environment. Therefore, most of the operative reserves sooner or later enter an irreversible phase of production decline. And it is proved by constant reduction of operating rigs:

² Due to the expansion of those new techniques, oil and natural gas reserves that trapped in dense shale rock formations are extracted more efficiently and economically.

in April 2015, the U.S. had 734 oil rigs, in April 2016 this number reduced to 351 rigs [14]. Hence, the U.S. oil imports started growing again (Figure 3). In conclusion, shale production boom in the U.S. was only able to provide a brief spike in the domestic oil output.

The situation with decreasing domestic oil production becomes even more problematic due to a heavy dependence of the U.S. transportation sector on oil, which is 95 percent powered by petroleum products³ [15]. For example, in 2013, about 70 percent of the U.S. oil supply was used to power various types of transport: over 13 million barrels daily were used for transportation, with cars and light trucks accounting for around 9 million barrels [16]. Furthermore, the EIA estimates that oil consumption in the transportation sector will see little decrease: in 2040, total motor gasoline consumption is only about 1.8 million barrels per day lower than in 2013, and total petroleum consumption is about 0.9 million barrels per day lower than in 2013 [17].

³ Only a small amount of crude oil is directly consumed in the U.S. Nearly all crude oil that is produced in or imported into the U.S. is refined into petroleum products such as gasoline, diesel fuel, heating oil, and jet fuel.

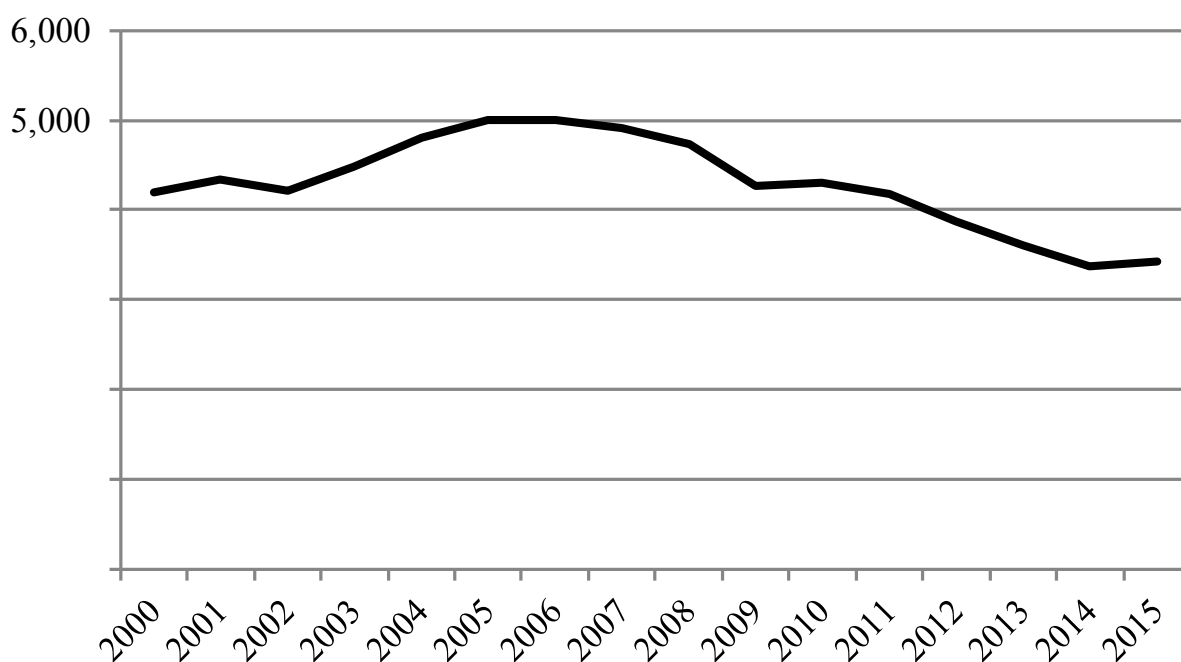

Figure 3. U.S. Total Imports of Crude Oil and Petroleum Products (Million Barrels Annually)

Source: «U.S. Imports of Crude Oil and Petroleum Products,» *Petroleum and Other Liquids*, U.S. EIA, April, 2016, p.1.

There are several factors that contribute to the large dominance of oil: it is a very efficient fuel source in terms of energy output, it is rather cheap to extract, relatively easy to ship overseas and easy to store. But reliance on imported oil has serious implications for national security and a country's economy. Therefore, the percentage of oil imports is often cited as the most significant number when it comes to the U.S. efforts in achieving energy independence.¹ If the U.S. is to reach it, the country must address the issue with its oil imports dependency by reducing or replacing oil consumption (especially in the transportation sector) or finding ways to economically extract and refine oil internally to satisfy domestic demand. And it is not an easy task: the number of the U.S. oil imports fluctuates from year to year, but it did not go below 7 million barrels per day starting from 1994 [18].

Some analysts express optimism regarding the U.S. chances to become energy independent within the coming decade.² Their arguments are based on energy policies regarding the lifting of restrictions

1 See, for example, Zimmerer, K. S., *The New Geographies of Energy: Assessment and Analysis of Critical Landscapes*, Routledge, 2013.

2 See, for example, Kurtzman, J., *Unleashing the Second American Century: Four Forces for Economic Dominance*, Public Affairs, 2014; Hunt, B., Muir, D., & Sommer, M., *The Potential Macroeconomic Impact of the Unconventional Oil and Gas Boom in the United States*, IMF Working Paper WP/15/92, May, 2015.

on oil exports, rising fuel efficiency standards, and expansion of renewable energy. However, the 2014 collapse in oil prices³ exposed the reality that low oil price environment is very challenging to the U.S. producers, because their production and breakeven costs for unconventional plays are comparatively high, averaging at USD 58 per barrel [19]. Such conditions along with growing U.S. population and growing economy make it very unlikely for the U.S. to cease importing oil even in the long term. Besides, the IEA also projects that in all four supply-demand scenarios developed for the U.S. up to 2040,⁴ the country will still need to import oil barring any policy changes that increase domestic production during that time [20]. Therefore, the U.S. should adapt to the changes in global oil market, and concentrate its energy policy on restructuring oil imports rather than focusing on achieving energy independence no matter what.

Restructuring oil imports. Energy independence is understood as a function of the significance of oil consumption in the domestic economy. Every year the U.S. roughly consumes

3 Since mid-2014, the price of oil has dropped about 67 percent, from over USD 115 per barrel in June 2014 to USD 45.26 in November 2016, due to a glut in oil supply and a weak demand.

4 Reference case, Low and High Oil Price case, and High Oil and Gas Resource case.

7 billion barrels of oil: 6.76 billion barrels in 2012, 6.92 billion barrels in 2013, 6.97 billion barrels in 2014, 7.08 billion barrels in 2015 [21]. In 2015, the U.S. imported the total of 3.43 billion barrels of oil and petroleum products¹ [22]. Of these, almost 1 billion came from OPEC states and 129 million came from Russia, the entities the U.S. is primarily wary of relying upon due to significant threats to the country's security of energy supply. It is these energy imports that the following analysis focuses the most.

In 2015, the U.S. imported around 1.64 billion barrels from its closest neighbors Canada and Mexico, which accounts for about 49 percent of the U.S. total oil imports [23]. So, in such case, if Canadian, Mexican and the U.S. production are able to collectively increase by 1.76 billion barrels annually, there is a reasonable chance that North America could become energy self-sufficient² [24]. Such development will bring many benefits for the three countries: exploitation of resources and enhanced energy trade will assist in making energy-intensive economic sectors more competitive, improving energy security and stimulating the countries' economic growth.

Thus, even if the U.S. energy independence proves infeasible, the North American energy independence has a real chance to come into life, and the U.S. would no longer be dependent on energy imports from OPEC states and Russia. And the U.S. oil imports from outside of North America can be reduced by accomplishing the following:

Encouraging the expansion of domestic shale gas and oil production;

- opening onshore and offshore drilling in the Arctic National Wildlife Refuge (ANWR), in the Gulf of Mexico Outer Continental Shelf (OCS), and the OCS of Alaska;
- expanding infrastructure necessary to increase imports from Canada;
- reducing oil consumption in transportation sector.

Each of these points and their contribution to restructuring the U.S. oil imports are analyzed in greater detail below.

The expansion of domestic shale gas and oil production. The EIA indicates that the U.S. natural gas production averaged 78.9 billion cubic feet per day (bcf/d) in 2015: it is an increase of 4.0 bcf/d or 5 percent from 2014, and of 20.2 bcf/d or 25 percent from 2009 [25]. In 2017, forecast production growth increases to 2.1 percent: this

1 Of which just oil accounted for 2.68 billion barrels.

2 More than 70 percent of the Canadian imports of crude oil and refined products come from the U.S. Moreover, Mexico's largest trading partner is the U.S., which is the destination for most of its crude oil exports and the source of most of its refined product imports.

is due to forecasted increase in price, growth in industrial demand, and increase in exports of liquefied natural gas (LNG). With shale boom prompting domestic production growth, the U.S. net imports of natural gas dropped by almost 7 percent in 2014 and reached their lowest since 1994 [26]. Besides, stimulated by growing domestic production, domestic consumption of natural gas also increased, substituting coal in electricity generation. Natural gas is also seen as a reliable backup energy source to support the expansion of renewable energy [27]. In addition, natural gas gradually substitutes oil as a home heating energy source and has a potential to become a widely-used fuel in the transportation sector.

The EIA estimates that as of January 2013, the U.S. had around 2,276 trillion cubic feet (tcf) of technically recoverable resources³ of natural gas [28]. It means that in accordance with the rate of the U.S. natural gas consumption of about 27 tcf per year,⁴ the country has sufficient amount of domestic gas that can last about 84 years. The actual number of years may vary but a large amount of existing reserves as well as cheap extraction costs allow assuming annual production growth, and thus, very competitive domestic natural gas prices. Therefore, the larger expansion of natural gas has a great potential in the U.S.

The situation with shale oil differs as low oil price environment discourages production. As a result, in the long term, the U.S. output level is forecasted to decline: according to the EIA, the production will drop to 8.5 million barrels per day in 2025.⁵ Besides, there is much dispute over how much of oil reserves are proven economically recoverable. However, regardless the decline in the long term, domestic oil production is forecasted to continuously provide oil at sustainable averages. Given that there is no short or even medium-term equally suitable substitute for crude oil used in transportation, it is vital for the U.S. that oil production continues.

Opening more onshore and offshore drilling rigs. The ANWR area is characterized as having the largest onshore and potentially productive geologic basins in the U.S., holding around 8 billion barrels of technically recoverable oil [29]. Although exploration of these fields has been restricted due to the protected status of the territory, it is estimated that if opened, after 10 years of exploration⁶ the ANWR

3 Technically recoverable reserves consist of proved reserves and unproved resources. Proved reserves are the estimated volumes expected to be produced under existing economic and operating conditions. Unproved resources are additional volumes estimated to be technically recoverable without consideration of economics or operating conditions, based on the application of current technology.

4 As of 2013.

5 In the Low Oil Price Case.

6 Before even the initial production could occur, 7 to 12 years

field could produce additional 284 million barrels (780,000 barrels per day). It is more than 65 percent increase over 2014 production level¹ [30].

Moreover, an estimated 89.93 billion barrels of offshore technically recoverable oil reserves are believed to exist in the U.S. OCS [31]. Of these, estimated 48.40 billion barrels lie in the Gulf of Mexico OCS and 26.61 billion barrels lie in the Alaska OCS.² As of 2015, 87 percent of OCS has been off-limits for exploration and production [32]. If these areas were opened, in the mean resource case they could increase domestic oil production by over 1 million barrels per day by 2025 [33].

Expansion of imports from Canada. Due to its rich reserves, Canada has become the leading source of energy imports for the U.S., and has a great potential for further expansion. Thus far, Canada has 173 billion barrels of oil: it is the third largest proven reserve in the world [34]. Alberta's oil sands remain the primary driver of oil production growth in Canada. As of 2014, its proven reserves were 166 billion barrels [35]. Oil sands production reached about 0.8 billion barrels in 2014, and is projected to almost double by 2030, reaching 1.46 billion barrels per year [36]. As a result, total Canadian oil production is set to increase to about 43 percent, growing from 1.35 billion in 2014 to 1.93 billion barrels by 2030 [37]. Of these, over 1.5 billion barrels could potentially be exported to the U.S. by 2020 [38].

Despite this growth potential, the geographical location of the oil sands as well as the lack of necessary transportation complicates access to the U.S. market, therefore the construction of cost-saving pipelines is crucial. The Keystone XL pipeline, the most famous and politically divisive among such projects that was vetoed by the President Obama in 2015, would have enabled Canadian oil to be economically transported and still be competitive with other foreign suppliers. If pipeline capacity between two countries is not going to be increased, Canadian suppliers are likely to build pipelines to Vancouver so that oil sands could be sold overseas, particularly in the Asian markets. Such development will not benefit the U.S. as it potentially endangers the country's efforts to reduce imports from outside North America.

Reducing oil consumption in transportation sector. In order to improve transportation efficiency, the U.S. government continuously increases CAFE standards:³ from 1990 until 2010,

would be needed for lease sales, permitting and environmental reviews after the approval.

1 In the mean oil resource case.

2 Presented results include both leased and unleased lands of the Federal OCS.

3 The Corporate Average Fuel Economy (CAFE) standard was first enacted in 1975 with the aim to reduce energy consumption by increasing the fuel economy of cars and light trucks.

the fuel efficiency standard for passenger vehicles was 27.5 miles per gallon, the standard is set at 35.5 mpg for 2016, and at 54.5 mpg for 2025 [39]. Besides, while domestic production of oil has the potential to increase its supply to the U.S. transportation sector, a transition to newer and more fuel-efficient vehicles⁴ would reduce overall demand for this resource. Various tax credits and subsidies have been used to encourage the sales of electric vehicles, natural gas vehicles, and hybrid engine vehicles.

On the whole, anticipated effects and forecasts from all the above-mentioned measures for the U.S. energy sector and feasibility of the U.S. energy independence is analyzed in the following part.

Discussion. The U.S. accounts for 24 percent of total global oil consumption, but it only provides 6 percent of the total world oil production and holds only 2 percent of the world's oil reserves [40]. Even after the significant gains in oil production caused by the oil boom in the U.S., the feasibility of achieving energy independence for the U.S. hinges on its ability to reduce oil imports by approximately 2 billion barrels per year within the coming decade.

According to the U.S. EIA estimates, the U.S. has technically recoverable resources 126.7 billion barrels onshore, 54.8 billion barrels offshore, and 38.6 billion barrels in Alaska [41]. Oil production in the U.S. is expensive, but oil prices that remained high until mid-2014 made it a lucrative investment. However, the plunge in oil prices revealed the economic and geological reality that in low oil prices environment the significant growth in the U.S. oil production, forecasted by many researchers in 2014, is unaffordable. The evidence of the impact of low oil prices on the U.S. oil industry can be seen from the sharp decline in drilling activity: the number of operating oil rigs has fallen to the lowest level since August 2010. When prices collapsed, investment and capital expenditures in exploration, new projects and expansions have been dialed back or postponed. Besides, there is another significant peculiarity that characterizes the U.S. energy sector: the U.S. policies have put most of its oil reserves off-limits for drilling. As a result, according to current estimates, the total amount of oil that is available for exploration and recoverable regardless the cost and operating conditions is only 39 billion barrels [42]. That is equivalent to only 5.5 years of the U.S. consumption at 2015 rate. In addition, the U.S. oil and petroleum products consumption is forecasted not to fall lower than 19 million barrels

4 Alternative energy vehicles can be classified into three categories: electric vehicles, natural gas vehicles, and hybrid engine vehicles.

per day between 2016 and 2040.¹ Therefore, insufficient amount of oil in proven oil reserves along with the projected reductions in the U.S. oil output, indicate that domestic production alone will be insufficient to satisfy the expected level of demand, and imports will increase.

However, as of 2015, 49 percent of the U.S. oil imports came from neighboring Canada and Mexico. If Canadian exports would increase as forecasted, by 2030, the U.S. could receive up to 2 billion barrels annually, a 39 percent increase over 2015 levels. Even with the estimates that Mexican production will decrease by 0.5 million barrels per day by 2030 [43], its imports to the U.S. are projected to account for 100 million barrels per year by the given year. Therefore, the oil imports to the U.S. from Canada and Mexico can increase by 360 million barrels comparing to the 2015 level. It means that U.S. could obtain most of its oil imports from the two neighboring states, therefore, proving the feasibility of North American energy independence. However, this is only possible if Mexico will implement necessary reforms in energy sector,² and if there will be enough infrastructure for increased volumes of Canadian oil to reach the U.S. markets at a competitive cost. Therefore, pipeline projects such as Keystone XL are vital to any strategy of restructuring U.S. oil imports towards North America. Because without them, Canadian oil will not be able to compete with foreign oil arriving by tankers, and as a result, increases in Canadian production would not reduce the U.S. reliance on OPEC or Russia.

The wider conversion of vehicles to newer and more fuel-efficient ones could substantially reduce oil consumption, but significantly higher prices of every available alternative to the traditional petroleum-fueled vehicle makes them highly unpopular choices for the U.S. customers. To address the issue, the U.S. government has adopted a set of policies aiming at making high fuel economy vehicles more attractive to buyers. One of the most significant of these policies is the federal tax credit of USD 2,500 to USD 7,500 offered to those who buy a new alternative energy vehicle [44]. This tax credit has succeeded in increasing the sales of high-fuel-economy vehicles but thus far, it has not been able to reduce the amount of petrol consumed annually on the road. It is explained by the interaction of the tax credit policy with the CAFE standards imposed on the U.S. car makers. Manufactures sell more

alternative fuel vehicles per year because tax revenue artificially reduces the prices of these vehicles. And after those vehicles are sold, manufacturers are enabled to sell a bigger quantity of less-efficient vehicles and still comply with CAFE standards. This results in negligible gains in fuel efficiency.

A continuation of these policies may reduce the high costs of infrastructure construction and transition in the future but these savings for now are impossible to measure. Hybrid vehicles due to their compatibility with existing fueling infrastructure are very promising transition vehicles: the source of propulsion in their hybrid engines is petroleum, and the electric drive train is used to extend mileage. However, hybrid vehicles are still too expensive to rapidly replace conventional vehicles without much larger federal tax credits. Therefore, they are not able to significantly reduce oil consumption in the short term.

The abundance as well as low price of domestic natural gas offers another option to reduce oil consumption in the transportation sector: it can be used to generate electricity to power electric cars or electrified rail lines; it can be converted to liquids like methanol or synthetic gasoline; compressed or liquid natural gas can be used directly as a fuel for natural gas vehicles. Though such vehicles are by USD 5,000-10,000 more expensive per unit, it is calculated that extra expenses will be converted to savings within only two years of exploitation.

Finally, as it becomes clear that the U.S. energy independence under current political and economic circumstances proves to be out of reach, the North American energy independence still remains a feasible option which can also bring the U.S. economic and geopolitical gains. Energy self-sufficiency within North America, coupled with low natural gas prices and the positive consequences of reindustrialization, will be able to generate more jobs in energy industry and will have a significant effect on the U.S. account deficit – and ultimately on the strength of the U.S. dollar and the American economy. However, although energy supplies would be less volatile, they would still be impacted by economic and geopolitical developments in other energy-exporting regions. Moreover, North American oil prices continue to be tied to the world price of oil due to the fact that oil is sold on global energy market. Since a country pays market price for energy, any volatility of oil price in the global market has a direct effect on domestic oil price, even if a country would only import from neighboring states. Because of this, most definitely the U.S. policymakers will still be interested in promoting stability in the Middle East, even if it would require economic and military costs. Any threat to stability

1 The U.S. consumption of oil and other liquids is projected to be 19.6 million barrels per day in 2030, and 19.3 million barrels per day in 2040.

2 Mexico's energy reform is intended to open the Mexican oil and gas market to foreign investors to bring capital and technology.

of the global energy market would result in global economic shocks that would backfire to the U.S. economy regardless its sources of energy imports. From a strategic perspective, however, a reduced share of energy imports from OPEC or Russia will adversely affect their revenues on which the economies of both entities are heavily dependent.

Conclusion. In 2014, the U.S. imported 11.1 percent of total energy it consumed from all sources, 74.6 percent of which was oil. Therefore, to achieve energy independence would mean to be able to cut these oil imports. To achieve it within the coming decade, approximately 2 billion barrels of imported oil will need to be displaced, either on the demand side by reducing or replacing oil consumption (especially in the transportation sector) or on the supply side by increasing domestic production.

On the demand side, fuel-efficient vehicles, especially hybrid and natural gas ones, offer the potential to reduce petroleum consumption. However, existing alternatives have very high costs, and federal tax credits promoting them have not been successful enough in affecting overall oil consumption in the transportation sector. On the supply side, untapped oil reserves have the potential to increase the U.S. oil output. But production from shale in the U.S. is expensive, and the 2014-2015 plunge in oil price revealed the economic and geological reality that in low price environment significant growth in the U.S. oil production, forecasted earlier, is unaffordable. And unless the U.S. finds ways to more economically extract resources or global oil prices increase to the U.S. breakeven ones, it is unlikely that the country would achieve total energy independence on its own. However, given the expected increases in Canadian oil production over the next decades along with imports of oil from Mexico, North American independence is a feasible prospect. Even without opening Alaska or the OCS to drilling, by 2030, energy imports from neighboring Canada and Mexico might be enough to meet the U.S. projected demand. And the prospects that these energy imports would enter the U.S. market are highly dependent on the expansion of pipeline systems like the controversial Keystone XL.

The anticipated economic gains from North American energy independence for the U.S. include energy self-sufficiency, greater amount of jobs in energy sector, reduced trade deficit and stronger U.S. dollar. However, the global oil market is not isolated and it will remain vulnerable to disruptions caused by energy-exporting regions, the effects of which would backfire to the U.S. economy regardless its sources of energy imports. This means that the U.S. will still have its strategic motives for military and political commitments in

those regions. However, improved supply stability will provide the U.S. with better protection from sudden oil disruptions. Besides, from a strategic perspective, reduced reliance on imported from outside of North America oil will significantly impact OPEC and Russia's production quotas and, as a result, their energy revenues, which both entities are heavily dependent upon.

REFERENCES

- [1] Nixon, R., «Address to the Nation about National Energy Policy,» The White House, Washington, D.C., November 25, 1973.
- [2] BP Statistical Review of World Energy, 64th edition, BP, June, 2015, p.1.
- [3] «Total Energy Consumption 2015,» Global Energy Statistical Yearbook 2016, Enerdata, retrieved from <https://yearbook.enerdata.net/>.
- [4] «Energy Use (Kg of Oil Equivalent per Capita),» The World Bank, retrieved from <http://data.worldbank.org/indicator/EG.USE.PCAPKG.OE?locations=US>.
- [5] Ratner, M., & Glover, C., U.S. Energy: Overview and Key Statistics, Congressional Research Service, June, 2014, p.2.
- [6] Monthly Energy Review, U.S. EIA, December, 2016, p.5, 7, DOE/EIA-0035(2016/12).
- [7] «Fossil Fuel Energy Consumption (% of Total),» The World Bank, retrieved from <http://data.worldbank.org/indicator/EG.USE.COMM.FO.ZS?locations=US>.
- [8] «How Will Global Energy Markets Evolve to 2040?» World Energy Outlook Factsheet, IEA, November, 2014, p.1.
- [9] Monthly Energy Review, U.S. EIA, April, 2016, p.29, DOE/EIA-0035(2016/2).
- [10] Monthly Energy Review, U.S. EIA, December, 2016, p.7, DOE/EIA-0035(2016/12).
- [11] BP Statistical Review of World Energy, 65th edition, BP, June, 2016, p.8-9.
- [12] «Attributes of Crude Oil at U.S. Refineries Vary by Region,» Today in Energy, U.S. EIA, September 26, 2012, retrieved from <http://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=8130>.
- [13] «U.S. Crude Oil Imports by Country of Origin,» Petroleum and Other Liquids, U.S. EIA, p.1.
- [14] North American Rotary Rig Counts, WTRG Economics, April, 2016, p.1.
- [15] Bettinger, M., Finel, B. I., Mesnikoff, A., Prentice-Dunn, J., & Ross, R., Ending Our Dependence on Oil, American Security Project, Sierra Club, May, 27, 2010, p.1.
- [16] Ratner, M., & Glover, C., U.S. Energy: Overview and Key Statistics, Congressional Research Service, June, 2014, p.8.
- [17] Annual Energy Outlook 2015 with Projections to 2040 (AEO2015), U.S. EIA, April, 2015, p.15, DOE/EIA-0383(2015).
- [18] «U.S. Imports of Crude Oil, Petroleum and Other Liquids,» U.S. EIA, April, 4, 2016, p.1.
- [19] «Average WTI Breakeven Oil Price per Shale Play (USD/bbl),» North American Shale Report 2014, Rystad Energy, p.1.

- [20] Annual Energy Outlook 2015, U.S. EIA, New York, May, 15, 2015, p.6.
- [21] «Total Petroleum Consumption (Thousand Barrels per Day),» International Energy Statistics, U.S. EIA, p.1.
- [22] «U.S. Imports by Country of Origin,» Petroleum and Other Liquids, U.S. EIA, p.1.
- [23] «U.S. Imports by Country of Origin,» U.S. EIA, March, 11, 2016, p.1.
- [24] «Liquid Fuels and Natural Gas in the Americas,» U.S. EIA, Washington, D.C., January, 2014, p.9.
- [25] Short-Term Energy Outlook (STEO), U.S. EIA, March, 2016, p.8.
- [26] «U.S. Natural Gas Imports (Million Cubic Feet),» U.S. EIA, March, 31, 2016, p.1.
- [27] «Natural Gas and Renewables: Working Together,» INGAA, 2013, p.1.
- [28] «Assumptions to the Annual Energy Outlook 2015,» U.S. EIA, September, 2015, p.130.
- [29] Kotchen, M. J., & Burger, N. E., «Should We Drill in the Arctic National Wildlife Refuge? An Economic Perspective,» Energy Policy, 35, 2007, p.4720.
- [30] Analysis of Crude Oil Production in the Arctic National Wildlife Refuge, SR/OIAF/2008-03, U.S. EIA, May, 2008, p.6.
- [31] «Assessment of Undiscovered Technically Recoverable Oil and Gas Resources of the Nation's Outer Continental Shelf, 2011 (Includes 2014 Atlantic Update),» Bureau of Ocean Energy Management Fact Sheet, December, 2014, p.2.
- [32] Offshore Access to Oil and Natural Gas Resources, American Petroleum Institute, February, 2015, p.1.
- [33] Estimate of the Potential Economic Benefits from the Leasing and Development of Oil and Gas Resources in OCS Moratoria Areas, Advanced Resources International, Inc, June, 2006, p.2.
- [34] «Low World Oil Prices to Slow Growth of Canadian Oil Production,» Canadian Association of Petroleum Producers, June, 09, 2015, p.1.
- [35] Alberta's Energy Reserves 2014 and Supply/ Demand Outlook 2015-2024, Alberta Energy Regulator, ST98-2015, June, 2015, p.3.
- [36] Ibid, p.10.
- [37] Crude Oil Forecast, Markets and Transportation, CAPP, June, 2015, p.3.
- [38] Ibid, p.3-4.
- [39] «2017 and Later Model Year Light-Duty Vehicle Greenhouse Gas Emissions and Corporate Average Fuel Economy Standards; Final Rule,» Environmental Protection Agency and National Highway Traffic Safety Administration, Federal Register 77, no. 199, October 15, 2012.
- [40] President Obama's Blueprint for American-Made Energy, The White House, January, 2012, p.1.
- [41] Annual Energy Review 2011, U.S. EIA, September, 2012, p.89, DOE/EIA-0384(2011).
- [42] «U.S. Crude Oil and Natural Gas Proved Reserves 2014,» U.S. EIA, November, 2015, p.9.
- [43] International Energy Outlook 2009, Government Printing Office, June, 2009, p.26. DOE/ EIA-0484(2009).
- [44] Effects of Federal Tax Credits for the Purchase of Electric Vehicles, Congressional Budget Office, September, 2012, p.1.

РОСІЙСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС: ВІД ІМПЕРІАЛІЗМУ ДО АВТОРИТАРИЗМУ

Оксана Драч,
Київський університет імені Бориса Грінченка

ДИСКУСІЯ ЩОДО ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: АРГУМЕНТИ І СТЕРЕОТИПИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Суспільне піднесення середини ХІХ ст. сприяло підвищенню інтересу освічених кіл населення до жіночого питання. Громадська думка, виразником якої стала тогочасна преса, піддала гострій критиці становище жінки. У цей період дискусія про права та свободи «слабкої статі» стала настільки популярною, що рідко в якому тогочасному періодичному виданні не було приділено їй уваги. На фоні, здавалося б, більш важливих таких питань, як абсолютизм, кріпацтво, обмеження громадянських прав, бідність, неграмотність тощо, актуалізація саме «жіночого питання» пояснюється тим, що в контексті символіки культури «звільнення жінки» розглядалося як свобода взагалі. Невід'ємним складником нових ідей стало усвідомлення соціальної відповідальності за так званих «рабів» суспільства, під якими розуміли не тільки селян, а й жінок. Багато вчених, публіцистів, літераторів пов'язувало реалізацію селянської реформи та гласності з інтелектуальним пробудженням «слабкої статі». У повісті М. Вовчка «Інститутка» зображено образ поступового морального занепаду молоді поміщиці, що отримала тогочасну «напівосвіту». Критика підказувала читачу, що «справжня» освіта має впливати благотворно, коли середовище сприяє моральному вдосконаленню¹.

Вимоги жіночої емансипації тепер включали не лише право любити вільно (свободи почуттів), але й бути рівною чоловіку, тобто незалежною від нього. Досягнення цього вбачали в можливості самостійного заробітку, необхідною умовою чого ставала рівноправність в освіті. Першим наважився озвучити такі ідеї авторитетний лікар і педагог М.І. Пирогов, який констатував: «Жінка за належної освіти

та виховання може засвоїти наукову, художню та соціальну культурність, як і чоловік»².

Інноваційні погляди стали поштовхом до жвавої полеміки з «жіночого питання», що розгорнулася на шпальтах друкованих видань. Для позначення основних громадських позицій із проблеми автор використовує загальноприйнятті на той час терміни. Прихильники емансипації жіноцтва та доступності вищої освіти становили «прогресивний табір»³, який окремі сучасні дослідники окреслюють як демократичний⁴. Протилежним за сприйняттям проблеми був напрям «ретроградів»⁵, широкоживаним терміном для його позначення в наш час є «консервативний»⁶. Зауважимо, що ставлення до вищої жіночої освіти часто не збігалося із загальною політичною позицією індивідів.

Серед прогресистів набула популярності ідея «освіченого материнства», якою доводили доцільність розширення сфери жіночої активності та нового погляду на соціальне призначення «слабкої статі». Ці погляди знайшли відображення, зокрема, у романі польської письменниці Е. Ожешко «Остання любов» (1867 р.), у якому головний герой переконував у «необхідності вищої освіти для жіноцтва з огляду на священні обов'язки матері»⁷. Представники

1 Библиография: Институтка. Повесть Марко Вовчка // Рассвет. – 1860. – № 5. – С. 18.

2 Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. – М., 1953. – С. 569.

3 Герасимова Ю.И. Статья Н.Г. Чернышевского «Начались ли?» и либеральная публицистика // Проблемы истории общественной мысли и историографии. – М., 1976. – С. 140.

4 Юкина И.И. Русский феминизм как вызов современности. – С.Пб., 2007. – С. 82.

5 Немирович-Данченко В. Русские женщины // Швейгер-Лерхенфельд А.Ф. Женщина. Ее жизнь, нравы и общественное положение у всех народов земного шара. – С.Пб., 1885. – С. 684.

6 Юкина И.И. Русский феминизм как вызов современности. – С.Пб., 2007. – С. 97; Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930 / Пер. с англ. – М., 2004. – С. 145.

7 Ожешко Э. Последняя любовь. – М., 1975. – С. 88.

прогресивного табору сподівалися і на благодатний вплив жіночого начала в суспільному житті, що ґрунтувалося на сформованій ще в попередній період літературній традиції¹. Забезпечення гармонії родинних та громадських відносин прогресисти вбачали в рівності розумового розвитку статей².

Ознакою поступального розвитку ідеї вищої освіти «слабкої статі» публіцисти визначили дедалі більшу прихильність інтелігентних людей країни до цієї справи³. Так, професор історії М.П. Погодін відзначив наявність жіноцтва, підготовленого до слухання університетських лекцій. Ректор Московського університету, професор С.М. Соловйов підтримав надання загальної вищої гуманітарної освіти представницям «слабкої статі», враховуючи важливість їх виховної місії, але «не порушуючи усталений розподіл занять у соціумі, у чому бачив основу цивілізації»⁴. «Бути хорошою дружиною, а особливо матір'ю – вершина призначення жінки», – наголошував письменник-гуманіст Ф.М. Достоевський⁵. Водночас саме «вища освіта, на його погляд, могла б допомогти жінці подолати надмірну захопленість чужими думками»⁶. Авторитетний педагог барон М.О. Корф наполягав на гармонійному розвитку жіночої особистості, що означало важливість для дівчини не тільки вищої освіти, а й ґрунтового знання домогосподарства⁷. До початку 80-х років XIX ст. висловлювався за широкий розвиток жіночої освіти на рівні чоловічої, у тому числі й вищої, імперський ліберал, видавець-редактор «Русского вестника» та «Московских ведомостей» М.Н. Катков⁸. Він підтримав вимоги громадськості щодо створення рівнозначних з університетськими курсів для жінок. У колі прогресистів розвинули тезу, що наука не повинна зважати на стать,

оскільки є спільним спадком людства, а тому займатися нею мають найобдарованіші особи⁹.

Можна констатувати, що серед освіченого соціуму сформувалася компромісна позиція як своєрідний спосіб осмислення прихильниками лібералізму й модернізації радикальних змін становища «слабкої статі» в родині та суспільстві. Її представники визнавали право жінок на «наукові знання» та вищу школу, у чому вбачали запоруку розумного виконання традиційних ролей дружини і матері за обов'язкового збереження «жіночості», але без посягань на чоловічі суспільні ролі. До «прогресивного табору» належали такі авторитетні науковці, педагоги та письменники, як С.М. Соловйов, С.С. Гогоцький, К.М. Бестужев-Рюмін, П.М. Мілоков, І.С. Тургенев, Ф.М. Достоевський.

Разом з тим потяг жіночої молоді до вищої освіти різко викликав осудливу реакцію в консервативній пресі, де прихильники усталеного погляду на роль і призначення жінки в суспільстві та рівень її освіченості абсолютизували зовнішні прояви жіночості, приміром одяг і зачіску. Коротка стрижка та відсутність кринолінів у дискурсі ретроградів розглядалися як вияв нігілізму. Саме в такому контексті від імені поважної дами охарактеризовано зовнішність вільних слухачок Санкт-Петербурзького університету – «з остриженим кругом голови волоссям, у коротких платтях, шляпах візників, що фамільярно віталися з юнаками в аудиторіях»¹⁰. Читачу підказували висновок про шкідливий вплив освіченості «слабкої статі» на її жіночість і, власне, духовні засади суспільства. У подальшому це, зокрема, відбилося в правилах внутрішнього розпорядку курсів учених акушерок при Медико-хірургічній академії в Санкт-Петербурзі, відповідно до яких слухачкам категорично заборонялося мати коротку зачіску¹¹.

Прихильники консерватизму, спираючись на традицію «біологізації», доводили, що суспільство повинне свято оберігати жіночий ідеал. Саме модель жіночості стала квінтесенцією «жіночого питання» та предметом активних дискусій між новаторами і традиціоналістами. Захисники усталеної віками соціальної реалізації «слабкої статі» ідеалізували її у ролі домашнього ангела-охоронця, а незалежних та самостійних представниць, які прагнули діяльності за межами родини, гостро критикували. Так,

9 Миропольский В.И. Университетское образование женщин в Америке и в России // Русская мысль. – 1883. – № 1. – С. 223; К вопросу о высших женских курсах в Киеве // Киевлянин. – 1904. – № 327. – С. 3.

10 Несостоятельность женской эмансипации // Домашняя беседа. – 1862. – Вып. 38. – С. 232.

11 Шабанова А.Н. Очерк женского движения в России. – СПб., 1912. – С. 11.

1 Котляревский Н. Очерки из истории общественного настроения шестидесятих годов: Женский вопрос в его первой постановке // Вестник Европы. – 1914. – № 2. – С. 229.

2 Аппельрот Г. Образование женщин среднего и высшего состояния // Отечественные записки. – 1858. – № 2. – С. 653; Мессарош Н.И. Мысли и заметки о современной подготовке женщины к жизни // Женский вестник. – 1866. – № 1. – С. 79.

3 Филантропическое общество гувернанток и последнее его собрание // Дело. – 1869. – № 1. – С. 102.

4 Шаханов А. Историк С.М. Соловьев и открытие высших женских курсов в Москве // Россияне. – 12/94 – 1/95. – С. 136.

5 Достоевский Ф.М. Полн. собр. соч. – С.Пб., 1883. – Т. 1. – С. 324.

6 Достоевский Ф.М. Несомненный демократизм. Женщины // Дневник писателя. – 1876. – № 5. – С. 148.

7 Корф Н. Лина Моргенштерн: К вопросу о цели воспитання русской женщины // Наблюдатель. – 1882. – № 9. – С. 171.

8 Катков М.Н. О женском образовании. Статьи, связанные с возникновением и постепенным ростом женских классических гимназий. – М., 1897. – С. 11, 13, 20, 23.

М. І. Соловйов, лікар і літературний критик, уважав невідповідними самій природі жінки її претензії на освіту та оплачувану працю. Наголошуючи на розумовій меншовартості «слабкої статі» порівняно із чоловіками, він водночас вимагав від жінок вищої моральності¹.

Як зауважила російська дослідниця І.І. Юкіна, «жінок, що виходили поза рамки домашньої сфери, у тому числі й піонерок вищої жіночої освіти, представляли як девіантних та соціально небезпечних»². Таврували їх участь у різних громадських комітетах і товариствах та їх прагнення до «загальної користі»³. Такі погляди сповідував і відомий письменник Л.М. Толстой, який у листі до публіциста М.М. Страхова зауважив, що «несімейна жінка, яка не прагне розпустити тілом і душею, не буде шукати кафедр»⁴. Найбільш одіозною фігурою серед ретроградів став професор Новоросійського університету П.П. Цитович, який відійшов від соціальних аспектів і перевів проблему вищої школи для жіноцтва у сферу статевих відносин. Він звинуватив «учених людей» в ініціюванні емансипації, наслідками чого стали фатальні внутрішні та зовнішні зміни образу жінки: «Ви розбестили її розум та розтлили її серце, ви надовго скалічили її зовнішність. ...Це якийсь гермафродит, за нутром – справжня донька Каїна»⁵. Курсисткам він закидав розпусту, якої вони нібито прагнули, прикриваючись навчанням, «смакування дозрілого плоду на заняттях, у комунах».

Той факт, що брошура П.П. Цитовича «Відповідь на листи до вчених людей» витримала протягом двох років вісім перевидань, доводить цікавість та попит серед публіки на таку літературу. Помітили цю тенденцію й сучасники, що констатували наявність охочих до пліток, які жадібно підхоплювали будь-які поговори та нісенітниці щодо жіноцтва⁶. Отже, жіноча емансипація і прагнення до вищої школи в дискурсі ретроградів трактувалися винятково як право «слабкої статі» на розпусту та падіння. Нав'язані консерваторами стереотипи, на думку О. Кобилянської, стали причиною того, що більшість пересічної публіки сприймала ідею емансипації жінки як можливість не виходити заміж, набути

чоловічих манер, ходити зі стриженим волоссям, палити цигарку⁷.

Пріоритетність подібних поглядів у тогочасному суспільстві пояснюється тим, що, незважаючи на лібералізацію політичного режиму та соціальну модернізацію, панівним залишалося уявлення про жінку як вірну подругу чоловіка, матір та виховательку дітей. Усі реформи жіночої освіти часто обмежувалися тільки майбутньою корисною діяльністю відповідно до природного призначення статі. Роль жінки вбачалася винятково в народженні і вихованні дітей та веденні домашнього господарства⁸. Будь-яка діяльність поза звичними межами родини вважалася дивною чи неприйнятною. Прихильниками традиціоналізму щодо жіночого покликання та збереження непорушних «сімейних засад» були багато російських письменників (М.С. Лесков, Л.М. Толстой, Вс. Крестовський, В.П. Авенаріус, В.П. Ключніков) та публіцистів (П.П. Цитович, В.П. Мещерський, П.О. Бакунін, М.І. Соловйов).

Консерватори вважали університетські лекції для жінок некорисними, оскільки присутність в аудиторії «слабкої статі» завадить серйозним заняттям «сильної»⁹. Як зауважила сучасна російська дослідниця В.О. Веремєнко, значну частину противників дівочої вченості становили самі жінки¹⁰. Призвичаєні з раннього віку до думки, що їх єдиним покликанням є заміжжя та материнство, а наука – заняття чоловіків, вони з острахом дивилися на жінок «нового типу», які своєю діяльністю спростовували подібні твердження і, відповідно, заперечували звичний для них спосіб життя.

Давалася взнаки і відсутність одностайності із цього питання серед професорської корпорації в Російській імперії, що на нашу думку, можна вважати ознакою неготовності соціуму, насамперед найосвіченішої його частини, до позитивного вирішення питання про доступність університетської освіти для жінок. Така суспільна ситуація потребувала від передової зацікавленої громадськості неординарних підходів до популяризації та реалізації ідеї вищої освіти жіноцтва, значних моральних і фінансових зусиль. Так, одна з активісток руху за освіченість «слабкої статі» Г.П. Філософова

1 Соловьев Н. Женщинам. – Б.м. и г. [1865]. – С. 24.

2 Юкина И.И. Русский феминизм как вызов современности. – С.Пб., 2007. – С. 100.

3 Наши нигилистки // Домашняя беседа. – 1864. – Вып. 49. – С. 1001.

4 Толстой Л.Н. Письмо к Н.Н. Страхову от 19 марта 1879 // Толстой Л.Н. Собр. соч.: в 22 т. – М., 1984. – Т. 17. – С. 687.

5 Цитович П. Ответ на письма к ученым людям. – О., 1878. – С. 31.

6 Филантропическое общество гувернанток и последнее его собрание // Дело. – 1869. – № 1. – С. 101.

7 Кобилянська О. Дещо про ідею жіночого руху // Кобилянська О. Твори. – К., 1956. – Т. 1. – С. 563.

8 Апельрот Г. Образование женщин среднего и высшего состояния // Отечественные записки. – 1858. – № 2. – С. 689; Разбор статьи г. Пальховского // Отечественные записки. – 1858. – № 9. – С. 58.

9 Соловьев Н. Женщинам. – Б.м., [1865]. – С. 20.

10 Веремєнко В.А. Феномен ученой женщины в общественном мнении России (вторая половина XIX – начало XX вв.) // Российские женщины и европейская культура / Отв. ред. Г.А. Тишкин. – С.Пб., 1994. – С. 16.

наполегливо прохала видавця А.О. Краєвського вслякко пропагувати на шпальгах газети «Голос» санкціонування урядом діяльності вищих жіночих курсів, оскільки протягом 11 попередніх років публічні курси сприймали як «незаконнонароджені»¹.

Варто зазначити, що від початку формування в Російській імперії мережі середніх закладів освіти для дівчат у пресі почали з'являтися критичні зауваження щодо їх діяльності. Ретроградний дискурс закидав штучне залучення учениць із нижчих верств через низьку (порівняно з дівочими інститутами) оплату за навчання в гімназіях та невідповідність такої освіти умовам їх життя. Не схвалювалася відсутність покарань, а свобода висловлення думки та товариські відносини з учителями характеризувалися як відсутність сором'язливості та скромності у вихованок. Лідер консервативної течії князь В.П. Мещерський причиною негараздів молодого покоління вважав доступність гімназій, де 13–14-річні дівчата «тужилися» над творами про призначення жінки². «Саме зі школи дівчата виносили критичне ставлення до домашнього побуту, саме там нав'язували їм передові поняття про наукову працю як вищу мету в житті жінки»³ – переконувала публіцистка Н.П. Грот. Ретроградів хвилювало питання, чому дівчата, призначення яких бачили винятково в сімейному житті, шукали знання більшого, ніж надавали їм інститути та гімназії; полишали родину та прагнули участі в громадській діяльності. Проблема, на їх думку, полягала в штучній пропаганді вищої освіти, що підкріплювала мрії незможних провінційних дівчат про вищі жіночі курси⁴.

Не залишилися поза увагою ретроградів і нові громадські ініціативи щодо вищої освіти жіноцтва кінця 60-х років XIX ст. Вони застерігали, що організація жіночого університету не гарантувала вдалого виховання представниць «слабкої статі». Власне, вищу освіту для жінок визнали доцільною тільки при бажанні стати спеціалістом у певній галузі знань чи науковцем, а для звичайної матері – некорисною і навіть зайвою⁵. Пропонували обмежитися організацією в провінції загальноосвітнього жіночого закладу, який би прищеплював абсолютну моральність, працелюбність та інші християнські чесноти.

1 Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, ф. 391, од. зб. № 790, арк. 1.

2 Корф М. Заметка. Мрачный публицист женского вопроса // Вестник Европы. – 1872. – № 5. – С. 451.

3 Грот Н.П. Женское учебное дело в Швеции и у нас. – С.Пб., 1875. – С. 23, 26.

4 Грот Н. Из семейной хроники. Воспоминания для детей и внуков. – С.Пб., 1900. – С. 77.

5 Что нужно женщинам? Проект воспитательного заведения для женщин // Детский сад. – 1868. – № 5-6. – С. 226.

Розуміючи незворотність жіночих прагнень до здобуття вищої освіти, представники консерватизму намагалися, так би мовити, мінімізувати поступки і надати проектуваному вищому закладу переважно педагогічного характеру.

Супротивники вищої освіти для жіноцтва використовували широкий спектр аргументів для демонстрації непорушності та правильності винятково своєї позиції. Серед головних тверджень є і християнське призначення жінки – матері та виховательки, і вікова «біологічна» усталеність розподілу традиційних суспільних ролей, і апеляція до фізіологічних відмінностей статей, у тому числі й розумових.

Одним із найпоширеніших аргументів, яким намагалися переконати молодих жінок, що прагнули до вищої освіти, – було судження про занепад родини як головної опори суспільства через те, що «вчена жінка» втрачала здатність бути хорошою дружиною, матір'ю та вихователькою дітей⁶. Апологети незмінності становища «слабкої статі» головну доказову базу будували на споконвічності та природності призначення жінки бути дружиною й матір'ю, а тому лякали обивателя втратою жіночості у високоосвічених представниць. «Жінка, у якої розум розвинутий за рахунок серця, перестає бути жінкою», – така категоричність властива висловлюванням ретроградного дискурсу⁷. Насправді ж проблема загострювалася тому, що освіта забезпечувала представницям «слабкої статі» можливість заробітків, робила їх незалежними від чоловіка. Це, фактично, змінювало одвічну роль жінки – «бути тільки тілесним і духовним доповненням свого чоловіка, господинею та матір'ю».

Щоб не допустити таких незворотних змін, консерватори мобілізували доказовий арсенал і доводили, що освічена жінка – погана дружина, оскільки «наука відволікала і навіть відвертала її від господарства»⁸. При цьому вони використали поширений у літературі в дореформений період негативний образ «вченої жінки» – синьї панчохи. Постійно нав'язували міф про педантизм високоосвічених жінок, яких наука позбавляла грації, люб'язності, делікатності, всієї окраси їх статі та жіночості. У жодному разі не схвалювалася дівоча жертвовність здоров'ям, молодістю, жіночістю заради «крихт поверхової вищої освіти»⁹.

6 Тарасов П.Т. Об образовании женщин: Публичная лекция // Временник демидовского юридического лицея. – 1885. – Кн. 36. – С. 32.

7 Акушерок у нас до последнего времени как будто никому и не нужно // Отечественные записки. – 1872. – № 4. – С. 262.

8 Тарасов П.Т. Об образовании женщин: Публичная лекция // Временник демидовского юридического лицея. – 1885. – Кн. 36. – С. 35, 37.

9 Катков М.Н. О женском образовании. Статьи, связанные с возникновением и постепенным ростом жен-

Таких поглядів дотримувалися також високопосадові чиновники освітнього відомства і представники державної влади. Директор департаменту Міністерства народної освіти М.М. Анічков уважав, що зрівнювати по всіх галузях наукову освіту жінок із чоловічою не потрібно, оскільки це б суперечило основній заповіді Творця¹.

Професор Петрушевський, батько однієї зі слухачок Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів, розмірковуючи над цими стереотипами, висловив думку, що побоювалися не вчених жінок, а освічених². Чоловіки звикли до розумової зверхності над «слабкою статтю». Ґрунтовна освіта жінок швидко виявить немало обмежених представників «сильної статі» з поверховими знаннями. Прогресивна публіцистика та дослідники демографічних аспектів проблеми переконували, що сім'ї занепадали не через освіту жінок, а навпаки, їх крах зумовлював серед «слабкої статі» прагнення до освіти³. Педагоги стверджували, що неробство і бездіяльність дівчат, які після закінчення школи очікували на заміжжя, ставили їх у принизливе становище, наслідком чого були поспішні та необдумані шлюби⁴. Жінки-публіцистки наголошували, що вища освіта аж ніяк не заважала, а сприяла заміжжю, «оскільки готувала справжніх помічниць чоловіку, які усвідомлювали обов'язки матері та дружини»⁵. Підтвердила ці положення прогресивного дискурсу також статистика. Аналіз «Памятной книжки окончивших курс на Санкт-Петербургских высших женских курсах 1882-1889 гг.» довів, що 80,3 % їх випускниць створили сім'ю⁶.

Консерватори для доказовості своєї правоти звернулися до аналізу фізіологічних особливостей жіночого організму. Доводили, що жінка мала інші властивості розуму порівняно з чоловіком, а тому не могла конкурувати з ним у сфері науки. «Нездатність» жінок до наукової діяльності аргументували відсутністю в них логічних здібностей та неможливістю суміщення з виконанням сімейних обов'язків.

ских классических гимназий. – М., 1897. – С. 67.

1 Журналы высочайше учрежденной комиссии по вопросу об изыскании главнейших оснований для лучшей постановки женского образования в Империи. – С.Пб., [1888]. – С. 328.

2 Русская женщина в семье и школе // Женское образование. – 1886. – № 8. – С. 564.

3 О высшем женском образовании // Вестник воспитания. – 1904. – № 9. – С. 105.

4 Страннолюбский А. Современные нужды высшего женского профессионального образования // Русская школа. – 1890. – № 3. – С. 50.

5 Лялина М. Высшее женское образование в Чехии и Сербии в связи с образованием общим // Русская школа. – 1899. – № 1. – С. 46.

6 Лавринович Ю. Право на труд // Образование. – 1895. – № 5-6. – С. 344.

Публіцисти цього напрямку констатували, що вчені чоловіки потрібні суспільству для самозбереження, а без учених жінок воно могло добре обходитися⁷.

Першим насмілився відверто заявити, що «ні в природній організації жінки, ні в її мозку не знайшов нічого, щоб заважало її вищій науковій освіті», професор Московського університету О.О. Армфельд, який у вересні 1861 р. подав до вченої корпорації закладу свою окрему думку⁸. Підтримав його професор Цюрихського університету Розе, вітаючи Н.П. Суслоу з успішним захистом докторської дисертації з медицини (1867 р.). Він висловив сподівання на якомога швидке усунення «суспільних забобонів та статевого рабства», що обмежували жінку в доступі до інтелектуальних сфер діяльності, вважаючи її слабкою істотою⁹. Професор Розе констатував, що прикладом Суслової «чарівна половина» довела не тільки «спроможність до вищої насолоди, доступної людині, як-то винахід нової думки, а й обрала найгуманнішу сферу для цього – служіння людству».

У публічних лекціях П.Т. Тарасов закликав вирішувати проблему вищої жіночої освіти не з фізіолого-анатомічних засад, а винятково із соціокультурних¹⁰. Авторитетні педагоги зазначали, що факти засвідчили надзвичайну гнучкість жіночого розуму, його властивість пристосовуватися до всього, а отже, й успішно навчатися¹¹. Досвід роботи окремої вищої жіночої школи в Російській імперії, що за навчальними програмами відповідала університетським, спростовував тезу про неспосильність оволодіння «слабкою статтю» вищими знаннями. Як констатувала спеціальна комісія на чолі з М.С. Волконським, вищі жіночі курси в Санкт-Петербурзі, Києві, Казані та Москві головною засадою своєї діяльності визначили принцип, що освіта жінки має бути однаковою із чоловічою¹².

Практика заперечила й поширену думку про несерйозність та «модність» дівочих

7 Бакунин П.А. Запоздалый голос сороковых годов. (По поводу женского вопроса). – С.Пб., 1881. – С. 31.

8 Валькова О.А. Дискуссия о высшем женском образовании в Московском университете (1861г.) // <http://vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/VIET/BABES>. НТМ – 2006. – № 4.

9 Речь проф. Розе в Цюрихском университете при возведении в степень доктора девицы Надежды Прокофьевны Сусловой // Неделя. – 1868. – № 8. – С. 256.

10 Тарасов П.Т. Об образовании женщины: Публичная лекция // Временник демидовского юридического лицея. – 1885. – Кн. 36. – С. 31.

11 Каптерев П.Ф. Душевные свойства женщин: Публичные лекции. – С.Пб., 1895. – С. 136.

12 Журналы высочайше учрежденной комиссии по вопросу об изыскании главнейших оснований для лучшей постановки женского образования в Империи. – С.Пб., [1888]. – С. 12.

прагнень. Публіцистка Є.І. Конраді відзначила запопадливість та старанність курсисток в аудиторіях, що відкрилися для них¹. Окремі дописувачі не приховували, що навіть як модна тенденція поява дівчат в аудиторіях формувала поведінку, яку слід тільки вітати². Молодь прагнула не байдикувати чи вести марнотратний спосіб життя, а працювати над власним розвитком та освітою. Надійною зброєю в боротьбі з тенденційними та хибними поглядами на призначення жінки досвідчені педагоги вважали саме її ґрунтовну освіту³. Таким чином, більшість упереджень досить швидко було подолано, власне, самою суспільною практикою реалізації вищої жіночої освіти як у Європі, так і в Російській імперії. Проте прикметним явищем в імперському соціумі був значний пласт досить стійких моральних стереотипів.

В арсеналі супротивників вищої освіти для «слабкої статі» бездоганно спрацьовувало твердження етико-морального характеру про те, що «спільне навчання в університетах призводить до розпусти та аморальності молоді»⁴. Не доведене ніякими фактами, а отже, необґрунтоване, воно тим не менш було найбільш поширеним серед тих, хто противився спільному навчанню. Через десятиліття, аналізуючи тогочасну ситуацію, лідер жіночого руху Г.М. Шабанова констатувала, що консервативна преса «сприймала жіночий похід за вищою освітою як вияв нігілізму і з громом та блискавками нападала на бажаючих навчатися, надаючи першочергового значення зовнішності: окулярам та короткій стрижці»⁵.

На шпальтах доступних видань читача страхали образом жінки, яка за книгою, в аудиторії чи препаратурській утратила будь-які поняття про моральність⁶. При цьому інноваційні жіночі прагнення до навчання чи роботи розцінювали як «бажання побути на волі, пожити у своє задоволення»⁷. Про дівівсть таких

закидів ретроградів на пересічних мешканців свідчать звернення останніх. Як «життя без обов'язків» ідентифікували нову модель поведінки курсисток в анонімних листах до попечителів навчальних округів «доброзичливці», підставою чого були інша зовнішність, заперечення шлюбу й усталених правил поведінки в сім'ї та суспільстві. Дописувач В. Надєждін з приводу проекту «жіночого університету» безапеляційно прогнозував, що «студентки будуть близькі зі студентами»⁸. Співвідносили вищу освіту жіноцтва із занепадом моральності слухачок і посадовці в системі Міністерства внутрішніх справ та Департаменту поліції.

Спадкоємцем підходів П.П. Цитовича можна вважати В.П. Мещерського, який зображав курсисток не тільки аморальними, а й нездатними стати хорошими матерями⁹. Він уважав, що до знань прагнули тільки незаміжні та невдахи в сімейному житті. Погоджуємося з думкою дослідника Г.О. Тишкіна, що реакційна преса навіювала читачам, що прагнення жінок до емансипації – це лише бажання віддатися нічим не обмеженому «розбещенню»¹⁰. Саме такі «брудні» інсинуації створювали нездорову духовну атмосферу навколо вчених жінок, перших із яких постійно підозрювали в аморальності та «розхитунні засад» родинного і суспільного устрою.

Неодноразово демократична публіцистика та громадські діячі закликали опонентів не політизувати питання вищої жіночої освіти, яке кваліфікували як «злощасне». З одного боку, її пов'язували з емансипацією та рівноправ'ям, з другого – з послабленням сімейних засад, занепадом моральності, нігілізмом¹¹. Адже за логікою так званих «охоронців основ» виходило, що громадський порядок тримався невіглаством, а поширювати освіту – значить створювати ворогів існуючому ладу¹². На початку ХХ ст., святкуючи 25-річчя Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів та підсумовуючи певний етап розвитку навчального закладу, як найпершу перешкоду, з якою постійно стикалися, визначили стереотип непристойності вищої освіти для «слабкої статі» та аморальності курсисток¹³. Про його тривалу

1868. – № 12. – С. 385.

8 РДІА, ф. 733, оп. 191, спр. 301, арк. 201; ф. 733, оп. 191, спр. 292, арк. 10-13.

9 Теплов В. Пятидесятилетие высшего женского образования в России // Вестник воспитания. – 1910. – № 9. – С. 130.

10 Тишкин Г.А. Петербургский университет и начало высшего женского образования в России // Очерки по истории Ленинградского университета. – Л., 1982. – С. 22.

11 По злочастному вопросу // Женское образование. – 1886. – № 6-7. – С. 498.

12 О высших женских курсах, статья К.Н. Бестужева-Рюмина // Женское образование. – 1886. – № 6-7. – С. 503.

13 Канина В.Г. Двадцатипятилетие высших женских курсов в Санкт-Петербурге (1878–1903) // Исторический вест-

1 Конради Е. И. Женская студенческая жизнь в Кембридже // Конради Е.И. Сочинения: в 2 т. – С.Пб., 1900. – Т. 2. – С. 518.

2 Открытие высших женских курсов в Санкт-Петербурге // Женское образование. – 1878. – № 8. – С. 519.

3 Гуревич Я.Г. Мысли Я.В. Стоюнина о женском образовании // Женское образование. – 1889. – № 2. – С. 91.

4 Толстой И.И. О совместном высшем образовании // Труды 1 Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Российской лигой равноправия женщин в Санкт-Петербурге. – С.Пб., 1914. – Т. 1. – С. 14.

5 Шабанова А.Н. Из первых лет женского медицинского образования в России. (Воспоминания женщины-врача 1-го выпуска) // К свету. Научно-литературный сборник / Под ред. Е.П. Легковой и Ф.Д. Батюшкова. – С.Пб., 1904. – С. 290.

6 Широкий шаг женской эмансипации // Домашняя беседа. – 1864. – Вып. 6. – С. 157; Наши нигилисты // Домашняя беседа. – 1864. – Вып. 49. – С. 1000; Литературные и журнальные заметки // Отечественные записки. – 1873. – № 3. – С. 139.

7 Женский университет // Отечественные записки. –

стійкість свідчить і радикальний заклик до натовпу в центрі столиці (на вул. Садовій) під час революційних подій 1905 р. «вирізати всіх студентів, курсисток та євреїв, інакше вони захоплять владу і ліквідують православну віру»¹.

Отже, питання вищої освіти й застосування жіночих здібностей осмислюється в пореформеному соціумі Російської імперії як одне з нагальних, будучи одночасно і найбільш полемічним. Досить часто належність учасників дискусії до основних політичних позицій того часу – ліберальної, консервативної чи радикальної – не означала аналогічну позицію з проблеми вищої освіти «слабкої статі». Весь спектр висловлених думок за критерієм ставлення до вищої жіночої школи репрезентували прогресивний та ретроградний дискурси.

У межах прогресивного дискурсу демократична публіцистика відразу схвалила першу практику появи жінок в університетських аудиторіях, необхідність чого обґрунтувала з позиції священної місії матері, виховательки но-

ник. – 1904. – № 2. – С. 648.

1 Из общественной хроники // Вестник Европы. – 1905. – № 12. – С. 877.

вих поколінь громадян. Проте значна частина прогресистів не вважала конче потрібними такі «занадто» радикальні зміни жіночого образу. Загалом прогресистам удалося віднайти оптимальний спосіб вирішення складного завдання – підвищення інтелектуального рівня громадянок та розширення їх прав, – що передбачав надання доступу жіноцтву до освіти, аналогічної з чоловічою, та забезпечення права на самостійне існування з власної праці.

У ретроградному дискурсі категорично заперечували вихід жінок за межі традиційного розподілу ролей у суспільстві та родині, у чому бачили причину всіх тогочасних соціальних проблем. Консерватори не схвалювали нові засади освітньої моделі «слабкої статі» в країні – відкритість, всестановість, загальнодоступність, – а вищу школу вважали розкішно. Найголовнішим аргументом, за допомогою якого консерватори на шпальтах преси переконували пересічного читача у своїй правоті, було судження про аморальність курсисток. Саме ретроградний дискурс сформував викривлений образ ученої жінки – непривабливої зовнішності, педантичної, яка зневажила традиційні цінності.

Вадим Задунайський,

*Український Католицький Університет
(Львів)*

СКОРОЧЕННЯ ТРИВАЛОСТІ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ В КУБАНСЬКОМУ КОЗАЦТВІ ТА РЕГУЛЯРНІЙ АРМІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (70-ТІ РР. ХІХ СТ. – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Реформи 1860-х – 1870-х рр. в Російській імперії охопили всю державну систему, у тому числі й докорінно змінили її Збройні Сили. Одним із важливих наслідків військової реформи стало й скорочення тривалості військової служби, зазначене у «Статуті про військову повинність 1874 р.». Згадана тенденція зберігалась до початку ХХ ст. й стосувалась не тільки регулярної армії, але й усіх козацьких збройних формувань. Яскравим свідченням того, що такі пріоритети залишались актуальними на початку ХХ ст., стало прийняття нового «Статуту про військову повинність 1915 р.»

Попри зазначену тенденцію, козацька військова служба мусила й надалі залишатись досить змістовною й суттєво переважати відповідні засади виконання військової повинності іншим населенням Російської імперії, бо саме завдяки цьому зберігався специфічний військо-

во-привілейований статус козацької верстви. Зрозумілим було й те, що на цих підставах і надалі функціонувало специфічне козацьке воєнізоване буття.

Всі ці особливості реформування військової служби козаків вповні стосувалися й Кубанського козацького війська, яке було одним з найбільших в Російській імперії, ще й значною мірою зберігало традиції попередніх українських козацьких формувань. З огляду на це, дослідження зміни тривалості військової служби Кубанського козацтва у контексті відповідних тенденцій у російській імперській військовій системі від середини 70-тих рр. ХІХ ст. – до початку ХХ ст. заслуговує на належну увагу та комплексний науковий аналіз.

Потрібно зазначити, що в історіографії військово-козацька тематика в контексті військових реформ Російської імперії в II полови-

ні XIX – на початку XX ст. не є вповні дослідженою. Подібний стан речей помічаємо й стосовно Кубанського козацького війська. До того ж, більшість науковців, що вивчають його історію, головну увагу присвятили загальним оглядам військової системи чи настроїв козаків [1; 11; 13; 19]. Має місце й намагання детально проаналізувати питання військового вишколу, озброєння та уніформи кубанських козаків [17; 18]. Певну увагу було приділено й аналізу військового життя та діяльності провідних діячів Кубанського козацького війська [20]. Okремо відзначу доробок російського історика А.Н.Малюкала, якому вдалося висвітлити основні етапи реформування засад військової служби кубанських козаків [12].

Варто згадати й про праці П. А.Зайончковського та Л.Г. Бескровного, в яких міститься ретельний огляд реформування російської армії в 1870-х рр. та її розвитку до початку Першої світової війни. Зазначу, що в цих дослідженнях бракує аналізу змін тривалості військової служби кубанських козаків у порівнянні з військовослужбовцями регулярної армії [2; 8; 9].

Автор статті теж приділив увагу військовим аспектам історії Кубанського козацького війська, зокрема, проаналізував зміст козацького бойового й військового мистецтва та особливості його військової організації [3; 4; 5; 6; 7]. При цьому, питання зміни засад військової служби козаків розглядав побіжно.

Отже, в історіографії не достатньою мірою висвітлено основні тенденції у зміні тривалості військової служби Кубанського козацтва у контексті військового реформування Російської імперії впродовж 1870-х – початку 1900-х рр. Саме тому, дослідження цих аспектів є доволі актуальним і становить мету представленої розробки.

Джерельну основу цієї статті становитимуть опубліковані положення та статuti, в яких було зафіксовано обсяг, градацію і порядок несення військової служби кубанськими козаками та військовослужбовцями російської регулярної армії.

Відразу хотілося б зазначити, що впродовж історії козацьких формувань поступово відбувалась зміна не лише обсягів та принципів несення військової служби, але й її сутності та сприйняття в козацькому середовищі. Відповідні зміни ставали дедалі помітнішими в XIX ст. й стосувались, у тому числі, й Кубанського козацького війська. Саме тоді більшість козаків мусила під загальним контролем російської влади виконувати військові обов'язки не під час короткочасного військового походу, а впро-

довж багатьох років. До того ж, вони несли службу, переважно, за мирних часів.

Переходячи до огляду й порівняння тенденцій скорочення військової служби в козацьких та армійських регулярних частинах треба підкреслити, що на них визначний вплив справила військова реформа, під якої припав на 1874 р. Саме тоді за ініціативи військового міністра Д.О.Мілютіна було прийнято новий військовий статут, який знаменував заміну рекрутського набору загальною військовою повинністю для більшості підданих Російської імперії за виключенням «іногородців» (йдеться про мусульманське населення Кавказу і Середньої Азії та мешканців Сибіру й Далекого Сходу) [15]. Така новація обумовило докорінну зміну всієї імперської військової системи. Підкреслюю, що у цьому документі було чітко визначено тривалість військової служби у регулярній армії Російської імперії.

Далі коротко зупинимося на загальних параметрах військової служби у регулярних сухопутних і морських військових частинах, запроваджених згідно положень статуту 1874 р. Так, у піхоті й кавалерії безпосередня служба тривала 6 років (потім ще 9 років слід було перебувати у запасі), а у флоті стройова служба тривала 7 років (далі йшло 3-річне перебування в запасі) [15]. Наведені обсяги стройової служби засвідчили кількаразове скорочення тривалості військової служби у порівнянні з попередньою практикою рекрутських наборів.

Зверну увагу й на те, що тоді мало місце запровадження «запасу», тривалість перебування в якому в суходільних військових формуваннях суттєво переважало основну службу (на 50 %), а в морських – поступалося (на 56 %). При цьому, під час багаторічного перебування в запасі військовиків могли закликати на передпідготовку у відповідних частинах/центрах не більше 2 разів (кожен раз не довше ніж 6 тижнів) [15]. Інакше кажучи, перебування в запасі не було обтяжливим, хоча й забезпечувало мінімальний рівень військової підготовки.

Переходячи до огляду основних параметрів військової служби кубанських козаків варто мати на увазі те, що вже напередодні військової реформи в Російській імперії відбулось реформування їх військової системи. Свідченням чого стало прийняття положення 1870 р., за яким загальна тривалість військової служби козаків становила 22 роки [12]. Структура цієї служби виглядала таким чином: 15 років стройової служби (5 років у дієвих частинах і 10 років – у пільгових, коли козаки більшість часу проводили вдома); 7 років на внутрішній службі. Відзначу й збереження

кількарічної підготовки молодих козаків до стройової служби. Беззмінним залишився й принцип повного матеріального забезпечення виходу на службу козака за його власний рахунок (військове спорядження й уніформу, за виключенням вогнепальної зброї, козак мусив підготувати за власні кошти), що було виправданням певних соціально-економічних привілеїв козацької верстви.

Наголошу, що зазначені параметри й обсяг військової служби для Кубанського козацького війська залишався актуальним до початку 1880-х рр. За таких обставин козацька військова служба суттєво переважала обсяг військової повинності, визначений для звичайних військовослужбовців Російської імперії відповідно до Статуту 1874 р.

Враховуючи нові реалії пореформеної Росії визріла потреба проведення й реформ у системі військової повинності козацьких формувань. Зрозуміло, що спочатку реформування торкнулося Донського козацтва, а за його прикладом почалися реорганізації й інших утворень. Так, основи військової служби Кубанського козацького війська зазнали змін у 1882 р. Тоді розпочалось запровадження в життя положення 1882 р. (стосувалося Кубанського і Терського козацьких військ), за основу якого було взято норми відповідного документа для Війська Донського 1875 р. [14]. Нові підходи знаменували чергове скорочення тривалості козацької військової служби та запровадження нової градації й найменування рівнів військового обов'язку.

Так, козаки, що несли військову службу, іменувалися «служивими козаками» й поділялися на 3 розряди за рівнями служби [14]. При цьому, підготовка до служби й надалі тривала 3 роки, а козаки впродовж цього часу вважались такими, що перебувають у «Підготовчому» розряді. Тривалість основної служби була скорочена до 12 років, а козаки впродовж цього терміну перебували у «Стройовому» розряді [12]. До речі, раніше ця служба тривала 15 років, тобто її було скорочено на 3 роки. Після завершення основної служби козаки переходили до «Запасного» розряду, де перебували 5 років (до 1882 р. козаки перебували у відповідній категорії 7 років).

Наведена інформація засвідчує, що згідно нових підходів відбулося скорочення як основної служби (на 3 роки), так і часу перебування у запасі (на 2 роки), натомість час підготовки до служби залишився без змін. Інакше кажучи, загальне скорочення тривалості служби становило 5 років, або 20 % від того обсягу, який було визначено на початку 1870-х рр.

Окремо зверну увагу на факт введення під час перебування у «Стройовому» розряді чіткого поділу на 3 черги служби, кожна з яких мала тривати 4 роки [14]. Наголошу, що ще у попередні часи козаки по чергово несли військову службу в строю й на пільзі, але без такого логічного й чіткого пояснення підходів щодо її поділу. На цій основі остаточно закріпилась і норма чіткого поділу на 3 черги служби в усіх стройових і пільгових частинах Кубанського козацького війська (за виключенням імператорського конвою) [10, с. 128]. До речі, пільгові частини II-ї і III-ї черги служби відрізнялись не лише віковими ознаками, але й мали легші вимоги її відбудовування.

Отже, згадані новації щодо введення черг служби козаків суттєво вплинули на військову структуру Кубанського козацького війська, що виявилось у поділі кавалерійських полків, пластунських батальйонів та кінно-гарматних батареї на відповідні 3 черги служби (поступово було доведено кількість усіх згаданих частин до такої, що була кратною трьома).

В подальшому також мало місце часткове скорочення тривалості військової повинності козаків, але воно стосувалося лише «Підготовчого» розряду. Тобто, основна стройова служба й час перебування у запасі більше не скорочувались. Зазначені підходи мали досить універсальний характер, а тому їх надалі було вміщено у загальноімперські документи, що регламентували обсяг і загальні параметри несення військової служби в Російській імперії.

Одним з останніх документів такого рівня в історії Російської імперії став «Статут про військову повинність 1915 р.», що був запроваджений у життя вже під час Першої світової війни [16]. В ньому було викладено відповідні положення як для більшості підданих Російської імперії, так і окремо уніфіковані нормативи для усіх козацьких військ. Зокрема, у цьому статуті зафіксовано й останні скорочення військової служби козаків, у тому числі й щодо часу перебування у «Підготовчому» розряді впродовж 1 року (за виключенням Уральського козацького війська) [16, с. 140-141]. Також було підтверджено тенденцію подальшого полегшення несення служби козаками в пільгових частинах II-ї і III-ї черги служби (навіть було звільнено останню – III чергу служби від обов'язкового вишколу в козацьких учбових таборах та утримання коней (у разі перебування в кавалерії) впродовж знаходження на пільзі) [2, с. 85, 89-92].

Далі варто проаналізувати тривалість і змістовність військової служби звичайних військовозобов'язаних підданих Російської

імперії. Згідно згаданого статуту у суходільних формуваннях регулярної армії служба тривала 3 роки і 3 місяці, а потім 12 років і 9 місяців слід було перебувати в запасі [16, с. 10-11]. Щодо військового флоту Російської імперії, то тут служба тривала 5 років, а потім належало ще 5 років перебувати в запасі [16, с. 11].

Отже, у порівнянні з вимогами статуту 1874 р. помічається певне скорочення тривалості основної стройової служби як у суходільних формуваннях (замість 6 років – 3 роки і 3 місяці), так і у військовому флоті (замість 7 років – 5 років). Тобто, у суходільних формуваннях згадане скорочення сягало майже 44%, а у флоті – 29%. Щодо тривалості перебування в запасі, то для суходільних військ вона збільшилася на майже 42%, а у флоті – на майже 67%. Інакше кажучи, загальна тривалість стройової військової служби скорочувалась, натомість, зростала тривалість перебування в запасі (у суходільних частинах загальна тривалість служби й запасу навіть на 1 рік перевищила показники 1874 р.). Такий підхід забезпечив полегшення військової повинності для підданих Російської імперії, але зберіг можливості за військової загрози мобілізувати великі контингенти воїнів.

Якщо порівняти тривалість та зміст військової служби регулярних і козацьких формувань згідно норм статуту 1915 р., то козацька військова повинність й надалі суттєво переважала обов'язок звичайних підданих Російської імперії. Так, вони мали мобілізаційні зобов'язання впродовж 17 років, з яких упродовж 12 років рахувались на службі і 5 – у запасі. Військовослужбовці суходільних формувань мали мобілізаційні зобов'язання впродовж 16 років (3 роки і 3 місяці служби та 12 років і 9 місяців у запасі), а моряки – 10 (5 років на службі і 5 років у запасі).

Окрім зазначеного варто наголосити й на тому, що козацька служба за своєю інтенсивністю й тривалістю перебування у стройових частинах особливо переважала суходільні формування (час служби у козацьких частинах I-ї черги був тривалішим на понад 20%; додатково мало місце військове навчання та короткочасна служба в учбових таборах упродовж 1 місяця перед службою; відбувались майже щорічні навчання в учбових таборах впродовж перебування у частинах II-ї черги [3, с. 89-93]). До речі, попри коротку на 1 рік службу в стройових частинах I-ї черги, загальний обсяг військової повинності козаків помітно переважав і військовий обов'язок моряків. Маю на увазі перебування в частинах II-ї і III-ї черги служби впродовж 8 років, що су-

проводжувалося тривалим вишколом в учбових таборах. Більше того, в 1907 р. зафіксовано факт несення військової служби в кубанських кавалерійських полках II-ї черги впродовж одного року [6, с. 395-397].

Підсумовуючи огляд зміни тривалості служби кубанських козаків та військовослужбовців регулярної армії Російської імперії в середині 70-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. варто зазначити наступне:

Реформування військової системи Російської імперії, розпочате в 1874 р., обумовило докорінну зміну принципів несення військової служби звичайними підданими, що дозволило як суттєво її скоротити, так і на підставі загальної військової повинності забезпечити кількарізове збільшення військовослужбовців в умовах військової загрози.

Відповідні зміни відбувались до початку XX ст. й стосувались як військовиків регулярної армії, так і козаків (у тому числі й Кубанського козацтва).

В Кубанському козацькому війську поряд із тенденцією скорочення тривалості служби, на відміну від регулярної армії, мало місце й запровадження чіткої градації її етапів (існувало 3 черги військової служби згідно положення 1882 р.), завдяки чому відбулась чітка реорганізація військової структури цього козацького утворення.

Зазначені зміни мали як функціональний, так і уніфікований характер (часто за взірцем Війська Донського), а тому не лише позначились на розвитку військової системи козацьких збройних формувань, але й сприяли її уніфікації згідно вимог царату.

Одним з останніх документів, що засвідчив тенденцію скорочення тривалості військової служби у стройових частинах Російській імперії, став «Статут про військову повинність 1915 р.», в якому було визначено відповідні норми як для звичайних, так і для козацьких військових формувань.

Попри скорочення тривалості військової служби та полегшення її змісту, вона у козаків й надалі залишалась досить тривалою й змістовною, переважаючи відповідний обов'язок решти підданих Російської імперії.

Таким чином, в умовах докорінної реформи військової системи Російської імперії з 1874 р. розпочалось суттєве скорочення тривалості військової служби як у регулярній армії, так і козацьких формуваннях. Відповідні тенденції у військовій системі Кубанського козацького війська було зафіксовано у Положенні 1882 р., в якому ще й вміщено нові засади її структурного поділу на основі 3 черг служби. При цьо-

му, відповідні зміни мали уніфікований характер, бо запроваджувалися на основі аналогів, які вже було апробовано у Війську Донському. Зазначені тенденції тривали до початку ХХ ст. й були підсумовані у відповідному статуті 1915 р. Попри послідовне скорочення тривалості військової служби як у регулярній армії, так і козацьких утвореннях, військова служба козаків (у тому числі й кубанських) постійно переважала військовий обов'язок більшості населення Російської імперії, залишаючись підставою для збереження їх особливого військово-привілейованого статусу.

Представлена стаття не вичерпує зазначеної проблематики, ініціюючи її подальше дослідження у ширшому часовому вимірі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Авраменко А.М. Козацьке військо на Кубані / А.М.Авраменко, Б.С.Фролов, В.К.Чумаченко // Історія Українського Козацтва. Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007. – Т. II. – С. 364-414.
2. Бескровний Л.Г. Армия и флот России в начале ХХ века. Очерки военно-экономического потенциала / под ред. А. Л. Нарочницкого. Москва: Наука, 1986. – 238 с.
3. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / В. Задунайський. – Донецьк : Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.
4. Задунайський В. Рушниця у бойовій системі кубанських козаків (початок ХХ ст.) / В.Задунайський // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2009. – № 2. – С. 58-64.
5. Задунайський В. Шашка у бойовій підготовці козаків у полках І черги Кубанського козацтва на початку ХХст. / В.Задунайський // Історія зброї. Альманах / Гол. ред. В.Г.Шлайфер. – Запоріжжя, 2012 – № 5-6/2012. – С. 82-94.
6. Задунайський В. Реорганізація II Таманського кінного полку Кубанського козацького війська в 1907 р.// Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць / Відпов. ред. О.М.Титова. – Вип. 24. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2015. – С. 393-399.
7. Zadunaiskyi V. Basic Features of the Ukrainian Cossacks Paramilitary Life in the Late 19th and Early 20th Centuries / V.Zadunaiskyi // Kultúrne dejiny / Cultural History (Slovak Republik). – 2014. – Volume 5. – P. 46-57m.
8. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860-1870 годов в России / П.А. Зайончковский. – Москва: Изд-во Моск. Ун-та, 1952. – 371 с.
9. Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX-XX столетий. / П.А. Зайончковский. – Москва: Мысль, 1973 – 351 с.
10. Казин В.Х. Казачьи войска. Хроника / В.Х. Казин. – Москва: АО «Дорваль», 1992. – 480 с.
11. Кубанська Україна / Ред. Р.Коваль. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/kubann/1shkuro.htm>
12. Малукало А. Кубанское казачье войско в 1860 – 1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус / А.Малукало. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cossackdom.com/book/bookkuban2.html>
13. Матвеев О.В. Герои и войны в исторической памяти кубанского казачества / О.В. Матвеев. – Краснодар, 2003. – 200 с.
14. Положение о воинской повинности и военной службе казаков Кубанского и Терского войска 1882 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ruspravda.info/Polozhenie-o-voinskoy-povinnosti-i-voennoy-sluzhbe-kazakov-1111.html>
15. Устав о воинской повинности 1874 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/18740101.php>; http://militera.lib.ru/research/golovnin_nn/01.html; <http://xn--d1aml.xn--h1aaridg8g.xn--p1ai/19/ustav-o-voinskoy-povinnosti-vysochayshe-utverzhdenyy-1-13-yanvarya-1874-g/>
16. Устав о воинской повинности 1915 г. – Петроград, 1915. – 293 с.
17. Фролов Б.Е. Оружие кубанских казаков / Б.Е.Фролов. – Краснодар: Традиция, 2009. – 128 с.
18. Шахторин А.А. Подготовка казаков Кубанского казачьего войска во второй половине ХІХ – начале ХХ веков / А.А. Шахторин. – Краснодар: КВВАУЛ, 2008. – 213 с.
19. Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска. В 2-х т. / Ф.А.Щербина. – Краснодар: Советская Кубань, 1992.
20. Щербина Ф.А. Кубанское казачество и его атаманы / Ф.А. Щербина, Е.Д.Фелицин. – М.: Вече, 2008. – 320 с.

РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ: ТЕНДЕНЦІЇ КОНФЕСІЙНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ

Історичне тло, на якому розгорталася діяльність Російської православної церкви (РПЦ) в нових незалежних державах (ННД), характеризувалося латентним, а з початку XXI ст. відкритим геополітичним протистоянням між Росією і Заходом, між ліберальною і тоталітарною філософією буття. Злиття держави і церкви в Росії новітнього часу відновило трагічну за своїми наслідками традицію імператорської епохи 1721 – 1917 рр., коли церква виконувала функції політико-ідеологічного інструменту держави, а, відтак, не тільки освячувала весь спектр її внутрішньої та зовнішньої політики, але й спрямовувала цю політику в архаїчне ідеологічне русло.

На початку 1990-х рр. Російська православна церква залишалася домінуючою релігійною інституцією в більшості пострадянських країн. Вона майже монопольно здійснювала свою місію в Україні, Білорусії та Молдові, зберігала свій вплив в Закарпатті, Середній Азії і країнах Прибалтики. Відтоді й до теперішнього часу РПЦ в різних її найменуваннях, на кшталт Українська православна церква (УПЦ) чи Молдавська православна церква (МПЦ), залишається фактично єдиною повноправною інституцією, яка одночасно функціонує в усіх країнах пострадянського простору. При цьому своє головне завдання вона вбачає в ідеологічному забезпеченні процесу реінтеграції нових незалежних держав та відновленні на так званому євразійському просторі своєї конфесійної першості**.

Складність у реалізації цієї місії РПЦ полягала в тому, що геополітичне протистояння по лінії «Захід – Схід» розколело пострадянський простір на країни, орієнтовані на Росію (Білорусь, Вірменія, більшість країн Середньої Азії та Казахстан) і країни, зорієнтовані на Європу, на традиційні європейські цінності (Латвія, Литва, Естонія, Молдова, Грузія, Україна) або на власний, окремий шлях розвитку (Азербайджан, Туркменістан). З огляду на цю та інші обставини, пов'язані, зокрема, з синхронізацією політики Російської держави й РПЦ в їх реакції на розгортання процесів національного, у тому числі й релігійного відродження в нових незалежних державах, можна

прослідкувати кілька тенденцій, притаманних еволюції РПЦ (Московського Патріархату) на пострадянському просторі.

Перша тенденція проявилася в безперервному звуженні соціальної бази Російської православної церкви внаслідок зменшення загальної чисельності й питомої ваги росіян в нових незалежних державах. Так, за узагальненими статистичними даними, тільки з 1989 р. по 2001 р. число росіян в Україні зменшилось з 11,4 до 8,3 млн осіб або з 22,1% до 17,3%¹. Станом на теперішній час, зважаючи на число росіян в тимчасово окупованих регіонах України, їх загальна чисельність на контрольованих територіях є меншою ще мінімум на 3 мільйони і становить бл. 5 млн або приблизно 12% від загальної маси населення України.

За останні 25 років суверенного розвитку частка росіян скоротилася також в інших країнах пострадянського простору. Так, за різними джерелами з цих країн, питома вага росіян у Білорусі зменшилася з 13,2% до 8,1% або до 770 тис. осіб; у Молдові – з 9,8% до 5,9% або до 200 тис. осіб; у Казахстані – з 38% до 21% або до 3,67 млн осіб; в Естонії – з 30% до 24,5% або до 320 тис. осіб; у Латвії – з 34% до 27% або до 535 тис. осіб; у Литві – з 9,4% до 5,7% або до 167 тис. осіб; у Грузії – з 6,3% до 1,9% або 88 тис. осіб; в Азербайджані – з 5,6% до 1,2% або до 115 тис. осіб; у Киргизстані – з 12,5% до 6,1% або до 358 тис. осіб; в Узбекистані – з 8,4% до 2,85% або до 870 тис. осіб). Символічним відсотком характеризується теперішня частка росіян в Таджикистані (0,34%) й Вірменії (0,4%)².

Показово, що найбільшою залишається частка росіян в країнах, які (окрім Казахста-

** В офіційному російському тлумаченні євразійський простір отожднюється з пострадянським.

1 Етнічний склад населення України // <http://radiolemberg.com/ua-articles/ua-allarticles/etnichnyy-sklad-naseleniya-ukrayiny-korotkyu-ohlyad>

2 Актанов Д. Демографія в Казахстані // http://bnews.kz/ru/news/archive/analitika/demografiya_v_kazahstane-2015_09_15-1075549; Итоги Всесоюзной переписи 1989 г. – М., 1989. – С.37; Манасян Т. Русские в Армении / Т.Манасян // <http://rus.rus4all.ru/language/20140608/725052271.html>; Щербакова Е. Доля титульной национальности возрастает во всех странах СНГ, кроме России // <http://demoscope.ru/weekly/2013/0559/barom02.php>

ну) дистанціюються від Москви, наприклад, в Україні, Латвії та Естонії. В одній лише Україні до 2014 р. проживало бл. 51% росіян усіх нових незалежних держав разом узятих. При цьому найменшою залишалася частка росіян в країнах, які здебільшого залишались вимушеними союзниками Росії (Вірменія, Таджикистан, Узбекистан, Киргизія). Звичайно, слід враховувати, що соціальна база РПЦ в нових незалежних державах не вичерпується тільки російським населенням. До прикладу, в Україні значний відсоток віруючих УПЦ Московського Патріархату становлять самі українці.

Другою тенденцією є ослаблення РПЦ в ННД внаслідок поступового відокремлення від неї національно зорієнтованого духовенства і пастви з подальшим утворенням чи зміцненням свого роду національних церков.

Йдеться, по-перше, про появу у червні 1992 р. Української православної церкви Київського Патріархату (УПЦ КП), духовенство і миряни якого належали перед тим до УПЦ Московського Патріархату. По-друге, необхідно відзначити інституалізацію Бессарабської митрополії, яка в 1992 р. відокремилась від Молдавської православної церкви Московського Патріархату і перейшла під юрисдикцію Румунського Патріархату¹. По-третє, у лютому 1996 р. Святійший Синод Вселенського Патріархату відновив раніше скасовану дію Томоса 1923 р. та визнав чинність автономії Естонської православної церкви у межах своєї юрисдикції.

Зазначені три події виявились справжнім потрясінням для Московського Патріархату. Вони засвідчили, по суті, початок нового протистояння між патріархатами у їх боротьбі за пострадянський конфесійний простір. Так, протидіючи Константинополю в Естонії, РПЦ розірвала відносини з ним у тому ж 1996 р. і припинила згадувати ім'я Вселенського патріарха під час Літургії. Компроміс, досягнутий пізніше в швейцарському Цюріху означав, визнання чинності одразу двох церков (Естонської автокефальної православної церкви – ЕАПЦ й Естонської православної церкви московського патріархату – ЕПЦ МП) та, відповідно, двох юрисдикцій (Константинополя і Москви). Тоді 50 з 80 православних парафій (7 тис. осіб) приєдналися до відродженої автономної церкви. Але у складі ЕПЦ МП залишалась основна частина віруючих – до 100 тис. православних, головно росіян.²

Московський Патріархат і надалі ревно намагався витіснити Константинополь зі схід-

ноєвропейського конфесійного поля. До прикладу, після смерті митрополита УПЦ МП Володимира (Сабодана) на урочисту церемонію інтронізації Онуфрія не було запрошено представника Вселенського Патріархату.

Третя тенденція проявилась у наростаючому прагненні православних церков ННД, які залишались під омофором Московського Патріархату, підвищити власний статус та збільшити рівень самоуправління. Тут доречно згадати, що Московський Патріархат оперує на пострадянському просторі чотирма рівнями самостійності церков. Перший рівень самостійності, з точки зору Москви, – розширена автономія. З 1990 р. нею оперує УПЦ МП. Хоча в дійсності, межі цієї автономії не визначені жодним документом і не убезпечують УПЦ від зовнішнього втручання у внутрішні справи. Другий рівень – самоуправління церков, яке здійснюється в межах, наданих патріаршим Томосом. Таким рівнем свободи володіють Естонська, Латвійська та Молдовська церкви. Третім рівнем організаційної свободи церков є Екзархат. Він означає, що церква є окремою адміністративною одиницею, зарубіжною по відношенню до основної церкви (в нашому випадку до РПЦ). Екзархатом є Білоруська православна церква. Нарешті, четвертий рівень самостійності символізують митрополічі округи (Казахстанський, Середньоазіатський)³.

Відомо, що після УПЦ МП в 1990 р. автономною стала Молдавська православна церква. З початку 2010-х рр. ідею підвищення власного статусу розглядає й Білоруська православна церква. Зокрема, в 2014 р. Синод БПЦ звернувся до Московського Патріархату з відповідним проханням. Щоправда, на початку 2015 р. білоруське духовенство з ініціативи митрополита Мінського і Заславського Павла відкликала зазначене звернення.⁴ Незважаючи на це, в Білорусії продовжує функціонувати громадсько-релігійний рух імені Софії Слуцької за автокефалію БПЦ. Цей рух користується прихильною лояльністю з боку Білоруської держави. Неодноразово про необхідність створення національної православної церкви висловлювався і Президент А. Лукашенко. Як відомо, в даний момент надання церквам статусів автокефалії та автономії заморожене через відсутність чітких та узгоджених критеріїв.

Четверта тенденція, пов'язана з поступовою втратою РПЦ свого домінуючого

3 Шрамко О. Білоруська православна церква хоче автономії/ О. Шрамко// <http://www.pravda.com.ua/news/2014/12/19/7052645/>

4 Белорусская православная церковь в конце XX – начале XXI ст. – Режим доступу: <http://www.church.by/beloruskiy-ekzarhat/beloruskaja-pravoslavnaja-cerkov-v-konce-20-nachale-21-stoletij>.

становища в нових незалежних державах (окрім Білорусі та Молдови). Незважаючи на ту обставину, що РПЦ взяла на озброєння стратегію поширення свого впливу в глобальному просторі і перетворення з допомогою держави на світову церкву, її можливості в ННД поступово зменшуються, хоча й залишаються значними. Так, соціологічні дослідження Центру Разумкова свідчать про те, що з 2010 по 2016 рр. число вірян УПЦ МП зменшилось з 24% до 15%. Натомість, число адептів УПЦ КП зросло у 2000 – 2016 рр. з 12% до 25%.¹ Зниження популярності УПЦ МП відбувається навіть на півдні України. Характерним є приклад Одеси, де проживають представники 133 етносів. Число прихильників УПЦ КП в місті вперше перевищило число прихильників УПЦ МП (співвідношення відповідно: 38,7% до 26,1%). Крім того, всі національно зорієнтовані церкви (УПЦ КП, УАПЦ й УГКЦ обіймають разом майже дві третини віруючих).²

Показово, що РПЦ, тим не менше, розраховує в перспективі на відновлення своїх позицій і не тільки зберігає, але й розширює інфраструктуру церкви, збільшує число адміністративно-церковних округів і громад. Зокрема, число парафій УПЦ МП зросло до 12,5 тис. одиниць і, як і раніше, під її контролем перебувають усі три Лаври в Україні: Києво-Печерська, Почаївська і Святогірська.

Кардинально змінюється ситуація в Казахстані, де ще в середині ХХ ст. казахи становили меншість населення, а РПЦ зберігала домінуюче становище. З 1997 по 2010 рр. питома вага православних в Казахстані зменшилась з 30% до 20% від загальної маси віруючих, тоді як частка послідовників національної релігії – ісламу зросла з 65% до 75%. Тепер в Казахстані нараховується всього 202 православні парафії та 6 малолюдних монастирів. При цьому число осіб, що приймають іслам, зростає також і за рахунок слов'янського населення православного сповідання.³

Нарешті, п'ята тенденція характеризується посиленням контрпродуктивної політичної місії РПЦ в нових незалежних державах. Ця місія супроводжується цілою низкою супер-

ечливих явищ і процесів. Так, проповідуючи ідею культурно-цивілізаційної переваги російського народу в світі (новий міф про «додаткову хромосому духовності» у російському генетичному коді), а також ідеологію перманентної російської «жертвості» в ім'я ідеалів людства, РПЦ де-факто освятила російські війни проти чеченського народу, агресію проти Грузії 2008 року. РПЦ благословила також експансію в Криму і на сході України, збройну боротьбу за імперські ідеали «русского мира».

Виставляючи себе поборником цінностей громадянського суспільства, РПЦ демонструє водночас свою непримиренність до греко-католицизму та національних православних церков в ННД. Характерною у цьому зв'язку є заява Патріарха Кирила про те, що «в основі конфлікту в Україні він вбачає релігійні причини: уніати й розкольники оголосили війну канонічному (тобто російському – Г.Н.) православ'ю»⁴. Рух до свободи в Грузії, Україні, Молдові, Киргизії ототожнюється РПЦ з дією реакційних сил, а боротьба за національне відродження з націонал-фашизмом. Зокрема, у промові Патріарха Кирила в Соловецькому монастирі у серпні 2014 р. «майдан» отримав «статус» «революційного бунту»⁵.

Так само показовими є самі лише назви статей у православній церковній пресі, присвячених революційним подіям в Україні. До прикладу, відомому російському православному протоієрею в Казахстані А. Суворову належать дописи: «О грядущей Голгофе в Киеве», «Плач об Украине» і т. п. Закономірно, що свобода характеризується в них не інакше як «Молод, що пожирає своїх дітей».⁶

Схвалюючи на словах принципи міжнародного права, РПЦ традиційно оцінює переділ кордонів країн світу на основі подвійних стандартів. Слідом за Російською державою Московський патріархат послуговується, наприклад, тлумаченням російсько-чеченської війни, як силового «примусу» чеченців до «конституційного ладу». Формально не визнаючи незалежності Абхазії й Південної Осетії, РПЦ вважає, тим не менше, справедливою російську анексію Криму та право окремих регіонів України на створення незалежних держав.

Загалом, дедалі більш глибока політизація РПЦ, її симбіоз з державою актуалізує

1 Кількість послідовників УПЦ МП в Україні стрімко зменшується. – Режим доступу: http://zik.ua/news/2016/05/30/kilkist_poslidovnykiv_moskovskogo_patriarhatu_v_ukraini_strimko_703508.

2 Київський патріархат за симпатіями одеситів перегнав Московський. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/social_questioning/63213/.

3 Трофимов Я. Современная религиозная ситуация в республике Казахстан. – Режим доступу: http://www.sa-c.org/journal/12-1997/st_08_trofimov.shtml; Актанов Д. Демография в Казахстане. – Режим доступу: http://bnews.kz/ru/news/archive/analitika/demografiya_v_kazhastane-2015_09_15-1075549.

4 Щеткина Е. Патриарх Кирилл приказал УПЦ МП воевать/ Е. Щеткина// <http://www.dsnews.ua/society/patriarh-kirill-prikazal-upts-mp-voevat-protiv-poroshenko-21082014184400>

5 Выступления Святейшего Патриарха Московского Кирилла// http://sofia-sfo.ru/kirill_press-line

6 Александр протоиерей. Плач об Украине/ Протоиерей Александр// <http://pritor.kz/pridel/pritor/zametki/583-2014-02-22-18-43-34.html>

призабуту сентенцію Н. Бердяєва про невідворотність «розплати церкви за свої історичні гріхи». Такого масштабу поразки Російської держави і церкви, які відбулися в Україні після Революції гідності 2013-2014 рр., здатні призвести РПЦ до справжньої метафізичної катастрофи.

І, насамкінець, про альтернативність вибору, яка стоїть перед православними церквами нових незалежних держав. Відомо, що на пострадянському просторі функціонує п'ять патріархатів: Константинопольський (в Європі), Московський (в більшості СНД), Антиохійський (у Грузії), Румунський (в Молдові) та невизнаний на сьогодні Київський патріархат в Україні. Основний вектор протистояння поєднує Москву і Константинополь, тобто дочірню й материнську церкви. Складність

переходу юрисдикції від Москви до Константинополя над православними церквами в Україні полягає, зокрема, в тому, що обом патріархатам властива візантійська модель церковної організації і принципів церковного життя. Москві і Константинополю однаково властиві родимі плями візантизму. Передусім це ідеологія цезарепапізму й симфонії церковної та державної влад. Отже, прибічники української автокефалії, так само як і автокефальних церков в інших країнах СНД, мають сподіватися не тільки і не стільки на духовні мотиви їх підтримки з боку Вселенського Патріархату. Головним, вочевидь, стане прагматичний чинник політичної й економічної доцільності визнання автокефалії нових церков.

Александр Дудник,
*Национальная библиотека Украины
им. В.И. Вернадского (Киев)*

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА РОССИИ В ОТНОШЕНИИ ГОСУДАРСТВ ГУАМ (ГРУЗИИ, УКРАИНЫ, АЗЕРБАЙДЖАНА И МОЛДОВЫ), ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА И НАТО (1991–2014 гг.)

ЧАСТЬ I.

Введение

После распада СССР, а особенно в последние десять лет, внешняя политика Российской Федерации (РФ) неоднозначно воспринималась в мире. Одни лидеры стран ЕС и СНГ поддавали её резкой критике, другие – одобряли, брали за пример. Среди критиков был литовский президент Валдис Адамкус. В 2005 г. он демонстративно отказался приезжать в Москву на празднование 60-летия Победы во Второй мировой войне, поскольку РФ реабилитировала имя И. Сталина и его режим.

Не воспринимал внешнюю политику новых кремлевских лидеров и президент Польши Лех Качинский, в отличие от премьер-министра страны Д. Туска. Во время российско-грузинской войны в августе 2008 г. Л. Качинский признал РФ агрессором. Весной 2010 г. он отказался чествовать 70-ю годовщину массового убийства польских офицеров и интеллигенции сталинским НКВД вместе с В. Путиным под Смоленском.

В то же время, премьер-министры Словакии и Венгрии – Роберт Фицо и Виктор Орбан неоднократно выражали свое восхищение «прагматичной» и «реалистичной» политикой

РФ и поддерживали её, в том числе и во время августовских событий 2008 г.

Среди президентов государств ГУАМ резкой и неоднократно критике поддавал внешнюю политику РФ лидер Грузии М. Саакашвили. Известны два его выступления на сессиях Генеральной Ассамблеи (ГА) ООН в 2006 и 2013 гг., разоблачающие политику Кремля.

Феномен прямо противоположного отношения и оценок внешней политики РФ, прежде всего руководителями государств ЕС, вызывает к ней исследовательский интерес. Актуальность теме придали и события 2014 г., связанные с российской аннексией Крыма, введением РФ войск в Восточную часть Украины и последовавшие за этим антироссийские санкции мирового сообщества. Цель исследования – раскрыть разнообразие используемых РФ инструментов внешнего воздействия на другие государства, в контексте интеграционных процессов на постсоветском и европейском пространстве.

Тактические и стратегические цели приостановления существования Советского Союза

Развал СССР был совершён с инициативы Б. Ельцина при поддержке руководителей союз-

ных республик, сначала Л. Кравчука и С. Шушкевича, а затем и лидеров республик Центральной Азии. Однако все они не были посвящены в планы Б. Ельцина о воссоздании в ближайшем будущем нового государственного образования на месте СССР. Поскольку, в условиях нестабильности – возгорания межнациональных конфликтов, расширения демократии, а главное прихода к власти диссидентов и национально-патриотических сил в Азербайджане, Армении, Грузии и Молдове, выступающих за независимость своих республик, выход такой информации мог ещё больше обострить ситуацию. Но главное такая информация могла дестабилизировать более-менее спокойные – Украину, Белоруссию и даже центрально-азиатские республики, где, в отличие от республик Закавказья и Молдовы, как и в РФ, у власти продолжали доминировать бывшие коммунисты (Ельцин, Кравчук, Шушкевич, Назарбаев, Каримов), которые лишь сменили вывески, прикрываясь демократическими лозунгами. Кстати, именно этот фактор и не способствовал возникновению вооруженного российско-украинского противостояния в 1991-1992 гг., заморозив его начало более, чем на 20 лет, до того времени, когда в Украине коммунисты полностью дискредитировали себя в глазах общества тесным сотрудничеством с криминалитетом у власти и изменой национальных интересов страны.

Однако в 1991 г. Ельцин и его команда вполне реально надеялись не только на взаимопонимание, но и на поддержку украинских, белорусских и центрально-азиатских коллег, в вопросе воссоздания нового союзного государства. В то же время, в Москве учитывали и факт существования национал-демократических сил в Украине и Белоруссии, как «Народный Рух Украины». В Кремле понимали, что появление любой информации о воссоздании в ближайшем будущем нового союзного государства могло дестабилизировать ситуацию и в этих республиках, если не за кавказским и молдавским, то за прибалтийским сценарием, что не устраивало Кремль.

Концептуально, то есть, с точки зрения имперской российско-советской политики дать полную свободу бывшим советским республикам было бы преступлением, которое Ельцину бы не простили. Неслучайно сегодня российская идеология и правящие политические силы обвиняют в развале СССР Горбачева, который косвенно способствовал этому, но не был прямым инициатором этого процесса. Более того, он активно выступал за сохранение Союза и его трансформацию в новое государственное образование на более совершенных

принципах существования, что позволяло ему остаться у власти. По словам Б. Ельцина, «... М. Горбачёв не стремился сражаться и воевать за личную власть, ... он прекрасно понимал логику политического процесса и не стремился обострять политическую ситуацию»¹.

Б. Ельцин, разваливая Советский Союз, одновременно реализовывал план преобразования его в новое государственное объединение. Об этом говорит одновременное, с приостановлением существования Союза, подписание соглашения о создании *Содружества независимых государств (СНГ)*. Такой план Б. Ельцина предполагал успокоить национально-патриотические силы, которые пришли к власти в Молдове, Грузии и Азербайджане, и стремились вывести эти республики из состава СССР, требуя независимости. В то время все конфликты на территориях этих республик Москва в той или иной мере уже использовала с целью не допустить их выхода. К примеру, самопровозглашенная Приднестровская республика возникла осенью 1990 г. как протестный механизм, с целью не допустить выхода из СССР Молдовы².

Война в Осетии изначально понималась на Кавказе как спецпроект ГК ЧП СССР и их преемников с целью не допустить развитие Грузии, и её выхода из-под контроля. А одной из целей войны в Абхазии была переориентация борьбы северокавказских народов за самоопределение на войну с другими народами, уходящими из-под сферы влияния государства³.

Ориентация независимого демократического руководства Азербайджана во главе с Народным фронтом и президентом А.Эльчибеом на Анкару, вплоть до объединения в единое государство, была одним из факторов неофициальной поддержки Кремлем Армении в ее конфликте с Баку за Нагорный Карабах (Н.К.). Как утверждает сегодня российский политолог, востоковед и непосредственный очевидец этих событий – В. Джанашия: «Карабах армянам завоевывали русские офицеры 7-й армии...»⁴.

План Ельцина предполагал убрать М. Горбачева, как причастного к августовскому путчу 1991 г., и как его главного конкурента и противника⁵, а также назвать виновников деградации

1 См. : Ельцин Б. Н. Президентский марафон. Размышления, воспоминания, впечатления. – М. : ООО «АСТ», 2000. – С. 392–393.

2 См.: Демидецкий В. Молдова может стать федерацией // Эхо планеты. – 2003. – №17. – С.5-6.

3 См.: Бежанишвили З. Медаль за трусость [http://apsny.ge/articles/1409867120.php], 04.09.2014.

4 См.: Джанашия В. : Уроки Армении [http://www.metronews.ru/kolumnisty/vahtang-dzhanashija-uroki-armenii/Tronic---eyM0HzZPhrvNc/], 03.09. 2014.

5 Между Б. Ельциным и М. Горбачевым были довольно

СССР – КПСС, и предложить новые условия для объединения республик.

По словам Б. Ельцина, подписанный в Беловежской Пуще документ лидеров трёх славянских государств был «единственным возможным политическим ходом, выбившим из рук коммунистов их главное оружие – старую административную систему, послушными исполнителями которой были горбачевские «генералы»». Ельцин считал, что «...немедленные и коренные политические преобразования были нужны для того, чтобы советские генералы не устроили нам всем кровавую баню, не затеяли игру в очередную хунту»¹.

Наконец, для того чтобы не обострять ситуацию в бывших республиках Союза, следовало, как бы предоставить им независимость, но на самом деле держать их под контролем, путём проявления инициативы, предлагая и втягивая их в новые объединительные проекты. Главным было ни в коем случае не дать возможности бывшим республикам самостоятельно развиваться. Однако реализовать такой подход было сложно, в результате в отношениях Москвы с государствами СНГ постоянно возникало напряжение. Бывший министр иностранных дел Украины А. Зленко так охарактеризовал их на примере Украины и России: *«После провозглашения нашей независимости украинско-российские отношения страдали болезнью, присущей всем государствам, заинтересованным друг в друге, но разделенным глубокой пропастью проблем, – отсутствием постепенности и последовательности и Россия, и Украина всё еще оставались в плену иллюзий относительно своего будущего существования. Многие в Москве были убеждены в том, что независимый статус Украины – это временный фактор, который исчезнет под влиянием экономического давления с Севера. В свою очередь, в Украине многие политики считали временным российский фактор, который якобы потеряет свое значение, как только Запад примет Киев в распростертые объятия»*².

Независимость Украины некоторые российские политики воспринимали, как «измену и личное оскорбление», при этом они демонстрировали своё пренебрежительное отношение к бывшим собратьям и обвиняли их в предательстве «общеславянского дела»³.

В то время западные аналитические центры подготовили не один сценарий отрица-

плохие межличностные отношения.

1 См.: Ельцин Б. Н. – Указ. соч. – С.393.

2 См.: Зленко А. М. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических перемен. – Харьков: «Фолио», 2004. – С. 383.

3 См.: Зленко А.М. – Указ. соч. – С.386.

тельного развития отношений между бывшими советскими соседями. И практически все они предрекали катастрофическое обострение отношений между Украиной и Россией. «Вывод делался один, конфликт между этими государствами весьма вероятен и чрезвычайно опасен для Европы»⁴.

Уже в начале 1992 г. РФ заявила о том, что постсоветское пространство является сферой её жизненно важных интересов и непосредственного влияния. Поэтому стремление других государств войти в экономическое, политическое и культурное пространство этого региона будет рассматриваться как посягательство на её интересы⁵. Немаловажную роль в формировании такой политики Кремля сыграло и отсутствие реакции Запада на факт вмешательства российской армии в Приднестровский конфликт. РФ истолковала это как сигнал о предоставлении ей полной свободы действий в «ближнем зарубежье»⁶, так Москва назвала государства Содружества, подразумевая при этом, что её отношения с ними являются предметом скорее внутренней, чем внешней политики⁷. Исходя из этого, РФ не признала внутренних границ в рамках СНГ.

В начале 1993 г. она инициировала преобразование СНГ в международную организацию с надгосударственными органами управления, едиными границами, внешней политикой и единым центром управления вооруженными силами государств Содружества. Тогда, это был также ответ Кремля на формирование ЕС. Однако за принципами построения, СНГ, как надгосударственное образование, превзошло ЕС. Кремль спешил возратить себе полный контроль над большей частью бывшего СССР (без Прибалтики), втягивая бывшие советские республики в новое государственное образование. Москва пыталась реализовать этот проект искусственным путём и всего лишь за один год, в отличие от стран ЕС, которые шли к объединению естественным путём с 1949 г.

В результате предложенные Кремлем (в конце 1992 г. – начале 1993 г.) фактически «советские» принципы построения нового государст-

4 См.: Зленко А.М. – Указ. соч. – С. 385.

5 См.: Михайленко А. СНГ на пороге третьего тысячелетия // Свободная мысль – XXI. – 2000. – №10. – С.34–36.

6 См.: Александрова О. Трудная реставрация старой зависимости. Политика России в отношении СНГ. В сб.: Внешняя политика России: от Ельцина к Путину / Сост. С. Кройцберг, С. Грабовски, Ю. Унзер / Пер. с нем. – Киев: «Оптима», 2002. – С. 118.

7 См.: Перович И. Проблемы приспособления к новым реальностям. Российская внешняя политика в отношении Украины и Белоруссии. В сб.: Внешняя политика России: от Ельцина к Путину / Сост. С. Кройцберг, С. Грабовски, Ю. Унзер / Пер. с нем. – Киев: «Оптима», 2002. – С. 127–140.

венного объединения, закреплённые в Уставе СНГ, не были восприняты многими странами Содружества, прежде всего Украиной, Молдовой и Туркменистаном, которые так и не стали полноправными членами Организации. Азербайджан и Грузия, в силу значительной зависимости от Кремля в вопросах разрешения межэтнических конфликтов на своих территориях, вынуждены были принять на себя обязательства по Уставу и присоединиться к нему. В сентябре и декабре 1993 г., в соответствии с ч. 3 ст.7 Устава СНГ, они стали его членами¹.

14 сентября 1995 г. президент РФ Б. Ельцин издал указ, в котором постсоветское пространство было объявлено «прежде всего, сферой интересов России»².

*Политика РФ по формированию
общей идентичности государств
постсоветского пространства*

Исходя из того, что в основе любой естественной, а не штучной интеграции государств лежат их общие идентичности – характерные черты (особенности) и ценности (географические, культурные, исторические, этнические, религиозные), политика Москвы была направлена на уничтожение национальных идентичностей тех государств и народов, которые не поддерживали процесс углубления интеграции в СНГ. Это относится, прежде всего, к государствам ГУАМ, против которых Москва проводит политику *дигнидоцида, ассимиляционного этноцида и идентоцида*³.

В частности, дигнидоцид украинцев заключается в уничтожении специфической украинской идентичности – неимперское видение картины мира, преимущественная опора на общество, а не на государство, демократичные способы правления и хозяйствования на своей территории⁴, а также *толерантная*

*коммуникация и мирное взаимодействие с другими народами*⁵.

Ассимиляционный этноцид Кремля по отношению к азербайджанцам, грузинам, молдованам, украинцам, а также крымским татарам – результат наследования политики российского царизма и СССР. Он направлен на разрушение системных связей внутри этих народов и уничтожение их основных этнических особенностей – этнической территории, исторической памяти, культуры, языка и самосознания, с целью подтолкнуть их представителей к переходу в российскую этническую общность⁶.

Примером лишения стран ГУАМ государственных и этнических территорий являются возникшие, при прямом участии РФ, конфликты на их территориях – карабахский, абхазский, южноосетинский, приднестровский, а ныне юго-восточный в Украине. Вопреки международному праву и осуждению мировым сообществом, эти территории, при активной военно-политической и финансово-экономической поддержке РФ, провозгласили свою государственную независимость. В их пределах русский язык стал государственным, несмотря на то, что этнические россияне там являются национальным меньшинством. Историю этих территориальных образований пытаются трактовать только в российской интерпретации, а местная элита, получив второе гражданство – российское, становится послушным исполнителем указаний Кремля. В результате её мышление и деятельность самоизолируются от важных вызовов, стоящих перед регионом и миром.

Таким образом, как и в советские времена, РФ пытается искусственным путём сформировать и общую для постсоветского пространства идентичность. Исходя из этого, начатая Москвой интеграция, как и создание российской империи и СССР, носит неестественный и насильственный характер, поэтому вызывает сопротивление со стороны стран с отличительной идентичностью. Этому способствует и внутренняя политика РФ, где на официальном государственном уровне и в широком масштабе распространены «украинофобия» (У.) и «кавказофобия» (К.). Первая отрицает не только право украинцев иметь свое государство, но и существовать, как отдельный этнос. Проявляется У. во враждебном и пренебрежительном

1 См.: Членство государств в СНГ после вступления в силу Устава СНГ / О толковании по запросу о применении положений соглашений и других актов Содружества/. [http://www1.umn.edu/humanrts/russian/cis/Rciscourt2.html].

2 См.: Дорошко М. С. Геополітичні інтереси та зовнішня політика держав пострадянського простору. – Київ: Ніка-Центр, 2011. – С. 61.

3 Идентоцид - политическая стратегия информационных и организационных мероприятий, направленных на уничтожение неунитарной идентичности. Сначала XXI века происходит быстрое оформление по всему миру политарных (множественных, сложных) идентичностей, где национально-этническая или религиозная идентичность не является уже ни единственной, ни главенствующей.

4 Ярчайшими примерами этого служат народные веча в нынешней Украине, которые фактически в неизменном виде сохранились со времен Киевской Руси, а также элементы демократического правления и хозяйствования, которые характерны украинцев со времен существования Запорожской Сечи.

5 См.: Дацюк С. Стратегія війни Росії проти України: знищення української нації, ідентичності та фізичне знищення українців, - частина I [http://ipress.ua/mainmedia/strategiya_viny_rossii_proty_ukrainy_znyshchennya_ukrainskoi_natsii_identychnosti_ta_fizychne_znyshchennya_ukraintsiv_72908.html], 03 07 2014.

6 Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. редактори Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. – Київ: Друк. МВС України, 1993. – С. 451–452.

отношении ко всему украинскому – народу, его культуре, традициям, истории, языку, государству, самоопределению украинской нации, а также к украинской национально-культурной самобытности и к «украинскому этнокультурному пространству». Как следствие, несмотря на многочисленность украинцев в РФ, они не имеют государственного образования на родном языке, не говоря уже об отдельных национальных учебных заведениях. В условиях унижения и игнорирования своих культурных запросов украинцы РФ, при переписи населения, вынуждены отказываться от собственной национальности. В результате, по официальным данным с 1989 г. по 2010 г. их количество в РФ уменьшилось в 2,3 раза (на 55,8 %)¹ – с 4 млн. 362 тыс. чел.² до 1 млн. 014.973 чел.³.

Особенно активно этот процесс проходил в последние десять лет. Ведь по данным всероссийской переписи населения 2002 г., в РФ проживали около 4 млн. украинцев⁴, а согласно информации Совета федеральных украинских общественных организаций – 10 миллионов⁵. При этом украинцы никуда из РФ не уезжали.

У. в РФ возникла ещё в середине XIX – начале XX вв., как реакция царизма на процесс национально-культурного возрождения украинского народа и его стремление к государственной независимости. Начало К. положила Кавказская война XIX в., а масштабной она стала в результате межнациональных конфликтов и войн на Кавказе на рубеже XX – XXI вв. В отличие от У. К. официально не поддерживается руководством РФ.

Однако во время обострения российско-грузинских отношений в сентябре-октябре 2006 г., известных как «шпионский скандал», власти РФ предприняли в отношении мирных грузин беспрецедентно жесткие меры, которые являются примером К. или её разновидности «грузинофобии». Тогда, в ходе антигрузинской кампании из РФ массово депортировали свыше 750 грузинских граждан, при этом оскорбляя и унижая их человеческое достоин-

ство. Это ощутили на себе и россияне грузинской национальности. «Перегибы и злоупотребления» со стороны правоохранительных и налоговых органов РФ в отношении грузин признали депутаты Госдумы. И только Совет Общественной палаты РФ осудил антигрузинские действия, заявив, что они неизбежно приведет к росту ксенофобии и усилению антироссийских настроений⁶.

К. – это резко отрицательное (предвзятое, неприязненное, презрительное, нетерпимое и враждебное) отношение россиян, в том числе и политиков, к представителям кавказских народов РФ и гражданам государств Центрального Кавказа. В их лице они видят не только инородцев и экстремистов националистического толка, но и вообще непонятно опасный и враждебный элемент. Как и У. К. – это и негативное восприятие проявлений самобытной культуры кавказских народов – их языка, традиций, обычаев, этических ценностей. Некоторые российские учёные выделяет из К. «азербайджанофобию»⁷.

Чтобы оправдать такую политику, отвлечь и переключить внимание российской общественности от её реальных последствий и проблем, Москва, как и во времена «холодной войны» и потери контроля над странами Восточной Европы, нашла внешнего врага – Запад и, в частности США. Она обвиняет их в подрывной деятельности и проникновении на постсоветское пространство, навязывании западной культуры и мировоззрения жителям государств ГУАМ, а также – в расширении евроатлантического пространства на Восток.

Как утверждают западные аналитики, проблема России в том, что она снова занялась историческим поиском «особого пути» развития вместо попыток самокритичного преодоления прошлого, которое является главной предпосылкой её примирения, как с бывшими союзниками, так и с новыми государствами, возникшими на территории бывшего СССР⁸.

Такая внутренняя и внешняя политика РФ не способствовала возникновению общих предпосылок для совместной с РФ интеграции Грузии, Украины, Азербайджана и Молдовы, и стала фактором создания ими в 1997 г.

6 См. : История новой России. События 2006 года. [http://www.ru-90.ru/chronicle/2006].

7 См. : Кавказофобия [http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1511106].

8 См. : Умбах Франк. Россия и расширение НАТО на Восток – интеграция кооперация или изоляция? Национальные и геополитические интересы в условиях дефицита ресурсов и недостаточного преодоления прошлого // В сб. Внешняя политика России: от Ельцина к Путину / С. Кройцберггер, С. Трамбовски, Ю. Унзер. – Киев: «Оптим», 2002. – С. 95.

1 См.: Дацюк С. Стратегія війни Росії проти України: знищення української нації, ідентичності та фізичне знищення українців, - частина I [http://ipress.ua/mainmedia/strategiya_viyuny_rosii_proty_ukrainy_znyshchennya_ukrainskoi_natsii_identichnosti_ta_fizychne_znyshchennya_ukraintsiv_72908.html.] 03.07.14.

2 См.: Кабузан В. М. Украинцы в мире. Динамика численности и расселения 20-е годы XVIII века – 1989 год. – Москва : Наука, 2006. – С. 441; Russia's Ethnic Republics [http://www.nationalsecurity.ru/maps/russiaethno.htm].

3 См. : Национальный состав населения России [https://ru.wikipedia.org/wiki/].

4 См. : Кабузан В. М. – Указ соч. – С. 441.

5 См. : Всемирная история. Народы и времена: Российская Федерация. Украинцы. Т. 3. / Б.С. Балаян. – Симферополь : КРП Изд-во «Крымучпедгиз», 2014 – С. 69.

альтернативного СНГ межгосударственного объединения – ГУАМ. Его участники стремились ослабить политическую, экономическую и энергетическую зависимость от РФ, хотели найти новые пути урегулирования конфликтов на своих территориях при непосредственном участии ООН и других международных организаций, а также отдавали приоритет западному вектору во внешней политике.

В отличие от СНГ, ГУАМ формировалась на общеизвестных международных принципах: суверенного равенства государств, уважения их суверенитета и территориальной целостности, не вмешательства во внутренние дела друг друга, отказа от угрозы и применения военной силы, мирного урегулирования споров, а также взаимовыгодного сотрудничества¹.

Кремль игнорирует эти принципы в СНГ, как сфере своего влияния, и строит свою политику на безраздельном доминировании. Исходя из этого, Москва рассматривает ГУАМ как преграду на пути реализации своей политики в рамках Содружества.

*«Мягкая сила» в политике В. Путина
в отношении государств ГУАМ
и Запада (2001 – 2003 гг.)*

Несмотря на то, что в 1991 г. Б. Ельцин распустил СССР, чтобы не допустить прихода к власти военных, в 2000 г. он лично передал им власть. После распада СССР в РФ не произошло смены военной элиты. На ключевых постах остались командиры советской эпохи и те, кого они воспитали. Именно они акцентировали внимание на угрозе расширения НАТО на Восток и этим оправдывали военные действия РФ в Молдавии и Грузии².

Политика второго и нынешнего президента РФ – В. Путина, который наследовал прежний курс Б. Ельцина на укрепление роли РФ на постсоветском пространстве, не предусматривающий наличия альтернативных субрегиональных структур, имела свои особенности. С приходом В. Путина к власти в РФ завершился период общеполитического популизма, и наступило время жесткого прагматизма. Путин готов был жертвовать многими идеологическими схемами, ради конкретных, реальных политических и экономических результатов для РФ, что сказывалось на государствах СНГ³ и, прежде всего, ГУАМ.

Для достижения поставленных целей В. Путин, в отличие от Б. Ельцина, не пытался сохранять имидж демократа в глазах западных партнеров, выстраивая жесткую вертикаль власти в РФ, и предпринимая все возможные средства для создания действенного, конкурентоспособного в мировом масштабе, надгосударственного образования в СНГ. Первым шагом в этом направлении считалось замораживание деятельности ГУАМ⁴.

Однако он столкнулся с «угрозой» не только распространения влияния НАТО и ЕС на постсоветское пространство, но и их расширения за счёт этого региона. Вслед за постсоветскими странами Восточной Европы, которые понимали реваншистскую природу Кремля, в НАТО и ЕС устремились Украина, Грузия и Молдова. Чтобы противодействовать этому Москва заявляла, что Альянс нарушает соглашение о не расширении на Восток», однако такого документа с РФ никто и никогда не подписывал⁵.

Учитывая это, а также активное налаживание взаимоотношений государств ГУАМ со странами Запада, с целью получения перспективы евроатлантической интеграции, Путин занялся поиском новой альтернативы евроатлантической интеграции для постсоветских стран и механизмов противодействия этому процессу. С этой целью в марте 2000 г. он впервые официально заявлял, что членство РФ в НАТО является в принципе возможным, при выполнении определенных условий, которые он, однако не конкретизировал⁶. О стремлении РФ вступить в Альянс Путин повторял на протяжении ещё полтора года. Членство в Североатлантическом блоке нужно было РФ для получения право «вето», чтобы остановить продвижение НАТО на постсоветское пространство. Однако западные аналитики констатировали, что своим заявлением Путин лишил себя всякого права обсуждать перспективы расширения НАТО на Восток. Ведь объявив о своей готовности вступить в НАТО, РФ согласилась с тем, что Альянс собирается стать политической организацией. После этого Россия не могла протестовать против аналогичных намерений других стран⁷. На то время из всех государств Содружества, только Москва и Киев имели с Альянсом «особое партнерство», что позволяло им рассчитывать на

1 См.: Спэтару Дм. ГУАМ – решение для Молдовы, Украины и не только .. [http://tribuna.md/ru/2014/05/24], 24.05.2014.

2 Шеремет П. Открытая война с Украиной неизбежна [http://obozrevatel.com/blogs/46321-otkryitaya-vojna-s-ukrainoj-neizbezhna.htm], 19.11. 2014.

3 См.: Курас І. ЄП – не вигадка чогось нового // Віче. – 2003, №10. – С. 8.

4 См.: Орешет С. ГУАМ: інтеграційний виклик Митному союзу [http://ua.112.ua/mnenie/guam-integracijniy-viklik-mitnomu-soyuzu-55358.html], 29.04. 2014.

5 Война в Украине началась из-за стараний НАТО «не обидеть» Россию – [http://www.facenews.ua/news/2014/252426/] 20 октября 2014

6 См.: Умбах Франк. – Указ. соч. – С. 95.

7 См.: Там же. – С. 95–96.

интеграцию в Североатлантический блок, который заявил, что «его двери открыты».

Однако, осознавая нереальность выполнения РФ критериев членства в НАТО, вступление Кремля в Альянс выглядело маловероятным, как в средней, так и в дальней перспективе. К тому же в 2002 г. Москва создала свой военно-политический блок – Организацию Договора о коллективной безопасности (ОДКБ) в рамках СНГ, как своеобразное «Анти НАТО». Кроме того, Кремль в то время недвусмысленно предупреждал не только страны Балтии, но и Болгарию, и Словакию о серьезных последствиях их вступления в НАТО для двухсторонних отношений и стабильности в Европе. Такие предупреждения объяснялись тем, что Путин, активизировав внешнеполитическую деятельность в регионе Центральной Азии и Каспийского бассейна, стал придавать большое геополитическое и геостратегическое значение странам Юго-Восточной Европы, которые имели инфраструктурные связи с этим регионом¹.

Малоперспективным и фактически нереальным был и остается поиск РФ альтернативы расширению ЕС, ведь постсоветские государства и их граждане стремятся на Запад, как к своей «мечте», с которой они связывают лучшую жизнь, и хочет Путин этого или нет, но это реальность².

В 2001–2003 гг. В. Путин занимался созданием альтернативы ЕС в рамках СНГ и механизмов уничтожения ГУАМ. Кремль испробовала ряд вариантов, которые носили мирный характер. Их суть – вовлечение отдельных государств ГУАМ в новые интеграционные объединения с ограниченным количеством участников и по определенным критериям. К таким объединениям относятся *Союзное государство РФ и Белоруссии* и *Единое экономическое пространство (ЕЭП)*. Оба проекта без участия Украины считались неперспективными.

Чтобы переубедить Киев и Кишинёв полностью отказаться от прозападной политики была выдвинута идея славянского и православного единения. В 2001 г. Кремль и Минск предложили Молдове и Украине присоединиться к Союзному государству РФ и Белоруссии, что символизировало бы православное и славянское единство. Такое предложение Кремля должно было расколоть и ГУАМ, состоящее из европейских и православных – Украины и Молдовы, центрально-кавказских, но не единоверных Азербайджана и Грузии, а с 1999 г. ещё и центрально-азиатского и му-

1 См.: Умбах Франк. – Указ. соч. – С. 96.

2 Политологи о вероятности конфедерации Азербайджана и Карабаха [<http://www.haqin.az/news/14752>], 25.12. 2013,

сульманского Узбекистана (ГУУАМ). Однако, считающиеся пророссийскими президенты Молдовы и Украины – В. Воронин и Л. Кучма отказались от такой интеграции. Поскольку она противоречила конституциям обеих стран, и естественно угрожала им потерей национального суверенитета.

В 2002 г. страны ГУУАМ подписали договор о создании зоны свободной торговли (ЗСТ), что свидетельствовало об их стремлении развивать равноправные экономические взаимоотношения на принципах Всемирной организации торговли (ВОТ), членами которой уже являлись Грузия (с 2000 г.) и Молдова (с 2001 г.), и куда стремились войти Украина и Узбекистан. Создание ЗСТ в рамках ГУУАМ должно было способствовать и евроинтеграционным устремлениям Киева, Кишинёва и Тбилиси. Учитывая это, а также приближение самой большой волны расширения ЕС и НАТО в Восточной Европе, Путин в 2003 г. попытался создать новую альтернативу ЕС – ЕЭП, при участии только четырёх государств – Украины, Белоруссии, РФ и Казахстана, как наиболее экономически мощных. Но в дальнейшем к ним должны были присоединиться и другие участники СНГ. ЕЭП было искусственно искаженной копией Таможенного союза (ТС), созданного в 1960-е годы в рамках Европейского экономического сообщества (ЕЭС) – одной из трех европейских структур, на основании которых возник ЕС. ТС ЕЭС возник в результате успешного сотрудничества шести европейских государств в рамках ЗСТ, а Кремль пытался перескочить этот этап.

Проект ЕЭП должен был способствовать и распаду ГУУАМ. Первым идею ЕЭП раскритиковал президент Молдовы В. Воронин. Он считал, что подписание соглашения об ЕЭП в Ялте осенью 2003 г. было аналогично соглашению в Беловежской Пуще в декабре 1991 г., поскольку была создана новая структура вопреки мнению других государств СНГ, которые оказались перед фактом подписания четырехстороннего документа. Поэтому, Воронин заявил, что решения по созданию ЕЭП толкает Молдову в направлении ЕС, а также – на выход из СНГ. Москва быстро поставила В. Воронина на место напомнив ему, что такой политикой он никогда не добьется разрешения Приднестровского конфликта³.

В Украине многие политики называли ЕЭП – «последним шагом к окончательной потере экономической независимости страны». Документы ЕЭП, аналогично Уставу СНГ, нереализованного Экономического союза СНГ

3 См.: Зайченко С. Воронин сам себя загнал в тупик [<http://www.olvia.idknet.com/ol60-10-03.html>], 13.10. 2013.

и Евразийского Экономического Сообщества (ЕврАзЭС) противоречили Конституциям государств ГУУАМ, поскольку предполагали создание надгосударственных органов, в том числе антимонопольного, а не ЗСТ на принципах ВОТ, на чём настаивала Украина и другие участники ГУУАМ¹.

Даже российские политологи признали приоритетность для Украины интеграции в ЕС, в отличие от вступления в ЕЭП. К примеру, В. Иноземцев отмечал, что принятие европейского – хозяйственного и социального законодательства, присоединения к европейской правовой системе должно стать залогом процветания Украины².

Однако осенью 2003 г. во время встречи лидеров ГУУАМ – Л. Кучмы, Е. Шеварнадзе и В. Воронина украинский президент заявил, что в случае успешной реализации идей ЕЭП с ГУУАМ фактически будет покончено. Такое заявление украинского президента объясняется ухудшением взаимоотношений Киева с Западом в 2002-2003 гг. и постепенным изменением Л. Кучмой украинского внешнеполитического вектора в сторону Москвы, которая в то время, как и Украина, стремилась войти в НАТО.

Однако вопрос интеграции РФ в Североатлантический блок был снят с повестки дня в начале 2004 г. на ежегодном международном Мюнхенском саммите безопасности. На нём американский сенатор Дж. Маккейн раскритиковал политику президента В. Путина по четырём основным пунктам: давление на СМИ, притеснение политической оппозиции, продолжение кровопролитной войны против гражданского чеченского населения и посягательства Москвы на территориальную целостность соседних государств. Подтверждением последнего были украинско-российские противоречия относительно о. Тузла в Керченском проливе. По словам Маккейна, прием РФ в евроатлантические структуры основывался на понимании того, что Путин будет придерживаться принципов свободного рынка, демократии, свободы слова и уважения к соседям. Сенатор подчеркнул, что пришло время «послать РФ сильный сигнал – недемократическое поведение, угрозы суверенитету и свободе ее соседей не принесут пользы РФ, а наоборот исключат ее из среды западных демократий»³.

В свою очередь В. Путин выдвинул новые условия взаимоотношений РФ с НАТО. Они

касались исключительной роли Москвы (получения РФ права вето) в решениях Совета РФ–НАТО и сохранения дальнейшего присутствия российских военных континентов в Молдове и Грузии. Последнее условие противоречило обязательствам Кремля, принятым им на саммите ОБСЕ 1999 г. в Стамбуле. Таким способом Кремль пытался компенсировать предстоящее в 2004 г. расширение НАТО в Восточной Европе (страны Балтии, Болгария, Румыния, Словакия и Словения).

В тоже время украинская делегация на Мюнхенском саммите безопасности готовила почву для подписания с представителями Альянса *Плана действий по членству (ПДЧ)* в НАТО на его летнем 2004 г. саммите в Стамбуле.

Однако накануне Стамбульского саммита Альянса Л. Кучма исключил из Военной доктрины страны положения о вступлении Украины в НАТО и ЕС⁴, а на самом саммите он заявил о неготовности Украины к подписанию такого документа и к евроатлантической интеграции в целом⁵.

Президент РФ вовсе не приехал на Стамбульский саммит НАТО. Всё это говорит о том, что между В. Путиным и Л. Кучмой были достигнуты соглашения, которые заменили их прежние планы по интеграции в НАТО. Кроме формирования ЕЭП они предполагали вступление Киева в ОДКБ и подключение РФ к управлению газотранспортной системой (ГТС) Украины. Однако реализовать их тайные соглашения помешали революционные события в Украине (ноябрь-декабрь 2004 г.), известные как «помаранчевая революция». В результате в Украине, как и в Грузии (на год раньше), к власти пришли прозападные руководители – В. Ющенко и М. Саакашвили, которые основательно развернули внешнюю политику своих стран в западном направлении. Поэтому ЕЭП, как и предыдущие проекты Кремля в СНГ остались не реализованными.

Эти события РФ расценила, как действия Запада по подрыву её интересов в СНГ. К тому же, некоторые представители западных стран откровенно говорили, о том, что финансово поддерживали институты гражданского общества в Украине, то есть – «помаранчевую революцию». Хотя РФ в 2004 г. инвестировала в В. Януковича несравнимо больше денег и отправила в Украину множество своих специа-

1 См.: Гальчинский А. Осторожно Росія // Дзеркало тиждня. – 2003. – №19. – С.6-8.

2 См.: Иноземцев В. Слабость шаблонных решений // Независимая газета. – 2006. – 19 июня. – С.3.

3 См.: Солодкий С. Мюнхенские акценты, или Предостережения от сенатора Маккейна [http://www.day.kiev.ua/ru/article/den-planety/myunhenskie-akcenty], 10.02.2004.

4 Президент Леонид Кучма исключил вступление в НАТО и ЕС из Военной доктрины Украины [http://www.otechestvo.org.ua/politinfo/2004_07/p_27_02.htm], 27.02.2004.

5 Украина в НАТО уже не спешит. Стамбульский саммит подтвердил политическую неготовность Украины к вступлению в Североатлантический альянс [http://www.dsnews.ua/politics/art15991], 05.07.2004.

листов-политтехнологов. В ключевой момент «оранжевой революции» Путин уговаривал Кучму использовать силу против восставшего народа и оппозиции, напоминая ему об их договоренностях, но Кучма не согласился, утверждая, что Украина стала другой¹.

Инструменты усиления влияния Москвы на политику государств ГУАМ (2004–2005 гг.)

Еще в 2003 г. РФ стала использовать более жесткие механизмы воздействия на государства ГУАМ, с целью подчинить их политику своим интересам.

К таким механизмам относятся непосредственные нарушения территориальной целостности Украины, а не только угрозы территориальных посягательств, как было раньше, с целью оказать на неё давление. Примером является уже упоминаемый украинский остров Тузла в Керченском проливе, который РФ пыталась преобразовать в свою территорию – морскую косу, засыпая мелководную часть моря от своего берега к острову.

Определение принадлежности острова Тузлы, в условия отсутствия разграничения границы между Украиной и РФ, являлось ключевым моментом в вопросе получения права добывать углеводороды на значительном участке континентального шельфа Черного моря, южнее Керченского пролива².

Кроме того, если граница пройдет между украинским о. Тузла и российским Таманским полуостровом, то РФ придется платить Украине за проход своих судов³. Но главную причину этого спора, проходившего во время предвыборной кампании в Госдуму РФ, раскрыл обозреватель газеты «Советская Россия» А. Фролов: «В современных условиях есть только одно реальное средство ликвидации всех этих уродств и нелепостей, нагроможденных в результате развала СССР. И это вовсе не присоединение Крыма к РФ, а Тузлы к Краснодарскому краю. Это воссоединение бывших союзных республик в обновленное единое союзное государство»⁴.

Как политический инструмент РФ начала активно использовать свои энергоресурсы и строительство новых нефте- и газопроводов, в обход стран ГУАМ. Такой опыт внешнеполитического влияния и давления Москва уже

испробовала в 90-е годы XX века во взаимоотношениях с Польшей, Словакией, Латвией, Литвой. Однако с августа 2003 г. о таком инструменте российской внешней политики уже говорилось в официальном государственном документе – «*Энергетической стратегии РФ до 2020 г.*». В нем констатировалось: «Россия располагает значительными запасами энергетических ресурсов и мощным топливно-энергетическим комплексом, который является базой развития экономики, инструментом проведения внутренней и внешней политики»⁵. Согласно программе, РФ должна была сформировать в смежных с её территорией регионах Европы и Азии единую энергетическую и энергетически-транспортную систему для обеспечения «недискриминационного» транспортирования российских энергоносителей на мировые рынки. Реализация программы включает максимальное увеличение участия российского капитала в энергетических и транспортных системах стран, в которые РФ поставляет энергоносители⁶.

В сфере политических взаимоотношений со странами СНГ и, в частности с государствами ГУАМ, Москва стала больше внимания уделять сотрудничеству с оппозицией, а точнее формировать мощную пророссийскую оппозицию, объединяющуюся вокруг идей «русского мира» и «евразийства». Ведь, как показал предыдущий опыт, ориентируясь только на действующую власть, РФ не смогла предотвратить демократические революции в Грузии и Украине, где на то время произошло существенное ослабление влияния коммунистов и социалистов, и одновременное усиление правых и правоцентристских политических сил.

В силу профессиональной подготовки и практического опыта, политика Путина в отношении ГУАМ была направлена на внедрение во все структуры власти и гражданского общества этих государств, ориентированных на Москву чиновников, политиков, бизнесменов, а также – создание пророссийски настроенных политических, культурно-общественных организаций и движений.

В результате, в правительствах и парламентах Украины, Молдовы, Азербайджана и Грузии появилось немало министров и депутатов, имеющих бизнес в РФ. Они активно работали и работают в направлении усиления российского влияния в этих странах, формируя

1 См. : Лещенко С. Экс-радник Путіна Андрій Ілларіонов: Путін вважає, що частина України має належати Росії [http://www.pravda.com.ua/articles/2013/10/10/6999733/], 10.10. 2013.

2 См. : Травников А. Коса Тузла и стратегические интересы России. – Ростов - на - Дону: Феникс, 2005. – С. 33–34.

3 См. : Там же. – С. 94.

4 См. : Травников А. Коса Тузла и стратегические интересы России. – Ростов - на - Дону: Феникс, 2005. – С. 70–71.

5 См.: Энергетическая стратегия России на период до 2020 года [http://www.cpnt.ru/userfiles/_files_normativ_energосafe_energostrategy.pdf].

6 См.: Володин Д. Россия, США и страны Балтии после холодной войны // США. Канада. Экономика. Политика. Культура. – 2004. - №1. – С. 54.

её позитивный образ и оказывая соответствующее информационно-психологическое воздействие на гражданское общество, прежде всего электорат этих стран, с помощью подконтрольных СМИ. В Азербайджане они проводят и антитурецкую политику¹, а в Грузии, Украине и Молдове антиевропейскую, выступая за очередной кремлевский проект интеграции – евразийский. В его организационную основу сначала было положено *Евразийское экономическое сообщество (ЕврАзЭС)*, созданное в 2001 г. **Беларусью, Казахстаном, Кыргызстаном, Россией и Таджикистаном**. В 2005 г. ЕврАзЭС включил в себя и *Центрально-Азиатское сотрудничество (ЦАС)*², в которое перед этим вступила РФ³.

В 2004 г. в РФ было создано и Международное евразийское движение, а в 2005 г. – Евразийский союз молодежи (ЕСМ) с отделения в других странах СНГ: Украине, Азербайджане, Грузии, Казахстане, Узбекистане. Его цель – любыми путями вовлечь бывшие советские республики в евразийскую интеграцию⁴. С этой же целью в Грузии была создана коалиция «Евразийский выбор» и множество пророссийских групп, как Общество Ираклия Второго, занимающихся «пропагандой русской культуры и искусства» и финансируемых кремлевским фондом «Русский мир» в объёме – 10 тысяч долларов в год⁵.

На развитие «русского мира» и пророссийского движения в Украине Госдума выделяла 100 000 долларов⁶. РФ стала и традиционным «донором» политического экстремизма в Украине, причем его продвижением занимались как российские власти (спецслужбы, офицеры Черноморского флота, политики), так и системная, и несистемная российская оппозиция – коммунисты, ЛДПР Жириновского, социал-нацисты и шовинисты⁷.

1 См. : Российская рука в антитурецкой кампании? [http://www.mediaforum.az/rus/print/2009/10/27], 27.10.2009.

2 ЦАС – организация, созданная в 2002 г. Казахстаном, Киргизией, Таджикистаном и Узбекистаном для взаимодействия в различных сферах: предотвращения угроз территориальной целостности и суверенитета государств-участников, поэтапное формирование единого экономического пространства.

3 См. : Орешет С. ГУАМ: интеграционный виклик Митному союзу [http://ua.112.ua/mnenie/guam-integracijnyy-viklik-mitnomu-soyuzu-55358.html], 29 квітня 2013.

4 См. : Евразийский Союз Молодёжи осквернил украинский Тризуб [http://rus.newsru.ua/ukraine/19oct2007/esm.html], 19.10.2007 г.

5 См.: «Transitions Online»: Смогут ли пророссийские силы в Грузии одержать верх? [http://news.am/rus/news/219411.html], 17.07.2014.

6 См.: Рожин Б. «Хитрый план» В.Путина [http://rusvesna.su/recent_opinions/1402090057], 07.06.2014.

7 См. : Головки В. Экстремизм та радикалізм в Україні:

В Украине возникли партии – «Русское единство» и «Родина», выступавшие за федерализацию и интеграцию страны с РФ, Беларусью и Казахстаном, общественные организации – «Оплот», «Патриоты Отечества», «Русский клуб» и другие. Последние пропагандировали отсоединение части территории Украины и разжигали межнациональную рознь⁸. На пророссийских позициях находились и фактически все представители Компартии Украины и многие члены Партии регионов, включая В. Януковича⁹.

Как следствие, самой большой проблемой Украины и других государства ГУАМ стала российская агентура в этих странах, или российская «пятая колонна», мешающая им развивать отношения не только между собой, с ЕС, НАТО и США, но и с другими государствами мира.

Расчет Москвы делался на предательство завербованными и внедрившимися её агентами национальных интересов государств ГУАМ, дискредитацию их национально-патриотических сил и идей, а также подрыв и развал вооруженных сил, и экономики этих стран. Пророссийские общественные организации и движения занимались пропагандой и поддержкой местного сепаратизма, но главная их цель – победа промосковских сил и их представителей на парламентских и президентских выборах в государствах ГУАМ, чтобы развернуть их внешнюю политику в сторону Москвы. Для РФ эта цель была актуальной, поскольку в 2005–2008 гг., за активного участия президентов И. Алиева и В. Воронина, ГУАМ начала быстро развиваться и на протяжении 2006–2007 гг. превратился в полноценную международную организацию, признанную ООН. Приоритетом ГУАМ было разрешение в рамках международного права и при непосредственном участии ООН и ОБСЕ конфликтов на территории государств-участниц Организации, что прямо противоречило интересам РФ. Москва пыталась блокировать все инициативы ГУАМ по конфликтам в Центральном Кавказе и Приднестровье в рамках ООН и ОБСЕ и одновременно выдвигала свои проекты их разрешения непосредственно странам участницам противоречий. За исключением Карабахской проблемы, проекты Москвы по разрешению конфликтов в Грузии и Молдове были аналогичными.

особливості формування, основні напрями, форми протидії з боку держави [http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13576/21-Holovko.pdf?sequence=1 2.3].

8 См. : Там же... [http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13576/21-Holovko.pdf?sequence=1 2.3].

9 См.: Рожин Б. «Хитрый план» В.Путина [http://rusvesna.su/recent_opinions/1402090057], 07.06.2014.

Они предполагали преобразование этих государств сначала в федеративные, а затем и конфедеративные государственные образования, с обязательным нейтральным статусом.

Одним из первых был проект заместителя главы кремлевской администрации Дм. Козака в 2003 г. по приднестровскому конфликту. Он предусматривал федерализацию Молдавии с правом вето для каждого участника федерации по важным вопросам. Таким образом, пророссийское руководство Приднестровской Молдавской Республики (ПМР) могло бы удерживать всю Молдавию от евроинтеграции¹. Пребывающие у власти в Молдове коммунисты, во главе с президентом В. Ворониным, отказались рассматривать такую модель объединения, требуя единства Молдовы с широкой автономией для Приднестровья.

В конце 2007 г. Москва фактически переубедила В. Воронина в необходимости создания уже молдово-приднестровской конфедерации², однако принять такие изменения в конституцию страны было сложно в новоизбранном в 2005 г. парламенте Молдовы³. Кроме того, против проекта был и президент самопровозглашенного Приднестровья – И. Смирнов⁴. Он выступал за присоединение ПМР к РФ. Это решение было поддержано на референдуме 2006 г. в ПМР. Но Москва не спешила признавать независимость Приднестровья. Поскольку после интеграции Румынии в ЕС (2007 г.) увеличилось количество молдавских граждан, получивших румынские паспорта, Москва рассчитывала, что Кишинёв, чтобы быть в ЕС, войдет в состав Румынии и откажется от Приднестровья. И только после этого, а также с учётом признания независимости Косово Западом, Москва была готова признать независимость ПМР.

Тогда же в 2007 г. в поисках путей разрешения приднестровского конфликта российские аналитики и эксперты, в частности О. Неменский, заговорили о геополитической и культурно-исторической ориентации ПМР на Южную (Юго-Восточную) Украину, которую в РФ всё чаще стали называть «Новороссией». О. Неменский утверждал, что в Приднестровье, как и в Юго-Восточной Украине, ещё не

вполне утвердился национальный принцип, и оба региона находятся на стадии определения своей особой идентичности.

По словам аналитика, их соединение может произойти с появлением в Юго-Восточной Украине своего местного (суб)национального проекта, своей региональной идентичности – самоопределившейся «Новороссии», которая бы смогла стать общей и для большинства жителей Приднестровья. Юридические основания для такой реинтеграции – восстановление ликвидированной в 1940 г. Молдавской Автономной Советской Социалистической Республики (АССР) в составе Украины⁵.

В то же время, Неменский считал, что на протекание и разрешение конфликтов на постсоветском пространстве влияют две противоположные друг другу по геополитической направленности и по сути тенденции – «европеизация» и «русификация» (американский фактор дополнительный). Суть первой – демократизация общества, повышение роли рыночных принципов в экономической жизни региона и соблюдение прав человека, а суть второй – свёртывание этих процессов, рост роли государства в экономике, систематическое нарушение властями прав человека. Исходя из этого, аналитик делал вывод, что более демократичной является та сторона конфликта, которая настроена проевропейски и проатлантически, какой же либо демократии в ориентированных на РФ режимах быть просто не может, так как сама их политическая ориентация антидемократична. Однако стабилизация и мир в зоне конфликта, а также его разрешение может наступить и в связи с действиями Москвы, и в том случае, если в регионе будет установлена демократическая власть, соблюдающая права человека. Последнее невозможно при доминировании РФ, поэтому залогом разрешения любых конфликтных ситуаций становится минимизация российского влияния в регионе⁶.

Аналогично Приднестровскому конфликту РФ предлагала проекты урегулирования межнациональных конфликтов и в Грузии, игнорируя при этом других международных посредников, в частности миссию ООН в Абхазии и миссию ОБСЕ в Южной Осетии.

Например, в декабре 2007 г. в РФ был разработан новый проект урегулирования конфликтов на территории Грузии. От Тбилиси требовалось признание независимости Абхазии, Южной Осетии и Аджарии, и создания вместе с ними нейтрального

1 См.: «Меморандум Козака»: Российский план объединения Молдовы и Приднестровья. [<http://www.regnum.ru/news/polit/458547.html>], 23.05.2005.

2 Молдово-приднестровская конфедерация предполагала наличие общей армии, единой внешнеполитической и внешнеэкономической деятельности, но сохраняла за приднестровцами всю имеющуюся у них собственность.

3 См.: Парламентские выборы в Республике Молдова [<http://www.e-democracy.md/ru/elections/parliamentary>].

4 См.: «Вопрос о молдавско-приднестровской конфедерации считается почти решённым»: Молдавия за неделю [<http://www.regnum.ru/news/polit/923224.html>], 28.11.2007.

5 См.: Неменский О. Остров Приднестровье [<http://www.apn.ru/publications/article11579>], 03.02.2007.

6 См.: Неменский О. – Указ соч. Там же... [<http://www.apn.ru/publications/article11579>].

конфедеративного государства; в случае же вхождения Грузии в НАТО – гарантированное конституцией право субъектов на выход из этого государства. Кроме того, от Тбилиси требовалось создание вместе с РФ единого экономического пространства и объявление русского языка вторым государственным языком. Взамен на это, Москва гарантировала бы Тбилиси достойное и безусловное возвращение беженцев, а до окончания процесса демилитаризации и декриминализации Абхазии – замену российских миротворцев на российских полицейских. Москва предупреждала, что если Грузия не согласится на это, конфликты в Абхазии и Южной Осетии еще долго будут находиться в замороженном состоянии¹.

К разрешению Карабахского конфликта Москва подходила без ультиматумов, учитывая наличие и других влиятельных посредников в Минской группе ОБСЕ (США и Франция) по данной проблеме. Официально Кремль вступал против навязывания участникам противостояния каких-либо рецептов извне, исходя из того, что главная ответственность за окончательный выбор должна лежать на самих азербайджанцах и армянах. РФ неоднократно заявляла о готовности поддержать тот вариант решения проблемы, который устроит все стороны конфликта, а в случае достижения компромисса – выступить гарантом урегулирования².

Однако её военно-политический союз с Арменией, не поддержание резолюции ГА ООН о признании оккупации армянскими войсками азербайджанских территорий и возврата беженцев не позволял Баку доверять официальным заявлениям и позиции Кремля, в том числе о признании территориальной целостности Азербайджана.

ЧАСТЬ II.

*«Энергетическое оружие» РФ:
создание, цель, реализация*

В 2005 г. РФ начала реализовывать свою «Энергетическую стратегию до 2020 года» в отношении государств ГУАМ. Москва поочередно объявляла об увеличении цены на газ для Грузии, Молдовы, Украины, а также Белоруссии и Армении, обосновывая это своим переходом на рыночные (мировые) цены на энергоносители во взаимоотношениях с по-

1 См.: Манагазе И. Нейтральная конфедерация [http://www.1news.az/authors/oped/20080227021211856.html], 27.02.2008.

2 См.: Иванов С.М. Региональные конфликты // Право и безопасность. – 2009. – № 4 (33) [http://dpr.ru/pravo/pravo_29_3.htm].

ставщиками и потребителями. Цель стратегии заключалась в расширении контроля «Газпрома» и его структур над газотранспортной инфраструктурой в бывших республиках СССР и над их внутренней и внешней политикой.

Цены на поставляемый РФ природный газ превратились в действенный инструмент поощрения и наказания стран СНГ в зависимости от их политики в отношении Москвы, в тоже время Содружество лишилось главного объединяющего фактора – низких цен на газ и нефть. Но это не имело уже никакого значения, поскольку В. Путин согласился, что СНГ это механизм «цивилизованного развода» постсоветских стран и считал реальными интеграционными инструментами ЕврАзЭС и создаваемое ЕЭП, а СНГ отводилась роль «клуба для выявления взглядов руководителей государств на имеющиеся проблемы гуманитарного и экономического характера»³.

Если государство было не в состоянии платить высокую цену за российский газ или нефть, оно могло получить временную или постоянную скидку за счёт политических и экономических уступок Кремлю. Это предоставление РФ права покупки стратегических предприятий в энергетической сфере, права разрабатывать газовые и нефтяные месторождения или же передать за газовые и другие долги акции таких предприятий. Главная же цель Кремля – заполучить газо- и нефте- транспортные системы (ГТС и НТС), а также подземные газохранилища (ПХГ) Украины, Белоруссии, Армении, Молдовы и Грузии.

Например, в Армении Газпром сначала получил в собственность магистральный газопровод из Ирана, в Молдове 50 % «Молдовгаза», потом акции газораспределительных сетей страны. Среди множества уступок Украины – несколько нефтеперерабатывающих заводов и право на реверсное использование РФ нефтепровода Одесса-Броды.

В мае 2005 г. Газпром обвинил Украину в несанкционированном отборе российского газа, поставляемого в ЕС, а в сентябре предложил Киеву продать ПХГ. Кроме того, Газпром отказался поставлять Украине газ в оплату за предоставленные услуги по транзиту российского газа по цене 50 дол. за 1000 куб. м. до 2009 г., в соответствии с межправительственными протоколами 2002-2005 годов⁴. Вместо

3 См.: Россия и СНГ. Содружество Независимых Государств [https://ru.wikipedia.org/wiki/Содружество_Независимых_Государств].

4 Согласно условиям долгосрочного украинско-российского контракта между Газпромом и Нафтогаз Украины, в частности его Дополнением №4 «Об объемах и условиях транзита российского газа через Украину в 2003-2013 годах от 21 июня 2002 г.», российский газ по цене 50 дол. за 1000 кубометров должен был поступать в Украину до 2009 г.

этого РФ предложила новую цену – 160 дол. При этом глава правления Газпрома А. Миллер сразу заявил, что РФ в качестве платы за газ по новой цене вместо финансовых средств готова получить право собственности на ГТС Украины¹.

В контексте «Энергетической стратегии до 2020 г.» в декабре 2005 г. В. Путин провозгласил новый курс развития страны, согласно которому РФ должна стать «глобальным энергетическим лидером», «гарантом энергетической безопасности» Европы и Северной Америки. РФ делала ставку на приоритетное развитие топливно-энергетического комплекса с преимущественной его ориентацией на экспортные поставки сырья – нефти и природного газа². Это была стратегия формирования так называемого «энергетического оружия» Кремля, с помощью которого он стремился влиять на политику Запада и вернуть РФ статус сверхдержавы.

В январе 2006 г. Москва снова обвинила Киев в несанкционированном отборе более 100 млн. куб. м. российского газа, экспортируемого в Европу, и заявила о приостановке его поставок в Украину³. Хотя украинские ПХГ были заполнены газом. Ссылаясь на 4 параграф российско-украинского газового договора, согласно которому цены на газ определяются ежегодно, Газпром потребовал от Киева уплаты 230 дол. за 1000 куб. м.

Чтобы оправдать свою политику В. Путин пытался дискредитировать Украину как ненадежного партнера в газовой сфере, заявлял о ежегодных российских дотациях в Украину в объемах 3-5 млрд. дол. через занижение цены на энергоресурсы по сравнению с рыночными ценами. Такие заявления противоречили: во-первых, Украинско-Российскому договору о дружбе, сотрудничестве и партнерстве (1997 г.), который предполагал, что стороны «будут строить свои отношения без применения силы, экономических и других средств давления», а также – не заключать с третьими странами соглашения, которые могут вредить интересам одной из сторон⁴; во-вторых, они не соответствовали действительности, поскольку в результате действующих для РФ льготных условий транзита и

хранения российского газа на территории Украины не РФ дотировала Украину, а наоборот. В 1993-2005 гг. сумма недополученной Киевом прибыли от занижения тарифов на транзит российского газа через Украину составляла 25 млрд. 792 млн. дол. (около 2 млрд. ежегодно). За 1995-2005 гг. Украина потеряла от льготных тарифов на закачку, хранение и отбор российского газа из ПХГ – 1 млрд. 390 млн. дол. А с учетом потерь РФ от реализации газа для потребителей Украины в 1993-2005 гг. итоговые потери Украины составляли 21 млрд. 565 млн. дол.⁵.

В результате украинско-российской газовой войны 2006 г. был подписан новый договор: Украина покупала газ по цене 95 дол., поскольку российский газ по цене 230 дол. смешивался с туркменским – 44 дол. Были отменены поставки газа в обмен на его транзит.

ЕС заявил о немедленном поиске новых партнеров с целью диверсифицировать поставки энергоресурсов, без чего не может существовать свободный рынок. Однако сделать это было фактически невозможно, новых поставщиков не было. Газовый кризис января 2006 г. показал, что ЕС находился в полной газовой зависимости от Газпрома. Поэтому в течении последующих месяцев Франция, Германия, Италия и другие европейские страны поспешно перезаключали или пролонгировали свои договоры с Газпромом в ожидании возможного сокращения поставок российского газа⁶.

В этой ситуации Газпрому нужна была репутация надежного поставщика, а обвинения Украины в несанкционированном отборе газа и как следствие – угрозы приостановить поставки сырья в ЕС, не способствовали этому. В результате, в июле 2006 г. на саммите G8 в Санкт-Петербурге РФ предложила партнерам новую концепцию энергетической безопасности, суть которой в разделении ответственности за поставки энергосырья между поставщиком, транзитной страной и страной-потребителем⁷.

Однако сама РФ препятствовала выполнению и заключению газовых соглашений между Украиной и Туркменистаном, как транзитная страна. В то время МИД Туркменистана заявил о невозможности поставлять топливо по контракту с Украиной, поскольку РФ в 2006 г. не выдала разрешения на транзит газа через свою территорию. Кроме того, Ашхабад

1 См.: Дяк І. «Газова війна»: що відбулося? // Голос України. – №1503, 15 березня 2006.

2 См.: Белковский Ст. и др. Стратегия для России: региональная держава или сырьевая колония? [http://lenta.ru/articles/2006/02/20/memoandum/], 20.02.2006.

3 См.: Газпром обвинил Украину в краже 100 млн. куб.м. газа [http://cxid.info/gazprom-obvinil-ukrainu-v-kraje-100-mln-kub-m-gaza-n22503], 02.01.2006.

4 См.: Договор о дружбе, сотрудничестве и партнерстве между Российской Федерацией и Украиной Киев, 31 мая 1997 г. [http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/1997god.html].

5 См.: Дяк І. «Ложь говорите, господин Путин!» // Голос Украины, 11 марта 2006.

6 См.: Пантыкин А «Газпром» становится хозяином Европы [http://www.globalrus.ru/print_this/783046/], 30.08.2006.

7 Там же... [http://www.globalrus.ru/print_this/783046/], 30.08.2006.

опроверг информацию, поданную в программе «Вести недели» 2 июля 2006 г. на телеканале «Россия» о том, что Туркмения хочет «пересмотреть уже подписанные контракты и с Москвой, и с Киевом». МИД Туркменистана направил официальную ноту МИД РФ, в которой просил принять все необходимые меры для недопущения подобных фактов в будущем¹.

Как следствие, G8 увидела в российской концепции энергобезопасности больше политики, чем экономики и отклонила её.

Такая политика энергетического рычага Кремля стала возможной в результате подписания Газпромом в 2002-2005 гг. долгосрочных, вплоть до 25 лет, соглашений с центрально-азиатскими государствами СНГ о закупке и транспортировке газа, а также участии в разработках газовых месторождений на их территории².

Москва добилась этого, используя монополию на транзит энергоносителей с Центральной Азии на рынки Западной Европы. Согласно этим соглашениям Газпром закупал максимально возможные объемы центрально-азиатского газа, с учётом увеличения объёмов его ежегодной добычи, а потом перепродавал его дороже не только странам ЕС, но и ГУАМ, Белоруссии и Армении, заявив, что альтернативы российскому газу у них нет. В 2003 г. Кремль закупил в государствах Центральной Азии до 7,4 млрд. куб. м газа, в 2004 г. 17 млрд. куб. м по цене 40–45 дол. за 1 000 куб. м., а со временем рассчитывал ежегодно перекупать у них свыше 100 млрд. куб. м топлива³.

В результате этого, европейские страны СНГ и ЕС были лишены центрально-азиатского источника энергетического сырья, поскольку в странах Центральной Азии фактически не осталось свободных ресурсов для подписания новых договоров с этими государствами. Кроме того, их подписание было невозможно через несогласие РФ предоставлять им транзитные услуги для транспортировки сырья своей территорией. Москва ссылалась на полную загруженность трубопроводного транспорта. Как следствие, европейские страны СНГ стали полностью, а государства ЕС в значительной степени зависимы от РФ в поставках газа. Не позволив странам ЕС заключить прямые газовые соглашения с государствами Центральной Азии Москва, тем самым, не допустила их в сферу своего влияния.

1 См.: Туркмения возмущена освещением газовых переговоров в «Вестях недели» [<http://lenta.ru/news/2006/07/03/vesti/>], 03.07.2006.

2 См.: Газпром. Закупки газа [<http://www.gazprom.ru/about/production/central-asia/>].

3 См.: Сапрыкин В. Российский «Газпром» в странах Центральной Азии [http://www.ca-c.org/journal/2004/journal_rus/cac-05/10.saprus.shtml].

Таким образом, аналогично СССР РФ монополизировала транзит, закупку и часть добычи энергоносителей с Центральной Азии в Европу и европейские государства СНГ. Это позволяло ей диктовать государствам-потребителям не только цену на газ, но и внутреннюю, и внешнею политику. С помощью такого энергетического оружия Кремль пытался заставить одни государства отказаться от евроатлантической интеграции, а другие – от политики расширения на постсоветское пространство.

*Россия: от газовых войн
к «гибридным» (2006–2010 гг.)*

22 января 2006 г. в Северной Осетии (РФ) были взорваны две ветки магистрального газопровода Моздок-Тбилиси, а в Карачаево-Черкесии – две опоры высоковольтной ЛЭП. В результате была прекращена подача газа в Грузию и Армению и 500 МВт электричества в Грузию. В стране остановились все теплоэлектростанции и все объекты жизнеобеспечения (больницы, хлебопекарни) остались без тепла, а часть и без света. Грузинское руководство связывало взрывы на газопроводе со своим требованием – вывести российских миротворцев из Южной Осетии и обвинило РФ «в провоцировании энергетического кризиса в Грузии».

МИД РФ не смог дипломатично и обосновано ответить. Реакцию грузинских властей в Москве назвали «истерикой и вакханалией». Было также заявлено, что в отношении РФ у Тбилиси «сформировалась смесь иждивенчества, лицемерия и разнузданности, помноженная на ощущение безнаказанности, в надежде найти на Западе покровителей своей антироссийской линии⁴.

Поскольку энергетические объекты были взорваны на территории РФ, то она несла прямую ответственность и за их последствия. Поэтому, чтобы как-то сгладить внешне отрицательный эффект от этих действий, Москва вдвое увеличила подачу газа в Азербайджан для его поставок в Грузию и Армению.

В поисках механизма разрешения конфликтов и защиты от политики Кремля грузинский парламент 11 мая 2006 г. принял постановление об интеграции страны в НАТО⁵.

В начале сентября 2006 г. в Грузии были арестованы российские офицеры, обвиненные в шпионаже. По словам, бывшего президент Грузии Э. Шеварднадзе, грузинские спецслужбы и прежде получали доказательства участия

4 См.: История новой России. События 2006 года. [<http://www.ru-90.ru/chronicle/2006/>].

5 См.: Парламент Грузии принял постановление об интеграции страны в НАТО [<http://www.newsru.com/world/11may2006/geonato.html>], 11.05.2006.

российских военнослужащих в шпионской деятельности, но ограничивались высылкой их из страны. Новое руководство республики использовало арест российских офицеров, чтобы продемонстрировать миру, что «конфликты в Абхазии и Южной Осетии не этнические, а между Грузией и Россией», и что РФ следует лишиться роли посредника в их урегулировании¹.

В ответ Москва обвинила Тбилиси в существовании конфликтов на территории Грузии и отказалась выводить войска из Абхазии и Южной Осети. Она заявила, что «не имеет права игнорировать их просьбы о необходимости присутствия российских миротворцев на фоне военных угроз и провокаций Грузии и с учетом того, что большинство населения этих республик – российские граждане»².

РФ также заблокировала попытку ГУАМ вынести на рассмотрение 61 сессии ГА ООН проект резолюции: «*Затянувшиеся конфликты на пространстве ГУАМ и их последствия для международного мира, безопасности и развития*», подчеркнув, что это приведет к демонтажу существующих механизмов урегулирования этих конфликтов и политизации этой проблематики³.

Тогда на открытии 61-й сессии ГА ООН 2006 г. М. Саакашвили призвал международное сообщество «избавиться от иллюзий» по поводу посреднической миссии РФ, ибо «из докладов ООН и ЕС ясно видно, что российские силы больше усугубляют конфликты, чем способствуют их разрешению». Он потребовал заменить российских миротворцев «непредвзятыми, нейтральными силами». Его выступление поддержало более 90% населения Грузии⁴.

Обострение российско-грузинских отношений привело к полному разрыву двусторонних отношений. Российские войска в Грузии были переведены на усиленное положение. Однако ситуация была не выгодна РФ и Армении, для которых Грузия оставалась единственным сухопутным путём сообщений.

В споре с Грузией, Украиной, Молдовой, а также Беларусью по вопросу об увеличении цен на газ, Путин хотел привлечь на свою сторону Азербайджанскую Республику (АР). С этой целью он безуспешно пытался согла-

совать политику экспорта энергоносителей на Запад с Баку, который стремился проводить независимый курс и был больше заинтересован в союзе с Грузией, как единственным неподконтрольным РФ энергетическим транспортным коридором на Запад. В результате, в конце 2006 г. Газпром максимально (до 235 дол. за 1.000 куб. м., вместо 110 дол.) повысил цену на газ на 2007 г. как для Грузии, так и для Азербайджана. Кроме того, чтобы не допустить поставок азербайджанского газа в Грузию Газпром уменьшил поставки газа в Азербайджан с 4,5 до 1,5 млрд. куб. м. В ответ АР снизила объёмы экспорта нефти по российскому трубопроводу⁵.

В результате, Грузия, как и в 2006 г., так и в 2007 г. получала газ из Азербайджана по цене 120 дол. за 1.000 куб. м., благодаря увеличению его добычи в месторождении Шахдениз. Кроме того, турецкая часть сырья из этого проекта направлялась в Грузию, поскольку Южно-кавказский трубопровод не был завершён на турецком участке, но работал в Грузии.

Фактически одновременно с повышением цен на энергоносители в 2006 г. РФ начала практиковать *торговые войны* с Грузией, Молдовой и Украиной, которые длятся и ныне. Москва вводила санкции на ввоз мясомолочной продукции из Украины⁶, вин и коньяков из Молдовы, вин и минеральной воды из Грузии (март 2006 г.).

Кроме того, в 2006 г. Москва активизировала моральную, политическую, экономическую и военную поддержку самопровозглашённым государственным образованиям в Абхазии, Южной Осетии, Нагорном Карабахе и Приднестровье. При Путине Москва уже не просто поддерживала их сепаратизм, она способствовала и способствует становлению в них государственных институтов. Признав их де-факто, она искала пути признания их и де-юре – по образцу Турецкой Республики Северного Кипра, а с 2006 г. – Косова и Метохии. В результате, осенью 2006 г. прошли референдумы о независимости в самопровозглашённых: Приднестровье (и о присоединении к РФ), Южной Осетии, Абхазии и Нагорном Карабахе (и по проекту Конституции)⁷.

Эти референдумы вызывали неприятие не только со стороны государств ГУАМ, но и влиятельных международных организаций, как

1 См.: История новой России. События 2006 года. [<http://www.ru-90.ru/chronicle/2006/>].

2 См.: Заявление МИД России о ситуации вокруг российских миротворцев в зонах грузино-абхазского и грузино-осетинского конфликтов [http://www.mid.ru/brp_4.nsf/sps/1347058FC7783728C32571E900479BFF], 14.09.2006.

3 См.: ООН становится ареной борьбы России и стран из «пояса неверности» [<http://www.newsru.com/world/14sep2006/un.html>], 14.09.2006.

4 См.: Выступление Михаила Саакашвили на 61-й сессии генассамблеи ООН население Грузии оценивает положительно [<http://news.day.az/georgia/59696.html>], 24.09.2006.

5 См.: Исмаилов Р. Баку выбирает независимую энергетическую политику [<http://www.iamik.ru/news/tochka-zreniya/55963/>], 15.12.2006.

6 Россия в СМИ СНГ, 18-24 января [<http://inosmi.ru/books/20060203/225317.html>], 03.02.2006.

7 См.: Маркедонов С. СНГ-2 [<http://www.russ.ru/pole/SNG-2>], 18.09.2006.

ООН, ОБСЕ и Совет Европы (СЕ). Среди главных причин их непризнания – это не выполнение этими образованиями и РФ резолюций ООН и ОБСЕ, прежде всего *по возвращению в эти регионы беженцев и выведение из большинства из них российских военных подразделений*. Кроме того, учитывая, что причины и характер этих конфликтов существенно отличались от косовского, США и ЕС заранее отказались признать косовский прецедент для ПМР, Абхазии, Южной Осетии и Нагорного Карабаха, что также предопределило международное непризнание результатов их всенародных голосований.

С помощью этих референдумов Кремль пытался заставить государства ГУАМ принять предложенные им проекты разрешения региональных конфликтов (см. Ч. I.) и отказаться от евроатлантической интеграции.

В Грузии Москва также готовила антигосударственный переворот, всесторонне поддерживая оппозицию. Однако МВД Республики раскрыло и доказало с помощью видео- и аудио- материалов незаконное сотрудничество трёх российских дипломатов и спецслужб РФ с лидерами оппозиции, а также их разведывательную деятельность на территории страны¹. Возникшие многодневные акции протеста грузинской оппозиции были подавлены 7 ноября полицией по приказу президента страны М. Саакашвили². После этого он назначил досрочные президентские выборы, чтобы получить новый мандат народного доверия и референдум по поводу вступления страны в НАТО³.

Чтобы не допустить получения Украиной и Грузией статуса ассоциированных членов НАТО на Бухарестский саммит Альянса весной 2008 г. приехал В. Путин. В своём выступлении он убеждал НАТО не расширяться дальше на постсоветское пространство, где РФ имеет свои интересы, чтобы это не привело к непредсказуемым последствиям. С этой целью он искажил исторические факты формирования территории Украины и показатели этнического состава её населения в целом, а особенно на Юге и в Крыму⁴.

В частности, утверждения В. Путина о том, что 90 % жителей Крыма и 1/3 населения Ук-

раины этнические россияне противоречат как советским данным 1989 г., так и постсоветским 2001 г., которые подтверждены в современных работах российских ученых. Например, Н. Кабузан отмечает, что на 1989 г. в Украине проживало 11,4 млн. или более 22 % россиян, а в 2001 г. – 8334,7 тыс. чел. или 17,3 %⁵.

В Крыму на 1989 г. проживало 67 %⁶ россиян, но за период независимости Украины их количество уменьшилось, как вследствие приостановления российской миграции, так и в связи с возвращением на полуостров 260 тыс. татар или 11% (на 2002 г.) жителей полуострова⁷.

В. Путин приписывал к россиянам русскоязычных граждан Украины, среди которых не только россияне, часть украинцев, но и представители других национальных меньшинств. Например, в 1989 г. в Донецкой области было 43,4% россиян, но 67,9% русскоязычных граждан, а в Луганской обл. соответственно – 44,8% и 65,5%⁸.

На саммите В. Путин заявил президенту США Дж. Бушу, что Украина это даже и не государство вовсе, и что значительную часть территории ей «отдала» Россия. Путин предупредил, что если Украина посмеет вступить в НАТО, она «прекратит свое существование как государство»⁹.

Таковыми же дезинформационными выглядели утверждения российского президента об этническом конфликте между грузинами, абхазами и осетинами, длящемся сто лет¹⁰.

Выступление президента РФ воздействовало на Францию и Германию, которые заблокировали подписание Украиной и Грузией ПДЧ в НАТО. Так Москва добилась раскола в Альянсе, что придало ей уверенности и стало одной из причин российско-грузинской войны в августе 2008 г.

По словам бывшего советника В. Путина – А. Илларионова, война в Грузии 2008 г. была нужна Путину, чтобы признать независимость Абхазии и Южной Осетии. Он не

5 См.: Кабузан В. Украинцы в мире. Динамика численности и расселения 20-у годы XVIII ввела – 1989 год. – Москва : Наука, 2006. – С. 395–396.

6 См.: Кабузан В. Русские в мире. Динамика численности и расселение (1719–1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. – С-Петербург : «БЛИЦ», 1996. – С. 253–254.

7 См.: Водарский Я. Е., Елисеєва О. И., Кабузан В. М. Население Крыма в конце XVII – конце XX веков (Численность, размещение, этнический состав). – Москва : РАН, 2003. – С. 137–140.

8 См. Кабузан В. – Указ. соч. – С. 253–254.

9 См. : В США еще шесть лет назад точно спрогнозировали аннексию Крыма и войну России с Украиной [http://www.pic.com.ua/v-ssha-esche-shest-let-nazad-tochno-sprohnozyrovaly-anneksyyu-kryima-y-voynu-rossyy-s-ukraynoj.html], 21.07.2014.

10 См. : Выступление Владимира Путина на саммите НАТО (Бухарест, 4 апреля 2008 года) http://www.unian.net/politics/110868-vyistuplenie-vladimira-putina-na-sammite-nato-buharest-4-aprelya-2008-goda.html], 18.04.2008.

1 См. : Події у Тбілісі: Грузія вимагає пояснень від посла Росії [http://ua.korrespondent.net/world/306655-podiyi-u-tbilisi-gruziya-vimagae-poyasnen-vid-posla-rosiyi], 07.011. 2007.

2 См. : МИД Грузии объявил персонами нон грата трех российских дипломатов [http://lenta.ru/news/2007/11/07/pongrata/], 07.11. 2007.

3 См. : За выборами президента Грузии проследят из НАТО [http://top.rbc.ru/politics/28/12/2007/132095.shtml], 28.12.2007.

4 См. : Выступление Владимира Путина на саммите НАТО (Бухарест, 4 апреля 2008 года) http://www.unian.net/politics/110868-vyistuplenie-vladimira-putina-na-sammite-nato-buharest-4-aprelya-2008-goda.html], 18.04.2008.

скрывал этого публично и в разговорах с М. Саакашвили говорил: «Вообще, ты не волнуйся. Запад признает независимость Косово, а я признаю независимость Абхазии и Южной Осетии. Это вообще не твои проблемы. Это вообще разговор больших дядей – нас и американцев. Будешь дружить со мной – значит, что-то можешь получить, не будешь дружить – ничего не получишь»¹.

М. Саакашвили не согласился, за что Кремль решил его наказать. А. Илларионов считает, что активную фазу войны начала Москва, отдав приказ о вторжении российских войск в Грузию 4 августа 2008 г., за 3 дня до того, когда Саакашвили сделал ответный шаг. Вторжение российских войск началось 5 августа утром, 6 августа передовые отряды вошли на территорию Грузии, а 7 августа они начали там военные действия. А передовые отряды российского спецназа были заброшены за месяц до того, и именно они сыграли ключевую роль в провокации под названием «убийство российских миротворцев в Цхинвали»².

А. Илларионов утверждает, что Саакашвили не сделал ни одной ошибки, но его эффективное сопротивление Кремлю, сделавшее понятным для всего мира то, что Абхазия и Южная Осетия оккупированы российскими войсками, В. Путин не может ему простить³.

Накануне событий августа 2008 г. Москва усовершенствовала свою внешнеполитическую концепцию, которая отстаивала принцип многополюсного мира⁴. До этого для сохранения своего контроля над постсоветскими странами РФ вмешивалась во внутренние дела государств ГУАМ, провоцируя межэтнические столкновения, раздачу российских паспортов, вооружение сепаратистов и ввод российских войск, как «миротворцев»⁵.

Во время войны с Грузией РФ впервые использовала армию для ведения боевых действий, а не как миротворческие силы, а после войны, с учётом косовского прецедента, впервые признала независимость самопровозглашенных Абхазии и Южной Осетии, но отказала в этом ПМР и Н.К., не имеющим с ней общей границы. К тому же, в разрешении этих

1 См. Лещенко С. Экс-радник Путіна Андрій Ілларіонов: Путін вважає, що частина України має належати Росії [http://www.pravda.com.ua/articles/2013/10/10/6999733/], 10.10.2013.

2 См. : Лещенко С. – Указ. соч.

3 Там же... [http://www.pravda.com.ua/articles/2013/10/10/6999733/], 10.10.2013.

4 См. : Дорошко М. С. Геополітичні інтереси та зовнішня політика держав пострадянського простору. – Київ : Ніка-Центр. 2011 – С. 55–57.

5 См. : Кузьо Т. Чи стане Україна наступною мішенню «доктрини Путіна»? [http://www.pravda.com.ua/articles/2008/08/21/3532115/view_print/?attempt=1http://politiko.ua/blogpost63120], 21.08.2008.

конфликтов кроме РФ принимают участие США, Франция, ЕС, Украина и Румыния.

События весны и лета 2008 г. – пример использования РФ стратегии асимметричных действий. Продвигая собственные интересы в мире, она одновременно сдерживала проникновение стран Запада на постсоветское пространство, используя *гибридную войну*. Эти действия вызвали изменение устоявшихся форм организации международной системы безопасности, созданных западными демократиями самостоятельно или вместе с СССР, и в своем большинстве не находили понимания со стороны мирового сообщества. Когда же они не срабатывали, Кремль предлагал глобальные проекты (в том же 2008 г.) по созданию новой архитектуры безопасности от Ванкувера до Владивостока. Их цель – избежать маргинализации РФ в вопросах европейской безопасности, уменьшить роль США в Европе и ослабить НАТО, чтобы увеличить роль и влияние РФ в вопросах европейской безопасности⁶.

На Западе сначала осудили действия Москвы в августе 2008 г., но не требовали от неё строгого соблюдения принципов международных отношений. А с началом мирового финансового кризиса в сентябре 2008, «realpolitika» подталкивала Запад занять в отношении РФ максимально толерантную позицию.

Как следствие Москва не только отказалась участвовать в новой программе сотрудничества ЕС с восточноевропейскими государствами СНГ – «Восточное партнерство» (ВП), требуя от Брюсселя развивать с ней лишь двусторонние отношения, но и обвинила ЕС в создании новых разделительных линий в Европе, а также во вмешательстве в её зону влияния. Хотя ВП не предусматривало предоставления государствам-партнерам ЕС статуса ассоциированного члена ЕС и не компенсировало Украине и Грузии отказ от подписания ПДЧ в НАТО, поскольку не гарантировало им сохранение территориальной целостности и государственности.

Одновременно с этим Москва сама активно расширять свое влияние на восточно-европейские страны ЕС – Болгарию, Венгрию, Словакию, Чехию, используя энергетический фактор и старые агентурные связи с советских времен. Ведь после развала социалистического лагеря все документы, подтверждающие работавших на КГБ людей, были вывезены из этих государств у РФ. Этим занимался и В. Путин, проходивший разведслужбу в Дрездене⁷.

6 См. : Дорошко М.С. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД [http://weststudents.com.ua/glavy/51398-zovnshnya-politika-rosysko-federats-v-kontekst-geopolitichno-strateg.html].

7 См. : Боровой: Если Путин пустил в ход такой инструмент, как президенты Венгрии и Чехии, – это на-

Как результат, во время августовских событий 2008 г., и очередного российско-украинского «газового кризиса» 2009 г. Москву поддержал премьер Словакии Р. Фицо. В ноябре 2009 г. во время визита в РФ он заявил: «Я всегда на всех уровнях, включая ЕС, давал высокую оценку позиции РФ во время газовой войны, которая самым выгодным образом отличалась от позиции Украины. Словакия считает РФ надежным поставщиком, и поэтому я с большим интересом выслушал информацию о возможных проблемах в будущем, если Украина будет не в состоянии платить за российский газ. Мы договорились, что нас вовремя поставят в известность в случае возникновения проблем». В свою очередь В. Путин отметил, что Словакия – одно из ключевых и надежных звеньев в системе транзита российских энергоносителей потребителям в Европе¹.

Премьер Венгрии – В. Орбан также предпочитает «прагматичную» политику В. Путина, нежели «политику компромиссов» ЕС. Венгрия является потребителем 80 % газа из РФ².

Очередная *российско-украинская газовая война 2009 г.* должна была не допустить сближения Киева и Брюсселя, путём подписания соглашений о политической ассоциации, всеобъемлющей зоне свободной торговли и упрощении визового режима³. По замыслу Кремля, она должна была спровоцировать политический конфликт в Украине по линии Восток–Запад, и привести к геополитическим изменениям в Восточной Европе.

РФ считала, что в случае полного прекращения поставок газа в Украину (для внутреннего потребления и в ЕС) Киев не сможет обеспечить подачу газа из расположенных на Западе страны ПХГ на Восток – в основные промышленные центры. Это и спровоцирует «социальный взрыв» в оставшихся без тепла южных и восточных регионах страны. После чего предусматривались экстренные переброски в Украину военных контингентов с «временным правительством», динамичное развертывание местных органов управления на оккупированных территориях с опорой на

верняка его последние ресурсы. [<http://gordonua.com/publications/52553.html>], 23.11.2014.

1 См. : Надежное звено. Премьер Словакии поддержал Россию на случай новой газовой войны с Украиной [<http://4vlada.net/politika-i-biznes/nadezhnoe-zveno-premer-slovakii-podderzhal-rossiyu-nasluchai-novoi-gazovoi-voiny-Конец формы>], 17.11.2009.

2 См. : Будерацкий Е. Европейские друзья Кремля. Часть 1. Венгрия. Виктор Орбан – главный союзник Путина в ЕС [<http://ukranews.com/ru/article/2014/11/10/646>], 11.10.2014.

3 См. : Нові підходи Європейської політики сусідства // Євробюлетень. – 2011. – №7 [http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/eurobulletin/eb_ua_7_web_uk.pdf].

заблаговременно подготовленные «силы поддержки» – маргинальные группы, критически настроенные к власти в Киеве, создание «независимых» квазигосударственных образований. Не случайно, 12 января 2009 г. в российских СМИ появились публикации на тему «пересмотра границ» в СНГ: «Депутат Госдумы РФ Константин Затулин не исключает, что Россия «в нужный момент подаст знак» юго-восточным регионам Украины для вхождения в состав России»⁴.

В 2009 г. этот сценарий Кремлю реализовать не удалось, поскольку «Нафтогаз Украины» сумел развернуть ГТС в реверс, в результате центральные, восточные и южные регионы получили газ из ПХГ на западе страны⁵.

В 2010 г. РФ начала реализацию масштабных проектов бестранзитных трубопроводных систем экспорта газа – «Северный и Южный потоки» для создания профицита трубопроводных мощностей ГТС и ПХГ в той же Украине. При отсутствии интегрированной газовой инфраструктуры в рамках ЕС это создает угрозу манипуляций объемами, направлениями и ценами газового экспорта. В ситуации критического обострения отношений между РФ и НАТО или между РФ и одной из стран (группой стран) Альянса это может послужить механизмом для синхронизированного разнородного давления, путем создания проекции угрозы ограничения/прекращения поставок, в сочетании с информационно-психологической кампанией и кибератаками. В связи с этим показателен инцидент резкого сокращения поставок нефти в Чехию летом 2008 г., когда Прага подписала соглашение о размещении на территории страны радара американской системы ПРО⁶.

Новые газотранспортные проекты «Газпрома» дадут РФ возможность избирательного отключения поставок газа в Белоруссию, Германию, Польшу, Венгрию, Румынию, Болгарию и Грецию. Таким образом, снижая, их энергетическую безопасность.

Основной политико-экономической целью РФ стало приобретение российскими энергетическими компаниями активов на территории ЕС, вхождение «Газпрома» в газовые

4 См. : Затулин не исключает: РФ в нужный момент подаст знак югу Украины [<http://crimea.unian.net/179423-zatulin-ne-isklyuchaet-rf-v-nujnyiy-moment-podast-znak-yugu-ukrainyi.html>], 12.01.2009.

5 См. : Гончар М., Чубик А., Ищук О. Гибридная война Кремля против Украины и ЕС: энергетический компонент [<http://politica-ua.com/gibridnaya-vojna-kremlya-protiv-ukrainy-i-es-energeticheskij-komponent/?66921>], 25.10.2014.

6 См. : Гончар М., Чубик А., Ищук О. . – Указ соч. [<http://politica-ua.com/gibridnaya-vojna-kremlya-protiv-ukrainy-i-es-energeticheskij-komponent/?66921>], 25 октября, 2014.

сети стран ЕС, приобретение контроля над ПХГ, а также блокирование нежелательных для РФ решений. Упор сделан на деятельность на территории ключевых стран – членов ЕС – Германии и Австрии, а центры менеджмента стратегических проектов и оперирования финансовыми потоками выносятся за пределы территории ЕС – в Швейцарию.

Подтверждением этого стало избежание «Газпромом» многомиллиардного штрафа по результатам расследования Еврокомиссией его деятельности в ЕС. Получение под контроль «Газпрома» крупнейшего ПХГ в немецком Редене. Последнее важно для подготовки нового сценария газового спасения Европы» от прерывания транзита российского газа в ЕС Киевом по шаблону 2009 г.¹

Таким образом, против ЕС РФ также ведет гибридную войну, однако в этом случае военный компонент не применяется, поэтому ощущение войны в Брюсселе и европейских столицах отсутствует. А последствия – есть. События в Украине с конца 2013 – 2014 гг. показали существование раскола в ЕС и в евроатлантическом сообществе в целом, являющегося результатом политики Кремля.

РФ как глобальный вызов мировому сообществу

Чтобы не допустить подписания Украиной в ноябре 2013 г. Соглашения об ассоциации (СА) с ЕС и втянуть Киев в ТС, в августе 2013 г. Москва развязала против Украины масштабную гибридную войну, дискредитируя идею евроинтеграции для Украины и массово дискриминируя украинский экспорт в РФ. Под воздействием этих факторов, а также – обещанных Кремлем многомиллиардных заказов для предприятий украинского ВПК, 15 млрд. долл. кредитных ресурсов и «дешевого» газа по 268,5 долл. за тысячу куб. м. В. Янукович сделал геополитический разворот в сторону РФ. Однако Евромайдан расстроил сценарий В. Путина. Поэтому в 2014-м Кремль ввел в действие военный компонент и интенсифицировал энергетический механизм.

С аннексией Крыма в 2014 г. политика РФ представляет собой глобальный вызов для мирового сообщества. Поскольку она предлагает всем сильным мировым государствам отказаться от сложившейся после Второй мировой и «холодной» войны международной системы отношений и международного права, как системы правил и принципов взаимо-

действия и существования государств мира. Сформированная в условиях распада колониальных империй, страха перед странами-агрессорами и становления независимых государств эта система выработала важную аксиому сосуществования государств – *государства могли дробиться, разделяясь, но, ни одно государство не имело права насильно завоевывать часть другого*².

В. Путин нарушил эту аксиому. Он признает принцип незыблемости государственного суверенитета и территориальной целостности только за сильными и состоявшимися государствами, которым предлагает самостоятельно определить для себя свои «зоны влияния» и в этих зонах действовать так, как каждая из них посчитает нужным и необходимым³.

Так, для подавления восстания в Чечне использовался международный принцип защиты суверенитета и территориальной целостности РФ, а для аннексии Крыма – необоснованной защиты прав русскоязычного населения в соседнем государстве.

Если бы Крым стал под влиянием РФ, как бы независимым непризнанным государством, то, скорее всего, и реакция Запада на аннексию Крыма и последующую агрессию РФ в Донбассе была бы мягче. Такое положение вещей укладывалось бы в «распиаренную» Кремлём теорию о распаде искусственного украинского государства. Однако именно аннексия Крыма стала неадекватным шагом, обрушивающим всю архитектуру мировой безопасности. Теперь Донбасс и война РФ с Украиной воспринимается в этой парадигме не как помощь восставшим сепаратистам, а как борьба за «жизненное пространство», за новые территории⁴.

После этого и пропагандисты Кремля не скрывают, что РФ ведёт четвертую мировую войну и сражается не с Украиной, а с США, а «русский мир» противостоит англо-саксонскому⁵.

Эйфория от аннексии Крыма позволила некоторым российским идеологам и политикам, типа А. Дугина и В. Жириновского, более открытые и свободные высказывания о сущности внешней политики РФ по отношению ко всем постсоветским странам, и прежде

1 См.: См.: Гончар М., Чубик А., Ишук О. – Указ соч. [<http://politica-ua.com/gibridnaya-vojna-kremlya-protiv-ukrainy-i-es-energeticheskij-komponent/?66921>], 25 октября, 2014.

2 См.: Высоцкий С. Крымом по лбу. Путин совершил фатальную ошибку в Донбассе [http://www.liga.net/opinion/200095_krymom-po-lbu-putin-sovershil-fatalnuyu-oshibku-v-donbasse.htm?utm_source=newsliganet&utm_medium=site&utm_term=top_block&utm_campaign=usability], 02 сентября 2014.

3 См.: Рыжков В. Бои без правил, или Новая доктрина Кремля 03 апреля 2014 [<http://echo.msk.ru/blog/rizhkov/1292700-echo/>].

4 См.: Высоцкий С. – Указ соч.

5 См.: Высоцкий С. – Указ соч.

всего ГУАМ, о чём В. Путин сознательно не говорил и упускал в своих выступлениях. Очень часто такие заявления политиков более низкого ранга являются провокационным зондированием для проверки ответной внешней реакции. Например, после поддержки Азербайджаном резолюции ООН, осуждающей российскую аннексию Крыма, российский идеолог А. Дугин заявил, что это непременно скажется на российско-азербайджанских отношениях и за свою позицию Баку придется расплачиваться, поскольку территориальная целостность АР в руках РФ. Дугин также заявил: «Сейчас мы разберемся с Украиной, а потом посмотрим, кто нам друг, а кто – враг. Я много раз говорил одну важную для Азербайджана вещь – единственным гарантом территориальной целостности всех постсоветских государств является именно Россия. Если Россия не захочет быть гарантом территориальной целостности этих государств – то их территориальная целостность будет нарушена. Пока РФ поддерживает юридические требования Азербайджана на Карабах. Стоит только попытаться начать искать нового «старшего брата» за пределами РФ, то разрушится все. Разрушатся Азербайджан, Армения, Молдова, как разрушились Грузия и Украина. При конфронтации с Москвой ни одно постсоветское государство существовать в нынешних границах не будет. Оно будет существовать в других границах, значительно меньших, чем сейчас. Причем, как де-юре, так и де-факто. Это геополитический закон. Кто хочет попробовать бросить вызов этому закону – пусть попробует». Дугин утверждает, что «враждебный РФ Азербайджан, как и враждебные Армения, Казахстан, Беларусь и другие, прекратит свое существование мгновенно»¹. При этом он не объясняет, что понимает под словом «враждебный».

Одновременно с заявлением Дугина, В. Жириновский официально предлагал Польши разделить территорию Украины, путём проведения референдума по присоединению к ней пяти западных областей Украины: Волынской, Львовской, Ивано-Франковской, Тернопольской и Ровенской². С аналогичными предложениями он обратился к Венгрии и Румынии относительно Закарпатской и Черновицкой областей Украины.

1 См.: А.Дугин: «враждебный России Азербайджан Прекратит Свое Существование Мгновенно». [<http://www.disput.az/index.php?showtopic=586204&page=1>], 04. 2014.

2 См.: Польша: «Предложение Москвы по разделу Украины нужно направить психиатру» http://censor.net.ua/news/277436/polsha_predlojenie_moskvy_po_razdelu_ukrainy_nujno_napravit_psihiatru.

Эти заявления и предложение Дугина и Жириновского прямо соизмеримы с угрозой использования военной силы и говорят о том, что РФ не может согласиться с существованием независимых государств на постсоветском пространстве. Поэтому если какое-то из них будет проводить противоречащую Москве политику, оно должно быть готово к реальному противостоянию с РФ, в том числе и вооруженному.

Оказавшись в сложной международной ситуации, руководство РФ не отказалось от реализации своих целей и начало способствовать дестабилизации ситуации в Нагорном Карабахе и Приднестровье, а также в других «горячих точках» мира, в частности в Сирии, Ираке и Палестине.

Кремль видит взаимосвязь между всеми этими конфликтами. Однако, считает, что именно украинский кризис вывел отношения РФ и Запада на новый уровень противоречий, не виданных с момента распада СССР. Москва обвиняет Запад в неуступчивости в украинском вопросе, через который, на её взгляд, блокируется сотрудничество между Западом и РФ и по другим конфликтам в СНГ, обусловленных «выдавливанием» Западом РФ из «сферы её интереса». Для решения этой проблемы и восстановления доверия Кремль настаивает на проведении переговоров с уступками и «разменами», а главная задача РФ во время этих переговоров – пересмотр ялтинско-потсдамской системы международных отношений и создания, новых правил игры европейской и международной безопасности на основе доктрины Путина. В РФ читают, что без этого любые конфликты на постсоветском пространстве не решаемы³.

Еще в начале февраля 2014 г. российский эксперт А. Казанцев прогнозировал начало нового этапа войны за Карабах, в котором РФ в рамках ключевых участников Минского процесса *будет добиваться их согласия на введение своих миротворческих сил*, с целью замораживания крупномасштабных боевых действий. «И пока она этого не добьется карабахский конфликт войдет в очередную, но перманентную военную фазу»⁴.

Крупное боевое столкновение вооруженных сил Азербайджана и Армении в зоне карабахского конфликта – 31 июля – 1 августа 2014 г. произошло после принятия США и ЕС третьего

3 См. Маркедонов С. «Карабахский разогрев на фоне битвы за Украину» [<http://www.politcom.ru/17922.html>], 04.08.2014.

4 См.: Российский эксперт: полноценная война за Карабах может начаться в любой момент [<http://vostexpress.org/rossiyskiy-ekspert-polnotsennaya-voyna-za-karabah-mozhet-nachatsya-v-lyuboy-moment/>], 06.02. 2014.

пакета санкций против РФ. Это говорит о том, что Москва не смогла решить украинский и другие конфликты на территории государств ГУАМ с ЕС без вмешательства Вашингтона, а главное без их совместных санкций, как того хотела. По словам бывшего президента Украины Л. Кучмы: «...если бы не Вашингтон, то ЕС уже давно бы согласился на все условия Путина, ... то есть, признал бы российским и Крым, и Донбасс»¹.

Именно вмешательства Белого дома больше всего и боялись в Кремле, считая, что это усилит разногласия Брюсселя и Москвы в соревновании за постсоветское пространство и сделает невозможной выработку общей позиции ЕС, РФ и США. И, по словам А. Казанцева: «Вот тогда точно на Южном Кавказе какой-нибудь деятель, вроде деятелей начала 1990-х годов, может попытаться «половить рыбку в мутной воде»².

Таким образом, не сумев разъединить подходы и позиции ЕС и США по украинскому вопросу, Кремль стал расширять тотальную дестабилизацию и фронт бесконечных гибридных войн на постсоветском пространстве, добиваясь уступок от Запада, главная из которых – отказ США и ЕС от вмешательства в постсоветское пространство, как сферу интересов РФ. В этом и заключается вся взаимосвязь конфликтов на территории государств ГУАМ. Путин продолжил действовать в русле принуждения Запада к таким договоренностям, в частности путём введения войск в Украину, требуя пересмотра Соглашения об Ассоциации между Украиной и ЕС, а также обостряя ситуацию в зоне карабахского и приднестровского конфликтов. Причастность Кремля к усилению напряжения на армяно-азербайджанской границе и на линии соприкосновения войск Азербайджана и НКР признают и армянские исследовательские центры, и эксперты³.

Одновременно В. Путин не забывает использовать промосковские силы в ЕС. Это проявлялось во временном не поддержании Словакией, Чехией и Венгрией антироссийских санкций Запада.

Выводы

Распад СССР был спланирован новой властью РФ, как тактический шаг, чтобы успо-

коить устремившиеся к независимости Грузию, Молдову и Азербайджан, избежать обострения ситуации в более-менее стабильных республиках Центральной Азии, Украине и Белоруссии, а так же, как стратегический ход с целью формирования нового надгосударственного образования – СНГ.

Политика РФ по уничтожению национальных идентичностей народов бывших республик СССР, насаждение им общей – российской идентичности, а также способствование «украинофобии» и «кавказофобии» говорят о ней, как о преемнице Российской и Советской империй.

Чтобы удержать новые независимые государства в сфере своего влияния, а в дальнейшем включить их в новые наднациональные образования Москва, ещё накануне распада СССР, способствовала разжиганию в некоторых из них межнациональной вражды, а после получения ими независимости поддерживала сепаратистские движения на их территориях и открыто вмешивалась в их внутренние дела.

В 1990-е гг. для создания новых надгосударственных объединений в рамках СНГ Кремль безуспешно пытался опереться на бывших коммунистов, переименованных в демократов, и в целом – на левые политические силы, находящиеся при власти в новых независимых государствах. С 2000-х годов с этой же целью РФ формировала на территориях государств СНГ, прежде всего ГУАМ, мощные пророссийские – оппозицию, общественные движения и агентуру, которые оказывали сильное влияние на информационное пространство этих стран, подрывали их безопасность, политическую и экономическую стабильность.

Новый этап во внутренней и внешней политике РФ начался после передачи Б. Ельциным в 2000 г. власти – бывшим военным, чего в 1991 г. он сознательно не допустил.

В. Путин продолжил политику первого российского президента на укрепление роли и статуса РФ на постсоветском пространстве и в мире, однако был меньше избирательным в средствах достижения политических целей. Он действует за принципом – «цель оправдывает средства». А чтобы скрыть такой подход и обвинения в свой адрес использует в широком масштабе информационную войну.

Для удерживания государств ГУАМ в сфере своего влияния Москва одновременно воздействует на и страны Запада.

В три первые года президентства В. Путин хотел переиграть как первых, так и вторых лишь с помощью политических манипуляций. С этой целью он заявлял о стремлении РФ войти в НАТО и ЕС, но одновременно создавал

1 Кучма считает, что ЕС позволил бы Путину захватить Украину, если бы не США [http://zn.ua/POLITICS/kuchmaschitaet-cto-es-razvolil-by-putinu-zahvatit-ukrainu-esli-by-ne-ssha-153039_.html], 12.09.2014.

2 См.: Российский эксперт: полноценная война за Карабах может начаться в любой момент [<http://vostexpress.org/rossiyskiy-ekspert-polnotsennaya-voyna-za-karabakh-mozhet-nachatsya-v-lyuboy-moment/>], 06.02.2014.

3 См.: Юсубов А. Россия пытается использовать карабахский конфликт в качестве рычага [<http://anspress.com/index.php?a=2&lng=ru&cid=15&nid=283704>], 15.07.2014.

свой военно-политический блок государств. Кроме того, пытался сформировать новые интеграционные надгосударственные образования в СНГ, играя идеями христианского и славянского братства, и единства, позже – экономического прорыва с помощью ЕЭП.

Под воздействием революций в Грузии 2003 г., Украине 2004 г. и с осознанием нереальности вступления в НАТО и ЕС был создан энергетический рычаг (оружие) воздействия Кремля на другие государства. Именно с его помощью РФ одновременно оказывала существенное влияние на страны ГУАМ и Запада, принуждая ЕС и НАТО отказаться от расширения на Восток, а государства ГУАМ – от евроатлантической интеграции.

С этой же целью с 2010 г. РФ начала реализацию масштабных проектов бестранзитных трубопроводных систем экспорта газа – «Северный и Южный потоки». С их помощью она сможет избирательно отключать поставки газа по другим ГТС в ту или иную страну Европы, не согласную с её политикой, снижая, таким образом, их энергетическую безопасность.

За счёт энергетического оружия РФ сумела расколоть европейское и евроатлантическое единство. Создав промосковскую группу из восточноевропейских государств ЕС и установив взаимовыгодные отношения с Германией и Францией, РФ приостановила расширение НАТО и ЕС на постсоветское пространство и лишила Запад центрально-азиатского источника энергетического сырья.

Саммит НАТО в Бухаресте (2008 г.), грузино-российская война, отказ РФ от программы ЕС – ВП, обвинения Брюсселя в создании новых разграничительных линий в Европе и – во вмешательстве в зону влияния Кремля, с одновременным распространением РФ своего влияния на восточные страны ЕС – пример использования Москвой стратегии асимметричных действий.

Это позволяло РФ не выводить свои войска из Грузии и Молдовы, открыто поддерживать непризнанные государственные образования на территориях стран ГУАМ, против которых она начала вести газовые, торговые, информационные, а позже и обычные войны, с целью принуждения их к евразийской интеграции.

Под воздействием этих механизмов Кремль пытался заставить государства ГУАМ принять разработанные им проекты урегулированию конфликтов на их территориях. Фактически все они имели идентичные требования – преобразование Грузии, Молдовы, Украины и за некоторым исключением Азербайджана сна-

чала в федеративные, а позже – в конфедеративные образования, с нейтральным статусом и вторым государственным языком – русским. Конечная цель таких проектов урегулирования – уничтожение государств ГУАМ.

Уже в 2007 г. существовал план расчленения Украины путем соединения её юго-восточной части с Приднестровьем.

Уступчивость Запада лишь усиливала требования и амбиции РФ, а её безнаказанность за нарушения международных принципов в предыдущие годы позволила ей вначале 2014 г. – впервые после Второй мировой войны совершить аннексию территории соседнего государства. Как и весной 2008 г. на саммите НАТО расчёт Кремля был сделан на искажение и манипуляцию фактами, а главное – на отсутствие единства в рамках евроатлантического пространства, ослабление роли США в отстаивании демократии в странах мира.

Эйфория от первых временных успехов Кремля в 2014 г. стала поводом для его открытых угроз всем государствам СНГ, которые были не согласны с его политикой.

Чтобы заставить страны Запада приостановить антироссийские экономические санкции и пересмотреть ялтинско-потсдамскую систему международных отношений, с целью официального признания за РФ постсоветского пространства, как сферы её непосредственного влияния, Москва попыталась дестабилизировать ситуацию и в других горячих точках на территории государств ГУАМ и в мире в целом. Такая масштабная дестабилизация должна была также способствовать Кремлю в получении согласия Запада на ввод российских «миротворческих» войск в зоны конфликтов в Нагорном Карабахе и в Восточной Украине, а также – признанию ими РФ – гарантом безопасности этих регионов.

Таким образом, политика РФ в отношении государств ГУАМ и Запада имела прямую взаимосвязь и взаимозависимость. Ослабление и раскол евроатлантического единства позволяли Москве «безнаказанно» не придерживаться международных принципов во взаимоотношениях с государствами ГУАМ, с целью втягивания их в евразийский интеграционный процесс и одновременно не позволять им реализовывать евроатлантические устремления, сдерживая более естественный процесс расширения ЕС и НАТО на Восток.

Всё это подтверждает факт ведения РФ гибридной войны и против Запада, без использования военного компонента.

ДОСВІД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2014-2017 РОКІВ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ВІДНОСИН

Для України та Польщі ще у XVIII столітті історія підготувала цілу низку жорстоких випробувань, котрі тривають і досі. Починаючи від позбавлення обох наших країн державності за активної участі Москви, розшматування їхніх територій, винищення національної та духовної еліти, й закінчуючи гібридним зомбуванням суспільств, метою чого є деформування свідомості українців і поляків.

Історія має властивість повторюватися. Особливо ж – у випадках, коли певний народ чи нація не робить належних висновків щодо власних помилок і упущень. Насамперед це стосується національно-визвольних змагань 1917-1921 років, коли, опинившись у своєрідній точці біфуркації, після століть бездержавності, що одночасно було наслідком і причиною роз'єднаності й роздробленості українців, Україна отримала унікальний шанс здобуття незалежності. Однак, в силу низки об'єктивних і суб'єктивних обставин, цього українцям досягти не вдалося. А як розплата – терор, голодомори й тотальне винищення московськими окупантами найбільш свідомих представників нашої нації, включно з сучасною агресією.

Кольсь український діаспорний історик і культуролог П.Штепа зауважив: «Наші історики не дали нам справжньої історії, і заплатили ми за її незнання (і незнання народу) пекельно жахливу ціну... Заплатили і ще заплатимо, якщо не викорінимо з наших душ наше феллагство (комплекс малоросійськості – О. С.)...; якщо не створимо свої власні, українські теорії і термінологію; якщо не розкриємо політичного змісту і політичної мети чужих теорій про нашу націю; якщо самі не напишемо справжньої історії (не каталог) нашої нації; якщо самі не напишемо справжньої історії московської нації. І мусимо зробити це якнайскоріше, бо година великого поррахунку нашого з москвинами надходить, а багато наших інтелігентів мають ще почуття своєї національної меншwartости, що його набралися в чужих школах і з чужих теорій. Особливо в трагічному становищі наша інтелігенція, що народилася і виросла в тюрмі на ім'я ССРСР, бо москвини

вщеплювали їй від колиски і кінськими дозами те почуття української меншwartости, нижчости, безсилля»¹. Написані кілька десятиліть тому, ці слова звучать пророчо й нині, не втративши ні свої актуальності, ні свої нагальності. Адже саме це почуття національної меншwartости зазвичай ставало на перешкоді українцям у справі власного державотворення та захисту національних інтересів.

Я. Дашкевич наголошував, що Україна не від сьогодні стала полігоном для реалізації чужих, також дуже кривавих й оплачених втратою національної незалежності, ідеологічних конструкцій. Особливо яскраво проявилось це у 1917-1921 та наступних роках². Спочатку соціалістичні ідеї, а згодом – більшовицька ідеологія нівелювали практично все національно-духовне в Україні, що не було знищене століттями російським самодержавством.

Побачивши з часу національно-визвольного повстання 1794 р. під проводом Тадеуша Костюшка, а особливо – в XIX столітті – згуртування поляків і українців під гаслом: «За нашу і вашу свободу!» (*Za wolność naszą i waszą*), самодержавна імперська влада почала діяти підступно – зтравлювати польських націоналістів-патріотів із українськими. Більшовики ж в XX столітті і їхні послідовники – «чекісти-путінці» на початку XXI столітті досягли в цьому особливих успіхів.

М. Гай стверджує, що термін «гібридна війна» – це просто позначення сукупності досить старих методів і засобів ведення звичайної війни³. При цьому, одним із різновидів гібридної війни є «війна керованого хаосу». Саме цим і

1 Штепа П. Українець і москвин: дві протилежності / П. Штепа. – [вид. 2-е] . – Дрогобич : Відродження, 2008. – С. 232-234.

2 Дашкевич Я. Україна у вогні ідеологій // Кісь Р. Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть). – Львів : Вид-во отців Василіян «Місіонер», 1998. – С. IV.

3 Гай М. Россия знает, что Украина это не Афганистан, не Чечня, не Сирия. Для реальной войны в Украине, РФ должна провести колоссальную подготовку и они это делают : [Електронний ресурс] / М. Гай. – Режим доступу : <http://patrioty.org.ua/blogs/rossyia-znaet-hto-ukrayna-to-ne-afhanystan-ne-chechnia-ne-syryia-dlia-realnoi-voinv-ukrayne-rf-dolzha-provesty-kolossalnuiu-podgotovku-yony-to-delaiut--hai-140804.html>.

користувалися більшовицькі очільники й під час національно-визвольних змагань 1917-1921 років, і під час Другої світової війни. І чи не найбільш показовим прикладом цього є історія Варшавського повстання 1944 р.

Загальновідомо, що повсталі у Варшаві очікували наближення Червоної Армії. Але радянський наступ зупинився, дозволивши німцям перегрупуватися і знищити місто під час придушення повстання. Цілком очевидно, що Сталін мав намір і дав відповідне розпорядження своїм маршалам вичекати, поки німці не винищать польських патріотів, які Сталіну були потрібні при побудові комуністичної Польщі.

До речі, до повстання проти німців поляків, певною мірою, підштовхнуло й московське радіо, передаючи наприкінці липня 1944 року спеціальні повідомлення. За чийм наказом і з якою метою цей заклик пролунав в ефірі – не з'ясовано дотепер. Заради справедливості слід зазначити, що аналогічний заклик до повстання пролунав і з Лондона. Проте лондонське радіо кількома днями пізніше все ж не назвало повстанців «бандою злочинців», як це зробила Москва¹.

Серед частин СС, котрі брали участь у придушенні польського повстання, були солдати колишньої «бригади Камінського». Група російських есесівців складалася з добровольців, якими командував колишній офіцер Червоної армії, підполковник (оберштурмбанфюрер СС) Фролов. Створене ще 1941 р. в Смоленській області репресованим інженером Броніславом Камінським, це військове формування тепер налічувало до 20 тис. чоловік. У 1944 р. його перетворили на 29-у гренадерську дивізію СС, а сам Б. Камінський одержав чин бригаденфюрера військ СС (генерал-майора).

Жорстокість російських есесівців – здирства й убивства мирного населення викликали таку ненависть і жах у поляків, що пізніше, під час капітуляції повстанців, однією з умов, висунутих німцям, стало відсторонення росіян від конвоювання полонених. До слова, за деякими даними, самого Б. Камінського 19 серпня засудили та розстріляли військово-польовим судом військ СС за падіння дисципліни в підпорядкованих йому військах, грабежі тощо (за іншими відомостями, його вбили агенти СД у Карпатах при спробі встановити контакти з УПА). Залишки «бригади Камінського» згодом передали на формування 1-й дивізії Російської Визвольної Армії (РВА), з якою нам ще буде нагода зустрітися в сюжеті про повстання в чеській столиці.

1 Польська Прага: «російська зрада» чи «варшавська авантюра»? : [Електронний ресурс] / Український Форум. – Режим доступу : <http://www.ukrcenter.com/Форум/30401/Варшавське-Повстання-1944р-та-його-музей>.

Цілком очевидним є те, що в основі питання про допомогу Варшаві лежали не так військові, як політичні чинники. Сталін чудово усвідомлював приреченість повстання без військової підтримки Червоної армії. Усвідомлював і свідомо не допоміг варшав'янам, тому що як політик бачив очевидні дивіденди в поразці виступу, організованого опозиційним до нього еміграційним польським урядом.

Ставлення сталінського режиму до ідеї незалежної Польщі і, зокрема, до Армії Крайової недвозначно проявилось незабаром під час визволення Червоною армією польської території. Практично одночасно з тим, як німці добивали АК-івців у Варшаві, радянські репресивно-каральні органи розпочали «зачищення» території Польщі від нелояльної до радянської влади АК. За повідомленням Л. Беррії Й. Сталіну, тільки за період з 15 жовтня по 14 листопада 1944 р. чекісти заарештували понад 4200 учасників Армії Крайової. Репресивні акції тривали й далі.

Коли 17 січня 1945 року Червона армія вступила до безлюдної і зруйнованої Варшави, альтернативи привезеному в радянському обозі «урядові» вже не було. Єдина здатна протистояти сталінізмові організована опозиція зазнала нищівної поразки. Звільнившись від нацизму, Польща втратила після Другої світової війни свою незалежність і занурилася в жах тоталітаризму².

Донині побутує міф про участь українців у придушенні повстання. Його виникненню сприяло використання німцями дивізії російської РВНА, а також батальйонів, де служили представники центральноазійських народів. Насправді жодне українське формування не брало участі у придушенні Варшавського повстання. Натомість окремі українці воювали проти повстанців в деяких німецьких одиницях. Проте для московських пропагандистів і, особливо, їхніх послідовників з оточення Януковича – на кшталт різного-роду Колесніченків, системним завданням є звинувачувати українців в усіх гріхах (на кшталт «Волинської різанини»). При цьому, реальні злочини Москви проти поляків (Катинь і т.д.) як-би відходять на другий план.

Важко заперечити те, що саме кремлівському режиму вигідна антиукраїнська істерія в сучасній Польщі, з топтанням українських стягів, українофобських закликів тощо. Адже на цьому фоні й бажання розслідувати справжні обставини катастрофи 10 квітня 2010 року

2 Польська Прага: «російська зрада» чи «варшавська авантюра»? : [Електронний ресурс] / Український Форум. – Режим доступу : <http://www.ukrcenter.com/Форум/30401/Варшавське-Повстання-1944р-та-його-музей>.

літака Ту-154 під Смоленськом нівелюється. Як зрештою, і сучасна гібридна війна Росії проти України стає для поляків не такою актуальною. Однак, як свідчить історичний досвід, наступною після України може стати та ж Польща, чи Прибалтика. І якщо не у вигляді прямої агресії, то в якомусь її гібридному варіанті – дуже вірогідно.

Одним із показників ведення гібридної війни в Україні є використання асиметричних бойових дій, які характеризуються істотною різницею у військовій силі та стратегіях і тактиках сторін-учасниць. З точки зору міжнародного права така стратегія полягає у тому, що Україна не має формальних підстав воювати з країною-агресором, яка неофіційно підтримує бойовиків та терористів. Так на території України діяла диверсифікована агенатура спецслужб РФ. Водночас Росія постачає їх зброєю та новими найманцями, веде обстріли позицій Збройних сил України зі своєї території. У неоголошеній війні проти України Росія активно застосовує методи інформаційно-психологічної війни, прагнучи зруйнувати моральний стан військовослужбовців та цивільного населення нашої держави¹. При цьому, кремлівські очільники знають, що Україна – це не Афганістан, не Чеченія, не Сирія. Легкою прогулянкою, з урахуванням, що вони скрізь програли, ця війна не буде. Але географічна близькість, однорідність бюрократії та бізнесу, корумпованість «еліти» грають свою роль².

Володимир Горбулін зауважив, що Захід, зі свого боку, по суті – «вмиваючи руки», дозволив всьому цьому статися. Про це дедалі чіткіше говорять і західні аналітики, зокрема Пітер Дікінсон у своєму матеріалі для Atlantic Council. Він справедливо зазначає, що більшість західних ЗМІ відразу після російської агресії проти України несподівано «осліпли» стосовно того, хто агресор в українському конфлікті і як мають бути названі окупаційні війська, винаходячи натомість якісь нові слова та дивовижні формулювання, єдиний смисл яких – не назвати російську агресію такою³.

1 Парубій А. Війна Росії проти України і світу / А. Парубій // Українська Правда. – 2014. – 6 серпня 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/08/6/7034046/>.

2 Гай М. Россия знает, что Украина это не Афганистан, не Чечня, не Сирия. Для реальной войны в Украине, РФ должна провести колоссальную подготовку и они это делают : [Електронний ресурс] / М. Гай. – Режим доступу : <http://patrioty.org.ua/blogs/rossiya-znaet-chto-ukrayna-to-ne-afhanystan-ne-chechnia-ne-syryia-dlia-realnoi-voynv-ukrayne-rf-dolzha-provesty-kolossalnuuu-podgotovku-yony-to-delaiut--hai-140804.html>.

3 Горбулін В. Хитромудра невизначеність нового світопорядку : [Електронний ресурс] / В. Горбулін. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/hitromudra-neviznachenist-novogo-svitoporyadku_.html.

На думку Ф. Турченка та Г. Турченко, нинішня російсько-українська війна відноситься до такого типу збройних конфліктів, які називають «гібридними», «нелінійними», «неконвенційними». В ході воєн такого типу використовуються різноманітні способи боротьби з противником. У загальному вигляді характерні особливості гібридних війн наступні: агресія без офіційного оголошення війни; приховування країною-агресором своєї участі в конфлікті; «інформаційна війна» – пропаганда та контрпропаганда з застосуванням «брудних» інформаційних технологій; широке використання «п'ятої колони» і нерегулярних збройних формувань (в т. ч. під прикриттям мирного населення); нехтування агресором міжнародними нормами ведення бойових дій, чинними угодами й новими домовленостями; заходи політичного та економічного тиску (за формального збереження дипломатичних зв'язків між двома країнами); протистояння у кібернетичному просторі тощо. Інформаційна ж війна РФ проти України по суті розпочалася відразу після проголошення незалежності України і набула особливо агресивних форм з часу анексії Криму. Власне, це була спроба дезінформувати не лише жителів України, але й російських громадян, світову спільноту в цілому⁴.

Більшість міжнародних військових експертів визнає, що існує загроза виникнення нових конфліктів на території Європи, а агресія Росії загрожує безпеці не тільки України, а й всієї Європи. В гібридній війні на власній території важко перемогти, оскільки в ній немає кордонів. Тому саме цей фактор вплинув на прорахунки української влади в проведенні антитерористичної операції. Українсько-російський кордон неможливо переkritи, якщо Україна не контролює інформаційний простір та повітря Сходу України. Водночас терористи продовжуватимуть здійснювати провокації на кордоні та захоплених територіях за інформаційної підтримки російських мас-медіа. Мережеві дії терористів на захопленій території в сукупності з підтримкою російських військ на кордоні постійно дозволятимуть продовжувати Росії постачання терористів, зброї та боєприпасів на українську територію. Тому до того часу, поки не буде підконтрольний інформаційний простір на Донбасі, Україна не зможе розраховувати на підтримку власного населення в конфліктному регіоні. Така ситуація сприятиме формуванню постійної соціальної бази терористів ЛНР і ДНР⁵.

4 Турченко Ф. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – С. 143.

5 Дацюк С. А. Стратегія перемоги України у війні з Росією / С. А. Дацюк. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/53a5542ba2a4a/>.

Таким чином слід констатувати, що більшість воєн мають не лише збройний, військовий характер, доволі часто вони мають тісний зв'язок і з психологічним впливом на свідомість людей через агітацію, пропаганду та інші засоби впливу. Особливо це стосується сучасної гібридної війни, розв'язаної Кремлем проти України.

На даний час, активна протидія України наведеним заходам Російської Федерації, у т.ч. із застосуванням військової сили, не дала можливості в повній мірі реалізувати «кримський» сценарій на сході нашої держави. Фактично, гібридна війна Росії проти України перетворилася у збройний конфлікт між двома країнами з безпосереднім залученням військ обох сторін. При цьому, незважаючи на спроби російської сторони приховати участь своїх збройних сил у зазначеному конфлікті, цей факт був визнаний переважною більшістю світової спільноти, що призвело до посилення санкцій США та ЄС у відношенні Росії.

З огляду на все це, постає риторичне питання: чи не досить полякам й українцям вишукувати в історичних нетрях якісь крамоли одні проти одних, звинувачувати в колишніх бідах й кривдах? У той час, як спільний історичний ворог – кремлівський режим – так і використовує найменшу можливість для чергової провокації та інспірування конфлікту між поляками та українцями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Штепа П. Українець і москвин: дві протилегності / П. Штепа. – [вид. 2-е] . – Дрогобич : Відродження, 2008. – 690 с. – (Серія: Постаті та ідеї).
2. Дашкевич Я. Україна у вогні ідеологій // Кісь Р. Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі

тисячоліть). – Львів: Вид-во отців Василіян «Місіонер», 1998. – С.І-ХІV.

3. Гай М. Россия знает, что Украина это не Афганистан, не Чечня, не Сирия. Для реальной войны в Украине, РФ должна провести колоссальную подготовку и они это делают : [Електронний ресурс] / М. Гай. – Режим доступу : <http://patrioty.org.ua/blogs/rossyia-znaet-chto-ukrayna-to-ne-afhanystan-ne-chechnia-ne-syryia-dlia-realnoi-voin-v-ukrayne-rf-dolzhna-provesty-kolossalnuu-podhotovku-y-ony-to-delaiut--hai-140804.html>.

4. Польська Прага: «російська зрада» чи «варшавська авантюра»? : [Електронний ресурс] / Український Форум. – Режим доступу : <http://www.ukrcenter.com/Форум/30401/Варшавське-Повстання-1944р-та-його-музей>

5. Парубій А. Війна Росії проти України і світу / А. Парубій // Українська Правда. – 2014. – 6 серпня 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/08/6/7034046/>.

6. Гай М. Россия знает, что Украина это не Афганистан, не Чечня, не Сирия. Для реальной войны в Украине, РФ должна провести колоссальную подготовку и они это делают : [Електронний ресурс] / М. Гай. – Режим доступу : <http://patrioty.org.ua/blogs/rossyia-znaet-chto-ukrayna-to-ne-afhanystan-ne-chechnia-ne-syryia-dlia-realnoi-voin-v-ukrayne-rf-dolzhna-provesty-kolossalnuu-podhotovku-y-ony-to-delaiut--hai-140804.html>

7. Горбулін В. Хитромудра невизначеність нового світо порядку : [Електронний ресурс] / В. Горбулін. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/hitromudra-nevznachenist-novogo-svitoporyadku-.html>.

8. Турченко Ф. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / Ф.Турченко, Г.Турченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 166 с.

9. Дацюк С. А. Стратегія перемоги України у війні з Росією / С. А. Дацюк. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/53a5542ba2a4a/>.

ДЕРЖАВА І ПРАВО

Василь Ткаченко,
ДУ «Інститут всесвітньої історії
НАН України (м. Київ)

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ І БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

Агресія Росії проти України об'єктивно порушила проблему безпеки: чи достатній у нашого суспільства запас міцності й відчуття національної ідентичності; чи здатні ми на етапі радикальних реформ зберегти досягнутий рівень національної консолідації; наскільки народ перейнявся духом єдиного «МИ», аби витримати такі випробування? Суспільство стурбовано невизначеністю ситуації: чи не доведуть наші політики країну до національного розколу й поглиблення загрози суспільної безпеки; чи знайдеться у суспільстві та соціальна верства, якщо вже не клас, яка б взяла на себе відповідальність за формування національної ідеї, національної доктрини та відповідної соціально-економічної та політичної стратегії. Врешті-решт: в чому суть того головного мейнстріму, який нині визначає напрям суспільного розвитку?

У пошуку відповіді на ці запитання нам не обійтися без аналізу соціологічних опитувань, які зазвичай виконують функцію своєрідного барометра: він погоди не робить, але фіксує стан справ за вікном і дає певні прогнози на майбутнє. Відбита у соціологічних дослідженнях громадська думка населення, її ціннісна структура утворюють систему суб'єктивних показників. З одного боку вони дозволяють судити про рівень ефективності держави у всіх сферах суспільного життя. А з другого – слугують мірилом легітимності влади у виконанні нею своїх функцій. Найголовніше те, що відбита в соціологічних показниках міра взаємодії влади і громади дає можливість говорити про ступінь консолідації суспільства, міру його націленості й змобілізованості на виконання нагальних завдань.

Що засвідчує світовий досвід?

Нинішні глобальні процеси засвідчують, що питання ідентичності – це проблема суспільної безпеки. Як засвідчує характер дискурсу на Всесвітньому економічному форумі в Давосі (17-20 січні 2017) та на Мюнхенській конференції з безпеки (17-19 лютого 2017), ха-

рактер загроз безпеці людини не просто суттєво змінився. Він загрозово наростає, набирає небачених раніше рис і нових джерел походження – від воєнного фактора до проблем культури і духовності. Загроза існуванню не завжди означає загрозу фізичному виживанню: достатньо того, що певна історична спільнота більше не зможе жити як колективне «МИ». Наприклад: у 1955 р. європейці склали 23% населення планети, а в 2050 р. частка європейців знизиться до 7% [1]. Про подальші перспективи можна лише здогадуватися. Саме тому, зазначає французький дослідник П'єр Гаснер, «і на Заході, й на Сході, у центрі й на периферії культурна ідентичність і суспільна безпека стали центральним мотивом поведінки й предметом політичних конфліктів» [2].

Наука стверджує, що національна ідентичність не єдина, вона існує разом з ідентичністю громадянською, культурною, релігійною, політичною й регіональною. Однак національна ідентичність претендує на універсальність: вона прагне гомогенізувати населення країни, зробити його однорідним і консолідованим, проінтегрувати його спільними інтересами й уявленнями про «спільність історичної долі». І тут визначальними характеристиками стають: мова, моральні норми й цінності, історична пам'ять і релігія, міф про спільних предків й уявлення про рідну землю.

Найбільш авторитетні науковці світу стверджують, що в досягненні національної ідентичності немає і не може бути якихось універсальних шляхів. Так, Ентоні Сміт застерігає: «ідеал нації, перенесений зі свого західного середовища й насаджений по всій земній кулі, приніс розлад, нестабільність, зіткнення й терор, особливо на землях з етнічно й релігійно змішаним населенням» [3].

Отже, нав'язливі некритичні посилення «доброзичливців» України на модель національних відносин Швейцарії чи Канади виявляються в своїй основі недоречними. Політика «мультикультуралізму» в Європі вочевидь збанкрутувала, довівши справу до утворення

своєрідних «етно-конфесійних гетто» й подальшого наростання політичного екстремізму. З цього приводу видатний російський дослідник Лев Гудков описує перспективи мультикультуралізму таким чином: «Можна сказати, що саме по собі існування різнокультурних укладів і способів життя виявилось можливим або в традиційних етностанових спільнотах, де кожній етнічній спільноті відводиться своє віками закріплене місце, або ж *лише при умові завершення фази національної консолідації етнічної більшості, виникненні розвинутої сучасної національної держави, з якою ідентифікує себе більшість, тобто після переходу даної країни до постіндустріального чи постмодерного суспільства, достатньо сильного і гнучкого, щоб цінувати і користуватися благами культурної гетерогенності* (курсив наш. – Авт.) [4].

То ж маємо виходити з історичної специфіки формування націй. Так, у Європі формування нації відбулося переважним чином у XIX-XX ст., де складовими західної моделі були: історична територія, політико-юридична рівність членів спільноти, спільна громадянська культура та відповідні ліберальна й демократична ідеології. Провідну роль у цьому процесі відіграла саме держава, яка «створила» націю через запровадження: єдиного універсального врядування, єдиної юрисдикції, єдиних громадянських прав, єдиної системи оподаткування, введення єдиного військового обов'язку та розбудову широкої інфраструктури комунікаційних мереж. І вже на цій основі формувалася система виховання єдиної ідентичності й громадянської вірності.

І все-таки в завершальній фазі нації творення ідеалом держави на Заході вважалось етнічно, культурно й лінгвістично однорідне населення. Так, а часів Великої французької революції тільки половина жителів Франції розмовляла французькою, а з них лише 12-13% говорили «правильно» літературною мовою. В Італії на момент створення держави лише 2-3 італійці зі 100 послуговувалися вдома літературною італійською мовою: більшість населення обходилося розмовною говіркою, яка сильно відрізнялася від писемної мови. У розв'язанні цих проблем роль держави виявилася провідною. Однак ці факти впритул намагаються не бачити нинішні заводії введення двомовності в Україні.

Слід знати, що у Східній Європі була своя специфіка. Відсутність власної національної держави та громадянського суспільства призвели до того, що, на відміну від західної «громадянської» моделі, основу східної «етнічної» моделі нації становила спільність походжен-

ня й рідної народної культури – тобто мова і звичаї. І тут ми досягли певних успіхів – понад 80% дітей у школах навчаються українською мовою. Однак в Україні за 25 років незалежності було просто неможливо форсовано «запровадити» громадянську (політичну) націю уведенням в дію того чи іншого закону. З одного боку, формування громадянської нації є тривалим процесом, який потребує уважного ставлення до своєрідності усіх суцях в Україні етносів, консолідована синергетична взаємодія яких і складає увесь український народ. З другого боку, при «убитих» дорогах і відсутності єдиної системи оподаткування (майже половина виробництва перебуває «в тіні»!), при наявному рівні корупції у судочинстві – в процесі виховання «спільності історичної долі» слово завжди буде розходитися з ділом, а результат виродиться в карикатуру.

І тут було б варто було б невідкладно запозичити європейський досвід. У «Оновленій європейській соціальній хартії» відчуття згуртованості й ідентичності трактується як здатність суспільства забезпечити рівний доступ громадян до політичних прав і матеріальних ресурсів. В Хартії визнається недостатнім механізм забезпечення соціальної згуртованості виключно шляхом юридичного проголошення індивідуальних прав. Натомість механізм реалізації прав людини має виступати у формі конкретних зобов'язань з боку держави щодо втілення серії програм економічного зростання, поліпшення загального добробуту й забезпечення стійкого розвитку. Без цього будь-які культурні й освітні програми неминуче повисяють у повітрі. Хартія розглядає соціальну згуртованість як своєрідну етику співробітництва й довіри в сучасному жорсткому й конкурентному ринковому світі.

Україна: «маємо те, що маємо»

Насамперед маємо визнати: низький рівень динаміки суспільного поступу України впродовж 25 років незалежності – таємниця полішинеля. Цим уже нікого не здивуєш. Ось тільки провальні результати цього періоду неможливо віднести на рахунок лише владних структур, відсутності у них належного досвіду. Судячи з останніх декларацій власності, проведених у 2016 р., державні мужі знали що роблять, і знали як це слід оформити задля власного збагачення. А от кволе громадянське суспільство виявилось не на висоті. Його недовіра до влади – природна річ, бо в ідеалі влада має бути підконтрольною громадянському суспільству. Але на практиці для цього потрібно було вибудувати систему надійного контролю над дією урядових структур. Цього,

на жаль, не було здійснено. Тут далися взнаки 74 роки радянського правління. Перше пострадянське покоління виявилось постгеноцидним, постчорнобильським, а на додачу ще й травмованим «шоковою терапією». Контрольні функції для нього виявилися непосильними.

Ще з радянських часів люди засвоїли слова «Інтернаціоналу» – «держава дбала не про нас, нас мали за рабів негідних». Щоб вижити, спрацьовувала набута віками безправ'я соціальна психологія – «моя хата скраю». Людина переймалася вирішенням своїх хатніх побутових проблем, бо, мовляв, «гуртове – то чортове». Отож в стані глибокої суспільної кризи ранніх 1990-х років, у системі цінностей українські люди дотримувалися таких рангових позицій: 1) матеріальна забезпеченість; 2) здоров'я; 3) сім'я; 4) зайнятість; 5) соціально-економічна ситуація в країні; 6) свобода; 7) права людини; 8) освіта; 9) релігія; 10) культура [5].

Двадцять років незалежності не пройшли даремно. Було напрацьовано певний досвід виживання, ринкові відносини були прийняті як доконаний факт: «що там думати – за нас уже все подумали!». Низи продавали свої голоси «за гречку», а верхи приторговували суверенітетом України. Другий товар був у більшій ціні – а тому розкішні маєтки виростили як гриби після дощу. Жили одним днем, а тому «ідентичність проекту майбутнього» так і не посіла у свідомості цього покоління належного місця. Одні, як зазвичай, чекали вказівки із Москви. Інші імітували бурхливу законодавчу діяльність та чекали похвали з Брюсселю. Однак все помітніше стало заявляти про себе громадянське суспільство, в якому людина бере на себе відповідальність за все, що відбувається навколо неї – чи то стосується дій владних структур, чи то її власних вчинків.

Однак, на біду, цей процес ледь жеврів, спалахуючи бурхливим полум'ям хіба що в критичних ситуаціях Майдану 2004-2005 рр. та Революції Гідності 2013-2014 рр. А згодом гаснув у задушливій атмосфері всезагальної корупції. Тому на перше місце в системі цінностей народу знову висовувалися сімейні «хатні турботи». Так, згідно соціологічних опитувань Центру Разумкова за 2016 рік, в ієрархії ідентичностей найбільш важливим для громадян України й понині залишається їх позиція в сім'ї. Далі, друге-четверте місце посідають такі показники ідентичності людини: її нішня чи попередня професія; її вікова група (а значить і стан здоров'я, і працездатність); її гендерна належність (що теж впливає на характер зайнятості). І лише п'яту позицію в ієрархії цінностей знову-таки посідає ідентифікація себе як громадянина України. Шосту

та сьому позицію посідають такі ознаки як «національність» і «належність до України як країни, у якій я живу». Останні восьме-десяте місця в ієрархії цінностей посідають: класова належність; релігійна належність чи ставлення до релігії; політичні симпатії до певної партії, групи чи руху [6].

Отже, порівнюючи ієрархію системи цінностей 1994 р. і 2016 р., помічаєш: в країні мало що змінилося принципово. Хіба що складається враження, що агресія Росії дещо пригупила гостроту етно-конфесійних стосунків, відсунувши їх на периферію злоби дня. Перед загрозою інтенсифікації агресивних дій люди стали сприймати один одного більш толерантніше, принаймні стриманіше. А що вже стосується зовнішнього світу, то тут в ієрархії ідентичностей бажання «відчувати свою відмінність від представників інших держав» взагалі висловило лиш 4,3% опитаних – Земля є спільним домом усього люду. Отже, ні про яку вроджену етнофобію до навколишніх країн з боку українців мова не може йти. Хіба що з одним суттєвим застереженням: кожна національна культура збагачується завдяки обміну з іншими, але є межа, за якою вона втрачає свою своєрідність. І за цю межу не дано заступати – інакше виникне реакція відторгнення (Клод Леві-Стросс).

Разом з тим було б необачно запліщувати очі на принципові ціннісні відмінності, що стосуються різних регіонів України. Чи не найбільш виразно про це засвідчує ставлення респондентів щодо вкрай провокаційного запитання: «А якщо Вам для отримання іншого громадянства треба було б відмовитися від громадянства України, чи пішли б Ви на це?». Відповіді в регіональному розрізі України поділилися за показниками «так», «ні» й «важко відповісти» таким чином: 1) Захід – («так» – 23,6%; «ні» – 53,7%; «важко відповісти» – 22,7%); 2) Центр відповідно – (26,7%, 47,5%, 25,8%); 3) Південь – (23,9%, 42,2%, 33,9%); 4) Схід – (33,3%, 35,0%, 31,6%); 5) Донбас – (30,3%, 36,2%, 33,6%). Як бачимо, чим далі від західних областей України на Схід, тим менша готовність зберегти українське громадянство [7].

Учитель і фактор патріотизму

Які ж чинники впливають на зростання почуття патріотизму, а які гальмують їх? На нашу думку, все-таки слід було б тримати в полі зору фактор етнічного походження громадян України. Так, на запитання до респондентів, «Чи маєте ви почуття патріотизму, любові до України?», «так» і «скоріше так» відповіло 79,7% етнічних українців, і лише 53,4% етнічних росіян.

Тобто, різниця у майже 25% – досить помітна, її не зведеш до «статистичної похибки». Значить справа набагато серйозніша, ніж нам того б хотілося. Так само, коли йшлося про рішучість однозначно не відмовлятися від громадянства України, то з цією думкою погодилося 48,3% українців і лише 25,2% етнічних росіян.

Не однозначно впливає на почуття патріотизму й феномен Майдану: він посилив почуття патріотизму в 53,4% українців, але лише у 27% росіян. Відповідно послабив Майдан почуття патріотизму у 14,8% українців, але аж у 41% росіян. Так само збройна агресія Росії на Донбасі посилила почуття патріотизму у 52,6% українців (у 16,3% – послабила). Але ж ця сама агресія посилила почуття українського патріотизму лише в 27,9% етнічних росіян (у 37,8% – послабила). Звісно, ніхто не закликає до «полювання на відьом», але факт залишається фактом – етнічний фактор виявився несподівано більш значущим у формуванні патріотичних почуттів, ніж ми на те сподівалися. І від цього факту тепер так просто не відмахнутися. Тобто, з огляду на шалену пропаганду агресором ідей «руського мира», на фактор етнічного походження доводиться звертати куди більш пильну увагу [8]. Тобто, «руському миру» слід протиставити «український світ», а не зводити проблему до зміни мови вивісок чи назв вулиць. Насамперед ці вулиці слід очистити від сміття.

Одночасно постає ще одне запитання – то що ж спонукає громадян України до відмови від громадянства? Звісно, можна все списати на відсутність належного патріотичного виховання. І в цьому є певний смисл, але лише частковий. Наприклад, можна в контексті агресії Росії проти України згадати битву між Пруссією й Австрією під Садовою 1866 р.: тоді, як кажуть, «переміг прусський вчитель». Не в прямому, звісно, смислі, а в переносному. Як писав тоді професор Оскар Пешель, «народна освіта відіграє вирішальну участь у війні... коли прусаки побили австрійців, то це була перемога прусського вчителя над австрійським шкільним вчителем». В подальшому цю думку удосконалив генерал-фельдмаршал Хельмут фон Мольтке: «Кажуть, що шкільний учитель виграв наші баталії. Одне знання, однак, не доводить ще людину до тієї висоти, коли він готовий пожертвувати життям заради ідеї, в ім'я виконання свого обов'язку, честі й батьківщини; ця мета досягається – його вихованням» [9].

На відміну від інших європейських країн, в прусській гімназії було досягнуто два успішні суспільні ефекти. Перший: незалежно від рівня знань формувалася дисциплінованість, акуратність, повага до знань і абсолютна до-

віра до уряду, його зовнішньої і внутрішньої політики. Однак ця довіра забезпечувалася не просто пропагандою. Виховний ефект полягав у такому: було створено належний фундамент освітньої системи, яка дозволила Німеччині не просто швидко посісти провідні позиції у науці й у світовому технічному прогресі, але й зберегти їх впродовж XX століття й донести до наших днів. Швидке відродження Німеччини після розгрому гітлеризму було досягнуто не в останню чергу саме завдяки високій кваліфікації німецького робітництва й надзвичайній освіченості інженерно-технічних кадрів. Ці позиції Німеччина зберегла й до наших днів і в цьому полягає предмет гордості громадянина за свою державу.

Як тут не порівняти ситуацію з системою освіти нинішньої України? Що може вдіяти наш український вчитель із існуючими в країні перепадами рівня патріотизму? Як йому вийти на цей високий рівень світосприймання за своїми життєвими проблемами? Скільки б концепцій ми не ухвалили, а щоденна практика все одно буде кульгати, як кульгають навколо усі прояви нашої життєдіяльності. Ще з часів модерну XIX ст. повелось, що виховання почуття патріотизму було покладено на школу, армію й церкву у їх взаємодії. В Україні, як виявляється, школа сама по собі нездатна підняти проблему патріотичного виховання (наприклад, 70,1% опитуваних у Харківській області позитивно ставляться до керівництва Росії – країни-агресора!), церква розколота (в Україні активно діє Московський патріархат, славословлячи патріарха Кирила-Гундяєва і його «руський мир»), а справа забезпечення національної безпеки й територіальної цілісності України покладається на військові відомства й добровольців (в країні бракує системи політичної освіти на кшталт німецької у повоєнний час). Що повинно статися, щоб подібна система патріотичного виховання запрацювала у нас? Невже й цю важливу ділянку було покладено лише на самодіяльність волонтерів?

З одного боку, народ поважає своїх захисників. Так, 71% респондентів України були згодні з тим, що на почуття патріотизму впливають героїзм і самовідданість українських військових, добровольців і волонтерів, виявлені ними в боротьбі проти російської агресії та сепаратистських рухів. Але, з другого боку, прикро те, що держава, за яку герої віддають своє життя, не відповідає тим очікуванням, які на неї покладають ці ж захисники, як і увесь український народ: лише 12,9% опитаних в Україні дотримуються думки про те, що на по-

чуття патріотизму впливають «дії влади з реалізації реформ у 2014-2016 рр.» [10].

Отже, гордість за захисників Вітчизни не може перекрыти чесне усвідомлення того, що попереду – довгий і тяжкий шлях. І в цю непросту ситуацію намагаються вникнути навіть доброзичливі Україні в Сполучених Штатах, від твердої позиції яких багато що залежить у справі подолання російської агресії. Так, професор Пол Піллар із своїм 28-річним досвідом аналітичної роботи в ЦРУ пише в *The National interest*: «Корупція привертає до себе багато уваги, а влада, включаючи нові інституціо-лізовані урядові відомства, вдається до численних заходів щодо боротьби з нею. Однак йдеться не тільки про хабарі й відкати, але й про більш значиме підпорядкування суспільного блага особистісним інтересам, і саме цим найчастіше пояснюються недоліки державної політики й нездатність вирішити більш ефективним чином численні економічні й соціальні проблеми» [11].

Держава: ідентичність майбутнього

Не все зводиться до корупції. Професор Піллар звертає увагу на те, що поряд із гострою необхідністю створення міцного пострадянського приватного сектора, не менш нагальною є нині проблема створення ефективного державного сектора. Заробітна плата урядових чиновників сміхотворно мала, що лише погіршує проблему корупції, тоді як політичне й адміністративне лідерство залежить від патріотизму тих людей, котрі заробили багато грошей у іншому місці і тепер почувають себе зобов'язаними зробити так, щоб їх талант з декілька років попрацював на суспільне благо. На разі «президент Петро Порошенко є одним із таких незалежних і багатих патріотів. Він є активним і вмє добре викладати свої думки поборником національних інтересів України, і він захищає ці інтереси в тому випадку, коли вони натикаються на Росію, що відмовляється співробітничати. Але, як і за випадку з іншими політичними лідерами, він є вразливим для критики з боку людей, які незадоволені станом економіки, що скоротилася внаслідок безпорядків і зовнішніх конфліктів, що відбулися впродовж останніх років» [12].

Отже, імпульс патріотизму в Україні йде назагал від героїзму й самопожертви на фронті у протистоянні з Росією, але мляво підкріплюється діями українського правлячого класу щодо реформування українського суспільства у бік розбудови соціально відповідальної держави. На наших очах утворюється загрозливий для суспільства ціннісний розрив (навіть про-

валля!) у оцінці громадськістю різних соціальних інститутів України. Проявляється він, наприклад, при відповіді громадян України на запитання соціологів у грудні 2016 р.: «Наскільки Ви довіряєте таким соціальним інститутам?». Наприклад, церкві: «довіряє» – 56,7% , «не довіряє» – 17%, а «баланс довіри/недовіри» складає +39,7%. Аналогічно за останнім показником «довіри/недовіри» позитивний коефіцієнт мають: волонтери (+ 33,9%); Збройні Сили України (+ 29,6%); громадські організації (+ 12,5%). А натомість в глибокому негативі перебуває рейтинг Президента України (- 55,3%); Уряду України (- 63,3%); російських ЗМІ (- 73,9%) та Верховної Ради України (- 76,8%). До слова сказати, що й рівень довіри до опозиційних сил Верховної Ради тут не багато відрізняється від правлячої верхівки (-46,1%) [13].

Цей стан справ у царині громадської думки навряд чи можуть врятувати посилення на феномен Революції гідності (2013-2014 рр.), що проклав лінію вододілу між двома принципово відмінними періодами нашої новітньої історії. По один бік пролягли два довгих десятиріччя тривалого натужного осмислення й прийняття українцями «ідентичності відторгнення», сформульованої у свій час Леонідом Кучмою – «Україна – не Росія». За цим порогом мав наступити новий період набуття національної ідентичності – консолідації суспільства навколо «проекту майбутнього». Коли хочемо рухатися вперед, то основі такого проекту мало б стати осмислення викликів сучасного глобалізованого світу, визначення рівня наявних ресурсів та ступеню нашої готовності відповісти на ці виклики. В цій критичній ситуації, як зазначав І.Кант, найбільш практичною річчю мала б стати хороша теорія.

Можливо десь у творчих лабораторіях науковців такі проекти й опрацьовані. Але про що свідчать показники «барометра» соціологічних досліджень, станом на кінець 2016 р.? Лише про те, що на рівні широкої громадської думки Україна так і не вступила в нову фазу осмисленого прийняття «ідентичності проекту майбутнього». За пеленою ідейно-політичної риторики якийсь чіткий «проект майбутнього» українського суспільства, реалізацію якого люди відчували б у своєму повсякденні, так і не проглядається. Отже, не було виконано одну з найголовніших передумов будь-якого суспільного зрушення: як сам проект майбутнього, так і послідовність кроків щодо реформування суспільства згідно цього проекту (дорожня карта) не стали ні предметом поглибленого всенародного дискурсу, ані програмою до дії.

Факт залишається фактом: «демократична педагогіка» щодо широких народних мас все ще не задіяна, система політичної освіти занедбана. Отже, у цьому напрямі мають бути здійснені серйозні зрушення.

Потреби в тих чи інших державних інститутах мають визначатися необхідністю виробництва того чи іншого суспільного продукту. Уже згаданий вище Ентоні Сміт зазначає, що національна ідентичність є «підтриманням і постійним відтворенням певного складу, набору цінностей, символів, міфів й традицій, що становлять культурну спадщину нації» [14]. Так само Збігнев Бжезінський зауважує, що набуття ідентичності «передбачає не тільки формальне прийняття громадянства і лояльність до певного спільного майбутнього – як це відбувається в Америці, – але також і щире прийняття спільного минулого, часто міфологічного» [15]. Найголовніший підсумок у цьому процесі – людина має проїнятися відчуттям спільності історичної долі, коли життя нічого не варте, якщо в ньому нема того, за що варто померти.

Усі ці функції забезпечуються в Україні інститутами гуманітарного спрямування Національної академії наук України, відповідними відомчими академіями, провідними університетами та творчими спілками. Отже, проблема не в наукових кадрах, що своєю творчістю формують національну ідентичність, а в ставленні до людей науки. При мізерному фінансуванні їхня продукція не доходить до споживача. З цих же причин упала активність науковців у роботі товариства «Знання», а система політичної освіти в Україні не функціонує зовсім.

Але коли піти по шляху паралельного створення якихось державних, то це лише підвищить рівень бюрократизації суспільства. Колись князі Київської Русі виділяли десятину на церкву – і вони знали, що роблять. Бо віра є соціальним клеєм суспільства. У наш час таким клеєм є наука і освіта, а ще – реальні результати впровадження роботизації у виробництво. Приклад – Південна Корея, яка уже два роки поспіль займає перше місце в світі за інноваційними результатами, перегнавши США, Німеччину і Японію. Корейці гордяться своєю країною.

А нам, освітянам, із цього наука: «підрастаюче покоління виховують вихователі, але самих вихователів виховує життя».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Рюгор Н.П. С датчанами скоро будет покончено – если мы не изменим свой курс [Электронная версия] / Н.П.Рюгор. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/social/20160926/237918805.html>
2. Hassner P. Beyond Nationalism and Internationalism: Ethnicity and World Order / P. Hassner // *Survival*. – Vol. XXXV. – №2. – London : IISS. – 1993. – Marth-April. – P.58
3. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К.: Основи, 1994. – С. 27
4. Гудков Л.Д. Абортивная модернизация / Л.Д.Гудкову – Мю: Рос. полит. Энциклоп., 2011. – С. 214
5. Пилипенко В.Е., Гансова Э.А., Казаков В.С. и др. Экономическая социология [Электронный ресурс] / В.У.Пилипенко и др. – Режим доступа: http://tourlib.net/books_others/pilipenko16.htm
6. Особливості ідентичності громадян України, проблеми та перспективи консолідації суспільства (Результати соціологічного дослідження) // Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016 р. – К., Центр Разумкова. – С.4.
7. Там само. – С.24.
8. Там само.
9. Война, которую выиграл прусский учитель [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://warfiles.ru/show-50125-voyna-kotoruyu-vyigral-prusskiy-uchitel.html>
10. Особливості ідентичності громадян України, проблеми та перспективи консолідації суспільства (Результати соціологічного дослідження) // Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016 р. – К., Центр Разумкова. – С.26.
11. Пиллар П. Украина под давлением с востока и запада [Электронный ресурс] / П.Пиллар – Режим доступа: <http://inosmi.ru/politic/20170214/238725688.html>
12. Там же.
13. Украинцы доверяют церкви, волонтерам и армии, а власть и оппозиция – в глубоком «минусе». Соцопрос. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inshe.tv/society/2017-02-01/200927/>
14. Smith. A. D. Nationalism and modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism / A. D. Smith. – New York; London; Routledge, 1998. – P. 30.
15. Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / З.Бжезінський. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – С.149.

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Для суспільно-гуманітарних дисциплін проблема нації та національної держави впродовж останніх століть традиційно постає одним з ключових питань. Це, передусім, пов'язано із тим, що ці суспільні феномени відігравали (і нині відіграють) роль системоутворюючого елементу і базової політичної структури в міжнародній системі як на локальному, так і на глобальному рівні, в результаті чого переважна частина людства усвідомлює себе як членів певної нації і громадян конкретної держави. Особливо слід наголосити, що для України дослідження проблематики розбудови, функціонування та еволюції ключових інститутів національної держави становить не лише теоретичний інтерес, але й має суто практично-політичну спрямованість, адже наша країна змушена вирішувати складні завдання виживання і розвитку національної державності в мінливому та небезпечному геополітичному середовищі.

Мета статті – в широкому історичному контексті визначити та стисло охарактеризувати основні етапи формування національної держави.

Завдання статті – висвітлити причини і наслідки еволюції феномену національної держави в міжнародних відносинах.

Теоретична рефлексія проблематики національної держави характеризується антагоністичними підходами – від апології інституту держави («хід Бога по світу» Гегеля) до категоричного її заперечення (анархізм Бакуніна), від абсолютизації місця і ролі нації в історії (різноманітні націоналістичні доктрини) до зневажливого її тлумачення як хибної ідентичності (комунізм, космополітизм). Так само інтерпретації взаємовідносин між національною державою і нацією несуть на собі відбиток концептуального дуалізму. З одного боку, класична теорія націоналізму (Й. Гердер, Й. Фіхте, Дж. С. Мілль, Д. Мадзіні, Ш. Моррас, Е. Ренан) розглядає національну державу як політичну форму організації та самовизначення нації, вираження її суверенної волі, пряму проекцію й органічне продовження в політичній сфері [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8], а з іншого – в «Доктрині фашизму» Б. Муссоліні та сучасних наукових інтерпретаціях (Е. Сміт, Б. Андерсон) сама нація

постає об'єктом соціального конструювання з боку держави як створена й натхненна цим «левафаном» єдина «уявна спільнота» різноплемінного люду [9; 10; 11]. Таким чином можна констатувати, що зміст різних концепцій нації та національної держави завжди суттєво залежав від історичного контексту, політичної кон'юнктури та особистих уподобань теоретиків, які у спробі підкреслити значущість своїх інтелектуальних побудов акцентували увагу лише на певних (окремих) аспектах реальних суспільно-історичних процесів.

Подібно до переважної більшості термінів суспільно-гуманітарних дисциплін, слово держава має чимало різних визначень. Абстрагуючись від політично й поетично вмотивованих інтерпретацій цього феномену, в даній роботі держава розглядатиметься як владний суспільно-політичний інститут, який володіє монополією на легітимне застосування насильства в межах певної території та за допомогою спеціального апарату примусу й управління підтримує певний соціальний порядок і економічний лад. Як впливає вже з самої назви «національна держава», її специфіка полягає в тому, що, на відміну від інших форм державності, в основі цього суспільного феномену лежить масова колективна політична ідентичність – «нація», до якої відносить себе значна (переважна) більшість активного населення країни.

Проте, сам термін «нація» також доволі неоднозначний. Е. Гобсбаум на початку своєї класичної роботи «Нації і націоналізм після 1780 р.» навіть наводить слова Уолтера Бейджхота, що «поки нас не питають про неї (націю), ми розуміємо, що це таке, але відразу пояснити чи дати визначення ми неспроможні» [12, 6]. Підсумовуючи та узагальнюючи ідеї провідних західних дослідників націй та національної ідентичності (Е. Гелнер, Е. Сміт, Е. Гобсбаум, К. Калхун, С. Хантінгтон, Б. Андерсон) можна назвати наступні основні ознаки національної ідентичності: історична територія, або рідний край, який включає в себе Батьківщину і батьківщину, з чітко окресленими межами; спільні міфи та історична пам'ять; національний характер; спільна масова культура та загальний стиль життя; національне самоуправління (автономія

або власна державність); єдині громадянські порядки, юридичні права та обов'язки для всіх членів; спільна релігійна традиція, система цінностей та ідеологія; спільне етнічне походження («кров»); спільна мова; спільні інтереси. Наголошуючи на тих або інших компонентах з цього переліку (або певній їх сукупності), провідні іноземні фахівці розглядали їх як необхідні параметри стандартної західної моделі нації [10; 11; 12, 13, 14].

В Радянському Союзі наукові підходи до проблеми нації формувалися під очевидним впливом комуністичної ідеології та нагальних потреб політичної консолідації й уніфікації «країни переможного пролетаріату». Спираючись на теоретичні розробки класиків марксизму, представники радянського суспільствознавства стверджували, що в процесі історичного розвитку людського суспільства відбувається еволюція та послідовна зміна різних форм етнічної спільноти: плем'я – народність – нація [15; 16]. Згідно з цією концепцією, першою складною соціальною організацією, яка виходить за межі сім'ї (роду), є плем'я. Цей соціальний феномен виникає в первісному докласовому суспільстві та характеризується, передусім, наявністю зв'язків кровної спорідненості поміж його членами. Окрім того, в єдиний колектив плем'я об'єднує наявність певної території, економічна автономія, спільна мова (діалект), специфічна самосвідомість і власна племінна назва, самоврядування, окремі кульги, тотеми, свята. Проте поступово, з розвитком майнового розшарування, починається перехід до класового суспільства і відбувається розклад племені. Зростає роль вождя та племінної знаті, з'являються племінні союзи. Таким чином з різних племен формується народність – історично усталена мовна, територіальна, економічна (господарська) та культурна людська спільнота із спільною самоназвою. Ознаки народності (територія, економіка, мова, самосвідомість, самоврядування, культура) радянськими суспільствознавцями називалися ті самі, що і по відношенню до племені, за єдиним винятком – кровної спорідненості. Погоджуючись із тезою, що зазвичай народності складались із близьких за етнічним походженням і мовою племен, радянські суспільствознавці наголошували на необов'язковості цього чинника, акцентуючи увагу на заміні зв'язків кровної спорідненості територіальною комунікацією. На їх думку, з розвитком капіталістичних відносин і посиленням культурних та економічних зв'язків, які здійснюють якісний стрибок і виходять на більш високий діалектичний рівень, народність перетворюється в націю – історичну

спільноту людей, яка складається в ході формування спільноти їх території, економічних зв'язків, літературної мови, деяких особливостей культури і національного характеру. Тут, мабуть, слід зауважити, що тією чи іншою мірою всі ці ознаки були притаманні й іншим формам етнічної спільноти – племені і народності, і немає жодного, яки би виокремлював саме націю.

Більше того, послідовно заперечуючи будь-які націоналістичні доктрини в дусі «blut und boden» (кров і ґрунт), штатні інтерпретатори офіційної комуністичної доктрини стверджували можливість формування націй навіть з різних рас, хоча і погоджувались із тим, що консолідація нації дійсно полегшується в разі її творення з етнічно споріднених груп. Відповідно, в їх інтерпретації цей феномен поставав результатом, передусім, соціально-економічного розвитку суспільства, а не біологічної еволюції homo sapiens. Займаючись витлумаченням ленінських положень, що «нації неминучий продукт і неминуча форма буржуазної епохи суспільного розвитку», «не можна було від феодалізму перейти до капіталізму без національних ідей», «створення національних зв'язків було нічим іншим, як створення зв'язків буржуазних» [17, 75; 18, 35; 19, 154], вони розглядали націю як нове соціально-історичне явище періоду подолання феодальної роздробленості і закономірний результат зміцнення політичної централізації на основі капіталістичних економічних зв'язків.

Таким чином тісний зв'язок усього «національного» (за винятком, хіба що, танців і страв) з «буржуазним» – невід'ємна риса марксистсько-ленінського підходу до проблеми нації та національної держави. Характеризуючи державу як апарат насильства, що знаходиться в руках маєтних експлуататорських класів, комуністичні теоретики розглядали «національну державу» як капіталістичний різновид класової держави, в якій буржуазія здійснює свою владу і реалізує егоїстичні інтереси не лише за допомогою брутального насильства, але й намагаючись брехливою пропагандою приховати та послабити класовий антагонізм, спекулюючи національними почуттями та вимагаючи від пригноблених мас солідарності із своїми «єдинокровними» експлуататорами [20; 21; 22].

На думку радянських суспільствознавців, після перемоги соціалістичної революції з «буржуазних» націй (або народностей) в процесі ліквідації капіталізму і розбудови комуністичного суспільства поступово формуються соціалістичні нації – тобто нові соціальні спільноти людей, у яких хоча ще збереглися певні етнічні особливості, але вони отримали

якісно новий розвиток на основі соціалістичного економічного базису, який формує відповідну духовну надбудову. Оскільки соціальна структура соціалістичного суспільства не несе на собі відбиток прокляття гострих класових і національних антагонізмів, то на засадах «пролетарського інтернаціоналізму» змінюється весь уклад політичного, соціально-економічного і духовного буття соціалістичної нації. Революційні зміни в усіх сферах суспільного життя витворюють наскрізь пронизану ідеєю єдності соціалістичну національну самосвідомість з такими її основними рисами, як братське співробітництво і товариська взаємодопомога, колективізм і пролетарський інтернаціоналізм. Відбувається поступова консолідація як всередині кожної соціалістичної нації, так і між ними. Прозорі кордони сприяють постійному спілкуванню між соціалістичними націями, налагоджуються і зміцнюються інтернаціональні зв'язки. На основі економічної, соціальної, ідейно-політичної спільності соціалістичних націй розвиваються інтернаціоналістичні риси їх культур, відбувається розквіт націй і їх зближення (в тому числі і через міжнаціональні шлюби). З'являються і прогресують нові інтернаціональні спільноти (наприклад, радянський народ), зміцнюються братерство і співдружність соціалістичних націй. Надалі ж у далекому майбутньому поступове стирання національних відмінностей призведе до повного злиття націй і реалізації комуністичної утопії – створення всесвітнього безкласового, безнаціонального і бездержавного людського суспільства, в якому гармонійний розвиток кожного стане передумовою гармонійного розвитку усіх [23].

Видається вельми показовим, що називаючи майже тотожні «об'єктивні» обставини творення нації та національної держави, як західні, так і радянські дослідники проблем цих «уявних спільнот» особливо наголошували не лише на економічних інтересах, територіальній єдності, етнічній спорідненості, спільній мові, культурі, психології і т.д., але й акцентували увагу на суб'єктивних чинниках націотворення – передусім, на спільних колективних почуттях і масовому усвідомленні єдності національної спільноти – національній самосвідомості. Як красномовно і дещо пафосно писав про це Е. Ренан, відстоюючи ідею соціального контракту, що охоплює минулі та майбутні покоління і має на меті самовідтворення окремої спільноти: «Людина не є рабом ні раси, ні мови, ні релігії, ні течії рік, ані напрямку гірських хребтів. Велике згромадження людей зі здоровим розумом і гаря-

чим серцем витворює моральну свідомість, яка зветься нацією. Наскільки ця моральна свідомість доводить свою силу жертвами, що вимагають зречення особи на користь спільноти, настільки вона законна, вона має право на існування... Існування нації – це щоденний плебісцит, як існування особи – вічне ствердження життя. Нація... це ясно висловлене бажання продовжувати спільне життя» [8, 262-263]. Значно лаконічніше з приводу духовних моментів суспільного процесу висловився зятій матеріаліст К. Маркс: «Ідея (теорія) стає матеріальною силою, як тільки вона оволодіває масами» [24, 422].

Розглядаючи в ретроспективі процес становлення й трансформації держави взагалі й національної держави зокрема, ми можемо констатувати, що зовнішньополітичні детермінанти завжди були одним з визначальних чинників еволюції цього суспільного інституту. Важливість і вагомість міжнародних факторів часто призводила до абсолютизації їх ролі та значення, і навіть видатний представник цивілізаційної парадигми О. Шпенглер не зміг утриматись від спокуси видати очевидне за єдино реальне. Одна з останніх його робіт «Час рішень» наскрізь просякнута ідеєю абсолютизації етатизму, інтерпретуючи історію людства як історію держав, а історію держав як історію війн: «Людська історія в епоху високих культур – це історія держав. Формою цієї історії є війна. Мир теж є історією, але як продовження війни іншими засобами... Держава є буття в формі народної єдності, що створюється через державу і представляє її для реальної або потенційної війни... Держава суть суто політична єдність, єдність влади, діючої назовні. Вона не пов'язана єдністю раси, мови або релігії, вона знаходиться над ними... Внутрішня політика необхідна лише для того, щоб забезпечити силу і єдність політики зовнішньої» [25, 42]. Заперечуючи подібну категоричність хотілося б наголосити: по-перше, внутрішні чинники відіграють не менш важливу роль, ніж зовнішні, тож їх ігнорування неминуче призведе до спотворення наукової картини світу і не дозволить об'єктивно висвітлити сутність і зміст суспільних процесів; по-друге, в реальному житті міжнародні й внутрішні питання настільки тісно взаємопов'язані в єдиний комплекс політичних і соціально-економічних проблем, що відокремити їх одне від одного може хіба що теоретик в межах наукового дослідження, але аж ніяк не державний діяч у своїй діяльності.

Значна частина західних дослідників так чи інакше пов'язує появу національної

держави з укладенням Вестфальського миру, але з наукової точки зору подібний підхід видається не зовсім коректним [26]. З одного боку, національна держава стала результатом еволюції традиційних європейських політичних та, в більш широкому сенсі, соціальних (культурних, релігійних) інститутів, як, наприклад, римське право і християнство, що значно більш давні, ніж Вестфальський мир. З іншого – всі розмови про появу національної держави в середині XVII ст. виглядають як історичний курйоз і дослідницька «модернізація», адже і через століття після Тридцятилітньої війни політичний ландшафт Європи найкраще характеризували слова Людовика XIV: «держави – це я». Виокремлення Вестфальського миру справедливе лише в тому сенсі, що він остаточно поховав мрії Габсбургів про єдину загальноєвропейську імперію, внаслідок чого склалися сприятливі історичні обставини для розвитку ідей державності, яка має територіальну юрисдикцію, громадянську та національну (а не релігійну) лояльність. Не випадково Римський Папа нещадно критикував укладення Вестфальського миру, адже його гнів був викликаний гірким усвідомленням того невтішного факту, що сподівання на возз'єднання християнського світу під владою однієї імперії та церкви втрачено назавжди.

Дослідження такого складного суспільного інституту, як національна держава, вимагає більш глибокого «занурення» в історію, адже еволюція цивілізації вимірюється тисячоліттями і сотнями поколінь, і лише ретроспективний аналіз дозволяє розгледіти в хаотичному нагромадженні фактів напрямок поступального розвитку людства. Разом із тим, розглядаючи трансформацію національної держави в процесі історичного розвитку, слід з обережністю застосовувати аналогії із попередніми суспільними інститутами, оскільки політичні феномени минулого суттєво відрізнялись від сучасних. Науковець просто зобов'язаний уникати їх некритичного ототожнення, докладаючи максимальних зусиль задля реконструкції суспільно-політичного життя давніх культур і цивілізацій.

Оскільки переважна більшість сучасних політичних понять та ідеалів – від свободи до закону – бере свій початок від роздумів давньогрецьких філософів і суспільних діячів щодо проблем функціонування інститутів міста-держави, перш за все серед різноманітних історичних форм держав необхідно виокремити поліс. Щоб усвідомити місце і роль цього суспільного феномену в історії Європи достатньо лише зауважити, що цей оригінальний

вигляд грецького генія став не лише одним з головних чинників формування античної цивілізації, але сучасні концепції держави значною мірою ґрунтуються на теоретичному осмисленні давньогрецького політичного досвіду. Саме в межах полісу вперше були чітко визначені відносини між державою і громадянином, ґрунтовані на справедливому законі в ім'я ідеалу євномії – гармонійного суспільного порядку, натхненного мудрістю.

В грецькій мові слово «поліс» мало три основні значення. По-перше, воно означало політичну одиницю, яка представляє собою державу. По-друге – спільноту громадян держави в цілому. Ну і по-третє, це слово могло використовуватися для позначення певної міської агломерації, тож Геродот чи Ксенофонт постійно вживали цей термін навіть для позначення «варварських» міст [27; 28; 29]. Аналізуючи тексти давньогрецьких авторів, відомий французький історик Ф. Шаму зазначав, що зазвичай поняття полісу передбачало наявність політичного центру, який був оснащений зручностями й основними органами грецького міста (адміністративні будівлі, гімнасії, театр, публічна площа, водопровід і т.д.), мав святилища для публічних культів, укріплення, що забезпечують безпеку громадян, головну площу – агору, яка слугувала ринком для торгових операцій і місцем політичних зібрань, фонтани для водопостачання, будівлі для адміністративних і судових органів [30, 227]. В політичному сенсі слово поліс означало політичну і соціальну одиницю, яка служила основою грецького світу і, разом з мовою, вирізняла античну культуру серед варварського світу, адже сама грецька цивілізація була передусім міською – вона сформувалась серед людей, які жили нечисленними групами і зосереджували свою увагу на соціальних відносинах. Як правило поліс виникав в результаті політичного об'єднання кількох сусідніх поселень (так званий синоїкізм), які утворювали одну політичну одиницю. Поняття держави в очах греків передбачало наявність певної політичної організації (специфіка політичного устрою тут не відігравала принципової ролі) на чітко визначеній території, визнання іншими державами, і, обов'язково, легендарно-історичні відомості про заснування та пов'язаний із ними культ.

Якщо для народів Стародавнього Сходу ознакою розвиненої політичної культури і цивілізації поставав інститут царської влади [31], то для давньогрецьких мислителів саме місто-держава як певна форма соціальної організації видавалось визначальною ознакою

цивілізованої людини. Цю концепцію відстоює Аристотель у своїй «Політиці», розглядаючи державу як «природний» феномен, а людину – як «політичну істоту». На його думку, творець держави зробив величезну послугу усьому людству, адже цей інститут, створений задля нагальних потреб життя – спілкування і обміну товарами, робить можливим досягнення «благого життя». Фактично, для Аристотеля поліс поставав суто грецьким типом держави, і він не уявляв іншої її форми (принаймні для грека): «Той же, хто за своєю природою, а не внаслідок випадкових обставин, живе поза державою, той або недорозвинена в моральному розумінні істота, або надлюдина... або тварина, або бог» [32, 24-25].

Для пересічного грека періоду античності рідне місто-держава поставало як центр всесвіту, навколо якого оберталось все його буття. Сучасні багатомільйонні держави із їх знеособленими формальними відносинами між громадянами і бюрократичними органами мало чим нагадують ті тісні зв'язки між мешканцям полісу, коли суспільне і приватне життя членів певної спільноти зливалось воедино. Управління державою та участь у спільних справах були водночас основним обов'язком, інтересом і, навіть, розвагою в житті громадянина полісу – певним способом життя, адже засоби його існування прямо і безпосередньо залежали від рідного міста і всі сфери людського буття (питання релігії, виховання дітей, відпочинку, мистецтва тощо) могли стати предметом державної регламентації. В принципі будь-яка дія громадянина могла зацікавити поліс, який в особі керівних органів не стільки прагнув встановити універсальні правила поведінки, скільки передбачити дієві заходи для вирішення конкретних проблем. Відповідно, ці вузькі межі полісу, в яких грек жив, працював, здійснював громадянські права і поклонявся своїм богам, складали дуже щільну політичну реальність, яку можна порівняти хіба що з тоталітарними державами ХХ століття.

Хоча в принципі кожен громадянин так чи інакше приймав участь в політичному житті й управлінні державними справами, грецький поліс мав яскраво виражений аристократичний характер, навіть тоді, коли він проголошувався демократією. Самі поняття демократії чи аристократії стосувалися виключно громадян, яким держава надавала повні політичні й майнові права. Ця привілейована меншість мешканців міста протиставлялася рабам – категорії населення, повністю позбавлених будь-яких прав. Вважалось, що втративши свободу, вони були позбавлені своєї особис-

тості, тож Аристотель розглядає їх не як людей, а як «живе знаряддя». Проміжну ланку займали особисто вільні негромадяни (метеки, періеки), які отримали особливий статус. Позбавлені політичних прав, вони мали певні майнові гарантії, за що були зобов'язані нести тягар фінансових повинностей.

Статус громадянина грек отримував за правом народження, якщо його батько (а інколи і мати) відносилися до цього привілейованого стану. Тут в межах полісу збереглась давня традиція роду, коли кров обумовлювала право громадянства. Окрім того, батько мав офіційно визнати дитину, після чого спільнота громадян приймала її у своє соціальне середовище. Отримати громадянство іншим шляхом до IV ст. до н.е. було вкрай важко, і лише виключні заслуги перед містом (і то вкрай рідко) відкривали шлях до цього привілею. Так, за Геродотом, громадянство Спарти змогли здобути лише мешканець Елїди Тисамен і його брат, та й то лише завдяки пророцтву Дельфійського оракула, котрий передрік Тисамену п'ять великих військових перемог [29, 581-582]. Більше того, спільноти полісів не лише не прагнули поширити громадянство на інших, але й намагалися позбавити цього права усіх «сумнівних», про що свідчить закон Перікла в Афінах. Іронія долі полягає навіть не в тому, що за цим законом чимало відомих усьому світу афінян втратили б права громадянства (наприклад, народжений від фракійської служниці Фемістокл), але й навіть самому Періклу довелося просити перед народними зборами визнати свого сина від мілетянки Аспазії громадянином [33, 192-193].

На відміну від сучасного розуміння національної держави, грецький поліс відносився передусім до певної спільноти громадян, а не до території. Безумовно, громадянин міста-держави відчував прив'язаність до рідної землі і священних топонімів, проте на риторичне питання Дантона «хіба Батьківщину можна унести на підшвах своїх чобіт?» він давав однозначну відповідь Аристофана – там де добре, там і Батьківщина! Для нього держава була передусім єдністю людей, і не дарма Фукидід у своїй «Історії» говорить про держави не за назвою їх міста (Спарта, Афіни тощо), а за назвою народу – лакедемоняни, афіняни. За виключних обставин греки прагнули врятувати поліс навіть після втрати території, вважаючи, що в разі збереження громадянського колективу в іншому місці можна буде відродити свої традиції і культури [34].

Відносини між полісами характеризувалися духом суперництва і конфлікту –

настільки запеклого і гострого, наскільки може бути затятим змагання і боротьба між близькими людьми. Війна була перманентним станом міждержавних взаємин, а мир – попри загальне визнання його блага – винятком і результатом виключно сприятливих обставин. Цей же дух ревного суперництва в класичну епоху паралізував всі спроби утворити стабільну політичну одиницю (союз) з кількох полісів. Прив'язаність греків до своєї «малої Батьківщини» в класичну епоху стародавньої Еллади руйнувала всі союзи, оскільки прагнення до гегемонії наймогутніших міст-держав перетворювало будь-яку добровільну федерацію на ярмо чужого панування, а решта полісів за будь-яку ціну намагались відстояти свою незалежність.

Проте всупереч всім кривавим конфліктам – і у власних очах, і для іноземців греки поставали одним народом. Це самоусвідомлення ґрунтувалося на спільності мови та релігії, із особливою силою проявляючи себе в моменти зовнішньої загрози всьому грецькому світу (боротьба проти персів, карфагенян) або загальних пан-еллінських урочистостей. Релігійні свята у спільних культових центрах, Олімпійські ігри, міфологічна традиція, шедеври митців і твори письменників символізували і уособлювали єдність грецького народу, попри його політичну роздробленість.

Криза полісної системи, соціальні й економічні чинники якої були всебічно розглянуті ще радянською історіографією [35; 36; 37], включала надзвичайно важливий зовнішньополітичний аспект. Звичайне місто-держава було доволі маленькою політичною одиницею як за площею, так і за кількістю населення. Найпотужніший грецький поліс в часи своєї найбільшої могутності і слави – Афіни на початок Пелопоннеської війни – нараховував близько 40 тис. громадян (разом із сім'ями 150 тис.), 10-15 тис. метеків (з сім'ями 40 тис.) і приблизно 110 тис. рабів, тобто всього 300 тис. чол. Інший відомий поліс – Спарта відразу після греко-перських війн мав 5 тис. спартіатів (15 тис. разом із сім'ями), 50 тис. періеків, 150 чи 200 тис. ілотів – разом 250 тис. [30, 238-239]. Проте решта грецьких міст-держав були значно менші, і не дарма Арістотель вважав чисельність близько 10 тис. громадян ідеальною для полісу. Відповідно у світі, в якому війна і конфлікт були буденною справою, місто-держава виявилось заслабким владним інститутом, щоб протистояти більш потужним політичним одиницям. Грецькому світу, який ґрунтувався на полісі як на базовому елементі суспільного буття, Філіпом і Олександром Ма-

кедонським був фактично нав'язаний інший тип державності – елліністична монархія, яка об'єднувала гігантські території і вкрай різно-рідні спільноти в одне єдине ціле. При цьому поліс зберігся як суспільний інститут всередині монархії, хоча і втратив свободу дій у внутрішній й зовнішній політиці. Він нікуди не зник, а просто був включений в загальнодержавну систему і підпорядкований царю.

Для еллінів класичної доби Греції монархія видавалась архаїчним і варварським суспільним інститутом, який несумісний з розвиненою політичною культурою і полісними традиціями. Проте військові успіхи тиранів і монархів змусили їх переглянути свої погляди і визнати переваги ефективного одноособового правління у порівнянні з хаотичним врядуванням демократій і олігархій. Феномен монархії спочатку постав як історичний емпіричний феномен, і вже постфактум з'явилась монархічна апологетика на кшталт «Киропедії» Ксенофонта чи промов Ісократів. Намагаючись вирішити питання встановлення соціальної стабільності та пацифікації міжнародних відносин, державні діячі й філософи першої половини IV століття до н.е. звернулися до концепції вкрай персоніфікованої політичної влади. Після завоювань Олександра Македонського елліністична монархія виявилась єдиною політичною формою, яка була здатна утримати разом надзвичайно строкату поліетнічну масу, окремі спільноти всередині якої перебували на різних ступенях цивілізаційного і культурного розвитку. Ця держава постала доволі випадковим багатоскладовим конгломератом, який утворився і постійно змінювався в історичному процесі завоювань, внутрішніх конфліктів і війн із сусідами.

Особа царя постала як ключовий елемент цієї системи правління, оскільки лише ефективна одноособова влада була здатна тримати разом такі гетерогенні елементи, як греки і «варвари», поліси і племена, династи і народи. Монарх був не найвищою посадовою особою, а абсолютним володарем, альфою і омегою політичного всесвіту, оскільки лише він один втілював в собі державу. Богоподібний рятівник царства і його народів, носій харизми і переможний полководець, він своїми військовими перемогами доводив своє беззаперечне право на владу, в той час як поразки засвідчували втрату милості богів і права на царство. Війна була основним обов'язком монарха, тож не дивно, що з 14 царів династії Селевкідів 10 загинули в битві.

Монарх виділявся серед людей очевидними особливостями, за якими його можна було

упізнати і які вимагали відповідної пошани. В елліністичну епоху з новою силою проявила себе тенденція встановлення божественних почестей і культу верховного носія влади. Вже Олександр Македонський висунув вимогу, щоб його почитали як «беззаперечного бога», наразившись на саркастичну відповідь спартанців: «Якщо Олександр хоче бути богом, нехай ним буде». Надалі ж отожднення особи царя з богами стало звичною практикою елліністичних монархій. Під беззаперечним впливом східних традицій врядування, монарх – живий істинний бог – постав єдиною силою, здатною врятувати людину від зовнішніх і внутрішніх загроз, забезпечивши мир і спокій свого царства, в той час як інші боги залишались далекими й чужими, недоступними і байдужими. Успішний монарх, тривалий час знаходячись при владі, намагався створити на свою користь поняття династії, прагнучи зміцнити свою владу додатковим обґрунтуванням її легітимності, запозиченим з міфів та історії. Царі виводили свій рід від давніх богів і героїв, і, хоча спадок передавався по чоловічій лінії за правом старшинства, молодші сини також претендували на владу, бо були тієї ж крові.

Оскільки монарх втілював в собі державу, усе адміністрування велось через нього, створюючи шалене навантаження. Плутарх цитує слова Селевка I, що «якби люди знали, наскільки важкі обов'язки накладає царська посада, то ніхто б не схотів навіть наклонитися, щоб підняти діадему», а Антигон Гонат у бесіді з своїм сином Деметрієм про царське правління сказав йому що це «почесне рабство» [38, 22]. Звісно, що цар не міг нести такий тягар сам – йому необхідні були помічники і радники. Діадохи й епігони – спадкоємці імперії Олександра, створили гнучкі та ефективні владні інститути. Державний апарат, необхідний для здійснення влади, складався з двору і адміністрації, які зазвичай більше піклувалися про ефективність, ніж про етикет і сувору ієрархію. Адміністрація в монархічній системі істотно відрізнялась від адміністрації в полісі, оскільки замість виборів, жеребкування, колегіальних рішень цар призначав людину для вирішення певної проблеми. Сукупність цих посадовців не утворювала єдину інституцію, кожен з них індивідуально отримував доручення зайнятися конкретною проблемою на невизначений термін (доки цар того бажає) і всі його повноваження здійснювалися виключно від імені царя.

Основою влади в елліністичному світі була військова могутність, і саме в якості очільника армії цар реалізовував свою владу в інших

суспільних сферах. Ключовим державним інститутом була армія найманців. Цар особисто командував військом, а його військовий престиж підтверджував права на владу над територіями і населенням, які були завойовані ним або його предками. Царська воля була законом, проте монархи намагались підтримувати давні традиції звичаєвого права, не втручаючись без нагальної потреби в життя підвладних їм спільнот. Теоретично влада монарха була необмеженою, проте як правило царі з демонстративною повагою поводитися з полісами, навіть якщо вони територіально знаходились всередині їх володінь. Фактично, це були вкрай складні взаємини, обтяжені заплутаною грою різних інтересів, що обумовлювалися реальним співвідношенням сил. Зазвичай монарх намагався створити у мешканців полісу ілюзію їх самостійності, укладаючи з ними формальний союз як з ніби то незалежною державою, проте в разі необхідності він же віддавав накази і розпорядження, як по відношенню до звичайної провінції. Абсолютна автономія полісу в елліністичну епоху стала недосяжним ідеалом, і лише в повсякденному житті своїх громадян місто-держава більш-менш зберегла свою роль. Неминуче потрапляючи під протекторат могутньої монархії, яка поширювала свій вплив в регіоні, поліс втратив свободу дій як в зовнішній, так і у внутрішній політиці.

Цікаво відзначити, що разом із втратою незалежності, поліси перетворили найсвятіше – право громадянства – на предмет безсормного гендлярства. Як вже говорилося, в класичну добу цей привілей ревно оберігався і надавався лише у виключних випадках як велика милість, але в елліністичну епоху він перетворився на звичайний предмет купівлі-продажу. Незважаючи на те, що ця торгівля сприймалась у масовій свідомості як відверта ганьба, не лише дрібні міста, але й славні Афіни застосовували цей інструмент поповнення своїх фінансів. Збереглася епіграма I ст. до н.е., в якій висміюється легкість, з якою можна було отримати афінське громадянство, сплативши вартість одного поросля [39, 240].

Утримування професійної армії потребувало надзвичайних фінансових ресурсів, тому елліністичні монархії були водночас колосальними машинами з викачування грошей з підвладного населення. Прямі й непрямі податки, мита, військова контрибуція – весь арсенал розвиненої фіскальної системи дозволяв акумулювати безпрецедентне багатство, яке вражало іноземців, проте в часи перманентних війн золото уходило ще швидше, ніж його вдавалося отримати. Управління великою державою вимагало

організації архівів, тому елліністичні монархії мали канцелярію, котра реєструвала офіційні документи і зберігала їх копії, а також займалась листуванням царя з його підданими та іншими державами. Гігантські території розділялись на дрібніші територіальні одиниці, тож на місцях регіональні підрозділи продовжували діяльність центральної адміністрації, завдання якої з державного управління суттєво ускладнювалося внаслідок виключної гетерогенності населення і провінцій.

Війна як була постійним супутником життя полісу, так і залишилась перманентним станом міжнародних відносин в елліністичний період. Більше того, елліністична монархія постала як суспільний феномен і зберігалася як політичний інститут саме завдяки міжнародним конфліктам, тобто прослідковується чіткий зв'язок між війною і становленням елліністичних царств. Самі суспільні інститути і міжнародна система були потужним кризогенеруючим фактором, оскільки внутрішня строкатість і зовнішньополітична войовничість неминуче породжували нестабільність і внутрішнє напруження, призводячи до численних збройних конфліктів.

Усвідомлення зовнішньої загрози та розуміння слабкості окремих міст-держав сприяло появі унікальних політичних утворів – союзів полісів. На відміну від своїх історичних попередників класичної доби, в епоху еллінізму з'явилися справжні федеративні організації зі спільними політичними інститутами, армією, громадянством (яке не скасовувало громадянства окремих міст), фінансами, релігійними культурами, авторитет яких забезпечував солідарність полісів учасників союзу. Ахейський та Етолійський союзи продемонстрували свою здатність розробляти й вести самостійну й послідовну зовнішню політику, проводити значні військові операції та успішно відстоювати власну незалежність. В елліністичній Греції вони стали єдиною серйозною спробою вирішити за допомогою оригінальної політичної структури гостру проблему виживання грецьких полісів як незалежних держав з обмеженою територією і ресурсами, які викликали суперництво між ними і посягання з боку гігантських гетерогенних політичних конгломератів. Лише союзи полісів стали історичним прикладом успішного протистояння монархіям – разом із елліністичними царствами їх знищила лише могутність Риму.

Не менше, ніж цивілізації античної Греції, національні держави зобов'язані й Стародавнього Риму. Значна частина термінів і понять, пов'язаних із сучасним політичним життям,

запозичені з римського словника. Наприклад, латинське слово «*natio*» дослівно означає «того, хто народився». Втім, римляни вважали соціальну організацію, ґрунтовану на родинних зв'язках і кривній близькості політичною спільнотою нижчого порядку, що личить лише варварам. В римських джерелах відсутні згадки про «римську націю», натомість постійно йдеться про «*civitas Romana*», що можна перекласти як римське громадянське суспільство або спільнота римських громадян (притаманне англосаксонській політичній думці протиставлення держави і громадянського суспільства для пересічного римлянина було б нонсенсом). Не кровна спорідненість, а добровільно узяті на себе обов'язки в ім'я загального блага робили людину римським громадянином.

Коли Полібій в своїй «Історії» намагався пояснити, яким дивом маленькому італійському місту вдалося менш ніж за століття встановити свою владу над усією Італією, перемогти могутній Карфаген і зламати опір войовничих еліністичних монархій – нав'язавши усьому Середземномор'ю римський порядок (*Pax Romana*), він повторив традиційну для грецької політичної думки від часів Платона і Аристотеля ідею про тенденцію усіх незмішаних форм влади до занепаду. Стверджуючи, що монархія вироджується в тиранію, аристократія – олігархію, демократія в охлократію, Полібій зробив наголос на змішаному характері римського державного устрою, коли консули (монархічний чинник), сенат (аристократія) і народні збори (демократія) взаємно стримують одне одного і таким чином протистоять узурпації влади одним інститутом з усіма негативними наслідками [40]. Проте не менш важливою обставиною, ніж суспільно-політичний устрій держави, став характер римського громадянства. На відміну від грецького полісу, в результаті особливостей історичного розвитку Римська держава продемонструвала надзвичайно важливу рису – здатність інкорпорувати й інтегрувати чужі елементи. Від самого початку заснування міста і аж до Союзницької війни механізм надання громадянських прав провінційним елітам (а потім і звичайним провінціалам) майже не давав збоїв. Нещодавні чужинці й, навіть, колишні вороги, поступово отримували всі привілеї повноправних квіритів. Та й під час Союзницької війни страх дуже швидко змусив виправити помилки, обумовлені пихатістю зарозумілістю. Давнє місто-держава поступово йшла шляхом трансформації в римський народ, не обмежуючись навіть межами Італії. Так, Цезар всупереч традиції ввів в Сенат вихід-

ців з провінції, надавши права римського громадянства цілим племенам Цизальпінської Галлії, ну і вже в 212 році н.е. едиктом Каракалли це право було поширено на всіх вільних жителів імперії [41; 42]. Саме завдяки політиці залучення колишніх противників і конкурентів до роботи над спільним державним будівництвом, система магістратур, яка поступово сформувалась впродовж перших століть римської історії для управління доволі обмеженою гомогенною спільнотою, виявилася достатньо гнучкою, щоб пристосуватися до нових умов і витримати тягар всевітньої імперії [43].

Інститут держави сприймався римлянами як корпоративна організація, членство в якій спільно належить усім громадянам. На їх думку, створена задля забезпечення своїх членів перевагами людської взаємодопомоги і справедливого законного правління, вона є спільною власністю народу, а сам народ є основним джерелом влади. Відповідно магістрати, наділені владою, є лише виконавцями волі народу [44]. В промові відомого римського оратора Ціцерона ця концепція обґрунтовувалася наступним чином: «Держава є народним надбанням; але й народ – це не будь-яке зібрання осіб, згромаджених абияк, а об'єднання людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів. Найпершою причиною для такого об'єднання людей є не стільки їх слабкість, скільки вроджена потреба жити разом, оскільки людина не схильна до відокремленого існування і самотнього блукання, але створена для того, щоб навіть при достатку всього необхідного не віддалятися від подібних собі» [45, 20]. Таким чином, держава для римлян – це моральна спільнота, колективний витвір співпраці громадян – *res populi* або *res publica* – справа народу. В цілому їх інтерпретація держави нагадує роботи давньогрецьких авторів, оскільки заснування й управління цим владним інститутом розглядалось як величний богоподібний подвиг – вершина людського щастя, і не дарма у «Сні Сципіона» Ціцерон подавав Небо як нагороду, що дається за видатну й віддану державну службу. Природно, що думка про двоїсту відданість та протиставлення громадянських обов'язків моральним зобов'язанням була чужа й ворожа римській традиції, яка витлумачувала державу як найдосконаліше творіння людського генія.

Зміна форми правління з республіканської на монархічну дещо позначилась і на теорії влади. Принцепс (перший громадянин) та його наступники розглядались як уособлення усього римського народу, отримуючи право говорити і вирішувати державні справи від його імені. Як сформулював цю доктрину відомий

юрист Ульпіан: «Те, що вирішив принцепс, має силу закону, оскільки народ, шляхом царського закону, прийнятого з приводу вищої влади принцепса, надав принцепсу всю свою найвищу владу і могутність» [46, 115-117].

Після того, як римлянам вдалося підпорядкувати собі гігантські території, кількість та інтенсивність міждержавних конфліктів істотно впала (більшість колишніх держав стали провінціями або сателітами імперії), проте їх місце посіли громадянські війни та масові повстання – ще більш жорстокі й криваві. Дійшло до того, що провінції неодноразово звертались з проханням до центральної влади відразу надавати новопризначеним намісникам разом із посадою титулатуру і зовнішні відзнаки імператорів (полководці, які здобули визначну перемогу над сильним ворогом), щоб задовольнити їх марносластво без шкоди для місцевого населення.

Периферія імперії знаходилась у стані перманентної війни – частково внаслідок великодержавної політики самих римлян, частково через постійні варварські вторгнення і набіги. Будь-які спроби подати споруду Римської імперії як «імперію довіри», в якій потенційні союзники добровільно приймали римський захист в обмін на лояльність [47] просто суперечать історичним реаліям. Відомі слова британського варварського вождя Калгака значно точніше і справедливіше характеризують справжній *Pax Romana*: «Грабіжникам усього світу, їм вже мало землі: спустошивши її, вони тепер захоплюють море; якщо їх ворог багатий – вони жадібні; якщо бідний – пихаті й зарозумілі, тож ані Схід, ані Захід не можуть їх наситити; вони єдині, хто з однаковою пристрасстю прагнуть зробити багатство і злидні своєю маріонеткою; віднімати, різати, грабувати на їх брехливій мові зветься пануванням; і залишаючи за собою пустелю, вони говорять, що принесли мир» [48, с.445].

Поступовий розклад римського суспільства обумовив глибокий занепад державних інституцій. Від часів Марія армія громадян стала армією найманців, а вже від часів Сулли та Цезаря римська армія деградувала до армій (легіонів) своїх полководців. На державній службі все частіше з'являються раби, а спільнота громадян перетворюється на жалюгідний міський плебс з його грізним гаслом «хліба і видовищ». Соціальна поляризація і заострення громадянських конфліктів призвели до того, що варварські вторгнення стали зустрічати підтримку і співчуття серед найширших прошарків населення. Як засвідчує Сальвіан в трактаті «Про божественне управління»,

суспільна дезорганізація, свавілля магістратів і тягар державних податків призвели до того, що римляни люто ненавидять одне одного і прагнуть завдати своїм співгромадянам якомога більшої шкоди: «Дійсно, який громадянин у нас не відчуває ненависті до іншого громадянина?» [49, 309]. Звертаючи свою увагу на державних службовців, Сальвіан із гиркотою констатує: «Чи знайдеться місто община чи село, де не було б стільки ж тиранів, скільки куріалів? Чиновники пишаться цим прізвиськом, оскільки воно дає їм силу й почесні, так само як злодії радіють і торжествують, якщо їх вважають більш жахливими, ніж вони є насправді... Таким чином, у нас ніхто не вважає себе у безпеці; і якщо виключити тих, хто за своєю владою і зв'язкам стоять поза грабунком або самі беруть в ньому участь, то жодна людина не уникає жадібності цього різновиду злочинців. За таких умов у безпеці лише той, хто має силу ставити іншого під загрозу» [49, 310]. В результаті: «Багато з них (римлян) навіть високого походження і прекрасно освічені, тікають до ворогів римського народу, щоб не стати жертвою несправедливих переслідувань. Вони йдуть шукати у варварів римської людяності, оскільки не можуть більше витримувати варварської жорстокості римлян. У них нема нічого спільного з народами, до яких вони тікають: вони не поділяють їх звичаїв, не знають їхньої мови і, насмілюся сказати, не воняють, як тіла й одяг варварів; і тим не менше вони ... вважають за краще бути вільними під виглядом рабів, ніж рабами під виглядом вільних. Римського громадянства, яке колись не просто дуже шанували, але й набували дуже високою ціною, нині уникають і бояться, від нього тікають і його зневажають, воно не лише не цінується, але й викликає страх і ненависть. Найкращі люди, яким Рим зобов'язаний своєю славою, доведені до того, що не хочуть бути римлянами» [49, 311].

Поширення християнства в період пізньої Римської імперії змусило поставити питання щодо взаємин держави і церкви. На відміну від часів античності, коли релігія фактично була невіддільна від державних інститутів, християнська церква постала і утвердилась як незалежна автономна організація, і цей факт надзвичайно сильно вплинув на подальшу історію Західної Європи й усього світу. Боротьба цезарів проти поширення християнства обумовлювалась, передусім, несумісністю цього вчення з римськими чеснотами абсолютної відданості державі. Батьки християнської церкви постійно наголошували на подвійному підданстві людини, і не даремно вимога «від-

дати Кесарю – кесарево, а Богу – Боже» двічі повторюється в Біблії (Євангеліє від Матвея 22, 21 і Євангеліє від Марка 12, 17) [50, 27-53]. Віруючий християнин усвідомлював, що його моральний та релігійний обов'язок перед Богом вище за будь-які земні зобов'язання, і саме тому усталена політична традиція обожествління імператорів зустрічала таке гостре несприйняття. Віддаючи належне і Богу, і державі в особі кесаря, у протистоянні між ними християнин мав обрати спасіння власної душі та вічне блаженство в раю, а не тимчасові земні блага.

Це подвійне підданство розглядалось як логічний результат дуальної природи людини – духовної і тілесної, безпосередній наслідок протистояння Граду небесного і земного царства. У своїй відомій роботі «Про Град Божий» Августин витлумачив історію людства як сповнене драматизму змагання двох світів – суспільства, збудованого на тілесних потребах і егоїстичних інтересах, і потойбічного «Граду Божого», що «не від миру цього» й ґрунтується на сподіванні небесного блаженства і духовного спасіння. Обґрунтовуючи неминучу перемогу Граду Божого над царством сатани, оскільки лише духовне є вічним, а все земне – тлінне, Августин розглядав існуючу владні інституції як іманентний результат людського гріха, що створені для придушення зла і заохочення добра [51]. Стверджуючи, що хоча земна влада за своєю природою нетривка й мінлива та ґрунтується на найнижчих властивостях людської природи, батьки церкви разом із тим обстоювали потребу мовчазної покори правителям, діла яких судити може лише Бог та церква, а не звичайні миряни. Теологічні трактати містять численні інтерпретації тези св. Павла, висловленої у «Посланні до римлян», що не народ є джерелом влади, а сам Бог: «Нехай кожна людина кориться вищій владі, бо немає влади, як не від Бога, і всі влади існуючі встановлені від Бога. Тому той, хто противиться владі, противиться Божій постанові; а ті, хто противиться, самі візьмуть осуд на себе. Бо володарі – пострах не на добрі діла, а на злі. Хочеш не боятися влади? Роби добро і матимеш похвалу від неї, бо володар – Божий слуга, тобі на добро. А як чиниш ти зло, то бійся, бо не дарма він носить меч, бо він Божий слуга, месник у гніві злочинцеві! Тому треба коритися не тільки через страх кари, але й заради сумління. Через це ви і податки даєте, бо вони служителям Божі, саме тим завжди зайняті. Тож віддайте належне усім: кому податок – податок, кому мито – мито, кому страх – страх, кому честь – честь» [50, 200]. В світлі теорії «двох мечів», докладно

розробленої папою Гелазієм I, світська (державна) і духовна (церковна) влади мали спільно управляти християнською спільнотою в дусі співпраці та взаємоповаги, кожна в межах своєї «компетенції», а держава, взявши за основу духовні цінності християнського вчення, стежити за чистотою істинної віри та сприяти спасінню душі всього людства.

Повільний занепад Західної Римської імперії завершився її крахом і утворенням на її території численних варварських королівств. Загальна кількість варварів не перевищувала 5% від усього населення імперії, а племена франків, вестготів, вандалів нараховували не більше 100 000 осіб [52, 42], тож розпад імперії пояснюється, передусім, її глибокою внутрішньою кризою, а не зовнішнім тиском. Попри всі намагання варварів використати отриманий від римлян адміністративний спадок, колапс системи управління, деградація економіки і розрив економічних зв'язків призвели до загальної дезорганізації. Античний світ, в якому головну роль відігравали держави і міста, відійшов у минуле, а знекровлення міст і аграризація населення стали домінуючими трендами раннього середньовіччя. Великі спільноти розпалися на дрібні автономні (переважно сільські) общини, які мало що знали одне про одне. Натуральне господарство, ізоляція і самодостатність малих груп унеможлилювали утворення стабільних великих політико-адміністративних одиниць, тож період раннього середньовіччя – це час дезорганізації й анархії. Становлення феодальної системи супроводжувалось руйнацією державних формальних взаємин, які витіснялися строкатим мереживом приватних стосунків.

Розпорошення суспільства і величезне різноманіття владних інституцій із вкрай заплутаними взаємовідносинами надзвичайно ускладнює вивчення політичної історії середньовіччя, слугуючи своєрідною проекцією господарського партикуляризму. Як слушно вказує Ж. Ле Гофф, знаходячись між численними сеньйорами, католицькою церквою та іншими конфесіями, містами, принцями і королями люди в період середньовіччя не завжди могли зрозуміти, від кого в політичному відношенні вони залежать. Місце античної держави зайняли численні феодальні інститути, ґрунтовані на певній системі землекористування. У вузькому розумінні феодалізм означав систему особистих зв'язків, що пов'язувала сеньйора із його васалом. Перший надавав другому феодал або лен – землю (інколи посаду або певні доходи), за що останній був зобов'язаний нести військову службу, чинити суд і допомага-

ти (в т.ч. і фінансово) своєму зверхнику. Проте в реальному житті майже кожен васал був людиною кількох сеньйорів, що дозволяло обіцяти найщедрішому з них переважну перед іншими вірність. В результаті такого розпорошення влади і адміністративної анархії державні інститути, через брак сил і проблеми комунікації між ізольованими спільнотами, не могли гарантувати забезпечення навіть першочергових своїх функцій – захисту життя і майна підданих. Середньовічне королівство не було централізованим ані теоретично, ні практично, а складна й заплутана феодальна ієрархія із загальним принципом «васал мого васала – не мій васал» перетворювала вирішення будь-якої проблеми на кошмар теорії та практики державного управління. Будь-які успіхи в подоланні цієї анархії і створенні дієвого апарату влади (імперія Карла Великого) були тимчасовими і вкрай хиткими. Лише в XI-XIV ст. на тлі перманентного феодального хаосу «війни усіх проти усіх» починають формуватись національні монархії Європи, які з часом еволюціонують в національні держави різних народів.

Саме поняття держави в сучасному її розумінні з'являється в середньовічній Європі лише в часи Ренесансу (XIII ст.) для відокремлення публічних владних інститутів (монархічних або міських) і ствердження їх верховенства над феодальними установами [52, 467]. Впродовж XI-XIV тривала гостра конкурентна боротьба між різними формами соціально-політичної організації – папською теократією, універсалістською імперією, містами-державами і національними королівствами – переможця в якій неможливо було передбачити заздалегідь. Тривалий час вони співіснували в межах однієї системи, аж поки територіальні держави, ґрунтовані на національному принципі, не підпорядкували своїй владі інші типи політичних інститутів.

Впродовж XI-XII століть основна боротьба розгорталася між папством та імперією. В свідомості середньовічного європейця християнське суспільство мало (після Бога, звісно) двох очільників – папу римського та імператора. Вони репрезентували два принципи влади – духовний і світський, очолювали дві ієрархії – священників та шляхти, уособлюючи «два мечі» християнського світу. Суто формально протистояння між ними точилося навколо питання щодо правильних і справедливих меж влади кожного. В ті часи, коли, власне, не було ані церкви, ані держави в сучасному розумінні цих термінів, папство змогло ствердити свою владу над єпископами, здійснити

кодифікацію канонічного права і використати організацію й потужні матеріальні ресурси католицької церкви для створення могутньої наднаціональної монархії. Взавши за основу теорію «двох мечів», папство намагалося довести пріоритет духовної влади над світською, як це зробив папа Григорій VII: «Тож дійте, прошу вас, святі отці і владики, так, щоб увесь світ знав: якщо ви маєте владу карати і прощати на небесах, то ви маєте владу і на землі забирати чи дарувати імперії, королівства, князівства, герцогства, графства й володіння всім людям, відповідно до їхніх чеснот... Нехай королі та всі правителі світу знають про вашу велич і про вашу владу, хай ці дрібні люди бояться послухатися наказу нашої церкви» [54, 226].

Папа Інокентій III у славетній буллі *Venerabilem* в 1202 році претендував на право оцінювати придатність кандидата на імперських виборах, а також переглядати їх результати, позбавляти повноважень негідних монархів та накладати на них стягнення, затверджувати угоди поміж правителями, придушувати ересь (включаючи право конфіскувати майно еретиків), контролювати відправлення судочинства (включаючи право забирати справи до власного суду, якщо світські суди припустилися помилки) і переглядати будь-яке рішення світської влади. Цей представник папської теократії стверджував, що папська влада за своєю природою суттєво відрізняється від інших її різновидів, оскільки папа володіє *plenitudo potestatis* (можна перекласти як найвищий або універсальний суверенітет), «властивого йому бо він вікарій Христа». Інокентій III фактично стверджував, що будь-яка влада – як духовна, так і світська – належить церкві в особі папи римського, намісника Бога на землі. Через століття папа Боніфаций VIII у буллі *Unam sanctam* (1302 рік) зробив логічний висновок, що обидва мечі належать церкві, просто світський меч (владу) мають застосовувати не представники духовенства, а королі «за наказом і з дозволу священників». Цілковито природно що Т. Гоббс, спостерігаючи подібні універсалістські претензії на всемогутність охарактеризував папство як «привид загиблої римської імперії, який сидить в короні на її могилі».

На фоні папства успіхи імперської влади виглядали не надто переконливо. По перше, за імперією не стояла тривала безперервна традиція. Захід не знав імператора з 476 р. по 800 роки н.е., та й надалі часто траплялися тривалі періоди «міжцарства» (924-962 рр., 1250-1273 рр.), коли кілька осіб претендували на імперський трон. По друге, сама імперія

була доволі аморфним гетерогенним утворенням, яке не витримувало жодного порівняння з чіткою організацією католицької церкви після کلунійської реформи. Ну і по третє, гегемонія імператора в християнському світі була швидше теоретичною, аніж реальною. В Італії та Німеччині «вдячні» піддані й васали постійно повставали проти «свого» імператора, а могутні королі просто ігнорували його владу. Починаючи з XII століття теоретики канонічного права й юристи Англії, Франції, Іспанії у різний спосіб намагались довести одвічну незалежність і суверенітет своїх правителів. Правова формула, яка з'явилась десь в середині XIV століття констатувала, що король має у своєму королівстві таку саму владу, як і імператор в імперії: *rex in regno suo est imperator regni sui*. Більше того, з X ст. разом із роздробленням імперії Карла Великого титул «імператора» з'являється в Англії та Іспанії. Німецькі ж імператори все частіше обмежували свої претензії територією «Священної Римської імперії германської нації», тобто Німеччиною і частиною Італії. Вони дуже обережно поводитися з наймогутнішими монархами і князями Європи, задовольняючись почесними відзнаками та туманним визнанням морального авторитету і патронату над рештою королівств.

В період «осені середньовіччя» багатьом стороннім спостерігачам могло спастись на думку, що майбутнє політико-соціальної організації Європи належить місту-державі. В ті часи середньовічні міста не лише випромінювали безпрецедентний економічний, суспільний і культурний динамізм, але й неодноразово демонстрували переваги суто мілітарної організації. Розгром імператора Фрідріха Барбаросси коаліцією північноіталійських міст при Ліньяно в 1176 році або нищівна поразка французької лицарської кінноти від піхотинців фламандських міст при Куртре в 1302 р. нібито засвідчували великі перспективи Венеції і Гамбурга, Мілана і Любека, Гента і Барселони. Проте їм на заваді став той самий фактор, що свого часу підірвав життєздатність античного полісу. І в політичному, і в економічному відношенні міста поодиноці і, навіть, у спільній коаліції (Ганза) виявились заслабкими для успішної конкуренції з національними монархіями. Поступово із грізної сили часів середньовіччя вони перетворювалися на історичний курйоз, сам факт існування яких видавався в Новий час анахронізмом.

Боротьба між папством та імперією значною мірою дискредитувала ці суспільно-політичні інститути, причому велич і драматизм цього конфлікту не дозволив його учасникам

звернути увагу на поступове посилення королівської влади. Конфлікт наймогутнішого з них, короля Франції Філіпа Красивого із папою Боніфацієм VIII завершився поразкою церкви і «Авіньйонським полоном» папства упродовж 1305 – 1376 років, перетворивши претендента на світову гегемонію на маріонетку французької зовнішньої політики. В результаті, як із сумом констатував папський легат в Німеччині Еней Сильвій Пікколоміні (в майбутньому папа Пій II) в 1454 році: «У християнського світу немає голови, якому б усі погодилися підкорятися. Папа і імператор бачать, що їх правами усюди нехтують. Не існує ані поваги, ані покори. Ми дивимося на папу і на імператора як на декоративні фігури, наділені нічого не значущими титулами» [53, 47].

Починаючи з XIV ст. національні почуття поступово стають вагомим політичним чинником. Поразка папства у боротьбі з Філіпом Красивим, коли Боніфацій не лише не зміг приборкати короля, розпаливши фракційні заворушення серед феодалської знаті, але й сам наразився на опір французького духовенства, з усієї очевидністю продемонструвала потужність цієї нової сили. Коли ж «авіньйонські» папи спробували втрутитися у спірні імперські вибори і утвердитися в ролі міжнародного третейського судді, це призвело до рейнської декларації 1338 року, в якій імперські виборці, вперше діючи як юридичне об'єднання, підтвердили, що для виборів не потрібне папське схвалення. Рудиментарні почуття німецької нації завадили профранцузьким папам заручитись підтримкою незадоволених васалів імператора, тож Золота булла, яка 1356 року узаконила процедуру імператорських виборів, не містила жодних посилянь на затвердження результатів виборів папою. Пробудження національного почуття та розвиток національної самосвідомості – формування певної «нашої» спільноти, яка протистоїть «іншим», стало основною причиною, чому французькі барони не прийняли англійського короля Едуарда III в 1328 р., хоча той був онуком Філіпа Красивого, а португальці обрали своїм королем бастарда Жуана I, щоб не об'єднуватись з Кастилією

Навіть католицька церква, яка й до наших часів пишається своїм універсалізмом, не змогла залишитися осторонь цих суспільно-історичних процесів. На поч. XV ст. представництво на церковних соборах набуває «національного» характеру, а їх учасники поділяються по «націям». Щоправда, за часів пізнього середньовіччя саме поняття «нації» виступає спочатку не зовсім ясно, але воно все більше визначається

в ході роботи соборів. Вперше всі члени були розподілені по чотирьом «націям» (італійська, французька, німецька та іспанська) на скликаному в 1409 році церковному соборі в Пізі. Але цей поділ, закріплений в канонічній традиції, до того часу вже значною мірою втратив свій сенс і був доволі штучним, об'єднуючи в одній «нації» кілька самостійних держав з окремими інтересами. Наприклад, в «німецьку націю» окрім власне Німеччини входили Англія, Данія, Швеція, Норвегія, Чехія, Польща і Угорщина. І якщо на Пізанському соборі цей поділ не відіграв суттєвої ролі, адже голосування відбувалось не по «націям», а по «головам», то вже на наступному Констанцькому соборі питання щодо розподілу по «націям» набуло надзвичайної гостроти, адже голосування проводилося по «націям», а не по «головам», і для обговорення справ кожна «нація» збиралася окремо. Англійці висунули вимогу щодо виділення їх особливу «націю», і в дискусії з цього приводу було вперше висунуто обґрунтування нового розуміння «нації», обумовлене поступовим формування національних держав. І хоча англійці домоглися свого і стали п'ятою «нацією», суперечки між учасниками не вщухали, оскільки принцип поділу залишився тим самим і до складу «націй» входили представники різних держав, інтереси яких часто розходились [54, 210-211].

Монархії XI-XIV століть не мали ані чітко встановленої династичної наступності, ані певної території. Формування національних королівств тривало упродовж кількох століть, аж поки з дрібних груп феодалного суспільства була витворена єдина спільнота співгромадян. Процес «збирання земель» найшвидше завершився в Англії, яка була об'єднана після норманського завоювання і стала першим зразком централізованої монархії. Опис королівських земель (книга Страшного суду), фінансові установи (палата Шахової дошки), пов'язані з короною чиновники (шерифи) дозволяли здійснювати ефективну королівську владу, обмежену, щоправда, традиціями середньовічного конституціоналізму. До XV ст. в основному було завершено визначення національних кордонів Іспанії та Франції. Натомість в Німеччині та Італії справа національного об'єднання завершилась аж в середині XIX століття. В Італії папство виявилось заслабким, щоб очолити цей процес, проте достатньо сильним, щоб завадити іншим, а німцям на заваді став нездійснений імперський міраж, який надто довго вабив і спокушав їх.

Від середини XV століття поступово відбувається централізація і зростання

самодержавної влади в королівствах Західної Європи. Зміни в соціальній структурі та економіці призвели до революційної перебудови суспільних інститутів. Повільно, але неухильно перебираючи функції та повноваження різноманітних феодальних структур середньовічного представництва – дворянських, парламентських, магістратських, клерикальних – монархи зосереджували в своїх руках розпорошену раніше владу і акумулювали загальнодержавні ресурси. Інтереси провідних соціальних груп вимагали сильної та ефективної державної влади, здатної запобігти внутрішнім заворушенням і захистити суспільство від зовнішніх загроз, тож на зламі XV-XVI століть абсолютна монархія ставала переважним типом управління. Від цього часу і аж до періоду буржуазних революцій король став чи не єдиним представником національних інтересів та уособленням держави. Легендарні слова Людовіка XIV «держава – це я» були не лише відображенням його світогляду, але й цілком адекватно відбивали суспільну свідомість тієї доби, тож не дарма відомий письменник XVII ст. Ж. Лабрюйєр назвав десятий розділ своїх «Характерів» «про монарха або про державу» [55]. Саме в XVI- XVII ст. остаточно склалася теорія божественного права королів, яка передбачала обов'язок пасивного послуху усіх підданих. Як стверджував видатний теоретик і практик цієї доктрини англійський король Яків I у «Справжньому законі вільної монархії», королівський сан – це загадкова таємниця, розгадати яку не зможуть ані правники, ані філософи. На його думку, сам принцип вільної монархії полягає у королівському врядуванні, яке має всю повноту влади над підданими і незалежне від примусу іноземних правителів, вітчизняних сектантів і феодальних васалів. Самі ж королі – «живі подоби Бога на землі...», вони не лише Божі намісники на землі, які сидять на Божому троні; навіть сам Бог назвав їх Богами» [44, 357].

В цей же період з'явилася теорія державного суверенітету (в її сучасному вигляді), яка вперше була теоретично обґрунтована і чітко сформульована інтелектуалами та державними діячами Західної Європи (Ж. Боден, Т. Гоббс, А. Ж. Рішельє) [56; 57; 58]. Обстоюючи право «суверена» (монарха, держави) самостійно визначати власну зовнішню і внутрішню політику, вони стверджували його незалежність від інших суспільних акторів, монополію на легітимне використання сили й необхідність концентрації всієї повноти влади в одних руках. Втім, було б помилкою вважати цю концепцію суто європейським надбанням, адже суверенітет – це необхідна політична й

юридична ознака держави, що тією чи іншою мірою була притаманна всім державам різних цивілізацій і епох, хоча реальний зміст та ідеологічне обґрунтування суверенітету, залежно від історичних обставин, могли суттєво змінюватися. Можна сказати, що в різні історичні епохи своєрідні теоретичні аналоги європейської доктрини суверенітету завжди створювалися у ґрунтованих на принципі «балансу сил» регіональних міжнародних системах з кількома основними учасниками. Ототожнюючи суверенітет із свободою, політичні лідери незалежних держав розглядали його як найвищу цінність, тоді як представники могутніх імперій з месіанськими універсалістськими претензіями послідовно заперечували концепцію суверенітету в теорії і на практиці. Видається цілком природним, що і в середньовічній Західній Європі ця доктрина була сформульована саме в період створення великих централізованих держав як відповідь національних монархій (передусім Франції й Англії) на гегемоністські амбіції правителів Священної Римської імперії германської нації, фінансово-релігійний шантаж Римських пап і традиційний феодальний сепаратизм. Відповідно і стверджувалася концепція суверенітету не стільки на сторінках багатотомних монографій чи в наукових диспутах, скільки в численних війнах і дипломатичних переговорах. Зрештою, після цілої низки кривавих конфліктів остання спроба Габсбургів підпорядкувати собі німецьких князів під час Тридцятилітньої війни провалилася, остаточно поховавши їх мрію про універсальну загальноєвропейську імперію, і Вестфальський мир 1648 р. затвердив право кожного монарха повновладно розпоряджатись у межах власних територіальних кордонів і вести самостійну зовнішню політику, ознаменувавши тим самим тріумф принципу суверенітету.

Разом з поступовою секуляризацією соціуму та десаκραлізацією влади в новий час відбувається переоцінка релігійних цінностей, і теоретичний вимір політики значною мірою звільняється від моралізаторського резонансу. Починаючи з XVI століття домінуючою стає інтерпретація політики як своєрідної технології досягнення успіху в процесі боротьби за владу, а не мирської практики впровадження етично-релігійних принципів християнства. Відбувається «реабілітація» мирських мотивів політичної діяльності, тож ствержуючи силу як основу права, в своїх роботах Макіавеллі, Гоббс, Спіноза, Боден, Рішельє із «найвищим благом» ототожнювали вже інтереси держави-суверена (втіленої в особі монарха), а не морально-етичні норми християнства.

Видається вельми показовим, що навіть ці апологети монархічного устрою особливо застерігали правителів, що їх свавілля шкодить в першу чергу їм самим, а «велич короля і могутність королівства» зростають лише в процесі задоволення життєво важливих інтересів усіх (в тому числі і нижчих) станів.

Ствердження інституту національної держави пов'язане не лише з крахом строкатих імперій XVI ст., але й революційних змін у суспільстві, коли станова ієрархія стала поступатися місцем класовому поділу. Державну надбудову неможливо відокремити від її суспільного базису, тож централізовані монархії стверджувалися у боротьбі з архаїчними феодалними структурами, спираючись на групу службовців-фахівців та залучаючи на свій бік селянство, ремісників і торгово буржуазію – весь «третій стан». Впродовж кількох століть поступово формується гігантський бюрократичний апарат абсолютистської монархії, який охоплює все нові й нові сфери суспільного життя. Взавши в свої руки місцеву адміністрацію, армію, фіскальну систему та судочинство, королі намагались здійснити подальшу централізацію й уніфікацію влади. Прагнучи запобігти релігійним конфліктам (лише у Франції між 1562 і 1598 відбулося щонайменше вісім громадянських війн, ознаменованих такими звірствами, як Варфоломійська ніч) і зміцнити свою владу, держава підпорядкувала собі духовенство, позбавивши його влади й створивши національні церкви (католицькі, протестантські, православні). Відповідно, можна констатувати, що обриси сучасної національної держави в основному проглядають вже в абсолютистських монархіях XVII століття. Саме в цей період, на думку П. Шоно, були закладені підвалини цивілізації класичної Європи, «яка була цивілізацією держави» [59, 15]. Розглядаючи територіальну державу з національним принципом лояльності як одне з найвидатніших досягнень Європи та незрівнянний фактор організації й порядку, він обґрунтовано доводить, що саме завдяки потужності й ефективності цього суспільного інституту Європа змогла ствердити свою гегемонію у світі.

Якщо переважна більшість апологетів абсолютизму XVI – XVIII ст. наділяла суверенітетом державу в особі монарха, ототожнюючи їх, то ідеологи Просвітництва (Руссо, Вольтер, Маблі) та діячі Великої французької буржуазної революції (Сійєс, Марат, Робесп'єр) звинуватили сам політичний інститут королівської влади в егоїзмі та волюнтаризмі. Стверджуючи, що монархи переслідують лише свої корисливі династичні інтереси, намагаючись

збільшити територіальні володіння, здобути собі славу та зміцнити всередині країни найжорстокіший деспотизм, ігноруючи нагальні потреби широких верств населення, вони дійшли безапеляційного висновку: «Бог створив світ, а королі пограбували його». Буржуазним публіцистам видавалося недопустимим розглядати міжнародні відносини як взаємні між монархами, тож ідеям станового суспільства і божественної природи королівської влади вони протиставили ідеї нації та національного суверенітету – права «нації» на свободу вибору соціального ладу та політичного режиму, територіальну цілісність національної держави, незалежний курс зовнішньої політики. Відповідно, ідеологами Просвітництва вже не монарх, а нація проголошувалася сувереном – джерелом усієї влади і найвищою позаісторичною суспільною одиницею. Саме з розроблених ними концепцій «природного права», «суспільного договору» та «національного суверенітету» і веде свій початок переважна більшість (давніх і сучасних) доктрин націоналізму. Якщо ж відсторонитись від філософських метафізичних абстракцій, то конкретний політичний зміст цієї теоретичної доктрини полягав у протиставленні інтересів вузького кола дворянства інтересам верхівки буржуазії, яка під час боротьби за політичну владу прирівняла й ототожнила власні потреби з інтересами всієї нації, намагаючись здобути якнайширшу підтримку в політичній боротьбі з абсолютизмом (недарма марксистські історики з неприхованою іронією говорили про суверенітет (одного) експлуататорського класу в капіталістичній державі). Під час революцій в Англії та Франції питання полягало не в боротьбі за національну єдність проти національного розбрату, а в тому, яка соціальна група та конституційний орган будуть уособлювати національну єдність і говорити від імені нації.

Французька буржуазна революція і викликаний нею спалах націоналістичних настроїв стали надзвичайно важливим етапом у формуванні як сучасних європейських націй, так і теорії національної держави. Якщо буржуазні революції в Нідерландах та Англії мали локальний вплив і відбувались під релігійними гаслами, то громадянська війна у Франції та боротьба жирондистів і якобінців проти іноземної інтервенції мали загальноєвропейське значення, причому до пропаганди ідей націоналізму звертались як революційні уряди, так і (дещо пізніше) їх реакційні опоненти – феодалні монархії, намагаючись залучити підвладне їм населення до боротьби проти загарбницької мегаломанії Наполеона Бонапарта,

перетворивши тим самим середньовічні «війни королів» на «війни народів» нового часу. Успішна боротьба балканських народів за незалежність від турецького ярма, національне об'єднання Італії та Німеччини, крах трьох традиційних європейських імперій під час першої світової війни і створення цілої низки нових національних держав ознаменували триумф принципу націоналізму в XIX – поч. XX ст., що дістав відповідне ідейне оформлення в докладно розроблених наукових теоріях та численній публіцистичній літературі.

Тож, підсумовуючи вищезазначене, можна сказати, що як суспільний феномен нації, так і політичний інститут національної держави почали складатися в середньовічній Європі за часів жорстоких релігійних конфліктів і кривавих феодальних усобиць, проте минуло кілька століть, аж поки особиста канцелярія короля перетворилась на потужну бюрократичну машину національної держави, приватна гвардія феодала трансформувалась в національну армію, господарство королівського домену еволюціонувало в національну економіку, а піддані монарха стали національно свідомими громадянами. Поступово стверджуючись в численних війнах і революціях, постійно еволюціонуючи в процесі мирної конкуренції з іншими типами політичної організації, національна держава змогла підпорядкувати собі або витіснити владу теократичних режимів, релігійних конфесій, феодальних форм правління, імперських установ і тоталітарних ідеократичних утопій, сягнувши в середині XX століття апогею свого впливу на життя людської спільноти. Надзвичайно динамічна гіперструктура, вона стала осередком усіх суспільних процесів й історичних змін останніх століть, часто виступаючи їх ініціатором [60].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / Иоганн Готфрид Гердер ; пер. с нем. и прим. А.В.Михайлова – М. : Наука, 1977. – 703 с.
2. Гердер Й. Г. Мова і національна індивідуальність / Йоганн Готфрид Гердер // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий – К. : Смолоскип, 2006. – с.3-10.
3. Фіхте Й. Г. Що таке народ у вищому розумінні цього слова і що таке любов до Батьківщини / Йоганн Г. Фіхте // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий – К. : Смолоскип, 2006. – с.10-18.
4. Мацціні Д. Обов'язки перед країною / Джузеппе Мацціні // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий – К. : Смолоскип, 2006. – с.18-34.
5. Мацціні Д. Естетика и критика. Избранные статьи / Джузеппе Мацціні ; сост., вступ. статья,

пер. и коммент. В. В. Библихина. – М.: «Искусство», 1975. – 479 с.

6. Мілль Дж. Національність і представницьке врядування / Джон Стюарт Мілль // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий – К. : Смолоскип, 2006. – с.34-38.

7. Моррас Ш. Повернення до живих речей / Шарль Моррас // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий – К.: Смолоскип, 2006. – (Політичні ідеології) – с.57-66.

8. Ренан Е. Що таке нація? / Ернест Ренан // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий – К. : Смолоскип, 2006. – с.253-264.

9. Муссоліні Б. Доктрина фашизму / Беніто Муссоліні ; пер. с ит. – М. : Триас, 1995. – 60 с.

10. Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт ; пер. з англ. П. Таращук – К. : Основи, 1994. – 223 с.

11. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Ентоні Д. Сміт ; пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала – К. : Ніка-центр, 2006. – 320 с.

12. Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года / Эрик Хобсбаум ; пер. с англ. А. Васильева – СПб. : Алетейя, 1998. – 306 с.

13. Геллнер Э. Нации и национализм / Эрнест Геллнер ; пер. с англ. Т. Бердниковой, М. Тюнькиной. – М. : Прогресс, 1991. – 320 с.

14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон ; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

15. Алексеев В. Род, племя, народность, нация // Владимир Васильевич Алексеев – М. : Госполитиздат, 1962. – 252 с.

16. Архангельский А. И. Племя, народность, нация как исторические формы общности людей // А. И. Архангельский – М. : Высшая школа, 1961. – 342 с.

17. Ленин В. И. Карл Маркс (Краткий биографический очерк с изложением марксизма) // Владимир Ильич Ленин. Полное собрание сочинений в 55 томах. – М. : Издательство политической литературы, 1969. – Т. 26. – с.43-93. (591 с.).

18. Ленин В. И. Реферат на тему «пролетариат и война» // Владимир Ильич Ленин. Полное собрание сочинений в 55 томах. – М. : Издательство политической литературы, 1969. – Т. 26. – с.27-35. (591 с.).

19. Ленин В. И. Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов? / Владимир Ильич Ленин. Полное собрание сочинений в 55 томах. – М. : Издательство политической литературы, 1967. – Т. 1. – с.125-346. (662 с.).

20. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения : в 50 т. – издание второе. – М. : Государственное Издательство политической литературы, 1961. – Т. 21. – с.23-178. (672 с.).

21. Ленин В. И. Критические заметки по национальному вопросу / Владимир Ильич Ленин. Полное собрание сочинений в 55 томах. – М. : Издательство политической литературы, 1973. – Т. 24. – с.113-150. (568 с.).

22. Ленин В. И. Социалистическая революция и право наций на самоопределение / Владимир Ильич Ленин. Полное собрание сочинений в 55 то-

- мах. – М. : Издательство политической литературы, 1969. – Т. 27. – с.252-266. (644 с.).
23. Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1986. – 422 с.
24. К. Маркс. К критике гегелевской философии права / К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения : в 50 т. – издание второе. – М. : Государственное Издательство политической литературы, 1956. – Т. 1. – с.219-368. (698 с.).
25. Шпенглер О. Годы решений. Германия и всемирно-историческое развитие / Освальд Шпенглер ; пер. с нем. и послесл. С. Е. Вершинина. – Екатеринбург : У-Фактория, 2007. – 224 с.
26. Тешке Б. Миф о 1648 годе: класс, геополитика и создание современных международных отношений / Б.Тешке, пер. с англ. Д. Кралечкина. – М. : Изд. Дом Гос. Ун-та – Высшей школы экономики, 2011. – 416 с.
27. Ксенофонт Анабасис. Греческая история / Ксенофонт. – М. : ООО «Издательство АСТ»: «Ладомир», 2003. – 641 с.
28. Ксенофонт Киропедия / Ксенофонт. – М.: Наука, 1977. – 336 с.
29. Геродот История / Геродот ; пер. и примечания Г. А. Стратановского. – М.: ООО «Издательство АСТ», ООО «Издательство АСТ МОСКВА», ООО ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 672 с.
30. Шаму Ф. Цивилизация Древней Греции / Франсуа Шаму ; пер. с фр. Т. Баженовой. – Екатеринбург : У-Фактория; М. : АСТ МОСКВА; 2009. – 368 с.
31. Оппенгейм А. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. / А. Лео Оппенгейм ; пер. с англ. М. Н. Ботвинника. – М. : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1990. – 319 с.
32. Аристотель Политика / Аристотель ; пер. с древнегреч.. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 393 с.
33. Плутарх Сравнительные жизнеописания. Полное издание в одном томе / Плутарх – М. : «Издательство АЛЬФА-КНИГА», 2008. – 1263 с.
34. Фукидид История / Фукидид ; перев. Г. А. Стратановского. – Ленинград: Наука, 1981. 542 с.
35. Ранович А. Б. Эллинизм и его историческая роль / Абрам Борисович Ранович – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 380 с.
36. Дьяконов В. Н. Греция в первой половине IV в. до н.э. / В. Н. Дьяконов // Древняя Греция ; под ред. Струве В. Н. и Каллистова Д. П. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – с.391-447.
37. Сергеев В. С. История древней Греции / Владимир Сергеевич Сергеев – М. : Издательство Восточной Литературы, 1963. – 514 с.
38. Элиан Пестрые рассказы / Элиан ; пер. с древнегреческого С.В.Поляковой – Москва-Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1963. – 186 с.
39. Шаму Ф. Эллинистическая цивилизация / Франсуа Шаму ; пер. с фр. Н.Шевченко – Екатеринбург: У-Фактория; М.: АСТ МОСКВА; 2008. – 480с.
40. Полибий Всеобщая история в сорока книгах. В 3-х томах. / Полибий ; перевод с греческого Ф.Г. Мищенко – СПб : Наука, Ювента – 1994. – Т.1. – 496 с.
41. Моммзен Т. История Рима. В 5-ти томах // Теодор Моммзен – СПб: Наука, Ювента. – 1994. – Т.1. – 734 с.
42. Гиббон Эд. История упадка и разрушения Римской империи: В 7-т. / Эдвард Гиббон ; пер. с англ. В. Н. Неведомского [2-е изд.] – СПб. : Наука, 2006. – Т. I. – 427 с.
43. Грималь П. Цивилизация Древнего Рима / Пьер Грималь ; пер. с франц. И. Эльфонд. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: АСТ МОСКВА, 2008. – 512с.
44. Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон ; пер. з англ. – К. : Основи, 1997. – 838 с.
45. Цицерон Диалоги. О государстве. О законах / Цицерон – М. : Наука, 1966. – 224с.
46. Дигесты Юстиниана / Перевод с латинского; отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М. : «Статут», 2002. – 584 с.
47. Мэдден Т. Империя доверия. Как Рим строил Новый Мир, как Америка строит новый мир // Томас Ф. Мэдден ; пер. с англ. А. Гиршгорн. – М. : Прогресс-Традиция, 2010. – 451 с.
48. Тацит Анналы. Малые произведения. История // Публий Корнелий Тацит ; пер. с лат. – М. : ООО «Издательство АСТ»; Ладомир», 2003. 2003. – 984 с.
49. Сальвиан О мироправлении Божьем // Памятники средневековой латинской литературы IV-VII веков – М. : Наследие, 1998. – с. 309-316.
50. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. – М. : Российское библейское общество 2001. – 925 с. + 292 с.
51. Августин Блаженный. О Граде Божьем // Блаженный Августин. Творения: в 4-х т. – СПб. : Алетейа, К.: УЦИММ-Пресс, 1998. – Т.3. – 594 с.
52. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Жак Ле Гофф ; пер. с фр., под общ. ред. В. А. Бабинцева; посл. А. Я. Гуревича. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – 560 с.
53. Делюмо Ж. Цивилизация Возрождения / Жан Делюмо ; пер. с фр. И. Эльфонд – Екатеринбург : У-Фактория, 2006. – 720 с.
54. Косминский Е. А. Дипломатия периода укрепления феодальной монархии / Е. А. Косминский // История дипломатии : Т. 1 / под ред. В. А.Зорина. – М. : Государственное Изд-во полит. лит-ры, 1959. – с.146-231. (896 с.).
55. Лабрюйер Ж. Характеры, или нравы нынешнего века / Жан де Лабрюйер ; пер. с фр. – М. : АСТ: Транзиткнига, 2005. – 412 с.
56. Bodin J. The Six Books of Commonwealth / J. Bodin – Cambridge: Cambridge University Press, 1962. – 512 P.
57. Гоббс Т. Сочинения: в 2-х т. / Томас Гоббс ; пер. с лат. и англ.; сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и прим. В. В. Соколов. – М. : Мысль, 1989. – Т.2. – 732 с.
58. Ришельё А. Политическое завещание, или принципы управления государством / кардинал-герцог Арман-Жан дю Плесси де Ришельё ; перев. с фр. Л. А. Сифуровой; предисл., общ. ред. Л. Л. Головина. – М. : Ладомир, 2008. – 496 с.
59. Шоню П. Цивилизация классической Европы / Пьер Шоню ; пер. с фр. и послесл. В. Бабинцева. – Екатеринбург : У-Фактория, 2005. – 608 с.
60. Шоню П. Цивилизация Просвещения / Пьер Шоню ; пер. с фр. И. Иткина, М. Гистер. – Екатеринбург : У-Фактория; М.: АСТ МОСКВА, 2008. – 688 с.

ДОСТУП ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ НА ШЛЯХУ РОЗБУДОВИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НОРМАТИВНОГО РЕЖИМУ

Період 2013-2016 років відзначився посиленням законотворчої та правозастосовної уваги до інформаційного соціального обороту в Україні. Шлях до розбудови інформаційного суспільства, як умови становлення громадянського суспільства і держави панування права дедалі актуальнішим стає не тільки для законотворців, але й для наукової юридичної спільноти та, відповідно і для всього українського суспільства.

Попри позитивні прецеденти, значної еволюції в доступі до публічної інформації в Україні поки не спостерігається. Українцям і далі відмовляють у праві знати. Особливо це стосується найбільш чутливих тем, де порушені майнові інтереси чиновників. На думку тележурналіста, автора документального фільму «Відкритий доступ» Сергія Андрушко: «Що стосується квартир, грошей, декларацій – все це залишається за високим парканом чиновників. Стіна між громадянами та чиновниками ще стоїть. А деякі депутати вносять ще додаткові законопроекти, щоб ще одну стіну побудувати і ще там поставити собаку, яка буде гавкати і відлякувати, щоб громадяни взагалі нічого не запитували про інформацію» [1].

У свою чергу журналіст Центру громадянських свобод Марія Томак зазначає, що отримати інформацію від такої структури, як наприклад, Укрзалізниця, вкрай складно. «Ми звернулися, щоб з'ясувати, чи використовується інформація – оскільки Україна повернулася до іменних квитків – є запити з боку СБУ і МВС до Укрзалізниці з проханням надати ту чи іншу персональну інформацію; яким чином вона збирається, обробляється і з якою метою. Відповіді від трьох залізниць – Донецької, Львівської та Одеської – ми не отримали взагалі. Решта відповіли, що це взагалі не відноситься до суспільно важливої інформації» [1].

Як відомо, в Україні закон «Про доступ до публічної інформації» діє з 2011 року. За законом, органи влади зобов'язані у п'ятиденний термін надати відповідь на запит громадянина щодо суспільно важливої інформації.

Актуальність проблем законодавчого регулювання доступу до публічної інформації ста-

ли й приводом для практичного аналізу справ у цій сфері здійсненого громадською організацією «Опора» у 2013 році, що оприлюднили результати вимірювання всеукраїнського Індексу публічності місцевого самоврядування. Дослідження, базоване на спеціально розробленій методології, презентує **рівень відкритості, прозорості та підзвітності місцевого самоврядування, а саме – міського голови, виконавчих органів та депутатів** – трьох основних об'єктів вимірювання [2].

За словами **Олександра Неберикута**, координатора кампанії «Вимірювання Індексу публічності місцевого самоврядування», дослідження націлене на те, щоб зрозуміти, наскільки публічно приймаються рішення і втілюється в життя політика муніципалітету, і яким є внесок основних суб'єктів місцевого самоврядування в цей процес. Загалом вимірювання охопило **11 обласних центрів України** – Донецьк, Івано-Франківськ, Луганськ, Луцьк, Львів, Миколаїв, Одесу, Рівне, Черкаси, Чернігів та Ужгород. Протягом останніх чотирьох місяців у цих містах представники мережі ОПОРА та партнерських організацій надсилали запити на інформацію, ходили на прийоми до чиновників та депутатів, відвідували пленарні засідання рад, аналізували контент офіційних веб-сайтів та друкованих видань рад. Результатом такої роботи стали відповіді на оперативні питання (всього – 202), що дало змогу об'єктивно оцінити роботу органів та посадових осіб місцевого самоврядування та скласти рейтинг публічності муніципалітетів й, зокрема, міських голів, виконавчих органів та депутатів місцевих рад.

Відтак, у **загальному рейтингу публічності місцевого самоврядування** перше місце посіла Івано-Франківська міська рада з сумарним показником у 68 % з можливих 100 %. На другому місці опинилися органи місцевого самоврядування Луцька (65 %), на третьому – Львова (61 %). Рейтинг замикають Черкаська (39 %) та Ужгородська (32 %) міські ради [2].

Останню позицію зайняли виконавчі органи Ужгородської міської ради. Найнижчим

є рейтинг публічності **депутатів** місцевих рад. Жоден депутатський корпус не досягнув рівня 55 %. На першому місці у цьому рейтингу є депутати Луцької міської ради, а найменш публічними – міські обранці Ужгорода [2].

Окрім цього, методологія вимірювання дозволяє порівнювати **результати відповідно до трьох принципів** – прозорості, відкритості й підзвітності. Найнижчі рейтинги у цих порівняннях отримав параметр «підзвітність депутатів міських рад» – жодна рада не пододала бар'єр вище 53 %. Єдиний параметр, лідер рейтингу, у якому перетнув позначку у 90 % – це «відкритість виконавчих органів». Перше місце посіли виконавчі органи Івано-Франківської міської ради (92 %) [2]. Всі ці дані свідчать про те, що проблемних аспектів у сфері нормативного регулювання відносин з приводу доступу до публічної інформації в Україні ще досить багато. Певну частину з них спробуємо розкрити у цій статті.

Законопроекти Закону України «Про доступ до публічної інформації», Закону України «Про захист персональних даних» та Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про інформацію»» були підготовлені і заплановані для другого читання на 15 грудня, але розглядалися вони на сесії ВРУ 13 січня 2011 і були ухвалені практично одноставно без поправок.

Результати цього законотворчого процесу були проаналізовані у виданні «Права людини в Україні 2009–2010» в узагальненій доповіді Харківської правозахисної групи, в розділі «Право на доступ до інформації», що була підготовлена співголовою Харківської правозахисної групи (ХПГ) Євгеном Захаровим [3].

Досліджуючи ухвалені закони аналітики ХПГ дійшли такого погляду, по-перше, усунення суттєвих недоліків ще діючого Закону «Про інформацію», а по-друге, відповідності міжнародним стандартам. При цьому для простоти будемо називати Закон «Про доступ до публічної інформації» законом про доступ.

Законодавець ототожнив поняття «інформація про фізичну особу» і «персональні дані». Здається, це дрібниця, але вона є дуже важливою, оскільки надасть можливість зв'язати норми внутрішнього і міжнародного законодавства, рішень національних і міжнародних судів. Ще одна така дуже суттєва «дрібниця» – поява серед видів інформації за змістом (стаття 10 Закону «Про інформацію») інформації про стан довкілля (екологічної інформації). Знов-таки, ототожнення термінів «інформація про стан довкілля» та «екологічна інформація» надає можливість вважати, що конституційна норма щодо відкритості інформації про

стан довкілля і норми Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», які оперують поняттям екологічної інформації, кажуть про одне і те ж.

Визначення екологічної інформації в статті 16 точно відповідає Оргуській конвенції [4; ст.16]; ця інформація не може бути віднесена до інформації з обмеженим доступом, окрім відомостей про місце розташування військових об'єктів. Цю норму також можна тільки вітати.

До негативних рис законів можна віднести звуження кола тих, хто шукає інформацію, – вони названі запитувачами, а до позитивних рис – розширення кола тих, кого закон зобов'язує надати інформацію: розпорядників інформації.

Відповідно до статті 12 Закону про доступ запитувачі інформації – фізичні та юридичні особи, об'єднання громадян без статусу юридичної особи.

У цьому списку відсутні засоби масової інформації (в тому числі зарубіжні), оскільки вони можуть і не мати статусу юридичної особи, і тоді не потрапляють в перелік запитувачів. Зазначимо також, що до кола суб'єктів інформаційних відносин (стаття 4 Закону про інформацію) об'єднання громадян без статусу юридичної особи не потрапили, і цю неузгодженість двох законів необхідно усунути. Немає також у переліку суб'єктів держави в цілому, інших держав та міжнародних організацій, які є суб'єктами інформаційних відносин у чинному Законі «Про інформацію». Наприклад, ООН, Рада Європи, ЕС та ОБСЄ згідно з чинним законом можуть запитувати інформацію в Україні, а згідно з новими законами – не можуть.

Розпорядниками інформації згідно зі статтею 13 Закону про доступ визнаються суб'єкти владних повноважень; юридичні особи, що фінансуються з державного, місцевих бюджетів, бюджету Автономної Республіки Крим (стосовно інформації щодо використання бюджетних коштів); особи, якщо вони виконують делеговані повноваження суб'єктів владних повноважень згідно із законом чи договором, включаючи надання освітніх, оздоровчих, соціальних або інших державних послуг (стосовно інформації, пов'язаної з виконанням їхніх обов'язків); суб'єкти господарювання, що займають домінуюче становище на ринку або наділені спеціальними чи виключними правами, або є природними монополіями (стосовно інформації щодо умов постачання товарів, послуг та цін на них). Порівняно з чинним Законом про інформацію, де адресатами інформаційних запитів можуть бути тільки органи законодавчої, судової та виконавчої влади, це потенційно суттєве покращення доступу до інформації.

Із набранням цим законом чинності матеріали оцінки впливу на довкілля, звіти по інвентаризації викидів забруднювальних речовин, результати моніторингу впливу діяльності на довкілля та будь-яка інша екологічна інформація, яка створюється суб'єктами господарювання, стануть публічною інформацією, і відповідно відкритою для громадськості.

З точки зору забезпечення доступу до екологічної інформації ці закони – величезний крок уперед.»

А ось формулювання права на інформацію та його обмежень (статті 5, 6 Закону «Про інформацію», стаття 6 Закону про доступ) не відповідають міжнародним стандартам і, зокрема, статті 10 Європейської конвенції. Згідно з частиною першою статті 10 «Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів». Ніде в нових законах ви не знайдете згадки про здійснення права на інформацію незалежно від державних кордонів, хоча в епоху Інтернету це є аксіомою. Далі, відповідно до ч.2 статті 5 Закону «Про інформацію» «реалізація права на інформацію не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб».

Цю норму виконати неможливо: реалізація права на інформацію, як правило, порушує чийсь інтереси. Фактично це положення загрожує здійсненню права на інформацію і надає можливість чиновнику при бажанні відмовити в задоволенні більшості інформаційних запитів.

Друга частина статті 10 проголошує: «Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду». Порівняйте з ч.2 статті 6 Закону «Про інформацію»: в ньому, по-перше, обмежується само право на інформацію, а не його здійснення, а по-друге, відсутня презумпція для обмеження бути необхідним в демократичному суспільстві. Виникає питання: хто заважав законодавцю просто повторити в законі положення статті 10.

Норми статті 10 Конвенції необхідно було закріпити в новій редакції Закону «Про інформацію», оскільки рішення Європейського суду є джерелом права у національній правовій системі згідно зі статтею 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»[5; ст.10].

Важливим питанням є реалізація трискладового тесту, за допомогою якого зважується шкода від розкриття суспільно важливої інформації, яка завдається легітимній меті, і шкода від втаємничення цієї інформації. В ч.2 статті 6 Закону про доступ цей тест прописаний цілком коректно. А ось в Законі «Про інформацію» [6; ст. 29 та ч.3 ст. 30] – ні. Якщо розуміти ч.3 статті 30 буквально, то будь-яку суспільно необхідну інформацію з обмеженим доступом можна розголошувати незалежно від шкоди, яка буде при цьому нанесена. Ще одна неузгодженість двох нових законів. До того ж, визначення суспільно необхідної інформації у ч.2 статті 29 («Предметом суспільного інтересу вважається інформація, яка свідчить про загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності України; забезпечує реалізацію конституційних прав, свобод і обов'язків; свідчить про можливість порушення прав людини, введення громадськості в оману, шкідливі екологічні та інші негативні наслідки діяльності (бездіяльності) фізичних або юридичних осіб тощо») є надто вузьким.

До інформації з обмеженим доступом віднесені конфіденційна, таємна та службова інформація. Безперечним позитивом нових законів є усунення суперечливої конструкції «конфіденційна інформація, що є власністю держави» чинного Закону про інформацію, і введення замість неї категорії службової інформації із вказівкою, які саме види інформації можуть належати до службової (ч.1 статті 9 Закону про доступ). Тепер документам, які містять службову інформацію, присвоюється гриф «для службового користування» (ДСК), а переліки відомостей, що становлять службову інформацію, не можуть бути обмежені в доступі (ч.3 статті 9). Це означає, що органи державної влади, які закрили перелік відомостей із грифом ДСК, поставивши на нього гриф ДСК, повинні розкрити і оприлюднити ці переліки (а це Кабінет міністрів України та інші органи. Норми Закону про доступ щодо службової інформації запрацюють, коли буде ухвалений новий закон про неї. Бажано його підготувати і ухвалити якомога скоріше. А поки що всі органи влади, самоврядування, відомства тощо повинні переглянути складені раніше переліки конфіденційної інформації, що є власністю

держави, відповідно до статті 9 Закону про доступ і розкрити частину документів із грифом ДСК. Ситуація, коли кількість позицій у переліках, складених обласними державними адміністраціями коливається від 18 (Івано-Франківська, Київська ОДА) до 136 (Кіровоградська ОДА) є абсолютно неприйнятною.

Ч. 7 статті 6 Закону про доступ проголошує, що обмеженню доступу підлягає інформація, а не документ. Якщо ж в документі міститься інформація з обмеженим доступом, то для ознайомлення надається інформація, доступ до якої не обмежений. Цей відомий принцип свободи інформації давно вже мав бути реалізований в Україні. Проте нечіткі формулювання закону можуть звести нанівець цю норму. Так, ч. 3 ст. 9 передбачає, що документам, що містять інформацію, яка становить службову інформацію, присвоюється гриф ДСК, а це вже означає, неможливість надати хоча б частину інформації із цього документу. Що заважало законодавцю поставити застереження, що доступ до документів з обмеженим доступом надається відповідно до ч.2 статті 6 цього Закону?

Крім того, для можливості застосування ч.7 статті 6 Закону про доступ необхідно було скасувати в «Прикінцевих положеннях» зміни до Закону про пресу, прийняті Верховною Радою 11 травня 2004 року. Нагадаємо, ч.1 статті 2 цього Закону «Свобода діяльності друкованих ЗМІ» проголошувала «право кожного громадянина вільно і незалежно шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, використовувати та поширювати будь-яку відкриту за режимом доступу інформацію за допомогою друкованих ЗМІ». Аналогічно було звужене головне право журналіста – на інформацію: тепер журналіст має «право на вільне одержання, використання, поширення (публікацію) та зберігання відкритої за режимом доступу інформації» (п.1 ч.2 статті 26 Закону про пресу).

Оце обмеження – можливість працювати тільки з інформацією, яка є відкритою за режимом доступу, – що було введено в травні 2004 року, має бути скасоване. Проте, на жаль, відповідна норма в Прикінцевих положеннях Закону про доступ відсутня.

У статті 3 Закону «Про інформацію» одним з основних напрямів державної інформаційної політики назване «забезпечення інформаційної безпеки України». Водночас інформаційна безпека не визначена, хоча базовий інформаційний закон мав би містити дефініцію цього важливого поняття, яке використовується в Конституції.

Слід зауважити також, що існуюча в чинному Законі «Про інформацію» норма про за-

борону цензури, як прямої, так і опосередкованої, суттєво зіпсована в новій редакції Закону. Зокрема, друга частина статті 24 Закону в новій редакції проголошує, що заборона цензури «не поширюється на випадки, коли попереднє узгодження інформації здійснюється на підставі закону» [6, ст.24].

Сьогодні таких законів не існує, але ця міна сповільненої дії може спрацювати в майбутньому. Особливо, якщо взяти до уваги прийняття за основу 22 грудня 2010 року проекту Концепції державної інформаційної політики, одним із пріоритетних завдань якої є «забезпечення інформаційного суверенітету України». Це поняття не має юридичного смислу, відповідну статтю із старої редакції Закону про інформацію виключили, але воно знову стало актуальним.

У Законі про доступ ретельно виписані обов'язки розпорядників щодо оприлюднення інформації, визначення структурних підрозділів або відповідальних із питань запитів на інформацію, процедура розгляду запитів.

Для надання відповіді на запит надається лише 5 робочих днів, а не місяць, як було раніше. Більше того, закон встановлює види інформації щодо якої відповідь повинна надаватися іще швидше – протягом 48 годин. Це інформація, необхідна для захисту життя чи свободи особи, щодо стану довкілля, якості харчових продуктів і предметів побуту, аварій, катастроф, небезпечних природних явищ та інших надзвичайних подій, що сталися або можуть статися і загрожують безпеці громадян. Проте згідно з ч. 4 статті 20 Закону про доступ строк розгляду запиту може бути продовжений до 20 робочих днів, якщо запит стосується великого обсягу інформації або вимагає пошуку її серед значної кількості даних. Знаючи практику відповідей на запити сьогодні, можна сміливо прогнозувати, що відповіді на запити будуть надходити в кращому разі протягом 20 робочих днів, а не 5.

Не кращим чином реалізований відомий принцип свободи інформації щодо захисту інформаторів, які розкривають інформацію про зловживання – так званих «свистунів» (англ. whistleblower). Стаття 11 Закону про доступ проголошує, що «Посадові та службові особи не підлягають юридичній відповідальності, незважаючи на порушення своїх обов'язків, за розголошення інформації про правопорушення або відомостей, що стосуються серйозної загрози здоров'ю чи безпеці громадян, довкіллю, якщо особа при цьому керувалася добрими намірами та мала обґрунтоване переконання, що інформація є достовірною, а також містить докази правопорушення або

стосується істотної загрози здоров'ю чи безпеці громадян, довкіллю». Це фактично означає, що на посадову особу, яка розголосила інформацію, покладатиметься тягар доведення доказів правопорушення або істотної загрози здоров'ю чи безпеці громадян, довкіллю.

На жаль, із Закону про доступ були видалені статті, які деталізували процедуру оскарження до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини дій щодо незаконної відмови у наданні інформації. Стверджують, що це немовби зроблено на вимогу самого Уповноваженого. Таким чином, на жаль, парламентський контроль за здійсненням права на інформацію, який реалізований в усіх європейських законах про свободу інформації, в українському законі відсутній.

Необхідна зміна усіх трьох законів – про інформацію, допуск і захист – з метою їх узгодження і досягнення відповідності міжнародним договорам із прав людини, учасником яких є Україна. Нові закони запрацюють, якщо громадськість та журналісти будуть активними в пошуку та поширенні інформації.

Вбачається доцільним:

- внести зміни до Законів «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації» та «Про захист персональних даних» з метою їх узгодження та досягнення відповідності міжнародним договорам із прав людини, учасником яких є Україна;

- розкрити усі нормативно-правові акти з грифом «опублікуванню не підлягає» та проаналізувати документи з грифом ДСК щодо обґрунтованості їх засекречування;

- переглянути норми ст.15 Закону України «Про державну таємницю» і передбачити засекречування лише фрагментів, що містять державну таємницю, а не документів у цілому;

- проаналізувати «Звід відомостей, що становлять державну таємницю» із точки зору обґрунтованості засекречення інформації, користуючись трискладовим тестом на предмет наявності «шкоди» і впливу на «суспільні інтереси» та статтею 6 Закону «Про доступ до публічної інформації»;

- зареєструвати усі нормативно-правові акти прокуратури в Міністерстві юстиції України. Створити відкритий реєстр усіх нормативних актів прокуратури та відкрити базу даних нормативних актів, що стосуються прав та обов'язків громадян;

- створити умови для ознайомлення членів територіальних громад із усіма рішеннями органів місцевого самоврядування (в залежності від умов найбільш ефективним способом). Там, де це можливо, створити веб-сайти органів місцевого самоврядування із обов'язковим розміщенням повного реєстру

та текстів усіх ухвалених рішень. Забезпечити опублікування і доступ у відкритому режимі до всіх рішень місцевих адміністрацій (на рівні областей та міст Києва і Севастополя);

- враховуючи практику Європейського суду з прав людини і принципи законодавства щодо свободи інформації, розробити навчальний курс і провести навчання суддів місцевих і апеляційних судів усіх 27 регіонів України та державних службовців, які працюють у прес-службах та відділах із зв'язків з громадськістю в органах державної влади та місцевого самоврядування, щодо нових інформаційних законів, міжнародних стандартів доступу до інформації та практики їх застосування в Україні. Здійснити навчальні програми для державних службовців про положення Організації Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля;

- представникам ЗМІ, правозахисних та інших громадських організацій дослідити ефективність активного та пасивного доступу до інформації на центральному і місцевому рівнях та активніше оскаржувати в судовому порядку бездіяльність посадовців щодо надання інформації й відмови в наданні інформації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Фарятьев П. Украинцам продолжают отказывать в доступе к публичной информации. 28.09.2013, 20:14 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://izvestia.kiev.ua/ru/news/30893>

2. Яка з міських рад найпрозоріша? Результати вимірювання Індексу публічності місцевого самоврядування // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://oporaua.org/news/4036-jaka-z-miskyh-rad-najprozorisha-rezultaty-vymirjuvannja-indeksu-publicnosti-miscevogo-samovrjaduvannja/01.10.2013>.

3. Права людини в Україні 2009–2010. VII. Узагальнена доповідь Харківської правозахисної групи. Право на доступ до інформації. / Підготовлено співголовою ХПГ Євгеном Захаровим. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.khpg.org.ua/index.php?id=1298305673>.

4. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція) (Конвенцію ратифіковано Законом України N 832-XIV // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, N 34, ст.296 (832-14) від 06.07.99.

5. Про внесення змін до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), від 15.03.2011, N 39, ст.391 3135-17.

6. Про інформацію. Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, N 48, ст.650 від 02.10.1992 № 2657-XII.

РОЗВИТОК СПІВПРАЦІ ТА ПОЛІТИЧНОГО ДІАЛОГУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ ТА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Європейська інтеграція та членство в Європейському Союзі є стратегічним курсом державної політики нашої держави. Європейський вибір України, який задекларований в ряді нормативно-правових актів, відкриває нові можливості співробітництва з розвиненими країнами Союзу, сприяє реалізації національних інтересів, побудові економічно розвинутої і демократичної країни, посилює міжпарламентський діалог та співробітництво парламентських інституцій.

Розвиток політичного діалогу між Європейським парламентом та Верховною Радою України на сьогодні займає ключове місце серед актуальних проблем дослідження. Законодавчі органи України та Європейського Союзу за весь період співпраці збудувати міцні та плідні стосунки, які позитивно позначаються на ситуації у країні та на реалізації зовнішньополітичного курсу. В ідеалі, подальша парламентська співпраця сприятиме підвищенню інституційної спроможності Верховної Ради України, і, як наслідок, підвищенню якості законодавчого процесу у країні [5, с. 46-48].

Першою правовою основою відносин між Україною та Європейським Союзом була Угода про партнерство і співробітництво, яка започаткувала співпрацю з широкого кола політичних, економічних та гуманітарних питань. Вона була підписана 16 червня 1994 р. у Люксембурзі. Угода набрала чинності 1 березня 1998 року після ратифікації всіма членами ЄС. Вона відкривала нові можливості для наближення України до Європейського Союзу [11].

На сьогодні базовою угодою співробітництва між Україною та Європейським Союзом, яка визначає стратегічні цілі та формат двосторонніх відносин, є Угода про асоціацію. Цей нормативно-правовий акт розроблений на заміну Угоди про партнерство та співробітництво, тому він продовжує залишатися правовою основою відносин. Угода про асоціацію має велике значення, оскільки дає змогу перейти від партнерства і співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції [6]. Переговори щодо нового базового договору між Україною та Євро-

пейським Союзом були започатковані у березні 2007 року. Підписання Угоди про асоціацію відбувалося у два етапи.

Під час позачергового Саміту Україна – ЄС, 21 березня 2014 року, було підписано політичну частину Угоди та Заключний акт Саміту, які від імені України підписав екс-прем'єр-міністр Арсеній Яценюк. Згодом у Брюсселі відбулось підписання економічної частини Угоди про асоціацію – 27 червня 2014 року. З української сторони документ підписав президент Петро Порошенко, а з боку ЄС – екс-президент Ради Євросоюзу Херман ван Ромпей, екс-президент Європейської комісії Жозе Мануель Баррозу та глави держав та урядів країн-членів ЄС [5, с. 49-52]. Врешті, довгий час плідної та старанної роботи дав свій результат. 16 вересня 2014 року відбулася чи не найважливіша подія в історії відносин між Україною та Європейським Союзом. Верховна Рада України та Європейський парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС. Цю подію у суспільстві називають символом солідарності та важливості України для Європейського Союзу [10].

Велику увагу в Угоді приділено міжпарламентському діалогу законодавчих Європейського Союзу та України – Європейському парламенту та Верховній Раді. Саме Європарламент від початку підготовчого процесу укладання Угоди відкрито заявляв про свою підтримку євроінтеграційних прагнень України. Синхронна ратифікація Угоди законодавчими органами ЄС та України є тією ключовою подією міжпарламентського діалогу після Революції Гідності [1].

Для пліднішої співпраці та посиленого діалогу в Угоді про асоціацію передбачено створення Парламентського комітету асоціації. Останній створений відповідно до ст. 467 Угоди про асоціацію, в якій зазначено, що він є форумом для обміну думками між членами Верховної Ради України та Європейського парламенту. Парламентський комітет асоціації створений на заміну Комітету парламентського співробітництва, що діяв у рамках Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС.

До основних функцій Парламентського комітету асоціації належить:

- звернення із запитом до Ради асоціації щодо відповідної інформації про виконання Угоди про асоціацію;
- надання рекомендацій Раді асоціації;
- створення відповідних підкомітетів;
- поінформованість про рішення та рекомендації Ради асоціації [8].

Розглянемо детальніше основні принципи функціонування Парламентського комітету асоціації. Головування у Парламентському комітеті асоціації здійснюється по черзі відповідно представником Верховної Ради України і представником Європейського парламенту [4]. Співголовою Комітету від Верховної Ради України до квітня 2016 року був народний депутат України Остап Семерак. Однак, у зв'язку із призначенням Верховною Радою України, 14 квітня 2016 року, нового складу Кабінету Міністрів України, Остап Семерак зайняв посаду міністра екології та природних ресурсів. Новим співголовою Парламентського комітету асоціації буде обрано після того, коли всі фракції представлять своїх кандидатів на заміну тим, хто змінив свої посади. Тимчасово очолюватиме українську делегацію Комітету Перший заступник Голови Верховної Ради України Ірина Герасценко. Від Європейського Парламенту Комітет очолює депутат від фракції Європейської народної партії – Андрей Пленкович. Останній, висловлюючи думку щодо важливості створеного Комітету, зазначив, що його заснування дає додатковий імпульс відносинам між Європейським парламентом та Верховною Радою України. Обидві сторони повинні використовувати можливості, які надаються Угодою про асоціацію, щоб поглибити парламентський вимір відносин між Україною та Європейським Союзом та складати чітку й амбітну робочу програму для реалізації цілей [12].

Головна мета Парламентського комітету асоціації полягає в тому, щоб активно сприяти Україні в досягненні значнішого розвитку та прогресу в проведенні реформування потрібних сфер, що веде до інтеграції у Європейський Союз. Одним із основних завдань Комітету є стежити за виконанням Угоди, надавати своєчасні, конкретні та практичні рекомендації Раді асоціації.

Ще одним фактом, який засвідчує небайдужість та зацікавленість Європейського парламенту до покращення ситуації в Україні та її інтеграції в ЄС є створення неформальної групи – «Друзі європейської України». Основною метою створення групи є доповнення роботи

Парламентського комітету асоціації та посилення єдності політичних сил Європейського парламенту у підтримці України.

За багатосторонній компонент відносин Європейського парламенту з Україною, а також іншими Східноєвропейськими партнерами відповідає **Парламентська асамблея ЄВРОНЕСТ [9]**.

Ратифікація Угоди про асоціацію, створення Парламентського комітету в рамках договору, резолюції, прийняті Європейським парламентом, свідчать про те, що Європейському Союзу не байдужа доля України.

Аналізуючи останні два роки міжпарламентського діалогу, після Революції Гідності, можна стверджувати про зміцнення відносин між законодавчими інституціями [13]. Це підтверджує той факт, що за останній короткий період Європейський парламент прийняв більше 10 резолюцій, в яких чітко висловлюється солідарність і підтримка зусиль українського народу заради вільної, демократичної, незалежної України та її європейської перспективи.

Тому, можна вважати, що позиція Європейського парламенту щодо України однозначна, це: підтримка територіальної цілісності України та суверенного європейського вибору, засудження російської агресії, незаконної анексії Криму, **звільнення українських політичних в'язнів, які незаконно утримуються в РФ**. Європейський парламент у своїх резолюціях також неодноразово висловлював підтримку європейської перспективи України, а також запровадження для громадян України безвізового режиму з боку ЄС [9]. Перелічені резолюції, прийняті Європейським парламентом у важкий та нестабільний для України час, вкотре засвідчують, українські питання та проблеми перебувають серед ключових пріоритетів порядку денного діяльності Європейського парламенту.

Варто відзначити те, що активніше почав здійснюватися міжпарламентський діалог на найвищому рівні. Президент Європейського парламенту Мартін Шульц, 11-12 вересня 2014 року, здійснив свій перший офіційний візит в Україну. У відповідь, 24 лютого 2015 року, экс-голова Верховної Ради України Володимир Гройсман також здійснив візит до євроінституції, ініціюючи започаткування спільної програми щодо підвищення інституційної спроможності Верховної Ради, її реформування та покращення ефективності роботи. Ця подія стала важливим політичним сигналом щодо відданості керівництва держави євроінтеграційному курсу України.

У контексті подальшого поглиблення міжпарламентського діалогу, 2-3 липня 2015 року, відбувся черговий візиту Президента Європейського парламенту Мартіна Шульца в Україну. В рамках візиту було підписано Меморандум про взаєморозуміння між Верховною Радою України та Європейським парламентом про спільні рамки парламентської підтримки та підвищення інституціональної спроможності. Зазначений Меморандум є унікальним, історично важливим та стратегічним документом про співпрацю між двома парламентами. В ньому чітко визначена реформа українського парламенту та ефективна імплементація Угоди про асоціацію [2]. Мета Меморандуму – зробити Верховну Раду України сильним, ефективним і незалежним парламентом, який здатний до впровадження та реалізації необхідних реформ, а також поширення нової політичної культури, яка є такою важливою для розвитку громадянського суспільства в Україні.

Основними цілями Меморандуму про взаєморозуміння між Верховною Радою України та Європейським парламентом є:

- забезпечення ефективного виконання конституційних функцій Верховної Ради України – законодавчої, контролюючої та представницької;
- підвищення якості українського парламентаризму;
- підвищення прозорості, передбачуваності, ефективності та відкритості процесу роботи Верховної Ради України;
- реалізації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Зважаючи на поставлені цілі, до основних завдань документу належить:

- підвищенні якості законодавства та законодавчого процесу в Україні;
- зміцненні інституційної спроможності парламентських комітетів, в тому числі шляхом використання кращого європейського досвіду планування та організації їх роботи, а також підтримці політичного аналізу з метою гармонізації законодавства України з законодавством ЄС;
- перегляді Регламенту та інших документів, що визначають внутрішню організацію Верховної Ради України, а також допомозі у розробці кодексу поведінки парламентаріїв;
- підвищенні ефективності взаємодії між більшістю та опозицією, між політичними фракціями, а також між комітетами Верховної Ради України;
- посиленні кадрового потенціалу та реформуванні Апарату Верховної Ради України на сучасну службу, орієнтовану на надання послуг;

- розширення комунікації і полегшення взаємодії Верховної Ради України з громадськістю, громадянським суспільством, засобами масової інформації та іншими зацікавленими сторонами [7].

Можна стверджувати, що Меморандум про взаєморозуміння є наступним важливим історичним кроком, після синхронної ратифікації Угоди про асоціацію, на спільному шляху до європейської єдності. Підписання цього договору свідчить про прагнення Європейського парламенту підтримувати Україну в усіх її реформах та діях.

Іншим важливим поступом у зміцненні міжпарламентських відносин було проведення вперше «Українського тижня» в Європейському парламенті, який проводили з 29 лютого по 2 березня 2016 року. Це виняткова подія не тільки для України, але й для Європейського Союзу, який сміливо відкрив свій законодавчий орган для представників третьої країни, яка потребує підтримки у складні часи, які зараз переживає. Цей факт вкотре підтвердив, що Європейський парламент, незважаючи на різноманітний спектр політичних сил у його складі та неоднозначне ставлення до України, є проукраїнською євро інституцією [14].

За час «Українського тижня» європейськими та українськими експертами, депутатами було проведено ряд дискусій, конференцій, спеціалізованих сесій. Всі ці заходи мали на меті визначити основні проблеми у функціонуванні Верховної Ради України та реформи для того, щоб покращити становище держави, налагодити співпрацю та взаємодію парламенту з громадянами та урядом. Важливим аргументом налагодження тіснішої співпраці між законодавчими інституціями є те, що до цієї події приурочили публікацію «Доповіді та дорожня карта щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України», а також підписання «Угоди про адміністративне співробітництво» між секретаріатами двох парламентів. Можна стверджувати, що підписаний документ не має історичних аналогів та є повністю новою формою співпраці між Європейським парламентом та Верховною Радою України. Угода стала результатом роботи «Місії з оцінки потреб» в рамках Меморандуму про взаєморозуміння між Європарламентом та Верховною Радою. Завдання місії, очолюваної колишнім президентом Європейського парламенту Петом Коксом, полягає в розробці рекомендацій щодо програми парламентської підтримки та підвищенні інституціональної спроможності українського парламенту. Рекомендації Європарламенту, які

прописані в Дорожній карті реформ законодавчого органу України, стосуються, в першу чергу, законодавчого процесу, структури парламенту, дисциплінарної відповідальності, відкритості, комунікації з громадянами та інше [3].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що європейський досвід парламентаризму, розвиток співпраці між законодавчими інституціями Європейського парламенту та Верховної Ради України, є, безумовно, цінним орієнтиром для нашої держави, оскільки її подальший розвиток неможливий, в першу чергу, без ефективних та надійних інституцій, систем, технічних та людських ресурсів. Завдяки європейському досвіду, міжпарламентському діалогу та реформуванню, Верховна Рада України повинна стати основою демократії та органом, з якого розпочнеться оновлення інституційної системи нашої держави. Останні два роки насичені непересічними подіями, які засвідчують небайдужість Європейського Союзу до долі України. Ухвалені резолюції Європейського, підписані документи, численні візити підкреслюють підтримку територіальної цілісності та незалежності України з боку європейської сторони, наголошують на важливості консолідації політичних сил та національної єдності. Це також підтверджує те, що *Європейський Союз не тримається осторонь вирішення проблем в Україні, а стає учасником процесу врегулювання конфлікту через російську агресію*. Можна сміливо стверджувати, що за останній період між Європейським парламентом та Верховною Радою збудувались міцні та ефективні взаємовідносини, яких до тепер не було.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Беззуб І, Сучасний стан і перспективи української євроінтеграції, http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1209:such-asnij-stan-i-perspektivi-ukrajinskoji-evrointegratsiji&catid=8&Itemid=350.
2. Верховна Рада і Європарламент підписали меморандум про взаєморозуміння, http://ipress.ua/news/rada_i_yevroparlament_pidpysaly_memorandum_pro_vzaiemorozuminnya_130305.html.
3. Доповідь та дорожня карта щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України, <http://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20160301RES16508/20160301RES16508.pdf>.
4. Комітет асоціації, <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/dialogue/committee>.
5. Лаврова Я. Становлення відносин між Україною та Європейським Союзом: від історичних умов до сьогодення, Емінак:науковий цоквартальник, № 1-2(8), Київ-Миколаїв 2014, с. 46-52.
6. Малик Я. Розвиток двосторонніх відносин України з Європейським Союзом, http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2013_36_4.
7. Меморандум про взаєморозуміння між Верховною Радою України та Європейським Парламентом про спільні рамки парламентської підтримки та підвищення інституційної спроможності, <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/n0002001-15>.
8. Міжпарламентський діалог Україна-ЄС, <http://mfa.gov.ua/ua/aboutukraine/european-integration/inter-parliamentary-dialogue>.
9. Парламентський діалог, <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/parliamentary>.
10. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
11. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами: Україна, ЄС, Бельгія; Угода, Протокол, Міжнародний документ від 14.06.1994, http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_012.
12. Українська частина Парламентського комітету асоціації, http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/organizations.perm_delegation?delegation=76.
13. Хронологія двосторонніх відносин, http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu_ukraine/chronology/index_uk.htm.
14. Ярошевич М. Український тиждень в Європарламенті: інтеграційний поступ чи широкий жест європейців, http://www.business.ua/opinions/ukra_nskiy_tizhden_v_vroparlament_ntegrats_yniy_postup_chi_shirokiy_zhest_vropeyts_v-282048/.

ГЕНЕЗА НАУКОВОГО ЗБІРНИКА НАРОДНИХ КАЗОК

Народна казка є своєрідним феноменом. Вона перебуває в полі зору дослідників різних галузей знань: гуманітарні (переважно), природничі та точні (математичні) науки. Її природа глибоко філософська: казка мудра, дієва (казкотерапія), пояснює багато явищ буття соціуму. Вона є філософією певного етносу, а то й усього людства. Вона перебуває (на сьогодні) у вербальному та не вербальному (семіотичному, текстовому) вигляді. Вона існує у всіх народів і племен з глибокої давнини, має певну усталену будову (формулу), власний апарат структурно-стилістичних засобів.

Спроба поетапного реконструювання та узагальнення набутоків українського казкознавства безумовно на часі. Умовно виділимо декілька періодів. Перший – «від запису до вивчення» – є найтривалішим, що зумовлено історичним становленням науки та формуванням критеріїв вивчення народної казки. Другий – власне науковий, коли простежуються дискурси між українськими фольклористичними школами (міфологічна, культурно-історична, компаративістська, антропологічна, психологічна, філологічна). Темпорально це кінець XIX – перша третина XX ст. Третій – популярістський, пов'язаний з публікаціями популярних та науково-популярних збірників казок та поверхнєве вивчення жанрової природи малої епіки у вступних статтях до видань. Четвертий – починається з діяльності кафедр фольклористики в університетах Києва та Львова. Обумовлений появою праць Л. Дунаєвської [17], О. Бріциної [5], В. Давидюка [13] та ін. Фактично спостерігається багатовекторне вивчення казки гуманітарними науками.

Вже з 20-х рр. XIX ст. українські фольклористи відгукнулися на заклик наукової громадськості занотовувати старовину, що «безслідно зникає». Методологію запису казок було перейнято у європейському казкознавстві, зокрема у В. та Я. Грималь, які у своїй двотомній збірці німецьких народних казок «Дитячі та родинні казки» (1812-1814) подавали тексти наближено до народного джерела, проте піддавали редагуванню. У вітчизняній науці також мав місце етап становлення, коли саме розуміння точності ще було доволі спро-

щеним і стосувалося змістового боку творів. Виразним прикладом цього може бути діяльність О. Бодяньського та здійснене ним видання збірника «Наськы українськы казкы запорозьця Іська Матерынкы» (1835) [3], де упорядник удався до віршованого викладу традиційних фольклорних сюжетів, запозичених із народного середовища, що для тогочасної літературної традиції було звичним явищем. Така позиція літераторів була цілком суголосною із панівною на той час романтичною естетичною концепцією. Вона спонукала передусім до пошуку залишків старовини, джерел пізнання національного духу та самобутності, тобто увага концентрувалася на змістових аспектах творів фольклору.

Розпочате у XIX ст. масове занотовування казок, обумовлювало їх наукове вивчення. Першими дослідниками, що започаткували збирання народних казок, були Є. Гребінка, П. Гулак-Артемівський, М. Цертелєв, М. Максимович, І. Срезневський, Л. Боровиковський, М. Костомаров, О. Бодяньський та ін. З середини XIX ст. записують та публікують казкові тексти (переважно власним коштом та зборами «небайдужих земляків») П. Куліш, Д. Мордовець, І. Манжура, М. Драгоманов, В. Гнатюк, В. Шухевич, В. Милорадович, Марко Вовчок та ін.

Початок наукового осмислення художньої специфіки народної казки як фольклорного жанру належить фольклористам-теоретикам XIX ст., зокрема М. Костомарову, О. Потебні, І. Рудченку, М. Сумцову, М. Драгоманову, І. Франку, В. Гнатюку, М. Павлику, А. Кримському, С. Савченку та ін. Відзначимо, що генеза казкознавства цього періоду мала наступні чотири етапи: 1) відтворення фольклорної поетики казки у творах письменників через художню версіфікацію традиційних сюжетів, мотивів та образів; 2) створення казкових фондів шляхом збирання та публікації текстів як науковцями, так і аматорами (священники, чиновники, урядовці, вчителі, студенти); 3) дослідження жанру казки, спроби класифікації; 4) осмислення окремих проблем народної культури через казку.

Серед перших збірників народних казок як зразків словесності варто назвати польські

видання. Зумовлено це було як історичними, так і етнічними причинами. Фольклорні твори видавалися здебільшого в перекладах та переробках польською мовою. Відповідно одні тексти постають перед нами з усіма лексико-стилістичними подробицями, а інші – лише конспективно, без збереження мови оригіналу. Це залежало й від перспективної мети, яку ставили перед собою збирачі/упорядники. Наприклад, польські фольклористи О. Кольберг [47], М. Мошинська [48], С. Рокосовська [53] записували українські казки із збереженням основних мовних особливостей оригіналу, з метою фонетичного співставлення територіальних говорів, а К. Войціцький [55], С. Баронч, Б. Сокальський подавали у перекладі (стислий переказ) польською мовою, що фактично позбавляло їх наукової вартості, але вказувало на побутування того чи іншого сюжету на етнічній території українців. Водночас із публікаціями українських казок, у періодиці з'являються статті про жанрові особливості, поетику, народний світогляд українців.

Датування публікацій текстів українських народних казок та їх досліджень (приміток до текстів) бібліографи-фольклористи фактично розпочинають з 1841 року, коли побачив світ «Додаток до збірника пісень народних польських і руських» Каземіра Йозефа Туровського [45]. Цього ж року Рональд Подбереский опублікував «Казку про Василису Золотоволосу та Івана Гороха», а 1842 р. «Казку про сім Семенів, роджених братів», де в примітках розмірковував про казки загалом, спираючись на європейську традицію дослідження цього жанру. Йому ж належить стаття «Джерела текстів, короткий огляд і список руських (українських) казок» (польською мовою). Неодноразово оригінальні українські тексти завдяки цьому вченому потрапляють на сторінки польських видань і пізніше. Це «Казка про Івана Кручина, купецького сина» (польською), «Казка про богатиря Голу Боянського» та «Казка про нещасного ловця» [52]. Серед перших спроб теоретичного осмислення українського казкового епосу також слід згадати розвідки Е. Ізопольського «*Badania podań ludu (Pamiętki Ukrainy)*» (обсягом 15 сторінок) [46] та «*O Wernyhorze*», надруковані у Віденському журналі «*Atheneum*» за 1843 р., де об'єктом вивчення стали фантастичні казки; анонімну статтю «*Bajka, czyli kazka ukraińska (Kilka narzędz rzuconych uwag i myśli)*» [44], вміщену в польському часописі «*Dziennik Warszawski*» (1853).

Маючи досить велике поле для діяльності, науковці розуміли потребу в єдиній методиці збору та критеріях записування зразків на-

родних наративів. Створене 1845 р. у Петербурзі Російське географічне товариство (РГТ) об'єднувало етнографів і фольклористів-аматорів, надаючи їхнім стихійним заняттям наукового спрямування. Дійсними членами його стали найвідоміші на той час українські вчені та любителі етнографії – К. Сементовський, М. Маркевич, О. Маркович, М. Максимович, А. Метлинський, О. Афанасьєв-Чужбинський та ін. Дійсні члени та члени-співробітники товариства мали привілеї – РГТ безкоштовно розсилало їм свої друковані видання: «Записки Русского географического общества» та «Вестник Русского географического общества» (з можливістю публікуватися в них), що сприяло ознайомленню із науковими принципами збору першоджерел, їх систематизації та публікації. Важливим методичним документом РГТ стала розроблена 1847 р. програма «От Императорского Русского географического общества», що вказувала основні напрями етнографічних досліджень: зовнішність, мова, домашній та громадський побут, розумові та моральні властивості, освіта, народні традиції й пам'ятки. Як зауважив В. Горленко [11], для свого часу вона відзначалася надзвичайною широтою, охоплювала всі сторони народної культури і побуту і базувалася на найпередовіших теоретичних положеннях. У 1848 р. більше 7 тисяч примірників цієї програми розіслано Росією, в тому числі й в Україну. В 1852 р. здійснено друге видання цієї програми в кількості більшій ніж 5 тисяч примірників (з них 800 примірників потрапило в Україну). Цього ж року програма була опублікована в «*Киевских губернских ведомостях*» (№№ 42, 43 за 1852 р.), що надавало ще ширший доступ до ознайомлення з нею українській інтелігенції. Із 1848 р. в масштабі всієї України розпочалася організована систематична збирацька робота, за яку взялися сотні людей різних станів та рівнів: учителі, священники, дрібні чиновники, поміщики та інші освічені аматори народознавства. До середини 1850-х рр. до РГТ надійшло близько 150 рукописів – відповідей на програму з різних куточків України. Таким чином, в українському народознавстві з'явився новий тип наукового нарису – монографічний опис культури, побуту, традицій і звичаїв жителів окремих населених пунктів. Майже в кожному рукописі були серед описів обрядів та звичаїв, збірки казок, що нараховували сотні зразків. Проте, доля рукописів маловтішна – вони перебувають й досі в російських малодоступних нашим науковцям архівах, так і не потрапивши до друку.

З метою створення вітчизняних фондів фольклорних записів, наприкінці 1840-х – на

початку 1850-х рр. при Київському університеті була створена Комісія для опису Губерній Київського навчального округу (1851-1864), а з 1854 р. у ній було сформовано відділення етнографії, що й стало першим в Україні офіційним науковим осередком з етнографічного вивчення народу та засвідчило про перехід до систематичного збору народознавчих матеріалів. Для ширшого розгортання цієї роботи 1853 р. Комісія розробила і опублікувала першу в історії української етнографії (на той час фольклористика була її складовою) «Програму для етнографического описания губерний Киевского учебного округа», створену В.Д. Дабіжею та А.Л. Метлинським (накладом 670 примірників). Програма мала важливе методологічне значення, адже давала уявлення про тогочасні найпередовіші досягнення етнографічної думки. У ній містилися важливі для того часу методичні настанови: точність запису при опитуванні інформаторів, анотація зібраних матеріалів, обов'язкова подача біографічних відомостей про інформаторів, зокрема про їхню соціальну належність [20, с. 112]. До програми входив і пункт С «Степень народного развития»: вивчення «суеверий, поверий, обрядов, преданий, произведений народного слова» [4, с.8]. На жаль, вона була поширена лише в межах Подільської, Волинської, Київської, Чернігівської та Полтавської губерній, що входили до складу Київського навчального округу, однак робота велась значно ширше. З середини 1850-х рр. з різних місць України до Комісії почали надходити етнографічні описи та фольклорні збірки. Крім мережі кореспондентів, Комісія розгорнула ще один важливий напрям науки – експедиційну роботу, яка доти здійснювалася стихійно окремими ентузіастами. В 1850-х рр. члени Комісії вперше в історії української етнографії та фольклористики здійснили офіційні експедиції Наддніпрянською Україною; ці експедиції комплектувалися студентами університету та фінансувалися комісією: у 1852 р. таку експедицію очолив О. Афанасьєв-Чужбинський, а 1253 р. – А. Метлинський та М. Маркевич.

Від окремого варіанту казки поступово переходять до збірників, що й породжує проблему класифікації, групування подібних за структурою сюжетів. Фольклористи XIX ст. запропонували розподіл казкових нарративів за тематичними ознаками чи регіональною належністю текстів, за репертуаром виконавців, проте одним із спірних лишалося питання жанрової класифікації казок. Зокрема, І. Рудченко у передмові до першого випуску «Народных южнорусских сказок» (К., 1869) [33, с. X-XI] подав

народну класифікацію: казки про звірів, про птиць і т. п., казки про нечисту силу, про зміїв, богатирів і подібні дива, суто побутові – про билицю, бувальщину. Йдучи за територіальним принципом запису фольклорних зразків у збірниках, вчені все ж ставили казки у окрему категорію, тим самим обумовлюючи наявність у народній пам'яті зразків розважальних, фантастичних, вимислу не утилітарного призначення, а певного ідеалізованого розмірковування про вічні цінності людства (молодість, здоров'я, вічне життя та ін.), народну філософію. Про таку категорію фольклорної пам'яті, що передавалася від покоління до покоління усталеними формулами та ілюструвала сподівання народні не могли змовчати фольклористи. Так, у науковій класифікації народної прози, запропонованій М. Драгомановим у «Малорусских народных преданиях» (с. XIX): XIII розділ названо «Казки, гра слів та дотепи». Тут вказано критерії розмежування казкової та не казкової прози [27, с. 121].

Наукове облаштування збірників казок хвилювало їх упорядників із часу перших публікацій, починаючи із збірника І. Рудченка [33] «Народныя южнорусскія сказки» у двох випусках (всього 137 варіантів казок) із приміткою: «дозволено цензурою». Пізнішим, науково облаштованим вважають збірник М. Драгоманова [27], а ті, що публікувалися по тому аж до 30-х рр., наприклад, П. Чубинським [36], І. Франком [7] (записи О. Роздольського), Б. Грінченком [12], В. Гнатюком [9], закінчуючи збірником казок М. Левченка [24], всі мали науковий апарат (вступну статтю, де описано умови добору матеріалу, особливості казкарів та місцевості, наукові принципи укладання матеріалу тощо; словничок діалектизмів; покажчики сюжетів (без вказівки на міжнародні); список джерел записів (якщо це передруки із періодичних видань тощо)). Перші українські казкознавці наслідували романтичну традицію етнографічних нарисів своїх сусідів (поляків, німців, чехів та ін.). Зокрема, П. Куліш [19] у другому томі «Записок о Южной Руси» облаштовує матеріал так, що казкові сюжети виринають перед читачем чи слухачем із побутових сцен. Тут сучасний науковець може почерпнути не лише досвід збирання казок, але й зробити висновки про особистість оповідача. Хоча багато критики було на цю працю, та все ж методика фіксування П. Куліша була використана набагато пізніше братами Б. та Ю. Соколовими. Основні зауваження, висловлені П. Кулішеві у рецензіях та критичних статтях пізнішого часу, стосувалися неточності передавання (випускання, доповнення, прибирання некрасивої вимови тощо). Дослідник

творчості П. Куліша В. Івашків у статті «Украинские народные предания» Пантелеймона Куліша: до питання творчої історії» уперше оприлюднив документальні матеріали, що відображають польову та едиційну практику видатного вченого (двомісячну подорож Малоросією, множинність власних записів) [21]. Готуючи 1843 р. до видання свою першу збірку прозового фольклору, П. Куліш як представник свого часу вдався до певного редагування фольклорних текстів, однак уже через деякий час, у передмові до видання, шкодував про це, зазначаючи, що краще було б опублікувати фольклорні зразки у першозаписі. В. Івашків виявив неопубліковану передмову до збірки, написану того ж 1843 р., яка зберігається в рукописних фондах ІМФЕ (ф. 3-2, од. зб. 116), і в якій П. Куліш задекларував свої принципи запису фольклору: точністю копіювання натури, дослівне записування тексту та фіксування загального колориту і дрібних деталей побутування казки. У листі до видавця «Украинских народных преданий» О. Бодяньського від 31 серпня 1846 р. П. Куліш наполягав на неодмінному збереженні всіх діалектних особливостей мови оповідачів [21, с. 43]. Причини редагувань були пов'язані із заувагами цензурного комітету, який у ХІХ ст. давав перепустки збірникам до друку.

Та, назбиравши, ще потрібно було упорядкувати, по-групувати, описати, опублікувати й вислухати добре і погане на свою адресу. Перед упорядниками поставало ряд запитань: які казкові тексти і з огляду на що відбирати їх для друку; наскільки відібрані тексти за змістом і формою потребують редакторської правки; що взяти за основу для розміщення казок у збірнику; яким науковим апаратом супроводити їх тощо. Звісно, першочергово на формування збірника впливають історичні умови, рівень розвитку науки, суспільно-політичні та наукові погляди самого збирача-видавця. З огляду на це, стає зрозумілим підхід до упорядкування та подання казок у збірнику П. Куліша – донести до нащадків етнографічну атмосферу побуту пращурів. Коли минуло два століття, не важливими стають опущення деяких уточнень чи імена героїв, чи причини за яких видавець до них удався. Станом на середину ХІХ ст. українські казки масово перебували у редакціях часописів та упорядкуванні видавців, проте не легко було цим виданням потрапити до читача. Наприклад С. Осташевський уклав збірку «Пів копи казок...» ще 1848 р., а датують її 1850 р. [51] Тобто, два роки видання знаходилося під цензурним спостереженням.

Упродовж ХХ ст. відбулася зміна історичної формації (радянський період), що зумови-

ла уповільнення, а часто й припинення виконання важливих для українського казкознавства наукових досліджень та публікацію архівних фондів. Академічним вважався збірник О.Афанасьєва «Народні російські казки» [1] (доопрацьований у редакціях К.Солдатинкова, О.Грузинського, М.Азадовського, М.Андрєєва, В.Проппа, Е.Мелетинського), куди вчений заніс і українські варіанти, тому скористаємося ним як зразком для висвітлення праці упорядника-казкознавця. Коли О. Афанасьєв взявся за створення збірника казок (50-60-ті рр. ХІХ ст.), то виявилось, що найбільшою перепорою для його видання буде не ряд методичних чи наукових проблем, а царська цензура. Під її тиском збирач, упорядник і видавець мали відмовитися від певних текстів, часто від більшої половини рукописного збірника (із деяких зошитів, надісланих до РГТ, брали 2-3 варіанти). М. Новиков детально описав роботу О. Афанасьєва над першим виданням «Народних російських казок», тому для нашого дослідження будемо послуговуватися його коментарями [31]. За умови, що О. Афанасьєв ще не мав чіткої уяви яким має бути збірник, а матеріал до друку подавався частинами, видання не було викінчено систематизованим. Пізніші перевидання збірника К. Солдатерником, О. Грузинським, К. Азадовським та М. Андрєєвим дещо удосконалили його науковий апарат, проте, чергове перевидання збірника В. Проппом та Е. Мелетинським знову зазнало редакційних уточнень.

Другою проблемою, після цензури, стала діалектна барвистість казок: друкувати їх такими як записали, чи підвести під єдиний мовний стандарт. О. Афанасьєв обрав діалектну барвистість і виправляв лише там, де очевидними були мовленнєві помилки, зокрема безграмотна книжна мова записувачів, що дозволили собі «исправление слога и грамматических ошибок». У результаті це могло стати причиною вилучення казки зі збірника.

Жанровий поділ у О. Афанасьєва фактично був відсутній, тому що теоретичні положення про систему поділу казок на «мифические, былевые и фантастико-юмористические» тільки проектувалися 1834 р. І. Срезневським у листі до І. Снегирєва (див. «Ученые записки Московского университета», ч. УІ, 1834, с.145), мали теоретичний/гіпотетичний характер та потребували ґрунтовного уточнення й деталізації. Вже у другому перевиданні збірника казок О. Афанасьєв використав систему групування казок, запропоновану В. Міллером [28]. Ще одним нюансом було звернення вченого (за порадою О. Грузинського) у четвертому

перевиданні першого збірника до так званих зведених текстів (під впливом статті-рецензії О. Пипіна про російські народні казки, вміщеної у третьому випуску «Народних ... казок» 1857 р. як додаток). На думку О. Пипіна та багатьох інших казкознавців, казка належить певному колективу і варто відкидати у варіантах те, що додано одним казкарем і створювати типовий текст казки через підбір, сортування та комбінування варіантів. Якщо записувач у двох варіантах вчував частини одного цілого, то він мав можливість поєднати їх у окремий варіант (див. «Отечественные Записки», 1856, т.105. – С. 49, 51).

Ще одна проблема О. Афанасьєва – це його належність до міфологічної школи, яка не завжди могла пояснити живий зв'язок казки із дійсністю. Одним із основних завдань упорядників стає бажання змалювати «живу фізіономію» народу, його характер. А це натякає на використання етнографічного нарису, на зразок П. Куліша та Ю. Соколова. Загалом, збірники О. Афанасьєва та наукові полеміки навколо нього таких вчених як Ф. Буслаєва, О. Пипіна, М. Добролюбова, О. Котляревського та ін., долучилися до становлення та розвитку вітчизняного казкознавства, зокрема вони не лише сприяли виробленню принципів збору/записування та публікування казок в Україні, Білорусії та Росії, а й сформували наукові критерії публікації збірників казок (наприклад, 3-томне видання М. Возняка (1946-1948) [38] та 7-томне – М. Гиряка (1965-1979) [37]).

З огляду на вимоги до наповнення збірників, упорядники намагалися самостійно здійснити записи, що дозволяло б відповісти на ряд запитань стосовно біографічних даних казкарів, побутування самої казки, мовних особливостей (говірки, наголосів, місцевих назв) тощо. Чужі ж записи для публікації обиралися переважно із тих регіонів, звідки казкознавці-видавці самі були родом, та говіркою якого володіли. Прагнення проникнути у «життєве начало» казки, наочно показати її зв'язки з дійсністю, підштовхнуло збирачів до вирішення питання «казка та її виконавці». Критерій групування казкових матеріалів за виконавцями набув популярності та отримав подальший розвиток у збірниках і наукових розвідках українських казкознавців другої половини ХХ ст. та й до сьогодні (збірники упорядковані П. Лінтуром [22, 43], В. Бесарабою [14], І. Неїло [30] та ін.). Публікація рукописного казкового матеріалу здійснювалася (безпосередньо після експедиції) через: 1) включення його у загальнофольклорні зібрання на правах самостійних, і часто очільних, частин збірника (наприклад, збірка «Мудрий оповідач: україн-

ські народні казки, байки, притчі та анекдоти» упорядкована І. Березовським [29]); 2) створення спеціальних збірників казок за різними принципами (географічний, тематичний, виконавський). Наприклад, «Як чоловік відьму підкував, а кішку вчив працювати. Закарпатські народні казки. Гумор та сатира» П. Лінтура [43], або «Гора до неба: Українські народні казки Східної Словаччини» М. Гиряка та Н. Гиряка [10].

Поряд із публікаціями новозаписаних чи вибраних з архівів текстів проводилася робота із перевидання збірників казок. Перевидання могло бути: 1) цілісним збірником, що складався цілком чи частково з казок; 2) збірником окремих казкарів; 3) зведеними збірниками; 4) антологією – загально казковою та тематичною. Також популярними стають серійні видання казок, на добірки яких читач міг підписатися («Казки народів світу», «Казки народів СРСР» та ін.). Наприклад, за редакцією А. Крушельницького видано у двох томах збірник П. Чубинського «Українські народні казки» [42]. Праця мала передмову О. Грицяя з присвятою «Тіням Володимира Гнатюка», у кожному томі – тексти 25 казок (разом 50 казок). Видання не містить року публікації (приблизно О. Андрієвський визначає кінцем 20-х рр. ХХ ст.), проте підписано серією «Казки всіх народів». Інший приклад, 1976 р. у 16-й книзі серії «Українська народна творчість» І. Березовський оприлюднив науково оформлене і паспортизоване видання «Казки про тварин» (усього 506 казок) [23]. У передмові до збірника вчений вказав низку своєрідних ознак, характерних для казок про тварин, зокрема: а) образна система; б) характер художнього вимислу; в) тематика; г) ідейно-художні риси; д) генетичні витоки (первісна доба, вплив історії, зміна функцій казок, переосмислення образів та мотивів, спостереження за звірами, культи тварин, первісна магія); е) аналогічність із творами інших народів. Основу книги становлять твори із збірки В. Гнатюка [9].

Поповнюючи науковий обіг сотнями казкових текстів, переважно варіативно-традиційного характеру, українські казкознавці постійно працювали над пошуком нових шляхів та можливостей їх оприлюднення. Це відобразилося на множині різнотипових видань, та головним лишилося питання текстології, а звідси й питання ідеального збірника казок. Теоретичні положення щодо казкового збірника запропоновані ще у 30-х рр. М. Андрєєвим та А. Никифоровим (перший у статтях подавав критично-бібліографічні описи збірників казок, а другий практикував вироблення єдиного критерію до укладання збірників казок та піддавав критиці

вже існуючі збірники) не зазнали належної підтримки. Така практика невдовзі згасла, поступившись розлогим відгукам на окремі видання, що мали стихійний характер та здійснювалися похапцем, некваліфіковано і вміщували нечіткі та помилкові рекомендації.

За спостереженнями М. Новикова, казкова активність тривала до початку Другої світової війни. У повоєнний час збірники казок інколи мали кваліфіковану передмову. Переважно це були роздуми про казки відомого письменника, своєрідні рецензії. Тематично казки поділялися на чарівні, побутові, про тварин, що обов'язково мали ідеологічний підтекст, де прославлявся робочий люд, висміювалася церква та віруючі, а також суспільні вади (неробство, лінощі, пияцтво тощо). Мова казок відповідала літературному стандарту (тогочасному правопису), діалектизми або опускалися, або вміщувалися у відповідний словничок. Популярними стають авторські казки на мотиви народних, віршовані відповідники (своєрідне повернення до епохи романтизму). Літературна казка з елементами народної потрапляє до дитячої періодики, окремих ілюстрованих видань, шкільних підручників. Причини цього досить зрозумілі. Не всім бути казкознавцями, не всім цікаво читати поспіль у збірнику десятки варіантів однієї казки. А саме за таким принципом варіативності і вдається зробити наукові висновки. Часто збірник, над яким працює упорядник має обмежений обсяг, а матеріалу цінного для упорядника у два чи й три рази більше. Постає проблема відбору за вподобанням упорядника. Одні тексти добре розказані, та мають посередній сюжет, а інші – розказані невдало, а сюжет цікавий. Науковці усвідомлюють важливість показу матеріалу, що лишився поза збірником (єдиний вихід – коментарі та примітки із посиланням на архівні джерела), проте, практичні кроки у цьому напрямку якщо й робилися, то як виняток, не маючи послідовності та відповідної мотивації. У практиці укладання збірників траплялися посилання, де упорядник у примітках подавав назви казок за певним рукописом (архівом), та вони мало про що говорили науковцю. Щоб заголовком говорив потрібно супроводити його коротким викладом казки, що найчастіше стає неможливим.

Отже, казкознавці з 30-х рр. ХХ ст. укладали збірники двома способами: за репертуаром казкарів і за жанрово-видовим поділом. Перший тип збірника вважався традиційним і характеризувався пошуком джерел та причин породження казки (життєвого начала). Другий – відображав сучасний науково-куль-

турний попит, глибше проникнення у процес казкотворчості (механізм створення казки та можливість пересічної людини продукувати казку). Найпридатнішими для наукового дослідження стають збірники казок укладені за виконавцями. Вони мають науковий апарат та фольклорні тексти. Проблема, з якою зустрілися науковці, продовжуючи роботу з одним (певними) казкарем – це нове продукування казок. Це вже не були казки які він знав від дідів, а імпровізація на нові сюжети, часто літературного характеру. Так, наприклад, могли переказуватися казки народів СРСР із використанням українського тла. Слабкі та недосконалі новотвори на радянську тематику розглядалися як щось цінне, та потрапляли на сторінки збірників. Все це призвело до обурення науковців та дискусії у 50-60-х рр. щодо відмови від укладання збірників за репертуаром казкаря [6; 8; 26]. Протиставлення колективного та індивідуального у фольклорі вилилося рядом праць та наукових статей, а тип збірника за репертуаром казкаря став крамолою, що негативно відобразилося на публікації вже готових до друку видань (вони не отримали рекомендації) та звузило, стандартизувало предмет вивчення казки (як приклад, збірник атеїстичного фольклору, упорядкований І. Сеньком тощо [2]).

У збірниках ще з 40-х рр. спостерігалася проблема жанрового поділу казок. Найстійкішою стає група казок про тварин, куди долучаються й байки та повір'я про тварин (пізнавального характеру). Чарівні казки у збірниках названі по-різному: чарівні, чарівно-фантастичні, фантастичні, героїко-фантастичні тощо. Проблема об'єднання текстів казок у цю групу постала на межі з легендою (останні потрапляють до розряду чарівних чи фантастичних казок). Жанрова група побутових казок (як за назвою, так і за змістом) дуже нестійка. Казки цієї групи названо: побутові, соціально-побутові, сатирично-побутові, сатиричні, новелістичні тощо [40]. Така неоднорідність у назві групи казок вплинула і на добір упорядником варіантів до збірника. Неприйняття жодного з термінів на позначення групи казок сприяло виробленню укладачем збірника власної назви для груп: епічні, легендарні, анекдотичні казки та підгруп: антипанські, антипопівські, антирелігійні, казки про бідних та багатих тощо. Пропонувався також розподіл казок у збірниках за тематикою (тематичні гнізда): 1. Казки про тварин; про тварин і людей; сатиричні про тварин тощо; 2. а) боротьба з нечистою силою; здобування чарівних предметів; звільнення викрадених жінок; виконання складних завдань; чарівні

тварини – помічники людини тощо; б) мачуха і пасербиця; оббріхана сестра; жінка і слуги-зрадники; жінки – помічниці чоловіків; 3. Казки про солдата, розбійників, злодіїв, шахраїв; 4. а) легенди, оповідання про відьом, лісовиків, чортів; б) анекдоти, небилиці, примовки, докучні казки. Схема громіздка та й досить умовна, тому не мала загального визнання й застосування. Також побутували окремі добірки, на зразок «Змієборець», де в основі варіантно-тематична ознака. Такі збірки мали експериментальний характер. Найуживанішими серед названих тематик стають побутові казки антипанської, антипопівської та антирелігійної тематики. Сюди входять варіанти казок усіх трьох груп (про тварин, чарівні, побутові) й групування у збірниках не спирається на єдину, чітко продуману і науково обґрунтовану систему. Кожен укладач керувався індивідуальними вподобаннями, доповнюючи існуючу традиційну парадигму малої народної епіки у передмові та варіантах казок [40].

Що стосується подання текстів казок, то проблема, як зазначалося, полягала у повноті друку рукописного варіанту, мовній редакції (особливості мови та способи її відтворення). Відсутність науково обґрунтованих текстологічних принципів редагування фольклорних зразків у 60-х рр. зумовлювало роботу упорядника з текстом виходячи із власного досвіду та переконань. Також враховувалися й побажання видавництва (притримуватися ними розроблених вказівок). З огляду на це, відбувалося нівелювання мовою оповідача, діалектною говіркою (наближення до літературної мови) [22; 29; 10; 37; 14; 39].

Наступна проблема збірників – різночитання текстів у перевиданнях. Під час перевидання текстів варто розрізняти спеціальні та мимовільні помилки. Спеціальні – коли упорядник свідомо йде на виправлення тексту, не попереджаючи про це читача; мимовільні – це помилки від недоглядів, неуважності, котрі хоча й знижують якість видання, проте є природними, від них не застрахований жоден видавець. Тому при перевиданні перевидання варто мати для зіставлення перший варіант збірника. Помилки спеціальні опираються на художньо-образне, емоційне сприйняття тексту із урахуванням особи майбутнього читача. Коли у руках перевидавця опиняються збірник і рукопис, то упорядник повторного видання постає перед проблемою не просто невідповідності, а повної невідповідності рукопису й тексту казок у збірнику. Тоді він має можливість наблизити матеріали збірника до рукопису. Винними у різночитанні можуть бути: цензура (для доре-

волюційних текстів), сам збирач-видавець або його редактор-видавець. Прикладом способів усунення різночитань може бути академічний збірник казок О. Афанасьєва, коли всі різночитання у рукописі та збірнику подано у коментарях. Іншим способом усунення різночитань є повна заміна варіанта у збірнику на варіант із рукопису (із вказівкою на цю заміну в коментарях).

Повторно публікуючи казкові тексти, важливо вносити до них правки, зроблені записувачем-упорядником, тому що це допоможе поновити місця казки спотворені цензурою. Основна мета перевидання сучасних збірників – покращення текстів, що має на меті зближення з польовими записами варіантів. Також поновлені перевидання казок потребують наскрізної нумерації текстів (що спростить їх наукове використання) та подання у квадратних дужках у самому тексті так званих «темних» місць – поновлених окремих частин оповіді.

Отже, формування збірників казок упродовж майже двох століть на сьогодні у казкознавстві презентує неоціненний досвід, що має засвоюватися укладачами/упорядниками. Склад, зміст і спрямування наукового апарату збірника казок визначається типом видання. Апарат фольклорного збірника радянського періоду переважно складався зі вступної статті (передмови, післямови) та приміток (коментарів) до текстів; рідше до нього входили покажчики (сюжетів, місць запису, виконавців), словники місцевих та маловживаних слів і виразів, варіанти до окремих текстів та деякі інші матеріали (як у збірниках М.Гиряка [10], П.Лінтура [22], І.Березовського [23] та ін.).

Вступна стаття становить об'єктивно-суб'єктивне уявлення про казку, умови її побутування та виконання. Нажаль, вступні статті до збірників, написані не фахівцями, часто не пов'язані з матеріалом, що публікується, не стосуються оцінки збірника в цілому. Тут трапляється помилкова оцінка традиційно облаштованого збірника за новаторство, авторське відкриття. До типових недоглядів статей належить і відсутність інформації про походження збірника, його склад, умови й методи польової роботи тощо.

Примітки (коментарі) зазвичай виносяться у прикінцеві розділи збірника (іноді їх розташовують після розділу казок, якщо у збірнику декілька видів фольклору), або ж після кожного варіанту казки. Найзручнішим є перший метод (прикінцевий), що дозволяє збірнику бути цікавим пересічному читачеві та корисним для дослідників казок (наприклад, збірник народних казок у записах українських

письменників «З живого джерела» Л. Дунаєвської [18] (1990)). Як таких вимог до подання та укладання коментарів не існує, проте, є ряд правил, врахування яких дозволить безпомилково укласти якісні примітки (тобто науково значущі). По-перше, це елементарні анкетні дані: від кого, де, коли і ким записано варіант. Окрім цього вказують ще вік виконавців, рід занять, професію, освіту тощо. Такі примітки обростають подробицями, розкриваючи творчу лабораторію казкаря, склад і характер його репертуару, манеру виконання, а також специфічні особливості коментування текстів шляхом зіставлення їх з іншими варіантами. Важливим елементом приміток є посилання на покажчики сюжетів. Як зазначав М. Новиков, більшість збірників казок радянського періоду ігнорують посилання на покажчики [16; 15]. З одного боку – це остерігання помилитися у виборі рубрики, з іншого – розглядалося як прояв буржуазного компаративізму, формалізму у фольклористиці, бажання бути «жерцем науки». Для нашого часу таке посилання має стати правилом, адже подібна вказівка не лише полегшує роботу дослідника у відшукуванні варіантів, а й вводить варіант казки у мережу світового казкознавства. Кількість покажчиків – достатньо СУС або АТУ. Окремо для українських казок опубліковано покажчик укладений у 30-х рр. М. Андреевим (2015) [35]. Паспортизація казки за цими трьома покажчиками була б ідеальною. Сучасний стан комп'ютерних технологій дозволяє науковцю користуватися й більш прогресивним методом паспортизації казки. Зокрема, А. Рафаєвою була створена комп'ютерна система «СКАЗКА» [32], що описує структуру чарівної казки та має у своїх базах деякі з типів АaTh, а також вона є діючим прототипом автоматичної пошукової системи; також А. Козьмін розробив програмний комплекс «МЕДІАТОР» [34], що зіставляє одиниці опису в покажчиках з текстами казок (в цій системі, із збірника Афанасьєва), та дозволяє здійснювати в них смисловий пошук.

Серед додатків до збірників казок вирізняють: іменні та предметні покажчики, що не знайшли наукової підтримки та не переросли у традицію. Як приклад, вони є у збірниках О. Афанасьєва [1]. При публікуванні рукописів важливо, по-перше, зберігати ідеї та принципи, закладені в них самим збирачем-укладачем, по-друге, доповнити їх супровідним апаратом, виконаним на рівні сучасних наукових вимог. Збірники, скомпановані з передруків різних видань та періодики, повинні мати посилання на першоджерело та відповідний опис. Перевидання наукових збірників має здійснювати-

ся так, щоб у дослідника не виникало потреби звертатися до попереднього видання. Публікація антологій має популяризаторську, навчальну та ідейно-просвітницьку мету, тому до них мають входити дійсно кращі та типові зразки казкової творчості народу (як приклад, антологія «Калинова сопілка» О. Бріциної (1998) [25]).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Афанасьев А.Н. Народныя русскія сказки. Выпускъ 1. – Москва, 1855. – 152 с.; Афанасьев А.Н. Народныя русскія сказки. Вып. 8. Издание 3-е, дополненное, К.Солдатенкова. – М., 1858-1863 гг.; Афанасьев А.Н. Народныя русскія сказки. Издание третье, дополненное биографическимъ очеркомъ и указателями подъ редакціей А.Е.Грузинского. Том 1. – М., 1897 – 406 с.; том 2. – М., 1897 – 462 с.
2. Біля райських воріт. Збірник атеїстичного фольклору українського населення Карпат / Упоряд. І. Сенько. – Ужгород: Карпати, 1980. – 271 с.
3. Бодянский О. Наськы украинскы казкы запорозьця Іська Матерынкы – М., 1835.
4. Боряк О. Матеріали з історії народознавства в Україні: Каталог етнографічних програм (друга половина XVIII-XX ст.) / Олена Боряк – К.: Вид-во «Українознавство», 1994. – 124 с. – С. 8.
5. Бріцина О.Ю. Українська народна соціально-побутова казка: специфіка та функціонування. / О.Ю. Бріцина – К.: Наукова думка, 1989. – 152 с.
6. Ващук Ф.Т. Про художні особливості української народної казки // НТЕ – 1966, №1 – С.78-80;
7. Галицькі народні казки. В Берліні повіту Бродського із уст народу списав Осип Роздольський / Впорядкував І.Франко // ЕЗ – Львів. Т.1, 1895 – 120 с.; Т.4, 1899.
8. Гиряк М. Багатство бережене віками // Дружно вперед – 1964. – №№ 1-12
9. Гнатюк В.М. Українські народні казки. – Л., 1913. – 168 с.; Гнатюк В. Українські народні байки (звіриний епос). Том I, II // ЕЗ – Львів. Т. XXXVII-XXXVIII, 1916. – 559 с.
10. Гора до неба: Українські народні казки Східної Словаччини / Упоряд. М. Гиряка та Н. Гиряка. – Ужгород: Карпати, 1968. – 136 с.
11. Горленко В.Ф. Русское географическое общество и украинская этнография в середине XIX века // ЭО, 1957. – № 3. – С. 128-142.
12. Грінченко Б. Д. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. – Чернигов, 1901. – 488 с.; Веселий оповідач / Упоряд. Б. Грінченко. – К.: Вид-во Б. Грінченка, 1913. – 140 с.
13. Давидюк В.Ф. Первісна міфологія українського фольклору / Віктор Давидюк – Луцьк: Вежа, 1997 – 296 с.
14. Дванадцять братів. Закарпатські казки Андрія Калина / Літ. ред. та впор. В.С. Бесараби. – Ужгород: Карпати, 1972. – 156 с.
15. Дерев'яне чудо: народні казки / Упор. О.І. Дей – Ужгород, 1981. – 208 с.
16. Дивна сопілка. Українські народні казки / Упор. В.Г. Бойко – К., 1972 – 247 с.;

17. Дунаєвська Л.Ф. Українська народна казка. / Лідія Дунаєвська – К.: Вища школа, 1987. – 127 с.; Дунаєвська Л.Ф. Українська народна проза (легенда, казка). Еволюція епічних традицій. / Л.Ф. Дунаєвська – К.: КУ ім. Т. Шевченка, 1997. – 447 с.
18. З живого джерела. Збірник казок у записах українських письменників XIX-XX ст. / Упор. Л.Ф. Дунаєвська – К.: Рад. школа, 1990 – 511 с.
19. Записки о Южной Руси. / Изд. П. Кулиш. Т. II. – СПб: типогр. А. Якобсона, 1857. – 354 с.
20. Іваннікова Л. Українська фольклористика середини XIX ст.: теорія та практика // Український фольклор: методологія дослідження, динаміка функціонування / За редакцією М.К. Дмитренка. – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2014. – 252 с. – С. 112-113, 115.
21. Івашків В. «Украинские народные предания» Пантелеймона Куліша: до питання творчої історії // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 47. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – С.38-63.
22. Казки зелених гір. Закарпатські казки Михайла Галиці / Запис., упор. та ред. П.В. Лінтур та І.М. Чендей. – Ужгород: Карпати, 1965. – 285 с.
23. Казки про тварин / Упор. І.П. Березовський – К.: Дніпро, 1976. – 574 с.
24. Казки та оповідання з Поділля. В записках 1850-1860-х рр. Вип. I-II. / Упоряд. М. Левченко // Збірник Історично-філологічного відділу УАН, № 68. – К., 1928 – 598 с.
25. Калинова сопілка: Антологія української народної творчості / Упор. О. Бріцина, Г. Довженок, С. Мишанич. Вид. 2-е – К.: Веселка, 1998. – 430 с.
26. Лінтур П.В. Антирелігійні та антипопівські мотиви в казках Андрія Калина // НТЕ – 1962. – № 1. – С. 94-97;
27. Малорусские народные предания и рассказы / Свод М. Драгоманова // Изд. Юго-Западного отд. ИРГО – К.: Типогр. М.П. Фрица, 1876. – 436 с.
28. Миллер В.Ф. Разбор сказок А.Н. Афанасьева // 34-е присуждение Демидовских наград. – СПб., 1866. – С. 93-106.
29. Мудрий оповідач: Українські народні казки, байки, притчі та анекдоти / Упор. І. Березовський – К.: Держвидав, 1962. – 240 с.
30. Народні казки Куп'янщини / Упорядник І.В. Неїло. – К.: «Country Life», 2004. – 215 с.
31. Новиков Н.В. К проблеме сказочного сборника // Принципы текстологического изучения фольклора. Отдельный оттиск. – М.-Л.: Наука, 1966. – С.72-101.
32. Рафаева А.В. Исследование семантических структур традиционных сюжетов и мотивов. Дисс.... канд. филол. наук. – М.: РГГУ, 1998.
33. Рудченко И. Народныя южнорусскія сказки. Вып. 1 – К.: Въ типографии Е.Фёдорова, 1869. – 238 с.; Вып.2 – К., 1870. – 205 с.
34. Сравнительный указатель сюжетов (СУС). Восточнославянская сказка. / Сост. электронной (гипертекстовой) версии А.В.Козьмин // Режим доступа: www.ruthenia.ru/folklore/index.htm
35. Сюжетний показчик українських народних казок / Упоряд., вступна стаття, післямова та переклад з російської канд. філол. н., доцента С. Д. Карпенко. За матеріалами фотокопії рукопису М. П. Андреева / За ред. доктора філол. н., професора М. К. Дмитренка – Біла Церква: ТОВ «Білоцерків-друк», 2015. – 190 с.
36. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной ИРГО. Юго-Зап. отд. Материалы и исследования, собр. д. чл. П. П. Чубинским. Т. II. Малорусские сказки. – СПб., 1878. – 688 с.
37. Українські народні казки Східної Словаччини / Упоряд. М. Гиряк. Томи 1-7. – Братислава: Словацьке пед. вид-во, 1965-1979.
38. Українські народні казки. В 3-х книгах / Упор. М. Возняк. – К.: Держвидав., 1946-1948.
39. Українську народні казки, легенди, анекдоти / Упор. Г. Сухобрус і В. Юзвенко. – К.: Держлітвид., 1957. – 544 с.;
40. Хланта І.В. Принципи класифікації і наукового видання соціально-побутових казок // НТЕ – 1975. – № 5. – С. 54-63.
41. Чарівне горнятко. Казки Івано-Франківщини / Упор. С. Пушик. – Ужгород: Карпати, 1971. – 259 с.;
42. Чубинський П. Українські народні казки / Ред. А. Крушельницького. – Київ-Відень: вид-во «Чайка», б.р. – Т. 1-2. – Т.1 – 171 с.; Т. 2 – 201 с.
43. Як чоловік відьму підкував, а кішку вчив працювати. Закарпатські народні казки. Гумор та сатира / Упоряд., вступ. слово П.В. Лінтура. – Ужгород: Карпати, 1966. – 170 с.;
44. Bajka czyli kazka ukraińska. // Dzień. Warsz., 1853. – S. 269-273.
45. Dodatek do zbiorów pieśni ludu polskiego i ruskiego. Przez Kazimierza Jozefa Turowskiego. – Lwow, 1846. – 82 s.
46. Izopolski, E. Badania podań ludu. // Atheneum. 1843, I, s. 19-30; IV, s. 65-77; 77-84; V, s. 39-75.
47. Kolberg Oskar, Pokucie. Obraz etnograficzny, t. IV. – Kraków, 1889.
48. Moszyńska Józefa, Bajki i zagadki ludu Ukraińskiego. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, t. IX. – Kraków, 1885.
49. Neyman Czesław, Materiały etnograficzne z okolic Pliskowa w powiecie Lipowieckim, zebrane przez pannę Z. D., opracował Neyman Czesław. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, t. VIII. – Kraków, 1884. Dział III. «Powiecie». – S. 234-245.
50. Nowosielski A., Lud Ukraiński. Tom II. – Wilno, 1857.
51. Ostaszewski Spiridon, Piv kopy kazok, napysav Spiridon Ostaszewski. Nakładem autora. Drukiem T.Glücksberga. – Wilno, 1850. – 200 s.
52. Podbereski Romuald, O źródłach ruskich skazek. // Atheneum, 1843, I, s. 189-193; Podbereski Romuald, Skazka o bohaterze Gołu Bojańskim; skazka o nieszczęsnym łowcu. // Atheneum, 1842, VI, s. 103-109, 109-114; Podbereski Romuald, Skazka o Iwanie Kruczynie, kupieckim Synie. // Atheneum, 1842, II, s. 159-168; Podbereski Romuald, Skazka o siedmiu Semionach, rodzonych braciach. // Atheneum, 1842, I, str. 140-169; Podbereski Romuald, Skazka o Wasilisi Złotowłosej kosie

nie pokrytej piękności i o Iwanie Gorochu. // Atheneum, 1841, VI, S.114-127; Podbereski Romuald, Tresć ruskich skazek. // Atheneum, 1845, V, s. 118-132; Podbereski Romuald, Źródła tekstów, krótkie obejrzenie i spis ruskich skazek. // Atheneum, I, s.169-177.

53. Rokossowska Zofia, Bajki (skazki, kazki) ze wsi Jurkowszczyzny // Materiały antropologiczne, archeologiczne i etnograf. T. II. – Kraków, 1897. – S. 14-118.

54. Słowo o skazkach ruskich. – Rocz. kryt. lit., 1842, nr. 55, s. 9.

55. Wójcicki Klement, Klechdy, starożytne podania i powieści ludowe. – Warszawa, 1837.

56. Zdziarski St., Garść basin ludu ruskiego ze wsi Nałuża w powiecie Trembowelskim // Materiały antropologiczne, archeologiczne i etnograficzne, t. VI. – Kraków, 1903.

Андрій Темченко,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ КОДИ КІСТЯКА ЛЮДИНИ В СЛОВ'ЯНСЬКІЙ МІФОЛОГІЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

У лікувальних текстах міфологія кістяка формується в межах загальної опозиції «живий / мертвий». Перша її частина характеризує кістяк як статичну, ієрархічну і міцну структуру, що слугує основою тіла. Натомість у представників потойбічного світу він відсутній або позбавлений цілісності, статичності і вертикальності¹, що пояснює, чому хвороби зображуються як хробакоподібні / черв'якоподібні істоти. Наприклад, у текстах від кровотечі фігурує «безребра» овечка, напівзотліла / безкровна / застигла нерухомість якої має зупинити плин крові з рани: «Коло синього моря безребра овечка стояла (ознака завмирання – при. авт.) <...>, де сонце сходить, там кров знімається, де сонце заходить, там кров запікається (зупиняється – прим. авт.)»². Однак, в замовляннях подібні образи зустрічаються край рідко, оскільки описують початкову стадію тління. Потойбічне в цьому разі сприймається як джерело смертельних інфекційних захворювань, що кардинально не відповідає меті лікувального обряду. Частіше потойбічні персонажі відповідають візуальному сприйняттю вже зотлілого, а відтак нешкідливого / predeterminedого мертвого, тому ототожнюються з «білою костью», тобто «чистою» / безтілесною. Звідси стає зрозуміло семантика «пісних» (безкостих) поминальних страв: колива, капуста, кисель, каші, млинців і, як виняток, риби. Пор.: «ні риба, ні м'ясо» → варіант «ні

живий, ні мертвий» / «ні се, ні те», де *се* / *риба* і *те* / *м'ясо* є межовими мітками системи, що позначають два протилежні стани «се → цей світ → життя і те → той світ → смерть». Сприйняття образу риби як символу життя базується на емпіричному досвіді і проявляється в лексичних конструкціях, зокрема у відсутності висловлювань типу «убити / умертвити рибу» (натомість вживається форма «зловити рибу»). Відсутність м'ясних / плотських страв заперечує ідею остаточного вмирання (стирання імені об'єкта в міфологічній картині світу) і презентує інший аспект буття, як продовження життя в потойбічному світі. Так, в чарівних казках поширеним є сюжет, коли дід (напевне покійник або знахар / відун) піднімається на небо по драбині / дереву і потрапляє до хатинки з млинців («Казка про сімох братів-гайворонів і їх сестру», «Козина хатка»). Образ небесної хатинки наближується до помешкання Баби-Яги, «накритого млинцем» чи західноєвропейського «пряничного будинку». Свідчення про небесне походження млинців (О-Ладків, де «О» є рудиментом давнього звертання-рефрену) зустрічаємо в приказці про надмірну цікавість (або відчуття невидимого): «Вона своїм носом чує, як на небі млинці печуть». У білорусів гикавку відсилають у місця, «де бліни пякуть, табе дадуть». Пор. з поминальними звичаєм залишати шматок млинця / хліба і склянку води покійнику.

Перелічені вище страви асоціюються з життям, тому не використовуються в лікувально-знеболювальних практиках, мета здійснення яких полягає у тимчасовому умертвінні плоті. Натомість обряд «експлуатує» властивості «німого» / скелетоподібного

1 Белова О. В. Толстая С. М. Кости // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – М. : Международные отношения, 1999. – Т. 2. – С. 631-633.

2 Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем) // Українські чари / [упор. О. М. Таланчук]. – К. : Либідь, 1992. – С. 36.

тіла, яке згодом стає фетишем: 1) «Как мёртвый не слышит в себе ни скорби, ни болезни, так и я раб Божий (ім'я), не слышал ни скорби, ни болезни»; 2) «У <...> мертвеца не болела голова, не щемили зубы, не ломило кости, век по веки, отныне до веки»¹; 3) «Шоб у мене ў роті зуби не болелі. Нехай тоди заболить, яку моєї бабці Овдошкі на том свете кості заболить»². Звідси мовні аналогії: укр. *кость*, але литовськ. *kusti* – «одужувати», а також діал. шведськ. *Kusa* – «чарувати»³. Для тамування ревматичного болю до ураженого місця прикладали кістку покійного, намітку / хустку, якою зв'язували його ноги, або ложку мерця: 1) «Цей мертвий замира, нехай рабі Божій (ім'я) гризь одбира»⁴; 2) «У мертвого ложку взяти да тою ложкою [поводить по нариву] да: «Так як цей мрец не дейструе, так штоб ета жоўна не действовала»⁵. Наявними могли бути інші магичні дії, які провокували «потойбічні» стани занімілості і заспокоєння: «Млад месяц, где ты был?» «Над морем пльыл». «Что ты видел?» «Мёртвое тело». «Как оно лежит?» «Не разожмя и не разведя губ и не поворотив языка.» «Так и бы и вы, пораженны зубы, онемели по дням, по ночам, по часам, по минутам, ныне и завтра. Во имя Отца, и Сына, и Святого Духа. Аминь»⁶. Хворе місце перев'язували ниткою (імітація зв'язування ніг покійного), випряденою в Чистий Четвер, на порозі власної оселі оголеною жінкою (лімінальною особою), яка мала обертати веретено в протилежному напрямку⁷, тобто прядіння «нитки долі» відбувається проти руху сонця, що провокує зворотне розвертання черговості подій (створення «альтернативної» часової парадигми).

Очевидно, що «контакти» з потойбічним є небезпечними, тому вони регулюються традицією. Не регламентоване обрядом торкання неживого тіла провокує виникнення «мертвої кістки» (підшкірного безболісного наросту). Можливо, що в такий спосіб розцінюється «незгода» покійного на присутність на похоронах небажаної / «не чистої» особи⁸, що пояснює специфічне ставлення до тілесної не-

повноцінності як ознаки локального викривлення, тобто порушення тілесних пропорцій розцінюється як загроза глобальному порядку. Під час обрядового лікування встановлюються обмеження небезпечних контактів з потойбічним. При замовлянні «гризі» кістку брали захищеною рукою – полою чи хусткою, торкалися або обносили навколо хворого місця, після чого повертали на місце⁹. Повернення кістки «на місце» унеможливило експансію «мертвого» на територію «живого», оскільки зміна первинної дислокації кістки (її перевертання / розвертання) загрожує порушенню стабільності часово-просторової структури (його перевертання / розвертання). В цьому аспекті кістка є знаком потойбічного, матеріальним залишком далекого минулого. За логікою міфу зміна її початкового розташування / попередньої події може негативно вплинути на структуру теперішнього / наступної події (в традиційній культурі забороняється «тривожити» кістки мертвих, тому повертання кістки «на місце» ніби нівелює це порушення). Обнесення кістки навколо хворого (лімінальної особи) окреслює захисну замкнену лінію. Не випадково подібні графеми наносили на лімінальні об'єкти, що слугували своєрідними порталами зв'язку з невидимим. Показовим в цьому плані є дзеркальна рама з колекції Черкаського обласного краєзнавчого музею¹⁰. Інакше кажучи, рухоме потойбічне, тобто «рухоме нерухоме» є абсурдним, тому «живих» мерців «прикріплювали» до землі. Звідси походження культу пращурів, яких сприймали як своєрідний еталон, що прикладався в потрібний момент до мінливих і нестабільних емоційних і фізичних станів, викликаних недугами: 1) «На крутой горе стои церковь, в этой церкви три мертвеца в гробницах. Я приду к ним и крюсь, морюсь, и молюсь»; 2) «Стал я раб Божий (ім'я), благословлясь, пошел я перекрестясь из избы дверьми, из ворот воротами, под восток, под восточную сторону на окиян-море; на окияне-море есть остров, на острове желты пески, на желтых песках лежит семдесят семь мертвецов; у семидесяти семи мертвецов есть Семен-Мертвяк»¹¹.

У такому разі *мертве*, як і *живе*, є структурним елементом міфологічної картини світу, а його функції обмежені обрядом, оскільки спрямовані винятково на припинення процесів, пов'язаних з станом «зайвого» / болісного руху: «На мори хрест, на хресту панночка, та

1 777 заговоров и заклинаний русского народа / [сост. А. Александров]. – М. : Локид, 1997. – № 203, 216.

2 Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / [сост. подготовка текстов и коммент. Т.А. Агапкиной, Е.Е. Левкиевской, А.Л. Топоркова]. – М. : Индрик, 2003. – № 479.

3 Маковский М.М. Семиотика языческих культов (Мифопоэтические этюды) // Вопросы языкознания – 2002. – № 6. – С. 73.

4 Рецепты народной медицины ... С. 86.

5 Полесские заговоры ... № 364.

6 777 заговоров и заклинаний ... № 200.

7 Рецепты народной медицины ... С.86.

8 Польові матеріали автора. Україна, с. Зам'ятниця Чигиринського р-ну Черкаської обл.

9 Рецепты народной медицины ... С. 86.

10 Фонди Черкаського обласного краєзнавчого музею. - ІІ-4796

11 777 заговоров и заклинаний ... № 218.

панночка не ўміла ні шить, ні прасты, а уроки ўмоўляти. Уроки-урочища <...> од біла тіла, од червоної криві, одкаснітеса»¹. У тексті фігурує «панночка», яка не уміє прясти нитку (життя?), але має відношення до «уроків», які знищуються за допомогою дієслова «одкаснітеса» (пор. з прядінням у зворотному напрямку). Форма заклинання порівнюється з рос. *костнуться* в значенні доторкнутися кісткою (зокрема людською), а також з рос. *закостенельй / костный* – «затверділий» (мертвий?). Не випадково атрибутика скам'янілого / нерухомого «того» світу найчастіше фіксується в текстах від кровотечі: «Ішла кістяна баба з кам'яної гори, з кам'яною дійницею до кістяної корови. Коли з кам'яної корови молоко потече, тоді раба Божого кров потече»².

Кульгове ставлення до кісток покійного / пращура / міфічного минулого може слугувати ключем до пояснення семантики ворожіння на майбутнє за допомогою жеребкування. Пор. з д.-р. *кѣшение* – «жеребкування», *кѣшь* – «жереб» зіставляється з д.-р. *костънъи* – «кістяний»³, а також нім. *Knochen* – «кістка», але ісл. *kunngi* – «здатність ворожити», ісл. *knega* – «мати здатність», англ. *knack* – «уміння», д.-інд. *kanksati* – «wünschen, ersehnen, warten»; литовск. *kaulas* – «кістка», але ірл. *eel*, д.-сев. *heill* – «знак, який віщує». Ворожили шляхом кидання кісток: лат. *ossa* – «кістка», але д.-інд. *as-* – «кидати»; рос. *кость*, але литовськ. *kuiti* – «рухати», англ. *cast* – «кидати»; литовськ. *kaulas* – «кістка», але і.-е. **kel-* – «рухати» (пор. і.-е. **kel-* – «лікувати») ⁴. Відтворити «правила», за допомогою яких ворожили в Давній Русі, не видається можливим. Однак очевидним є той факт, що порядок розташування ворожильних кістей мав відповідне значення: «У рік 6491 [983] пішов Володимир на ятвягів і взяв землю їх. І вернувся він до Києва, і приносив жертву кумирам із людьми своїми. І сказали старці і бояри: «Метнемо жереб на хлопця і дівчину, і на кого він упаде, – того заріжемо богам»⁵. Напевне, що давні ворожильні кості нагадують гру, хоча замість кубиків могли використовувати дрібні кісточки, камінці або боби, як обрядові аналоги кісток скелета. Спочатку кості перемішували, потім кидали.

1 Полесские заговоры ... № 208.

2 Рецепты народной медицины ... С. 36.

3 Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Труд И.И. Срезневского. Издание отделения русского языка и словесности Императорской академии наук: в 3 т. – СПб. : Типография Императорской академии наук, 1893-1903. – Т. 1. – С.1298, 1416.

4 Маковский М.М. Семиотика языческих культов ... С. 73.

5 Літопис Руський. За Іпатівським списком; [пер. з давн. руськ. Л. Махновець] / [відп. ред. О. В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1990. – С. 49.

Певна комбінація ворожильних кістей визначала майбутнє, вказуючи на можливу жертву. Процес перемішування повторює період хаосу, тоді як зупинка і випадкове розташування кістей показує наскільки упорядкованим у цей момент є міфологічний всесвіт, демонструючи «правильність» його «скелету» (пор. з образами велетнів, з тіла яких утворений всесвіт). Тому ступінь упорядкованості кістей для ворожіння слугує знаком вищих сил і визначає «богоугідність» жертви. Зміщення ворожильних кістей / їхнє хаотичне розташування означає зміщення космічної структури (скелету), тому є негативним знаменням. Жеребкування показує можливу ступінь цього зміщення при здійсненні тієї чи іншої дії (тобто моделює наслідки), що пояснює логіку ворожіння як такого. Наприклад, перед військовим походом здійснювалося ворожіння, результатом якого є передбачення можливих наслідків війни. Коли кості розташовуються хаотично – похід могли відкласти, поки не буде сприятливої «години».

У зв'язку з цим стає зрозумілим, чому на шести гранях гральних кубиків / кісток зображуються крапки, розташованих паралельно. Число шість у цьому разі виступає знаком найбільшої упорядкованості (дорівнює фазі місяця), оскільки є найповнішим, відповідно одиниця має протилежне значення, тому вважається програшною. Ситуація виграшу / програшу наближує ворожіння до гри: д.-р. *кѣшение* – «жеребкування» зіставляється також з *кѣствовати* – «грати»: «іграти или кѣствоати врѣганѣ и мусикиями и сопѣлми глумити»⁶. Таке «делікатне» ставлення до кісток зумовлене віруваннями в те, що їх вважали вмістилищем людської душі. Це підтверджується існуванням релігійних культів, пов'язаних з мощами святих. У словенській казці оповідається як випадково знайдену кістку запрошують на обід, в результаті чого з'являється живий мрець і карає за те, що порушили його спокій. Аналогічні перекази зустрічаємо в білорусів. Про дуже стару людину, яка «занадто» довго живе на світі, говорять: «запекла му се душа у костима». Схожі вислови позначали стан завмирання: «дух му се у кости забил» або захворювання: «једва носим у костях душу» (серби)⁷. Безпосереднє свідчення про існування духу в кістках зустрічаємо в тексті: «Тако ми се не закаменило дијете у жени, теле у крави, јагње у овци, свако сјеме у баштини и дух костима» («Хай не скам'яніє дитя у жінки,

6 Материалы для Словаря древнерусского языка ... С. 1414.

7 Толстая С. М. Душа // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – М. : Международные отношения, 1999. – Т. 2. – С. 163.

теля у корови, ягня у вівці, усяке сім'я у роду і дух в кістках»¹, а також лексичному матеріалі: лат. *ossa* – «кістка», але і.-е. **as-* – «вогонь, горіти»; д.-інд. *asu-* – «життя»; д.-англ. *ban* – «кістка», але і.-е. **bha-* – «горіти»: і.-е. **bhu-* – «бути, існувати»². Цікавим видається етимологічна спорідненість рос. *кость*: і.-е. **kai-*, **keu-* – «горіти»: **kai-sto* / **keu-sto*: пор також з і.-е. **gei-*, **geu-* – «горіти»: і.-е. **gei-sto*, **geu-so*: д.-англ. *gasty*, нім. *Geist* – «душа» (кістка як осереддя вогню і душі). У зв'язку з цим кістка у давнину вважалася вмістилищем «живого вогню» (у північних народів за відсутністю дерева кістки є джерелом тепла і світла), душі і життєвої сили, яка може перевтілюватися. Звідси походження табу ламати кістки забитої тварини (пор. д.-англ. *ban* – «кістка», але д.-сев. *beinn* – «прямий»³). У д.-р джерелах зустрічаються свідчення про те, що на кістках предків приносились клятви: «присяги костьми, человекми творить»⁴, а інші народи сприймалися як ті, що мають «чужі кістки»: «Родъ Татарескъ кость не наша, что се есть намъ за племя»⁴. Українці вірять, що кістки пращура «відчувають» свого нащадка і лежать спокійно, коли він чинить по його заповітам, але «перевертаються», реагуючи в такий спосіб на їх порушення (пор. з перевертанням гральних костей).

Сприйняття кісток як осереддя життя, а кістяка як моделі майбутнього тіла зумовлює те, що покійника під час поховання розташовують «правильно», тобто у випростаному положенні зі складеними на грудях або витягнутими руками (в архайчні часи ховали у скорченому вигляді і нагадує ембріон). Характерною ознакою просторового розташування покійного є відсутність будь-яких диспропорцій, крім позначення місць перебування душі – на чоло кладуть вінчик, на груди ставлять свічку. Розкопування давніх могил, в результаті чого «тривожились» кістки пращурів, вважалось неприпустимим і розцінювалось як злочин. Відповідне ставлення посилювалося, коли це робили чужинці, що пояснює негативну реакцію Т.Г. Шевченка на археологічні розкопки в Чигирині: «І могили мої милі / Москаль розриває ... / Нехай рие, розкопує, / Не своє шукає, <...> / Начетверо розкопана, / Розрита могила. / Чого вони там шукали? / Що там схоронили

1 Белова О. В. Толстая С. М. Кости // Славянские древности ... С. 631- 633.

2 Маковский М.М. Семиотика языческих культов ... С. 73.

3 Белова О. В. Толстая С. М. Кости // Славянские древности ... С. 631- 633.

4 Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Труд И. И. Срезневского. Издание отделения русского языка и словесности Императорской академии наук: в 3 т. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1893-1903. – Т. 1. – 1993. – С 1297.

/ Старі батьки? Ех, якби-то, / Якби-то найшли те, що там схоронили, / Не плакали б діти, мати не журилась» («Розрита могила»).

Існування віри в те, що кістяк покійного має бути неушкодженим і розташовуватись у «правильному» порядку пояснює, чому ворогів четвертували, а їхні останки «розкидали на всі чотири сторони» (пор.: з шевченківською алегорією символічного знищення народної святині: «Начетверо розкопана, розрита могила»). Аналогічним чином розпорошується більмо: «Їхав святий Юрій на вороних конях, на чотирьох колесах, коні розбіглись, колеса розкотились по синьому морю, по чистому полю»⁵. Звідси походження погрози «кісток не зібрати». Напевне, що такі методи покарання мають і-е обрядовий підтекст. Схожі мотиви зустрічаємо в Гомера. В «Іліаді» описується, що річний бог Ксанф, погрожуючи грекам, обіцяє потопити Ахілла, занести його тіло піском і камінням так, що «його кісток не зберуть». В результаті цього покійний може відродитися в потойбічному світі неповноцінним, з певними тілесними аномаліями. Його душа в цьому разі не буде знати спокою і кружлятиме над тліючими останками. Подібну семантику має страта у вигляді спалювання, як способу тотального знищення усього тіла, в тому числі кісток, де перебуває душа людини. Рудименти архаїчних вірувань простежуються в середньовічних «вогнях інквізиції».

Обрядове лікування дітей відрізнялося помірним застосуванням об'єктів з атрибутивною потойбічного. Замість кістки покійного використовували її рослинні аналоги, які виконували функції своєрідних запобіжників, що унеможливлювали безконтрольне поєднання несумісних станів – *життя / смерті, дитинства / старості*: «Треба взяти шматок хліба, дрібку солі і, обгорнувши білим рушником, піти до колючого «діда» (будяка), помолитися Богу і сказати: «Дзеду мой мошчий, дай маему хлопцу (ілі дзевочкі) полноту на косці». Після цього зрізати цього «діда» (його рожеву голівку), загорнути в рушник, а хліб і сіль покласти на це місце, прийти додому і пропарити діда, не розгортаючи рушника. Хай він там полежить, поки не вичахне, а цією водою дитину викупати»⁶. Використання «потойбічних» об'єктів регламентується обрядом і застосовується в «екстрених» випадках, зокрема захворюваннях рухового апарату дітей – нащадків «мошчих дідів» (пор. з чергуванням приголо-

5 Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем) // Українські чари / [упор. О. М. Таланчук]. – К.: Либідь, 1992. – С. 48.

6 Полесские заговоры ... № 104.

сних *дiти* / *дiди*). Опис обряду нагадує церемонію жертвоприношення, на що указує наявність хліба і солі. «Діда» переносять у білому рушнику, колір якого порівнюється з крижмом і саваном – важливими атрибутами обрядів початку / народження (хрещення) і завершення / поховання (під час «проміжного переходу» / весіллі використовують червоний рушник). Міцність і повнокровність (рожевість) будяка має співвідноситись із здоровими кістками дитини, що підтверджується називанням його «мошчим дідом», тобто кістяним / міцним. Підтвердженням цієї гіпотези слугують тексти «від лихоманок», де пращур і «мощі» ототожнюються: «Добривечір вам, мощі! Дайте постелю, бо наїхали гості (лихоманки)»¹. Словосполучення «мошчий дід» може порівнюватись з дотичними з наченням прикметниками *потужний* / *сильний* / *святий*. Пор. рос. *моцный* / *моць* – «останки святого», також *моч-міч* від слов. *мошть*, чеськ. *тос* – «дуже багато», сл. **mokъ* від **mogo* – «можу», споріднене з гот. *mahts* – «сила»². В цьому аспекті повнота / сила «свого» пращура протиставляється пустоті / відсутності сили в «чужого» покійника, про що свідчать замовляння «від рожі»: «Як був чоловік пустий і воли пусті, і плуг пустий, і погоничі пусті, і пугу ниву орали, і пугу пшеницю сів, пуга зийшла, пуга і поспіла, пуга й жнеці пустими серпами жали, в пусті ряди стлали, пуга копи клали, пустими возами возили, пуга стоги становили, на пустому току молотили, пустими ціпами били, пустими граблями згрібали, пустими мітлами змітали, пустими лопатами віяли, в пуга мішки вбірали, пустими зав'язками зав'язували, до пустого міста возили, на пустому камню мололи, ту бешиху розмололи, по хатах, по болотах, по пустих очеретах»³. В такому разі виникає ситуація абсурду, де «своє» потойбічне асоціюється з максимальною наповненістю, абсолютним *цілим*, тому є ефективним засобом магічного *цілення*. Разом з тим, відповідні зіставлення стосуються тих ситуацій, коли смерть пращура є «своєчасною», тобто необхідною і законною, тоді як убивство, хвороба має протилежне значення, що пояснює табустичне ставлення до тих, хто помер занадто рано / неприродно (самогубці, потопельники, мертвонароджені і нехрещені діти) або тих, хто не

1 Рецепти народної медицини ... С. 90.

2 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. ; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва] / [под ред. и с предисл. Б.А. Ларина]. – М. : Прогресс, 1986-1987. – Т. 3 (Муза – Сят). – 1987. – С. 667-668.

3 Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : в 2 т. – К. : Мистецтво, 1995. – Т. 1. – 125-е.

може «нормально» померти, що пояснює семантику обрядово-провокативних дій щодо відьом, мається на увазі розбирання стелі / стіни, знімання дверей, биття посуду тощо (обрядове знищення оселі / особистих речей символізує «умирання» на предметному рівні).

Отже, пустота ототожнюється з «неживим» потойбічним світом, що відрізняється від «мошчих пращурів», які в традиційній культурі вважаються джерелом життєвої сили роду. Сміслові протиставлення *пустоти* / *наповненості* зіставляються з опозицією *цілий* / *битий*, як смислового еквіваленту бінарності *здоровий* / *хворий* (звідси семантика понять *зілювати* – буквально «складати до купи», *цілувати* – «поєднувати»). У зв'язку з цим відтворення анатомічної структури кістяка, порушеної внаслідок «удару» / вивиху, досягається не лише конструктивним складанням зрушених кісток, але поєднанням *моцiv* – життєвої сили, що їх наповнює: 1) «Зійдїца, косці с косціма, мошша с мошшима, чтоб суштаў на місто стаў»; 2) «Зійдїцеса, кісьці с косцьямі, мощі із мошчамі, жили із жиламі, сустави іс суставами»⁴. В цьому разі «мощі» (кістяк пращура) виступають моделлю, що наслідується під час правильного складання «суставів» (ушкоджених кісток нащадка): «Ўстань, синок, годзе спаці». «Рад бу я, маці, ўстаці, дай іщі суштаў настаўляці»⁵. Відповідні аналогії наближені до обрядів вторинного поховання випадково знайдених кісток покійника.

Рудименти вірувань про існування невидимої субстанції кістяка – його «душі» («мощі») фіксуються в замовляннях «від ляку» (виведенні з афективного стану), симптоми якого проявляються в тимчасовому «заціпенінні» тіла: 1) «Рабе Божьей ляков не знаці ні в косце, ні в крове, ні в руках, ні в ногах, ні в пальчіках, ні в суставчіках, ні в старом, ні в молодом, ні в перекрої, ні в всякою порою»; 2) «Шепчіцеса лякі с ручок, с ножок, с пальців, со руках, со суставцев, із сіних жил, червоной крові, белой косці, із солодкого м'яса, із русого волоса, с карих вочей, с чорних бров»⁶. У вищезазначених текстах спостерігається дублювання назв частин людського тіла. Складається враження, що переляк відсилається поетапно – спочатку з фізичних органів (кісток, крові, рук, ніг, пальців, суглобів), потім з їх невидимих аналогів – «мощей», позначених обрядовими іменами «біла кість, червона кров, солодке м'ясо, чорні брови, русий волос, карі очі».

У міфологічній картині світу кістяк людини асоціюється із стовбуром дерева. Зіставлення

4 Полесские заговоры ... № 378, 383.

5 Там само: № 377.

6 Там само: № 183, 185-186

мікро- і макрокосмічних об'єктів передбачає створення стабільної моделі, в межах якої кістяк «поліпшує» свої якісні характеристики, тобто стає міцнішим і здоровішим. Сміслові аналогії, засновані на емпіричних спостереженнях, стимулюють розвиток абстрактних уявлень, в результаті чого виникають вірування в реінкарнацію (сприйняття смерті як переходу). Внаслідок цього розвиваються тотемні культури вшанування навколишнього світу. Дерево стає сакральним об'єктом, своєрідним еталоном цілісності і стабільності космосу (його кістяка), гарантом відтворення тілесного порядку, порушеного внаслідок травми. Звідси побутування казкових сюжетів про дівчину-тростинку, липку і зажерливу бабу (напевне смерть, що поглинає свої жертви)¹. Аналогічні мотиви властиві лікувальним текстам, побудованих за принципом паралельного зіставлення вегетативних властивостей рослин з процесом тілесної регенерації: 1) «Калину ламаю, кров замаўляю»²; 2) «Були б кістки цілі, а тіло наросте», 3) «Удар на удар, і звів на звів, осіна на осіну, крушина на крушину, щоб етіє сугави помаленьку на место усталі»; 4) «Ішла Пречиста Божа Маці сухіє ліхіє кусты ломала, сугавы наставляла»; 5) «Удар, ударочку, чи ти дубов, чи ти грабов, чи ти синов (з осики), чи ти крухов (з крушини), чи ти березов, чи ти вольхов, чи ти камені, чи ти водяни»³. Обрядові дії, як правило, виконували під час лімінальних циклів / часових «зломів» – сонцестоянь, рівнодень, весіль, похорон, де об'єктом культури виступають дерева або їхні людиноподібні аналоги (Морена, Купало, гільце, ялина). У зв'язку з цим перед заходом сонця (завершенням добового циклу) обмежували використання гострих предметів, як атрибутів від'єднання-знищення, тому понад вечір не залишали на дворі сапу, розташовану вгору лезом⁴.

Рудименти тотемних культур фігурують в інших текстах, де дерево сприймається як кровний родич, сакральний пращур племені: «Ліси, праліси, в тебе дочка, в мене син; посватаймося, побратаймося, нехай твоя дочка дасть сонливиці і світлость, а мій син віддасть плаксивиці»⁵. В традиційних віруваннях слів'ян функції пращур / родоначальника виконує дуб: «Ўдар, ўдарішче, пошло на дубишче. Дуб разовьєцца – тело зростецца»⁶, тому він

ототожнюється з «центром світу» (можливо, з головним святилищем / похованням, розташованим в сакральній частині племінної території): «На морі дуба рубають, по всім світі тріски літають (сніг іде)»⁷. Символіка священного дерева, яке саджали на могилі пращур⁸, проектується на культові дерев'яні предмети (хрести), що позначають місця їхнього поховання: «А несуть на могиці (кладовище)»⁹, не на могиці, а де криж стоїть (хрест), на крижеву (перехресну) дорогу. Да принесла. Да вот так криж стоїть до об етий бік: «Святий крижу крижувани, на чтери (чотири) грані розписаний, будь милостив, дай тила на кости, а не даеш тила на косте, прими душу до своєї милости». То буде попрамнетися годинами, днемі, або умре, оно уже не буде годоватися»¹⁰. В цьому разі міцність кості співвідноситься з аналогом дерева – «крижем», семантика якого може тлумачитися подвійно: *криж* – «хрест» [Грінченко 1996, Т. 2, с. 305]¹¹; *криж* – «старе, висохле дерево або великий пеньок»¹². Пор.: *домовина / дубовина* позначають «гроб / гробницю»¹³, а д.-р. *труп* – «стовбур дерева». Пор. з болг. *труп*, д.-пруськ. *trupis* – «колода»¹⁴.

Сміслова спорідненість людського тіла / кістяка пращур з деревом («Ішло трі брати і усі три кіндрати, один теше, другий рубає, а третій – кроў замовляє»)»¹⁵ слугує поясненням обрядових заборон на тесання і рубання в неділю: «Кров'яна стань, бо буде тобі, як чоловіку, – ў неділю дрова рубав напроті пониділка»¹⁶. Сприйняття неділі як Дня Творення Світу, Дня Воскресіння Спасителя, дня сонця (der Sonntag) пояснює, чому побутували табу на здійснення активної господарської діяльності, що передбачало фізичне втручання у природні (а відтак і тілесні) процеси народження / становлення / відновлення. Внаслідок цього неділя набуває антропних ознак і посідає чільне місце в релігійному пантеоні слів'ян:

7 Етнографічні записи Якова Демченка 1857-1858 р. // Україна. – 1930. – Книга 1. – С.122.

8 Конкка А. Дерево у могилы. На кладбищах Северо-восточной Карелии // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История. – СПб. : Санкт-Петербургский университет, 2007. – Выпуск 3. – Сентябрь. – С. 209-216.

9 Словарь української мови : у 4 т. / [упор. з додатком власн. матер. Б. Грінченка]. – 2-е вид. – К. : Наукова думка, 1996-1997. – Т. 2 (З-Н). – 1996. – с. 438.

10 Полесские заговоры ... № 105.

11 Словарь української мови : у 4 т. С. 305.

12 Польові матеріали автора. Україна, с. Зам'ятниця Читинського р-ну Черкаської обл.

13 Чубинський П. П. Мудрість віків ... С. 418, 452.

14 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. ; [пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачёва] / [под ред. и с предисл. Б.А. Ларина]. – М. : Прогресс, 1986-1987. – Т. 1 (А – Д). – 1986. – С.109.

15 Полесские заговоры ... №305.

16 Там само: № 277.

1 Тайлор Э. Первобытная культура. – М. : Директ-Медиа, 2015. – С.794.

2 Полесские заговоры ... № 276.

3 Там самл: № 376, 393, 397.

4 Польові матеріали автора. Україна, с. Зам'ятниця Чигиринського р-ну Черкаської обл.

5 Чубинський П. П. Мудрість віків. ... С.121.

6 Полесские заговоры ... № 386.

«Ідзеть свята Ірей (д.-р. *ирей* – «південні краї, куди відлітають птахи»)», свята Нікола, свята Недзілька. Встречає Божья Маці: «Куди ідзеть свята Ірей, свята Нікола, свята Недзілька?» «Ідом, Божья Маці, рабу Божий Валі уроки шептаці» [ПЗ 2003, № 247]².

Семантична етимологія подібних текстів пов'язана з загадками – фрагментарними залишками архаїчних міфів творення. Специфіка етіологічних переказів полягає в їхній діалогічності, де запитання і відповідь не пов'язані між собою змістовно, що виключає логічні узагальнення і передбачає володіння завершеним знанням, яке мало сакральний характер. Прикладом може слугувати текст від кровотечі, що має форму одноосібного діалогу, де відповідь опонента розуміється «по умовчанням»: «Крово, крову! Що тому чоловікові буде, що в неділю стружку струже? (спосіб покарання не уточнено – прим. авт.) Оце й тобі буде, як не перестанеш»³. Втрачений елемент відповіді зустрічається в побутових заборонах типу: «не можна у неділю дрова рубати, нічого різати, бо уріжеш тіло»⁴. В лікувальних текстах порушення табу загрожує глобальними наслідками – втрата крові асоціюється з зникненням природної вологи: «Косо <...> не пускай Божої роси і святої крові»⁵. Семантичні відповідності людської крові і природної вологи, що насичує дерево, зустрічаємо в рудиментах тотемних вірувань про спорідненість дерева з конкретною особою. Так, поляки вірили, що у дерев, які ростуть на могилах, замість соку тече кров (до сьогодні на кладовищі не рубають дерева). Побратими дізнаються про долю іншого, встромивши у стовбур ніж. Коли з нього потече кров – побратим живий, коли сік – мертвий⁶. У зв'язку з цим мертве тіло ототожнювали з сухим / «безкровним» деревом або каменем, на якому не «цвіте рож» (алегорія до кров'яних набряків).

Висновок. Спектр міфологічних значень про кістяк варіюється в межах опозиції «живий / мертвий». Поняття «мертвого» має неоднорідні характеристики і діє в діапазоні + / —. Очевидно, що в лікувально-магічних практиках використовують образи і сюжети, де «мертве» асоціюється з +, зокрема з нетлінним кістяком / мощами

пращура, тому ця опозиційність виглядає, скоріше, як обумовлена обрядом паритетності. Мова йде про імітаційну магію, де використання мертвої кістки є вимушеним засобом, оскільки спричиняє «завмирання» запалення і гострого болю як надмірного прояву «живого» або стабілізацію зрушеного органу: «рожі», «гризі», більма, (але не пахової грижі, розташованої біля місця народження – «матки»). Наслідком встановленої міфом «стабільності» є виникнення похідних понять із значенням міцності і надійності, що проявляється в мотивах зіставлення ушкодженої ноги / руки з «цілою» кісткою пращура (відбувається своєрідне словесно-звукове протезування). Можливо, що ці вірування стосуються часів, коли з твердих кісток виготовляли знаряддя праці, зброю або «хірургічні» інструменти, за допомогою яких здійснювали примітивні операції.

Використання обрядом «екстрених» засобів вимагає обмеження «мертвого», передозування якого загрожує летальним наслідком. Відповідні узагальнення основані на емпіричних спостереженнях, коли кістка інфікованого ставала причиною смерті, що пояснює заборону «тривожити» мертвих.

Кістяк пращура в цьому разі сприймається як відправна точка, нульова відмітка міфологічної картини світу, матеріальне втілення міфичного часу творення першопредметів (подібну міфологему було реалізовано під час творення радянської міфології, де функції «ідеального» пращура переймає В. Ленін, мертве тіло якого до сьогодні залишається об'єктом вшанування мільйонів росіян). В контексті лікувального обряду кістяк покійника є потойбічним тілом, «пристосованим» для вічного, позбавленого хвороб і страждання, існування.

У міфології і-е наявність кістяка є ознакою «живих» або «своїх» покійників, натомість представники «чужого» потойбічного уявляються як безкості. Відсутність скелета / тілесна аморфність асоціюється з станом хаосу, процесом тління і розпаду. Використання таких образів є винятковим і зустрічаються досить рідко, переважно в обрядах знищення (пор., побачена усі сні «дохла риба» є знаком хвороби, викидня або матеріальної втрати).

Зазначені вище ознаки слугують поясненням обрядової семантики «чистих» продуктів, що мають час від часу очищати нутро людини від «іншої» плоті, пов'язаної із семантикою смерті. До таких належать продукти рослинного походження або риба. Відповідні вірування відбилися в обрядових практиках і міфологічних переказах, зокрема образах «хлібної / небесної хатинки». Пор. із звичаєм вживати

1 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. ; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва] / [под ред. и с предисл. Б.А. Ларина]. – М. : Прогресс, 1986-1987. – Т. 2 (Е – Муж) – 1986. – С. 137.

2 Полесские заговоры ... № 247.

3 Рецепты народной медицины ... С. 34.

4 Польові матеріали автора. Україна, с. Зам'ятниця Чигиринського р-ну Черкаської області.

5 Рецепты народной медицины ... С. 34.

6 Белова О. В. Кровь // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – М. : Международные отношения, 1999. – Т. 2. – С. 677-681.

в якості поминальних став виробу з тіста, як символу вічного життя.

У макрокосмічній моделі міфологічної картини світу «кістяком» всесвіту виступає скеля / дерево, що пояснює присутність цих образів в лікувально-магічних текстах. Відповідні зіставлення ґрунтуються на асоціативній спорідненості дерева і кістяка, зокрема їхній міцності, статичності, здатності до регенерації. Натомість усихання стовбура (тотемного дерева?) порівнюється із захворюванням опорно-рухового апарату, зокрема з появою мертвої кістки, виникненням ревматизму, радикуліту, запаленням хребта тощо. З погляду міфу здатність до вегетативного відтворення виглядає доречною в поховальних культурах, де дерево уособлює «переродженого» пращура, що пояснює заборону використовувати в продуктивній діяльності деревину з кладовищ (його тіло). Згодом семантику дерева переймає надмогильний хрест, як символ воскресіння.

Вертикальне розташування дерева, а також його розгалужена структура асоціюється з аналогічними властивостями кістяка. В цьому сенсі актуальними видаються образні порівняння крони дерева, а відтак і тіла людини, з міфологічним всесвітом, зокрема його верхом / світом божественного. У міфах

і.-е на маківці вселенського дерева розташовується «той світ» / рай, куди піднімається казковий герой (покійник / шаман). Хребет, як і стовбур, у цьому разі поєднує верх і низ тіла, а саме «утроби» з «верхньою» душею, яка бачить і чує / «відає».

В контексті міфологічних уявлень про кістяк цікавою видається опозиція «правильний / неправильний» (в смислі «упорядкований / неупорядкований»). Пропорційність тілесного проектується на інші ситуації, що вимагають правильного розвитку / упорядкування, з чим пов'язані обряди ворожіння. Хаотичне розташування ворожильних кісток прогнозує асиметричний розвиток подій, їхню неконтрольованість, що, у свою чергу, пояснює значення числа шість, як знаку абсолютної симетрії, вирашу і максимального сприяння.

Анатомічна структура кісток, їхня наповненість (не-пустота) життєдайною речовиною (лат. *myel*) пояснює, чому в міфології вони вважаються осередком тілесної душі. В міфології час земного життя регламентується міцністю кістки, як єдиної частини тіла, що залишається після смерті у вигляді мощів. Статусні мощі, які належать відомим пращурам, продовжують утримувати в собі їхню життєву силу, тому застосовуються як лікувальний засіб.

Ольга Лучук,

*Львівський національний університет
імені Івана Франка*

ПОЛЬСЬКІ СЛІДИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПЕРЕКЛАДІ «КОЛГОСПУ ТВАРИН» (ДО ІСТОРІЇ ПЕРШИХ ПЕРЕКЛАДІВ КАЗКИ «ANIMAL FARM» ДЖОРДЖА ОРВЕЛЛА)

Уже раніше я неодноразово писала про історію публікації одного з найвідоміших творів англійського письменника Джорджа Орвелла – «Animal Farm», а також про усі існуючі на сьогодні українські переклади цієї алегоричної казки¹. У цій статті зверну увагу на історію

двох узагалі перших перекладів казки українською та польською мовами, а також на різні долі перших перекладачів цього твору, їх стосунок до еміграції з Центрально-Східної Європи у першій половині ХХ ст., на їх контакти між собою та з Джорджем Орвеллом.

Пригадаю для початку, що казка-алегорія Джорджа Орвелла «Animal Farm» вперше вийшла друком у Британії в 1945 році (хоча автор закінчив твір ще півтора року перед тим). Вихід цього твору був пов'язаний для Орвелла з багатьма труднощами. Чимало видавництв (британських та американських) відмовлялося друкувати цей твір. Причиною цього була не «офіційна» цензура, а радше «самоцензура

1 Див.: Лучук Ольга. «Animal Farm» Джорджа Орвелла в українській перекладній літературі // Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини. – 2012. – Вип. 30 – С. 382–395; Luchuk Olha. George Orwell's 'Animal Farm' in Ukrainian Translation // The Ukrainian Quarterly. – 2012. – Vol. LXVII. – No. 1–4. – P. 106–121 (англ. мовою); Лучук Ольга. Ігор Шевченко і Джордж Орвелл: історія одного перекладу (до 90-річчя від дня народження Ігоря Шевченка і 65-річчя публікації першого українського перекладу «Колгоспу тварин») // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – 2013. – Вип. 21. – С. 127–131.

видавців», про яку Орвелл написав у своїй статті «Свобода друку» («The Freedom of the Press»)¹. У той час у Британії та США існувала пересторога, що твір Орвелла може зіпсувати їхні стосунки з СРСР, тоді союзником у Другій світовій війні. А очевидним є той факт (і Орвелл цього не приховував), що роман «Animal Farm» – це казка, яка в алегоричній формі зображує радянський тоталітарний режим і розвінчує «советський міф» про соціалізм в СРСР. Орвелл, зокрема, зазначав, що для нього надзвичайно важливо, щоб люди на Заході Європи «побачили советський режим таким, яким він є», вважаючи, що Радянський Союз немає нічого спільного з соціалізмом, тобто з суспільством, побудованим на принципах соціальної справедливості та рівності².

У Передмові до українського перекладу «Колгоспу тварин» Орвелл пояснює, чому люди в Англії не розуміють, що насправді відбувається в СРСР. Основна причина такого нерозуміння, за Орвеллом, полягає у тому, що Англія – це країна, де «люди вже живуть сотні років укупі і не знають громадянської війни, де закони відносно справедливі, <...> де мати опозиційні погляди та висловлювати їх прилюдно не зв'язане з небезпекою». У такій атмосфері, на думку Орвелла, середня людина в Англії назагал не розуміє, «що таке концтабори, масові депортації, ув'язнення без процесу, цензура преси, тощо». І коли вона читає про події в СРСР, то вона «перекладає все на мову англійських уявлень і не враховує безсоромної забриханості тоталістичної пропаганди». Тому, коли йдеться про советський режим, то більшість англійського народу, на переконання Орвелла, «у великій мірі оманені й досі»³. Усе це частково пояснює, чому роман Орвелла «Animal Farm» у 1945 році зустрів таке несприйняття на Заході. Для розвінчання цього «советського міфу» Орвелл обрав доволі оригінальний жанр алегоричного зображення казкових героїв через повстання тварин на фермі.

Важливо зазначити, що хоча роман «Animal Farm» спочатку наштовхнувся на несприйняття у Західній Європі та США, проте він привернув неабияку увагу інтелігенції у Східній Європі, у тих країнах, які найбільше страждали від советського режиму. Тому перші переклади Орвеллової казки з'явилися мовами саме Східної Європи – українською (1947),

польською (1947), естонською (журнальні публікації) (1947–1948), далі російською (1950), литовською (1952), латвійською (1954) тощо. Зайвим буде говорити, що усі ці переклади виходили в еміграційних видавництвах – у Мюнхені, Лондоні, Франкфурті-на-Майні, Парижі, Стокгольмі. Еміграційні видавництва тоді відігравали дуже важливу роль у розповсюдженні творів Орвелла, в тому числі і в країнах Східної Європи, де ці твори були під забороною і могли виходити лише у «самвидаві». А за такі видання і їх розповсюдження передбачалося суворе покарання – ув'язнення і табори.

Як бачимо, першими перекладами казки Орвелла були український і польський, причім обидва переклади вийшли друком того ж самого 1947 року, майже одразу після появи оригіналу. Більше того, обидва перекладачі знали один про одного, обоє були знайомі з Орвеллом, до того ж український перекладач познайомився з Орвеллом за посередництва польського перекладача. Доли у перекладачів були різні, хоча обоє у різний спосіб належали до еміграції. Очевидно, у той час (як і пізніше, аж до кінця 1980-х – початку 1990-х) не могло бути й мови про те, щоб переклад цього твору Орвелла міг вийти друком в Україні чи Польщі (як зрештою, і в Росії чи будь-якій іншій країні тодішнього СРСР чи соцтабору). І це ще одна причина, чому обидва переклади вперше з'явилися закордоном.

Першим перекладачем казки-алегорії Орвелла «Animal Farm» українською мовою був Ігор Шевченко, тоді молодий українець, який після Другої світової війни, як і багато інших українців, опинився в таборах Ді-Пі у Німеччині. Згодом він емігрує до США і стане відомим професором-візантиністом Гарвардського університету. Але до того ще довгий і складний шлях. Тоді, у другій половині 1940-х, молодим хлопцем у віці 20-ти з лишком років, він опинився в таборах переміщених осіб, де життя не було легким, а навіть небезпечним, бо постійно над втікачами з СРСР висіла загроза примусового повернення на «батьківщину», а потім – заслання або смерть. Але навіть у таборах Ді-Пі у ті буремні та важкі повоєнні роки люди не переставали жити інтелектуальним життям – писали твори, друкували книжки, малювали картини, ставили вистави, проводили конференції, творили організації та осередки. Безпечніше було, звісно, в американській чи британській зоні окупації, проте і це не було абсолютною гарантією безпеки. Отож, узагалі перший переклад цього знаменитого твору Орвелла вийшов українською 1947 року під назвою «Колгосп тварин» у видавництві

1 Orwell George. The Freedom of the Press: Orwell's Proposed Preface to 'Animal Farm' // The Times Literary Supplement. – 1972. – Sept. 15. – No. 3680. – P. 1037–1039.

2 Див.: Орвелл Джордж. Передмова автора до українського видання // Орвелл Дж. Колгосп тварин: Казка. – [Мюнхен]: Прометей, [1947]. – С. 9–11.

3 Там само. – С. 10.

«Прометей» у Мюнхені. Ігор Шевченко, побоюючись переслідувань опублікував свій переклад під псевдонімом Іван Чернятинський¹.

Перш за все, цікаво, чому цей твір Орвелла зацікавив Шевченка і чому він узявся його перекладати. У 1980-х Ігор Шевченко висловив свої міркування щодо творчої спадщини Орвелла загалом², а також розповів історію свого перекладу казки «Animal Farm»³. Він згадував, що його з Орвеллом, у прямому й переносному значенні, познайомили поляки. Важливо тут згадати, що Ігор Шевченко – українець, який народився в Польщі, в селі Радость біля Варшави. Батьки Шевченка були киянами, українськими патріотами, які змушені були емігрувати з України після більшовицької інтервенції. Ігор Шевченко закінчив гімназію ім. Адама Міцкевича у Варшаві, потім навчався в Карловому університеті у Празі (куди переїхав на початку Другої світової війни) та Каголицькому університеті в Лювені, студіюючи класичні мови, стародавню історію та порівняльну лінгвістику. Саме у Празі Шевченко почав цікавитися візантологією. Після війни Ігоря Шевченка розшукав його приятель дитинства, а потім і приятель усього життя Анджей Вінценз, син відомого польського письменника і дипломата Станіслава Вінценза, автора повістей про Гуцульщину та великого приятеля українців. Анджей тоді працював у польському щоденнику «Dziennik Żołnierza» (часопис польської еміграції) і «перетягнув» туди на працю Ігоря Шевченка. Саме Анджей, а ще інший приятель і співробітник часопису Конstantи А. Єленський (теж поляк), які певний час перебували в Англії, познайомили Шевченка з англійською літературою і, зокрема, з творами Орвелла⁴. Саме у цьому середовищі Шевченко читав Орвелла, а також твори інших західних авторів. Йому були близькі соціал-демократичні ідеї і він вважав, що політичне майбутнє для української еміграції було пов'язане саме з тодішніми соціалістичними, антисталінськими колами⁵. Твір Орвелла по своїй суті є анти-талітарним та антисталінським. Тому, ймовірно, Ігор Шевченко й вирішив перекласти цей твір українською, щоб донести ідеї Орвелла до українців у таборах Ді-Пі в Німеччині – тодішніх утікачів з СРСР.

1 Див.: Орвелл Дж. Колгосп тварин: Казка / Г. Оруел [= Джордж Орвелл; На титул. стор. ім'я автора подано англ. мовою: George Orwell]; 3 англ. мови перекл. Іван Чернятинський [= Ігор Шевченко]. – [Мюнхен]: Прометей, [1947].

2 Шевченко Ігор. Про актуальність творчої спадщини Орвелла в наші дні // Сучасність. – 1986. – Ч. 6. – С. 78–88.

3 Інтерв'ю з Ігорем Шевченком про його переклад твору Орвелла «Колгосп тварин» / Інтерв'ю провела Ярина Т. Бодрок // Сучасність. – 1985. – Ч. 12. – С. 91–99.

4 Там само. – С. 91–92.

5 Там само. – С. 91.

Як пригадає Ігор Шевченко, ідея перекладу належала, ймовірно, Константи Єленській, оскільки саме від нього в 1946 році Шевченко довідався, що Тереза Єленська (мати Константи) особисто знала Орвелла і збиралася перекладати «Animal Farm» польською⁶. А з листування Орвелла ще й стало відомо, що листовно Шевченка представила Орвеллу саме Тереза Єленська⁷. Шевченко перекладав твір у 1946 році – перекладав недовго, кілька місяців. І робив він це у перервах між роботою у польському щоденнику «Dziennik Żołnierza», осідок якого знаходився тоді в Квакенбрюку, і вечорами у Мюнхені, де жив у той час з родиною. Про цей переклад довідалися в Українській революційно-демократичній партії (УРДП), яка існувала у той час в тоборах Ді-Пі й попросили Шевченка дати цей переклад до друку у видавництві «Прометей», яке належало тоді цій партії. УРДПісти поділяли погляди Орвелла й позитивно ставилися до його оцінки соціалізму. Видавці також вважали Орвелла надзвичайно цікавою постаттю, оскільки він належав «до тієї групи інтелектуалістів, які визнають потребу боротьби за радикальну перебудову світу на справедливих засадах»⁸. Цим перекладом видавництво мало намір започаткувати «цілу серію перекладів на українську мову творів сучасних західно-європейських письменників та публіцистів», і в такий спосіб «причинитися до нав'язання тісних зв'язків поступового українського світу зі сучасними прогресивними суспільно-політичними та культурними західно-європейськими процесами та явищами»⁹. Проте редактор, до якого потрапив переклад, або не мав часу, або забув про машинопис, і тому переклад трохи часу пролежав у видавництві без руху. Але коли твір прочитав Григорій Костюк, у той час активний політичний діяч і член УРДП, він був обурений, як можна було таку вагому з мистецького і суспільного погляду річ стільки часу тримати у видавництві. Переклад одразу подали до друку¹⁰. Сам Шевченко так згадує про цей епізод: «Довший час цим рукописом ніхто <...> не цікавився, мабуть, подивилися на заголовок і прийняли твір за справжню «казку», аж поки хтось із них його не прочитав. Як тільки текст прочитали, я зробився в їхніх очах дуже

6 Там само. – С. 92.

7 Див.: Orwell George. The Complete Works of George Orwell / Ed. by Peter Davison. – London: Secker & Warburg, 1998. – Vol. XVIII: Smothered Under Journalism: 1946. – P. 237, note 3 (лист Ігоря Шевченка до Джорджа Орвелла від 11 квітня 1946).

8 Від видавництва // Орвелл Дж. Колгосп тварин: Казка. – [Мюнхен]: Прометей, [1947]. – С. 5.

9 Там само.

10 Див.: Костюк Григорій. Зустрічі і прощання: Спогади. – Едмонтон; Торонто: Вид-во KIVC, 1998. – Книга друга. – С. 232.

«популярним»¹. Між тим, видавці попросили перекладача написати коротку передмову чи довідку про Орвелла та його твір. Шевченкові ж прийшла краща ідея – він вирішив попросити Орвелла написати передмову. І, як не дивно, автор погодився. Ось як згадує про цю подію Григорій Костюк: «Не так і багато збігло часу, як Левицький тріумфально вручив мені передмову, – але не Чернятинського, а самого Орвела в перекладі Чернятинського. Це було щось несподіване, а для української літератури й політичної думки надзвичайно важливе»².

Так зав'язалося листування поміж автором і перекладачем, яке назагал тривало упродовж 1946–1947 років, проте, як згадує Шевченко, він отримав ще одного листа від Орвелла наприкінці 1949-го або на початку 1950-го, але цей лист не зберігся³. З огляду на воєнні лихоліття, листування між Орвеллом і Шевченком збереглося не повністю; збережені листи й матеріали вміщені у Повному зібранні творів Джорджа Орвелла⁴.

Отже, на прохання Ігоря Шевченка Орвелл спеціально написав передмову до українського видання «Колгоспу тварин»⁵. Таким чином, перший український переклад містить унікальний документ, який зараз цитують і перекладають усіма мовами світу. Оригінал передмови не зберігся ані в архіві Орвелла, ані в архіві Ігоря Шевченка. Відомо, що перекладач дещо скоротив передмову (з дозволу автора)⁶ і переклав її українською. Згодом, коли готували Повне зібрання творів, есеїв та листів Орвелла, упорядники звернулися за оригіналом передмови до Ігоря Шевченка. У листі до видавців від 13 серпня 1992 Шевченко повідомив, що оригінал цього унікального документа, на превеликий жаль, не зберігся; він пояснює це тим, що були повоєнні лихоліття, часті переїзди, йому було лише 25 і тоді він ще не мав уявлення, яку долю готувало майбутнє для

Орвелла⁷. Коментуючи свій лист до Орвелла від 25 березня 1947, Шевченко називає втрату оригіналу передмови Орвелла «непрощеним гріхом проти літератури» («an unpardonable sin against literature»)⁸. Не знайшовши оригіналу цієї передмови, упорядники зробили доволі несподіваний хід – вони відтворили англійський текст з українського перекладу. Ця передмова п.н. «Preface to the Ukrainian Edition of *Animal Farm*» була також надрукована у Повному зібранні творів Орвелла⁹. Отже, дослідникам Орвелла слід пам'ятати про те, що мають справу не з автентичним текстом Орвелла, а з перекладом з перекладу¹⁰.

У цьому українському контексті є ще один епізод, який привертає увагу. Того ж таки 1947 року (коли вже вийшов український переклад) Орвелл пише листа своєму приятелю, англійському письменникові Артурові Кестлеру, в якому представляє Ігоря Шевченка як перекладача і просить Кестлера дати дозвіл українцям на переклад його творів¹¹. У цьому ж листі (від 20 вересня 1947) Орвелл оповідає, що сталося з українським перекладом «Колгоспу тварин» після його публікації: «Я недавно чув від них [українців. – О. Л.], що американська влада в Мюнхені конфіскувала 1500 примірників перекладу і передала їх радянським репатріаційним службам, але ще перед тим приблизно 2000 копій, здається, були розповсюджені серед Ді-Пі» («I have just heard from them that the American authorities in Munich have seized 1500 copies of it and handed them over to the Soviet repatriation people, but it appears about 2000 copies got distributed among the D.Ps first»)¹². Також із цього листа можна опосередковано довідатися, чому Орвелл так активно підтримував українців: «Я переконаний, що ми повинні допомогти цим людям наскільки можемо; ще з 1945 року я повторюю, що Ді-Пі – це богом послана можливість зруйнувати стіну між Росією і Заходом. Якщо наш уряд цього не бачить, то нам слід приватно робити все, що ми можемо» («I am sure we ought to help these people all we can, and I have been saying ever since 1945 that

7 Ibid.

8 Ibid.

9 Див.: Ibid. – P. 86–89.

10 Детальніше про це див. у моїй статті: Лучук Ольга. «Animal Farm» Джорджа Орвелла в українській перекладній літературі // Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини. – 2012. – Вип. 30 – С. 386–387.

11 Orwell George. The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell / Ed. by Sonia Orwell and Ian Angus. – New York: Harcourt, Brace & World, Inc., 1968. – Vol. IV: In Front of Your Nose: 1945–1950. – P. 379–380; Orwell George. The Complete Works of George Orwell / Ed. by Peter Davison. – London: Secker & Warburg, 1998. – Vol. XIX: It Is What I Think: 1947–1948. – P. 206–207.

12 Ibid. – Vol. IV. – P. 379; Vol. XIX. – P. 206–207.

1 Інтерв'ю з Ігорем Шевченком про його переклад твору Орвелла «Колгосп тварин» / Інтерв'ю провела Ярина Т. Бодрок // Сучасність. – 1985. – Ч. 12. – С. 95.

2 Див.: Костюк Григорій. Зустрічі і прощання: Спогади. – Едмонтон; Торонто: Вид-во КІУС, 1998. – Книга друга. – С. 233.

3 Див.: Інтерв'ю з Ігорем Шевченком про його переклад твору Орвелла «Колгосп тварин» / Інтерв'ю провела Ярина Т. Бодрок // Сучасність. – 1985. – Ч. 12. – С. 96–97.

4 Orwell George. The Complete Works of George Orwell / Ed. by Peter Davison. – London: Secker & Warburg, 1998. – Vol. XVIII: Smothered Under Journalism: 1946. – P. 235–239; Orwell George. The Complete Works of George Orwell / Ed. by Peter Davison. – London: Secker & Warburg, 1998. – Vol. XIX: It Is What I Think: 1947–1948. – P. 72–89, 206–207, 224–225.

5 Орвелл Джордж. Передмова автора до українського видання // Орвелл Дж. Колгосп тварин: Казка. – [Мюнхен]: Прометей, [1947]. – С. 7–12.

6 Див.: Orwell George. The Complete Works of George Orwell / Ed. by Peter Davison. – London: Secker & Warburg, 1998. – Vol. XIX: It Is What I Think: 1947–1948. – P. 85 (лист Джорджа Орвелла до Ігоря Шевченка від 21 березня 1947).

the DPs were a godsent opportunity for breaking down the wall between Russia and the west. If our government won't see this, one must do what one can privately»¹.

Говорячи про текст перекладу Ігоря Шевченка, варто зазначити, що, хоча переклад зроблено в повоєнні часи, без доступу до ґрунтовних словників, довідкової літератури та інших перекладів цього твору, він цілком адекватний і легко читається. Очевидно, є деякі неузгодження перекладу імен, деякі неточності при перекладі, а також українська мова вимагала б осучаснення. Але ці недоліки легко можна виправити. Це частково зробив і далі планував робити сам перекладач. Він дещо поправив свій переклад і ця поправлена копія перекладу знаходиться в бібліотеці Г'ютона в Гарвардському університеті². Окрім того, з мого листування з Ігорем Шевченком мені відомо, що, вийшовши на пенсію, проф. Шевченко збирався перевидати свій переклад і навіть відредагував для цього частину перекладу: «Нещодавно я відредагував першу половину перекладу, виправляючи помилки, які трапилися при перекладі, а також свою українську мову кінця 40-х минулого століття; і так між нами, чи Ви думаєте, що цю поправлену версію варто перевидати? Об'єктивна для цього причина – це те, що з ерою Путіна «Колгосп тварин» знову стає актуальним» («I revised the first half of the translation recently, correcting its errors in rendering and in my Ukrainian of the late 40s of the last century and, between you and me, would like this revised version to be published again. The objective reason is that with the Putin era, *The Animal Farm* begins to be actual again»)³.

На жаль, Ігор Шевченко не встиг перевидати цей переклад за життя. Очевидно, це вартує зробити тепер, оскільки це був перший український переклад, унікальний авторизований переклад, який зроблено з дозволу і за участі самого автора, і який містить унікальний документ, якого не має жоден інший переклад цього твору – передмову самого Джорджа Орвелла.

Перший переклад роману Орвелла «Animal Farm» польською мовою вийшов друком у Лондоні того ж таки 1947 року. Переклад п.н. «Zwierzęcy Folwark» здійснила згадувана вже Тереза Єленська, а видала польська еміграційна організація «Światpol» – «Ліга поляків

закордоном» («The League of Poles Abroad»)⁴. Опісля, через десятиліття, переклад Єленської неодноразово перевидавався в Польщі, однак треба вказати на те, що упродовж 1970–1980-х усі ці видання були «підпільними», бо твори Орвелла в той час були заборонені в Польщі. Тереза Єленська особисто знала Орвелла, кілька разів зустрічалася з ним у Лондоні, про що написала у своєму есеї «Спогад про Орвелла» («Wspomnienie o Orwellu»), що вийшов друком у лондонському тижневику «Wiadomości»⁵. У цьому споміні вона описує, що натрапила на казку Орвелла «Animal Farm» випадково. У 1946 році вона побачила інформацію про новий роман Орвелла в лондонському «Observer», відразу купила книжку, прочитала її й була нею захоплена, бо книжка, як пише Єленська, «стосувалася нас і була якраз про нас». У такому захваті Єленська написала Орвеллові, який відразу відгукнувся на її лист, був дуже зацікавлений ідеєю польського перекладу. Серед іншого, написав, що йому дуже залежить, щоб його роман читали і поза межами Британії. Тереза Єленська у своєму споміні доволі детально описує Орвелла, його зовнішній вигляд, манери, поведінку і характер. Окрім казки «Animal Farm», Єленська перекладала й інші твори Орвелла.

Говорячи про польський контекст, варто зазначити, що пані Єленська належала до цілком іншого типу еміграції, ніж Ігор Шевченко. Вона була дружиною польського дипломата у Великій Британії – Константи Єленського. Умови її життя, безперечно, відрізнялися від умов, у яких перебували переміщені особи з Центрально-Східної Європи в Німеччині. Вона дуже добре знала літературу і мистецтво, була знайома з відомими постатями на Заході, зокрема і з Орвеллом.

Перекладати «Animal Farm» Тереза Єленська почала, мабуть, трохи раніше, ніж Ігор Шевченко. Це знаємо зі свідчень її сина Констани А. Єленського, а також з листа Орвелла до Леонарда Мура (від 6 серпня 1946), в якому автор згадує про своє спілкування з польською перекладачкою «Animal Farm»⁶. На жаль, листування між Орвеллом та Єленською не збереглося, але у Повному зібранні творів Орвелла є декілька приміток і коментарів, які потверджують, що вони листувалися і обговорювали різні проекти. Властиво, саме з

1 Ibid. – Vol. IV. – P. 380; Vol. XIX. – P. 207.

2 Див.: Orwell George. The Complete Works of George Orwell / Ed. by Peter Davison. – London: Secker & Warburg, 1998. – Vol. XIX: It Is What I Think: 1947–1948. – P. 85, note.

3 Шевченко Ігор. Лист до Ольги Лучук від 28 лютого 2008 // Приватний архів Ольги Лучук. – Листування з Ігорем Шевченком (2008).

4 Orwell George. Zwierzęcy Folwark / Z angielskiego tłumaczyła Teresa Jeleńska. – Londyn: Wydawnictwo Światowego Związku Polaków z Zagranicy, 1947.

5 Jeleńska Teresa. Wspomnienie o Orwellu // Wiadomości. – 1968. – 4 maja. – Nr. 18 (1153). – S. 3.

6 Див.: Orwell George. The Complete Works of George Orwell / Ed. by Peter Davison. – London: Secker & Warburg, 1998. – Vol. XVIII: Smothered Under Journalism: 1946. – P. 366.

цих коментарів довідуємося, що Орвелл дуже цікавився перекладацькою працею Терези Єленської і зустрічався з нею, щоб обговорити проблемні місця у перекладах.

У польському контексті також варто згадати збірку листування між Ярославом Івашкевичем та родиною Єленських, зокрема Константи А. Єленським і Терезою Єленською¹. В одному з листів (від 17 червня 1956) з Парижа Константи Єленський скаржився, що переклад його матері з 1947 року опублікували без її згоди². А з примітки до цього листа довідуємося, що Тереза Єленська написала спогад про Орвелла («Wspomnienie o Orwellu»)³.

З листування Джорджа Орвелла відомо, що автор давав дозвіл і українцям, і полякам публікувати свій твір у перекладі безкоштовно: «Я не хотів жодних оплат за «Animal Farm» від поляків чи інших слов'ян» («I did not want any fee for 'Animal Farm' from the Poles or any other Slavs»), писав Орвелл до Леонарда Мура в листі від 8 червня 1948⁴. Крім того, Орвелл попросив Артура Кестлера дати дозвіл Ігорю Шевченку на переклад його (Кестлера) творів українською, з такою характерною припискою: «без оплати, звичайно» («without payment of course»)⁵. Трохи далі у цьому ж листі Орвелл ще раз повернувся до питання оплати: «Я сказав йому (Шевченкові. – О. Л.), що ти не вимагатимеш оплати, якої ці люди і так не зможуть заплатити» («I told him <...> you would not press for payment, which in any case these people could not make»)⁶.

Отож, Ігор Шевченко познайомився з Джорджем Орвеллом завдяки Терезі Єленській. А з нею він познайомився завдяки її синові – Константи А. Єленському, з яким разом працював і приятелював. Згодом у коментарях до свого листування з Орвеллом Ігор Шевченко роз'яснив, чому дружина польського дипломата, відома «гранд-дама» в італійсько-англійських літературних колах, яка особисто знала Джорджа Орвелла, підтримувала український переклад «Колгоспу тварин»: «У ті повоєнні дні <...>, коли Радянський Союз домінував у Польщі, спостерігалось зближення між лівим чи ліберальним крилом польських інтелектуалів і їхніми нечисельними українськи-

ми однодумцями. Обидві сторони розуміли, що їх пожирає той самий звір. Отже, це була співпраця у справі донесення до українців антисталінського послання західного автора лівого спрямування» («Those post-war days <...> combined with the Soviet domination of Poland, witnessed a rapprochement between left-wing or liberal Polish intellectuals and their (few) Ukrainian counterparts—for both sides realized that they had been gobbled up by the same animal. Hence [it was] the cooperation on the venture which would bring the message of an Anti-Stalinist Western left-wing author to the Ukrainians»)⁷.

Підсумовуючи, можна сказати, що історія українського й польського перекладів Орвеллового твору «Animal Farm» насичена різними цікавими фактами, подіями та стосунками. Ці два переклади вийшли майже одночасно, незадовго після появи англійського оригіналу, який, на жаль, залишається актуальним і до сьогодні. В обох випадках спостерігаємо надзвичайно цікаву історію взаємин автора з перекладачами. Окрім того, цей матеріал дозволяє досліджувати взаємини між польськими та українськими інтелектуалами середини ХХ ст. та їх ставлення як до тоталітарного суспільства, так і до ідей рівності та справедливості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Інтерв'ю з Ігорем Шевченком про його переклад твору Орвелла «Колгосп тварин» / Інтерв'ю провела Ярина Т. Бодрок // Сучасність. – 1985. – Ч. 12. – С. 91–99.
2. Костюк Григорій. Зустрічі і прощання: Спогади. – Едмонтон; Торонто: Вид-во КІУС, 1998. – Книга друга.
3. Лучук Ольга. «Animal Farm» Джорджа Орвелла в українській перекладній літературі // Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини. – 2012. – Вип. 30 — С. 382–395.
4. Лучук Ольга. Ігор Шевченко і Джордж Орвелл: історія одного перекладу (до 90-річчя від дня народження Ігоря Шевченка і 65-річчя публікації першого українського перекладу «Колгоспу тварин») // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – 2013. – Вип. 21. – С. 127–131.
5. Орвелл Дж. Колгосп тварин: Казка / Г. Оруел [= Джордж Орвелл; На титул. стор. ім'я автора подано англ. мовою: George Orwell]; З англ. мови перекл. Іван Чернятинський [= Ігор Шевченко]. – [Мюнхен]: Прометей, [1947].
6. Шевченко Ігор. Лист до Ольги Лучук від 28 лютого 2008 // Приватний архів Ольги Лучук. – Листування з Ігорем Шевченком (2008).

7 Orwell George. The Complete Works of George Orwell / Ed. by Peter Davison. – London: Secker & Warburg, 1998. – Vol. XVIII: Smothered Under Journalism: 1946. – P. 237–238, note 3.

1 Iwaszkiewicz Jarosław, Jeleńska Teresa, Jeleński Konstanty A. Korespondencja / Opracował i przypisami opatrzył Radosław Romaniuk. – Warszawa: Instytut Dokumentacji i Studiów nad Literaturą Polską, 2008.

2 Ibid. – S. 27.

3 Ibid. – S. 31.

4 Orwell George. The Complete Works of George Orwell / Ed. by Peter Davison. – London: Secker & Warburg, 1998. – Vol. XIX: It Is What I Think: 1947–1948. – P. 392.

5 Ibid. – P. 206.

6 Ibid.

7. Шевченко Ігор. Про актуальність творчої спадщини Орвелла в наші дні // *Сучасність*. – 1986. – Ч. 6. – С. 78–88.
8. Crick Bernard. *George Orwell: A Life*. – New York: Penguin Books, 1980.
9. Crick Bernard. How the Essay Came to Be Written // *The Times Literary Supplement*. – 1972. – Sept. 15. – No. 3680. – P. 1039–1040.
10. Iwaszkiewicz Jarosław, Jeleńska Teresa, Jeleński Konstanty A. *Korespondencja / Opracował i przypisami opatrzył Radosław Romaniuk*. – Warszawa: Instytut Dokumentacji i Studiów nad Literaturą Polską, 2008.
11. Jeleńska Teresa. Wspomnienie o Orwellu // *Wiadomości*. – 1968. – 4 maja. – Nr. 18 (1153). – S. 3.
12. Luchuk Olha. George Orwell's 'Animal Farm' in Ukrainian Translation // *The Ukrainian Quarterly*. – 2012. – Vol. LXVIII. – No. 1–4. – P. 106–121.
13. Orwell George. *Animal Farm: A Fairy Story / With an Introduction by C. M. Woodhouse*. – New York: Signet Classic, 1954.
14. Orwell George. *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell / Ed. by Sonia Orwell and Ian Angus*. – New York: Harcourt, Brace & World, Inc., 1968. – Vol. IV: *In Front of Your Nose: 1945–1950*.
15. Orwell George. *The Complete Works of George Orwell / Ed. by Peter Davison*. – London: Secker & Warburg, 1998. – Vol. XVIII: *Smothered Under Journalism: 1946*.
16. Orwell George. *The Complete Works of George Orwell / Ed. by Peter Davison*. – London: Secker & Warburg, 1998. – Vol. XIX: *It Is What I Think: 1947–1948*.
17. Orwell George. The Freedom of the Press: Orwell's Proposed Preface to 'Animal Farm' // *The Times Literary Supplement*. – 1972. – Sept. 15. – No. 3680. – P. 1037–1039.
18. Orwell George. *Zwierzęcy Folwark / Z angielskiego tłumaczyła Teresa Jeleńska*. – Londyn: Wydawnictwo Światowego Związku Polaków z Zagranicy, 1947.

**ПРО ДОЛЮ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ В ТАБОРАХ
АВСТРО-УГОРЩИНИ ТА НІМЕЧЧИНИ, 1914-1920**
(рец. на: Ігор Срібняк. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині
(1914-1929). – Київ, 1999. – 296 с.)

Прийнято говорити й писати про громадян імперій Романових і Габсбургів як про росіян та австрійців. Наприклад – на табірному цвинтарі в Тухолі¹ при збірних могилах написано, що спочивають там росіяни. Це віддавна вживане спрощення є вигідне, але далеко не точне, і, головне несправедливе для народів тих імперій, відбираючи їм національну тожність. Говорити й писати замість росіяни замість російські вояки – це зловживання. Бо в російській армії служили вояки різних національностей. І немає значення, чи під час I світової війни, тобто напередодні розвалу згаданих імперій, усвідомлювали вони собі цю національну окремість, чи ні.

Про долю полонених однієї з націй імперії Романових – українців, що перебували в австрійському та німецькому полоні у 1914-1929 роках дізнаємось з книжки Ігоря Срібняка. Українці – над репрезентабельні в царській армії, також в полоні становили значний її відсоток. За німецькими даними тільки в таборах тієї держави перебувало 300 тисяч українських військовополонених. Робота І.Срібняка торкається, отже, коло половини мільйона осіб. Торкається простору й часу і в Україні, і в Польщі слабо розробленого – діяльності «Союзу Визволення України» в таборах полонених (розділ I), просвітницької праці українських старшин на окупованих українських землях і творення ними військових відділів (розділ II) та участі дипломатичних і військово-санітарних місій в репатріації полонених (розділ III).

Покликання політичними емігрантами з Наддніпрянської України «Союзу Визволення України» та приєднання до нього галицьких і буковинських українців це само собі тема гідна розробки – це приклад можливості понад регіональної співпраці українців, приклад того, що багаторічне розчленування не викоринило по-

чуття національної спільноти. В час коли Україна, в такому чи іншому територіальному і політичному вигляді, фігурував ледве в імлістих та кон'юнктурних планах воюючих поміж собою європейських великих держав – СВУ вивела питання її державності на широкий форум. Одним із напрямів діяльності Союзу була пропагандивна акція – видавану французко й німецькомовну пресу та брошури розповсюджувало в низці країн Європи.

Автор рекомендованої читачам книжки, що й зрозуміле, зосередився на діяльності Союзу в таборах. Капітальною оказалась реалізована Союзом ідея українізації декотрих з них. За не афішованою згодою військових і державних властей Австро-Угорщини й Німеччини у вибраних таборах скупчувань українців і, що важливе, жителів українських земель іншої національності. Союз бо, наголошуючи необхідність національного і відтак державного відродження українців, далекий був від націоналізму – передбачав згідне співжиття всіх народів майбутньої України.

Свою діяльність в таборах почав «Союз Визволення України» вже восени 1914 р. Крім клопотів з владою, проблемою здобування коштів, показалося, що й матеріал нелегко піддається обробці. На той час тільки нечисленні українці з-посеред рядового вояцтва усвідомлювали собі свою національну тожність та готові були співпрацювати. Більшість була пасивна, а свою окремість відчувала ледве інстинктивно-думку про емансипацію сприймали майже як зраду Росії і її царя. Серед вояцтва були й відверті противники діяльності СВУ – послідовники «єдиної и неделимої» протидіяли словно й навіть фізично. Тож не дивно, що на перший план перед політичне усвідомлення, висунуто культурно-освітню і суспільну діяльність. Ці пріоритети змінилися у 1917 році разом з революційними подіями в Росії. Праця в таборах набрала розмаху, набрали розмаху й зміни свідомості полонених.

¹ Тухоля – табір у Польщі, в якому в 1915-1918 рр. утримувалися полонені російської та румунської армій, а у 1919-1922 рр. – полонені вояки УГА і РСЧА.

Не всі полонені українці потрапили у виділені для них табори. Також в тих мішаних, хоча в доволі трудніших умовах, працювали українські організації, з допомогою СВУ проводили культурно-освітню роботу. Якщо центральні держави широко використовували полонених в сільських господарствах та в фабриках, сотні робітничих груп перебували поза таборами. До таких груп також приходила поміч СВУ та діячів матірних таборів – приїжджали лектори, посилалась преса й брошури.

Кількарічна праця СВУ показала результатно. У 1914 і 1915 роках українці потрапили в таборі як частина російського вояцтва. У 1917 і 1918 роках вони вже самі проводили основну діяльність табірних організацій, покликали табірні парламенти й уряди, декларували свою державну приналежність і бажання вступити до українського війська для захисту проголошеної власне України. Табори Фрайштадт (Австрія), Раштатт, весляр і Зальцведель (Німеччина) не без причини називали тоді українськими республіками. Коли після Берестейського миру виникла можливість творити з-поміж полонених військові відділи – українці були до того підготовлені – в таборах вже діяли парамілітарні організації.

Доволі широко представлена також у книжці українізація двох старшинських таборів (Йозенфштадт в Чехії і Ганновер-Мюнден і Волині та формування з-поміж полонених двох дивізій).

Тема останнього розділу це діяльність у 1918-1920 роках дипломатичних місій та місій Українського Червоного Хреста. Відразу ж організатори натрапили на перешкоди. Німці показали нечесним партнером – у 1918-му стримували висилку полонених бо ці становили дешеву робочу силу. Потім середину Європи перегородила плутанина кордонів новоутворених держав і це справу додатково комплікувало. А ще у 1919 р. справу репатріації проводила неприхильна Україні військова комісія Антанти. В українських таборах з'явилися агітатори Денікіна, а нарешті й більшовицькі. Про те як непроста була дорога полонених до краю засвідчує те, що для одних проходила вона через Белград на півдні, а для

інших через Нарву на півночі. В самій Україні два рази у той час мінялася влада, а в дальших роках Українська Народна Республіка вплутана в оборонну війну втрачала силу й можливість впливати на події. Коли уряд УНР в кінці 1920 р. опинився на еміграції його можливості впали до нуля.

Ігор Срібняк – автор книжки – це випускник Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка, у 1994/96 роках вчився в Українському Вільному Університеті в Мюнхені. Рік пізніше постала ця книжка, котра, як сам пише, є логічним підсумком більш як чотирьохрічної роботи автора в архівних і бібліотечних закладах України та кількох європейських країн. Скупчено в ній знання з численних документів та багатьох, хоча переважно відрізкових, публікацій учасників тамтих подій. Літературу автор доволі широко представив у вступі. Кінцеві висновки натомість це не тільки резюме змісту книжки, це також оцінка ситуації українців в таборах Німеччини, Австро-Угорщини і на Балканах, оцінка діяльності українських організацій і урядових структур серед полонених та оцінка таких установ держав, в яких ця діяльність проходила. Книжку доповнюють численні світлини й добірка документів.

Невеликий тираж книжки дає підстави стверджувати, що незабаром вона цілком розійдеться серед читачів, у її можливому наступному виданні (доповненому та переробленому) доцільно було би навести більше географічних даних – принаймні, найважливіші табори для зручності читача ті місцевості, що зараз перебувають у межах Чехії та Польщі, подати їх сьгоднішні назви. Якщо тема, хоча посередньо, торкається також кількох країн Середньої Європи та Балкан, треба в майбутньому підсумки перекласти на інші мови: німецьку, польську, російську.

Презентована тут у великому скороченні книжка Ігоря Срібняка має дати читачеві тільки загальний погляд на її зміст. Для подробиць треба й варто її придбати. Це книжка не тільки для істориків, соціологів чи військових – це книжка для кожного, хто цікавиться історією України ХХ століття.

WĘDRÓWKI PO ŚWIATACH MINIONYCH: OMELAN PRICAK I JURIJ ŁUCKI

(Colloquia Epistolaria Omelan Pricak i Jurij Łucki. Publikacja, opracowanie
tekstologiczne i komentarze Olgi Łuczuk, Wydawnictwo AKTA, Charków 2014, s. 148.)

Naukowe opracowanie Olgi Łuczuk jest publikacją niecodzienną. Jak zauważa we wstępie sama autorka, epistolografia w XXI wieku jest gatunkiem niemodnym, zapomnianym i niepraktykowanym. Tym większą wartość mają zachowane listy, na których podstawie można prześledzić, zbadać i zrekonstruować sytuację społeczną, zjawisko kulturowe czy proces historyczny. Wydanie datowane na 2014 roku faktycznie trafiło do nas w roku 2015, lecz 50 listów w nim zawartych to ponadczasowa i bezcenna pamiątka zarówno dla obserwatora życia naukowego i środowiskowego zamorskiej emigracji, jak i świadectwo przyjaźni całkiem odmiennych osobowości.

Udaną próbę takiej analizy korespondencji między profesorem Uniwersytetu Harvarda Omelanem Pricakiem – znakomitym historykiem, orientalistą, fundatorem i dyrektorem ukrajinistycznego ośrodka Uniwersytetu Harvarda oraz Jurijem Łuckim – znanym literaturoznawcą i tłumaczem, popularyzatorem literatury ukraińskiej z Toronto, podjęła Olha Łuczuk w zbiorze *Colloquia Epistolaria Omeljan Procak i Jurij Łuckij*. Zbiór prezentowanych materiałów obejmuje listy z lat 1969-2000. Autorka, z wykształcenia anglistka i ukrajinistka, jest również znanym lwowskim literaturoznawcą. W jej dorobku naukowym znajdują się między innymi książki: *A Hundred Years of Youth: A Bilingual Anthology of 20th Century Ukrainian Poetry* z 2000 roku, *Діалогічна природа літератури: Перекладознавчі та літературознавчі нариси* z 2004, *The Flying Head and Other Poems by Viktor Neborak* z 2005 roku czy *In a Different Light: A Bilingual Anthology of Ukrainian Literature Translated into English by Virlana Tkacz and Wanda Phipps as Performed by Yara Arts Group* z 2008 roku.

Już ten wszechstronny dorobek gwarantuje profesjonalizm wydania listów, opatrzonego masą przydatnych dla czytelnika przypisów objaśniających i biogramów. Warto też przy okazji pochwalić autora projektu graficznego Denysa Tkaczenkę, który odtworzył charakterystyczną «poetykę» wizualną listu – z nagłówkami, układem graficznym etc., a wszystko zamknął pomiędzy eleganckimi, minimalistycznie czarnymi okładkami.

Colloquia Epistolaria, opatrzone wstępem autorki, zawierają trzy rozdziały, wykaz wykorzystanych materiałów źródłowych oraz spis nazwisk. Pierwsza, najobszerniejsza część, składa się z 50 listów pochodzących z Archiwum Uniwersytetu w Toronto oraz Archiwum Kijowsko-Mohylańskiej Akademii. Całość rysuje ponad trzy dekady emigracyjnej historii powojnia: już w pierwszym liście z 1969 roku Łucki przywołuje w pamięci spotkanie z Pricakiem w Göttingen w Niemczech. Przyczynkiem do rozpoczęcia korespondencji między profesorami była próba wydania przez J. Łuckiego książki *Miż Gogolem a Szewczenkom*, która została odrzucona przez wydawnictwo Uniwersytetu w Toronto za tzw. «ukrajinjskyj nacjonalnyj uchył». W związku z odmową autor zwraca się o pomoc do O. Pricaka, działającego w ramach Komiteru Studiów Ukrainoznawczych, któremu wydawnictwo podlega. Pricak odpowiada, że prędeż dopatrzyłby się w tej publikacji «rosijskiego uchyłu» ze względu na użyty w tytule rosyjski wariant pisowni nazwiska: Gogol. Już ten pierwszy, zakończony zresztą wydawniczym sukcesem, epizod pokazuje napięcia w łonie dość młodej braci emigranckiej, tarcia i tworzące się sojusze.

Następną odsłoną nawiązanej współpracy była propozycja Omelana Pricaka poprowadzenia wykładów literatury ukraińskiej na Uniwersytecie Harvarda złożona Jurijowi Łuckiemu: *Szewczenko i jemu współcześni* oraz *Literatura ukraińska lat 20. XX wieku*. Tym razem, być może chodziło o tymczasowość pracy, wysokość pensji (połowa zarobków z Toronto) lub język wykładowy (angielski czy ukraiński?) – wyjazd Łuckiego nie doszedł do skutku.

O tym, że zaproszenia z gościnnymi wykładami do USA nie musiały wtedy ukrajinistów uszczęśliwiać wiemy z listu z 15 września 1971 roku. Łucki, po wizycie w Czechosłowacji, pisze do Pricaka odnośnie wykładowcy, którego miał na Harvardzie tymczasowo zastępować: «Atmosfera w Pradze jest zła i [Orest Ziłyński] boi się, że straci pracę. Prosi, żebyście w żadnym razie nie zapraszali go do Ameryki, bo to już mu zaszkodziło. (...) W ogóle w nastroju jest niewesołym, jak i inni, co siedzą cicho

jak mysz pod miotłą». Choć obaj tego nie komentują, wiadomo, że w tle przewija się Praska Wiosna 1968 roku i polityczne retorsje wobec inteligencji z nią związane. Jest w tym liście także wątek polski ze środkowoeuropejskiej podróży Łuckiego: «W Polsce atmosfera jest daleko lepsza i tam spotkałem ciekawych, młodych ukrainistów. Wszyscy z radością słuchali o Harvardzie. Nie zapominajcie wysłać im swoich wydań (na adres Stefana Kozaka, redaktora «Slavii Orientalis»). I na koniec gorzka refleksja: «... tak samo na Ukrainę, gdzie przechowują je w specfondach [KGB]».

Trzecią, najbardziej kontrowersyjną i brzemioną w skutki sprawą, był projekt zatrudnienia w 1979 roku na Uniwersytecie w Toronto dra Paula Magoczi, gdzie miał dostać etat w Katedrze Historii. Wybór kandydata skłócił profesorów, których zdania na temat kompetencji kandydata były odmienne. Łucki zarzucał Magocziem uukrainiść oraz brak odpowiedniego przygotowania: doktor nigdy nie studiował historii Ukrainy, w przeciwieństwie do innych kandydatów. Pricak przeciwnie – podtrzymuje tę kandydaturę, wystawiając pozytywną rekomendację na stanowisko profesora-ukrainisty. Podkreśla, że zna Magocziego ponad 12 lat i widzi możliwości rozwoju młodego wtedy naukowca. Być może sprawa zakończyłaby się bez echa, gdyby nie wystąpienie Pricaka w 1980 roku w Toronto. Jurij Łucki przestrzegał, że obecność Magocziego nie wniesie nic dobrego do rozwoju nauki i badań ukrajinoznawczych ani w Kanadzie, ani na Harvardzie dlatego Omelan Pricak 15 kwietnia 1980 roku otrzymuje tej treści list: «(...) Fakt, że ten człowiek – pisze o Magoczim – chce przyjechać do Toronto na posadę ufundowaną przez ukr[aińską] wspólnotę, która go nienawidzi, także niedobrze świadczy o nim. (...) Wnioski z tego wszystkiego smutne. Prawie cała ukraińska wspólnota tutaj i bardzo wielu ukraińskich naukowców nie zgadzają się z Tobą. Są przekonani, że zrobiłeś wielką pomyłkę. Nie wiem, czy uda mi się zachować szacunek, jakim zawsze Cię darzyłem, i pozostać Twoim zwolennikiem. Jak wiesz, każdy człowiek odpowiada przed swoim sumieniem, także ja». Listy z tego roku są pisane po angielsku, co z jednej strony, ma zapewne sformalizować dystans, z drugiej ułatwić rozpowszechnianie argumentacji obu autorów wśród uniwersyteckich decydentów, jak choćby ówczesny prorektor dr Donald Chant. W efekcie sporu kontakt między respondentami urwał się aż do 1984 roku. Wtedy Jurij Łucki przechodzi na emeryturę i przerywa milczenie w sposób dla siebie charakterystyczny: «Przyszedł czas, aby, jak to mówią Anglicy, zakopać topór wojenny. Nie wart tego ten łajdak Bob, abyśmy dalej zachowywali się wobec siebie wrogo. Z niego, nawiasem mówiąc, nigdy nie będzie dobry historyk, ale już

jest dobrym bibliografem». To nieskrywana niechęć wobec Paula Magocziego, podobnie, gdy w tym samym akapicie potwierdza, że podopieczny Pricaka stara się zostać jego wiernym – nie następcą! – jedynie naśladowcą.

Następny rozdział książki Olha Łuczuk poświęca *Projektowi Harvardskiemu Omelana Pricaka*. Pomysł polegał na stworzeniu w ramach Uniwersytetu najpierw Funduszu Katedr Ukrainoznawstwa, a następnie w oparciu o zebrane środki – ukraińskiego centrum badawczego, złożonego z trzech katedr rozumianych jako posady profesorów – języka, literatury i historii oraz odrębnego instytutu naukowego. Łuczuk zwraca uwagę na błędne w wielu publikacjach rozumienie idei ze względu na używaną nomenklaturę – katedrę zwyczajowo nazywano zespół naukowców. Pricak wielokrotnie argumentuje za stworzeniem ośrodka ukraińskiego i skupienie sił na dziedzinach ukrajinoznawczych i humanistycznych, które nie miały szans rozwinięcia nowoczesnej formuły na sowieckiej Ukrainie. Omeljan Pricak już na początku wiedział, że działalność katedr i instytutu jest nierozdzielna i tylko razem mogą prawidłowo funkcjonować. Łuczuk precyzyjnie przytacza daty powstania poszczególnych jednostek: 1968, 1973, 1977 («Harvard Ukrainian Studies»). Dzisiaj, zainicjowana przez profesora działalność centrum ukrajinoznawczego na Harvardzie, nadal dynamicznie się rozwija kontynuowana przez jego młodszych kolegów i uczniów.

Prozopografia, choć uznawana za studia nad biografią zbiorowości czy elit, w ostatniej części książki zostaje przez Olhę Łuczuk umieszczona w tytule rozdziału poświęconego Jurijowi Łuckiemu i rozumiana w sposób podwójny: rekonstrukcji biografii, ale także «świata wewnętrznego». Na podstawie korespondencji autorka analizuje jego indywidualność. Zwraca uwagę na ogromny wkład w popularyzację kultury ukraińskiej, wyjątkową pracowitość, chęć współpracy z innymi badaczami – z Jurijem Szewelowem (wspólnie wydali listy Pantalejmona Kulisza), młodszymi: Bohdanem Rubczakiem (publikacja książki o Ostapie Łuckim oraz prac krytycznych o Tarasie Szewczence), Jurijem Tarnawskim, Sołomiją Pawłyyczko, której imienia pośmiertny fundusz stworzył w 2000 roku, Mykołą Riabczukiem czy Wałerijem Szewczukiem. Ten ostatni uważał, że Jurij Łucki jest przykładem ciekawego syndromu – tzw. «kompleksu Gogola» – wewnętrznego rozdwojenia duszy między Ukrainą a emigracją. Pod koniec swojego życia często zapadał na depresję, ciężko przeżył też tragiczną śmierć Sołomii Pawłyyczko z końcem grudnia 1999 roku. Z przedstawionych materiałów wyłania się zatem sylwetka światłego, skromnego, wrażliwego człowieka i można mieć nadzieję, że jego starania i dorobek zostaną przez następne pokolenia docenione.

Olga Łuczuk stworzyła książkę niecodzienną i nieszablonową: rzetelnie przedstawione i opisanie materiały źródłowe, przejrzyste komentarze i precyzyjnie wyprowadzone wnioski z łatwością i zrozumieniem zostają przyswojone przez czytelnika. Nietypowo umieszczone przypisy upraszczają lekturę, nie zmuszając do wertowania i poszukiwania potrzebnego odwołania. A przy tym najważniejsze: otrzymaliśmy historię trzech dekad życia emigracyjnego widzianą bez dystansu, przez osobiste refleksje i analizy osób nieprzeciętnych, zaangażowanych w misję budowania swoich dy-

scyplin naukowych i środowisk na uchodźstwie. Te całkiem subiektywnie, czasem osobiste notacje Omelana Pricaka zmarłego w 2006 roku i Jurija Łuckiego, który odszedł 5 lat wcześniej, pozwalają nam dziś wędrować po dalekich światach minionych, których pełna rekonstrukcja jeszcze przed nami. Dlatego wypada czekać nam na następny tom w serii «Colloquia Epistolaria», który zawierać będzie korespondencję pomiędzy Jurijem Łuckim a członkami Grupy Nowojorskiej: Bohdanem Rubczakiem i Jurijem Tarnawskim.

Марина Палієнко,
*Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*
Ігор Срібняк,
*Київський університет
імені Бориса Грінченка*

SCRIPTA MANENT...

**(рец. на: Colloquia Epistolaria. Омелян Пріцак і Юрій Луцький.
Публікація, текстологічне опрацювання і коментарі Ольги Лучук. – Харків:
Акта, 2014. – 148 с.).**

Публікація листування Омеляна Пріцака і Юрія Луцького, що було уможливлено зусиллями філолога і перекладача Ольги Лучук – дозволяє зацікавленому читачеві зануритись у науковий та особистий світ двох визначних українських учених, творча діяльність яких до певної міри визначала магістральні шляхи розвитку української науки на американському континенті.

Достатньо сказати, що О.Пріцак був засновником та першим директором Інституту українознавчих студій Гарвардського університету (США), автором понад 1000 наукових праць, людиною, яка досягла визначних висот у світовій історичній науці. Творчий шлях Ю.Луцького також був позначений яскравими здобутками у царині літературознавства і славістики, крім того він здобув визнання як літературний критик, видавець та перекладач, поєднуючи це з довголітньою викладацькою роботою у якості професора Торонтського університету (Канада).

Слід відзначити, що авторка-упорядниця цієї книги довгий час спрямовувала свою дослідницьку увагу на вивчення життя і діяльності як О.Пріцака, так і Ю.Луцького, що знайшло відображення у низці її публікацій¹.

Логічним продовженням авторських зацікавлень у дослідженні творчих контактів двох славетних учених стала підготовка окремого видання, друк якого став можливим завдяки фінансовій підтримці харківського видавництва «Акта».

Приміщені у збірнику листи мають значну інформативну цінність, проливаючи додаткове світло на невідомі широкому загалу сюжети із розвитку української науки у західному світі, її репрезентації у двох потужних університетських центрах північноамериканського континенту – Гарвардському і Торонтському університетах, а також становлять важливий крок у написанні інтелектуальної біографії Омеляна Пріцака – українського вченого-енциклопедиста зі світовою славою.

Запропонований увазі читачів епістолярний комплекс друкується з оригіналів і авторських копій, що зберігаються в архіві Торонтського університету (де О.Лучук виявлено 18 листів Омеляна Пріцака та 23 копії листів Юрія Луцького) та у фонді Омеляна Пріцака у Науковому архіві Національного університету «Кієво-Могилянська академія» (9 листів Ю.Луцького). Хронологія листування охоплює

1 Лучук О.М. Українознавчі проекти Омеляна Пріцака і Юрія Луцького (на матеріалі листування науковців) // Спадщина Омеляна Пріцака і сучасні гуманітарні науки. – К., 2008. – С.160-168; Лучук О.М. Гарвардський проект Оме-

ляна Пріцака // Українська орієнталістика: Збірник наук. праць до 90-річчя професора Омеляна Йосиповича Пріцака / Гол. ред. І.В.Срібняк. – К., 2009-2010. – Вип.4-5. – С.28-35 та ін.

1969–2000 рр. і дає можливість простежити еволюцію у стосунках двох учених. Загалом у виданні вміщено 50 епістолярій.

Листування учених містить значний масив фактичного матеріалу, який характеризує маловідомі обставини реалізації кількох українознавчих проектів, дозволяє наблизитися до розуміння внутрішнього світу науковців, до певної міри уявити їх життєве кредо, риси характеру, манеру спілкування.

І хоча епістолярії є лише одними з «джерельних» цеглинок у складному процесі реконструкції цілісних образів двох українських учених, вони значною мірою додають психологічних рис і характеристик для їх глибшого розуміння, дозволяють почути відлуння «живих» голосів, демонструючи глибину особистісних переживань у послідовному обстоюванні українських національних цінностей та розвитку українознавчих досліджень у вільному світі.

Епістолярний діалог Ю.Луцького і О.Пріцака відкриває лист Ю.Луцького від 16 травня 1969 р., написаний через понад 20 років після їх першої зустрічі у повоєнному німецькому Геттінгені. О.Лучук зазначає, що на час відновлення знайомства О.Пріцак очолював Комітет українознавчих студій у Гарвардському університеті, а Ю.Луцький – кафедру славістики у Торонтському університеті. Основним приводом для звернення слугувала підготовка до видання англomовної праці Ю.Луцького «Між Гоголем і Шевченком», яка, за висловом її автора, «була спробою аналізу «інтелектуальної історії» України в першій половині 19 ст.», але через свій «український національний ухил» була не прийнята до публікації у видавництві Торонтського університету (через негативний відгук одного з рецензентів – «російського професора»). Водночас, як зазначав Ю.Луцький, рукопис праці, оснований на джерельних матеріалах, був схвально сприйнятий Ю.Шевельовим, В.Міяковським, І.Лисяком-Рудницьким.

У свою чергу О.Пріцак у листі-відповіді від 20 травня 1969 р. надзвичайно прихильно поставився до згаданої праці, підкреслюючи, що за один лише вечір прочитав половину і був «цілком вполонений нею». Він також не розумів, за що на неї був навішаний ярлик про «національний ухил», на його думку, деякі «патріоти» навпроти вбачатимуть у ній «російський ухил» (с.5). Але для Комітету Українознавчих студій Гарвардського університету головним критерієм є наукова вартість праці.

Одним з таких проектів була підготовка до видання праці Ю.Луцького в контексті обговорення якої унаочнюється тотальне неприйняття американськими славістами – емігрантами-

росіянами (вони досить часто виступали рецензентами праць науковців-українців) – усього українського. Взагалі, спілкування українських науковців з російськими «колегами» навіть в стінах американських університетів, було здебільшого «травматичним», бо останні попри всі свої наукові ступені та академічні звання вважали своїм найголовнішим обов'язком і сакральним покликанням у будь-який спосіб перешкоджати реалізації українознавчих проектів. З цього стає зрозумілим, що переважну більшість росіян – без різниці їх політичних поглядів, походження, виховання, в самій Росії, чи поза її межами – об'єднує цілковите несприйняття України.

Дуже цікавими також видаються думки О.Пріцака про місце і значення Гоголя, висловлені ним у листах до Ю.Луцького. Він, зокрема, пропонував оцінювати творчість Гоголя в контексті розвитку загальноєвропейського літературного процесу, та радив Ю.Луцькому доповнити його книгу інформаціями про зв'язки Гоголя з європейськими письменниками – французькими, італійськими, німецькими, польськими, а також згадати «про загальнолюдські концепції Гоголя».

У цьому контексті О.Пріцак зупинився на проблемі вибору українців між своїм національним та російсько-імперським (с.21), наголосивши на тому, що «коли у XVII ст. була дилема Україна – Москва/Росія, у XVIII ст. це вже далеко складніша справа. Вибирати треба було поміж Провінцією та Імперією». Зрештою, тривале перебування Гоголя поза Україною обумовило, на думку О.Пріцака, його вибір на користь «Імперії».

У своєму іншому листі (від 29 жовтня 1969 р.) О.Пріцак висловив свої судження стосовно ролі, яку відігравала Києво-Могилянська Академія становленні ідеологічних підвалин Російської імперії. На його думку – «Могилянська Академія тільки географічно лежала на Україні, будучи духовним штабом православного інтернаціоналізму» (с.20), що обумовило причетність частини викладачів-могилянців до створення «звичайної схеми історії Росії». Більше того, за О.Пріцаком – «українці не йшли вислужуватись Москві, вони прямо прикладали свою лепту до будови своєї Православної Імперії, що об'єднувала і Велику і Малу Росії. До такої концепції підготували укр[аїнські] вищі круги, ідеологія та історіософія Київської Могилянської Академії» (с.21). Очевидно, що така візія вченого цілком не вкладається у сучасну схему історіописання про Києво-Могилянську Академію в контексті історії України XVIII ст.

Слід окремо відзначити високий рівень археографічного опрацювання збірки

епістолярій О.Пріцака і Ю.Луцького – авторка-упорядниці здійснила фаховий переклад, опрацювання та коментування їх листів, виконавши значний обсяг роботи. Заслуговує на схвалення й внутрішнє компоновання текстів, бо сучасний читач вже звик до інколи надзвичайного перенасичення простору кожної сторінки текстом. Натомість рецензована збірка залишає багато місця для роздумів, бо око не «переобтяжується спогляданням», і – більше того – відпочиває, вчитуючись у кожну фразу листування двох знаних науковців.

Важливою є й наявність текстуальних та змістових коментарів, що пояснюють і уточнюють згадані у листах сюжети, окремі факти, рідковживані та іншомовні вислови, містять переклади англомовних текстів. Водночас,

на нашу думку, доречним було навести після кожного листа археографічну легенду, яка б чітко ідентифікувала його походження, місце зберігання, вказувала на оригінальність чи копійність.

І насамкінець – увагу читача цієї книги привертає її незвичайний дизайн – можна по різному ставитись до використання чорного кольору на обкладинці, але у будь-якому випадку його суцільний масив візуально збільшує і особливим чином вирізняє назву книги, зупиняє читача перед книжковою полицею та заохочує його взяти до рук це видання. Створюється враження, що це майже записник науковця, його приватна «територія», на якій й відбувається «епістолярний діалог», через який стає можливим пізнати внутрішній світ двох вчених.

АНОТАЦІЇ

Ольга Морозова. Українська проблематика в творчості Омеляна Вішки

Стаття присвячена відомому польському вченому українського походження, історику, географу, публіцисту, перекладачу, громадському діячу Омеляну Володимировичу Вішці. Людині, яка велику частину життя присвятила поверненню із забуття маловідомих прізвищ учасників національно-визвольних змагань ХХ століття в Україні, вшануванню їх пам'яті, висвітленню об'єктивної картини подій минулого. Автор висвітлює життєвий шлях, становлення і розвиток наукової кар'єри вченого. **Ключові слова:** Омелян Вішка, історик, Польща, історія України, українсько-польські відносини.

Olga Morozova. Ukrainian issues in Emilian Vishka's work

The article is devoted to the known Polish scientist of the Ukrainian origin, historian, geographer, publicist, translator, publicman Emilian Vishka. A man who has dedicated most of his life to return from oblivion lesser known names of the national liberation movements of the XX-th century in Ukraine, honoring their memory, objective picture of the coverage of past events. The author lights up a vital way, becoming and development of scientific career of the scientist. **Keywords:** Emilian Vishka, historian, Poland, history of Ukraine, Ukrainian-Polish attitudes.

Ігор Кривошея. Освітні проекти польських аристократів Потоцьких на українських землях (XVIII – XIX століття)

Історія освіти на українських землях є невід'ємною частиною цілісної історії України. Важливу роль у розвитку освіти на українських землях відігравали польські аристократичні родини Браницьких, Любомирських, Потоцьких. Серед освітніх «проектів» графів Потоцьких зосередимо увагу лише на трьох, на нашу думку, найбільш вагомих та результативних: 1) Василіанська школа в Умані; 2) Участь у відкритті університету в Харкові; 3) Немирівська гімназія. Участь Потоцьких в цих освітніх проектах була різною: фундаторська та фінансова (Уманська василіанська школа); організаційна (Харківський університет); фундаторська, фінансова, організаційна, опікунська (Немирівська гімназія). **Ключові слова:** василіанська школа, Умань, університет, Харків, гімназія, Немирів, Францішек Потоцький, Северин Потоцький, Боєслав Потоцький.

Igor Kryvosheia. The polish nobility Potockis' educational projects on Ukrainian territories (18th -19th centuries)

The history of education on Ukrainian territories is an important part of the whole history of Ukraine. The

Nobility families Branickis, Lubomirskis and Potockis played an important role in the development of education on Ukrainian territories. The author will pay attention to 3 important longitude educational projects by the Potockis: 1) Basilian School in Uman, 2) Participation in founding the Kharkiv University, 3) Nemyriv Gymnasium. The Potockis' participation in these projects was different and ranged from founding and funding (Basilian School in Uman) to organizing (Kharkiv University) or founding, funding, organizing and trusteeing (Nemyriv Gymnasium). **Key Words:** Basilian School, Uman, University, Kharkiv, Gymnasium, Nemyriv, Franciszek Potocki, Boleslaw Potocki.

Юлія Ярцун. «Патріотичний гардероб» шляхти Київщини в середині XIX століття

У статті автором розглядається вплив соціально-політичних явищ середини XIX ст. на моду шляхти Київської губернії, та її поширення на зміст цих явищ. Наголошено, що в зміст поняття «моди» включено лише гардероб та аксесуари. З'ясовано, що мода шляхти середини XIX ст. вийшла за рамки тільки приватного життя та стала віддзеркаленням соціально-політичної ситуації в кордонах Російської імперії, способом пасивної демонстрації незадоволення політикою уряду, виявом патріотизму та готовності до боротьби за незалежність. **Ключові слова:** повсякденне життя, мода, гардероб, шляхта, Київська губернія, Листопадове повстання, Січневе повстання.

Iartsun I. «Patriotic wardrobe» nobility of Kiev province in the mid-XIX-th century

In the article the author examines the influence of social and political phenomena mid-nineteenth century on fashion nobility Kiev province, and its distribution on the content of these phenomena. Emphasized that the concept of «fashion» only includes wardrobe and accessories. It is found that fashion nobility mid-nineteenth century went beyond just privacy and become a reflection of the social and political situation in the borders of the Russian Empire, passive way of demonstrating discontent with government policies, an expression of patriotism and willingness to fight for independence. **Keywords:** everyday life, fashion, wardrobe, nobility, Kiev province, November Uprising, January Uprising.

Олена Гуменюк. Українські молодіжні організації в Польщі: типологізація і форми діяльності (1920 – 1939 рр.)

В статті на основі широкої джерельної бази та вітчизняної і зарубіжної історіографії розглядається питання типологізації та форм діяльності українських молодіжних організацій міжвоєнної

Польщі. Найбільшу цінність мають періодичні емігрантські студентські видання. Звертається увага на організаційному становленні українських молодіжних організацій (головним чином студентських) на початку 1920-х років. Також у дослідженні проаналізовано типи організацій, форми діяльності та їх вплив на українську міжвоєнну еміграцію у Європі. **Ключові слова:** український, молодь, студентський, організація, еміграція, корпорація, Польща, Європа.

Olena Humeniuk. Ukrainian youth organizations in Poland: types and forms of activity (1920 – 1939)

The article is based on numerous archival documents of Polish and Ukrainian archives and also includes wide range of historiography. The most important sources for investigation were periodical issues of Ukrainian youth organizations in Poland, Czechoslovak Republic and other European countries. The author underlined the process of foundation Ukrainian youth organizations (mostly students) at the beginning of 1920-es. It is also pointed out in the research types of organizations, their activities and influence on to the Ukrainian inter-war emigration in Europe. It is analyzes cooperation between Ukrainian, European and international youth movement through their organizations. **Key words:** Ukrainian, youth, student, organization, emigration, corporation, Poland, Europe.

Ярослав Попенко. Королівська Румунія в умовах Першої світової війни та початок окупації Бессарабії

У статті проаналізовані головні тенденції розвитку Королівства Румунії в роки Першої світової війни. Розглянуті етапи дипломатичних переговорів бухарестського уряду з країнами Центрального блоку та Антанти у 1914-1918 рр. В контексті зовнішньополітичної стратегії Румунії частково висвітлено «бессарабське питання». Визначені мотиви, охарактеризований зміст та визначені наслідки Бухарестського мирного договору 1918 р. **Ключові слова:** дипломатія, анексія, Центральний блок, Антанта, проект «Велика Румунія», «бессарабське питання».

Yaroslav Popenko. Royal Romania in terms of the First World and the beginning of the occupation of Bessarabia

The main trends of development of Romania in the First World War were analyzed in that article. At the beginning of 1914 Romania managed to keep the lead in population among the other Balkan states and military potential. With the beginning of the new war Bucharest took a position of neutrality. By middle of 1915 it was able to retain its status. In the summer of 1915 the Entente still involved Romania to the military alliance against the Central block. Romania declared war on it. The military company of 1916 was ended crash for the country, its army was defeated in Transylvania and Dobrydge. The Germans occupied 70% of the territory of Romania and the Romanian government was forced to sign the separate peace with Germany. At the same

time, the defeat of the latter in 1918 allowed Romania to return to the Rights of the ally to the Entente. As a result, it was able to take an active part in the Paris Peace Conference of 1919-1920. Based on its results, Romania annexed Transylvania, Bessarabia, Bukovina and part of Banat. **Key words:** diplomacy, annexation, the Central block, the Entente, the project of «Greater Romania», «Bessarabian question».

Валерій Власенко. Музей визвольної боротьби України й українська еміграція на Балканах

У статті на основі архівних матеріалів та емігрантської преси розглядається питання взаємодії Музею визвольної боротьби України в Празі й української еміграції в країнах Південно-Східної Європи. Основна увага приділена співпраці Музею з емігрантами в Болгарії, Румунії та Югославії. Робиться висновок, що співпраця була плідною і різноманітною за формами та напрямками. **Ключові слова:** Болгарія, Музей визвольної боротьби України, Румунія, українська еміграція, Югославія.

Valeriy Vlasenko. Museum of Liberation Struggle of Ukraine and Ukrainian emigration in the Balkans

The article deals with the interaction of the Museum of Liberation Struggle of Ukraine in Prague and Ukrainian emigration in the countries of South-Eastern Europe based on the study of archival materials and the emigrant press. Focus of attention is the cooperation of the Museum with emigrants in Bulgaria, Romania and Yugoslavia. The conclusion is that the cooperation has been productive and diverse in its forms and directions. **Keywords:** Bulgaria, Museum of the Liberation Struggle of Ukraine, Romania, Ukrainian emigration, Yugoslavia.

Лідія Распутіна. Скарби з монетами I-V століть як джерело вивчення зв'язків середнього Подніпров'я з осередками Античності

Дослідження присвячено грошовому обігу населення середнього Подніпров'я у I-V ст., а саме римським монетам та шляхам їх надходження до Східної Європи. Географічні межі охоплюють територію міста Києва у сучасних його географічних кордонах. Були проаналізовані праці античних авторів Тацита, Плінія Старшого, Йордана, а також монографії відомих вчених та нумізматів XIX–XX ст. – Антоновича В. Б., Брайчевського М. Ю., Кропоткіна В. В. та інших науковців, які згадували скарби з римськими монетами I–V ст., знайдені у м. Києві лише опосередковано – для розкриття проблем, що вони досліджували у своїх працях. Тема є актуальною у зв'язку із сьогодишнім включенням України до Європейського світу та зовсім не дослідженою історією зв'язків населення України, зокрема Київщини зі стародавніми цивілізаціями, зокрема Римською імперією. Нумізматичні знахідки надають відомості про періоди історії Київщини, інформація про які відсутня у писемних джерелах.

У науковій роботі проаналізовано значну кількість джерел та історіографії з історії грошового обігу у I–V ст. та узагальнено історію грошового обігу середнього Подніпров'я I–V ст.; вивчено шляхи надходжень римських монет на територію середнього Подніпров'я; визначено ступінь інформативності нумізматичних джерел та доведено їх значення для реконструкції грошового обігу населення середнього Подніпров'я у I–V століттях. Римські монети різних номіналів – перші гроші, які брали активну участь у формуванні товарно-грошових відносин на київських землях. Вони були в обігу на території середнього Подніпров'я до V ст. – знищення Західної Римської імперії. **Ключові слова:** монета, скарб, Римська імперія, нумізмат, грошовий обіг.

Lydia Rasputina. Treasures of coins 1st – 5th centuries as a source study links middle of the Dnieper cells Antiquity

The research is about a money circulation of Roman coins in the territory of Middle Dnieper in the 1st – 5th centuries and about the ways of their distribution in the Eastern Europe. Geographic boundaries of research covers the territory of Kyiv in its current geographical borders. The works of ancient authors: Tacitus, Pliny the Elder, Jordan were analyzed in this scientific article as well as the monographs of scholars and numismatists of 19th and 20th centuries – V. B. Antonovich, M. U. Braychevsky, V. V. Kropotkin and other scientists, who researched treasures with Roman coins of 1st – 5th centuries, that were found in Kiev, only indirectly – to disclose the problems, which they investigated in their monographs. The theme of this research is topical today because of the inclusion of Ukraine into the European world. Unfortunately, the history of connections between the population of Ukraine, including the territory of Kyiv region, with ancient civilizations, including the Roman Empire isn't completely explored in Ukrainian historiography. Furthermore, numismatic findings provide information about the periods of history of Kyiv region, which aren't described in written sources. The scientific article analyzes a large number of sources and historiography of the history of a monetary circulation in the territory of Middle Dnieper in the 1st – 5th centuries; summarizes the history of money circulation in the territory of Middle Dnieper in the 1st – 5th centuries; describes the ways of the distribution of Roman coins in the territory of Middle Dnieper; identifies and proves the importance of the numismatic sources in the reconstruction of money circulation of the population of the territory of Middle Dnieper in the 1st – 5th centuries. Roman coins of different denominations – the first money that were actively involved in the formation of money relations in the Kiev lands. They were in circulation in the territory of Middle Dnieper until the 5th century – the destruction of the Roman Empire. **Keywords:** coin, treasure, the Roman Empire, numismatist, money circulation.

Віталій Василенко. Етноконфесійний чинник у повсякденному житті професорів університету св. Володимира 1834-1884 роки

Проаналізовано значення етноконфесійного чинника у повсякденному житті професорів університету Св. Володимира. Розкрито особливості взаємовідносин між представниками різних етноконфесійних груп в межах навчального закладу. Виявлено окремі специфічні риси державної національно-релігійної політики в межах Київського університету, пов'язані з його особливим місцем та місією в імперському просторі XIX ст. **Ключові слова:** етноконфесійний чинник, професорська корпорація, університет Св. Володимира, національно-релігійна приналежність.

Ольга Лях. Формування культурного осередку в Грінвіч-Віллідж (Нью-Йорк) у другій половині XIX – на початку XX століття

Стаття зосереджена на розгляді процесу формування культурного осередку в районі Грінвіч-Віллідж у Нью-Йорку та життя Нью-Йоркської богемі. В ході дослідження підіймаються питання соціальних та економічних причин переселення письменників та художників у цей район, умови їх проживання та соціальної взаємодії між собою. Також у статті було розглянуто питання соціальної та етнічної неоднорідності району та його поділу на зони, кожна з яких відповідала окремим етнічним або соціальним групам. **Ключові слова:** Грінвіч-Віллідж, культура, Нью-Йоркська богема

Olga Lyakh. Building cultural center in Greenwich Village (New York) in the second half of XIX - early XX century

This article focuses on the consideration of the formation process of cultural center in the area of Greenwich Village in New York and life of New York bohemians. During the research raises the questions of social and economic conditions of the resettlement of writers and artists in the neighbourhood and their living conditions and social interaction between themselves. In the article was also considered social and ethnic heterogeneity in the neighbourhood and its division into zones, each of which corresponded to certain ethnic or social groups.

Іван Монолатій. Яків Оренштайн і УВО: до проблеми контактів

У статті розкриваються особливості взаємин відомого українського видавця єврейського походження Якова Оренштайна з підпіллям УВО у 1920-х роках в Німеччині. З'ясована специфіка українсько-єврейських відносин у Галичині після окупації її Польською республікою, спорадичні контакти українського підпілля з єврейськими організаціями. Охарактеризовано роль і місце видавця у хитро-сплетіннях справи Станіслава Штайгера та участі у

ній бойовиків УВО, невдалі спроби контактів Якова Оренштайна з керівництвом УВО і намагання стати медіатором у цій справі. Висновується, що брак джерел не має змоги всебічно вивчити цю маловідому сторінку взаємовпливів єврейства та українців еміграції у повоєнній Європі. **Ключові слова:** Українська Військова Організація, Яків Оренштайн, Станіслав Штайгер, Євген Конавалець, Галичина, Львів, Берлін.

Ivan Monolatii. Jakiv Orenstein and Ukrainian military organization (UVO): the problem of contacts

The article describes the features of the relationship famous Ukrainian Jewish publisher Jakiv Orenstein of underground UVO in 1920 in Germany. The specificity of Ukrainian-Jewish relations in Galicia after the occupation of the Polish Republic, sporadic contacts with Ukrainian underground Jewish organizations. Characterized role and place publisher in the intricacies of the case Stanislaw Steiger and participation in it of militants UVO, unsuccessful attempts to contact Jakiv Orenstein of UVO leadership and efforts to become a mediator in this matter. The conclusion that the lack of sources is unable to fully explore this little-known page-offs Jewish and Ukrainian emigration in postwar Europe. **Keywords:** Ukrainian Military Organization, Jakiv Orenstein, Stanislaw Steiger, Yevhen Konavalets, Galychyna, Lviv, Berlin.

Ігор Тарнавський. Діяльність айнзатцгрупи «D» на півдні України (липень 1941 – липень 1942 рр.)

У статті на основі сучасних досліджень та документів розглядаються основні напрямки діяльності айнзатцгрупи «D» на окупованій території України. Показаний процес формування, структури й склад цього підрозділу. Відзначені завдання, що були покладені на нього, а саме ліквідація всіх політичних та расових «противників нацизму». Відображено співробітництво айнзатцгруп з вермахтом та певними колами з числа місцевого населення. Проаналізований «внесок» айнзатцгруп в «остаточне вирішення» єврейського та циганського питань в Україні. **Ключові слова:** айнзатцгрупа, зондеркоманда, служба безпеки, вермахт, РСХА, ОКВ, окупація, знищення, ліквідація, цигани, євреї.

Igor Tarnavsky. Activities Einsatzgruppen «D» in the south of Ukraine (July 1941 - July 1942).

The article based on current research and document the basic directions of activity of the Einsatzgruppen «D» in the occupied territory of Ukraine. Shows the process of formation, structure and composition of the unit. Indicates the tasks that were entrusted to him, namely the abolition of all political and racial «enemies of Nazism». Reflects the collaboration of the Einsatzgruppen with the Wehrmacht and certain circles of the local population. Analyzed the «contribution» Einsatzgruppen «final solution» of the Jewish and Roma issues in Ukraine. **Keywords:** Einsatzgruppe, Sonderkommando, the secu-

urity service, the Wehrmacht, the Reich Main Security Office (RSHA), OKW, occupation, destruction, liquidation, Gypsies, Jews.

Вадим Рубель. Китайська епоха «південних і північних династій» у дзеркалі ранньосередньовічних «династійних історій»: джерелознавчий і текстово-інформаційний вимір концептуально-методологічної історіографічної трансформації

Епоха раннього середньовіччя стала переломним етапом в розвитку китайської історіографічної традиції. Із комплексу «династійних історій», створених в часи раннього середньовіччя дотанської доби, епоху «південних і північних династій» (IV-VI ст.) описують три чженши. Першою є «Книга [історії династії] Сун» (Суншу: 宋書), що складається зі 100 глав-«сувоїв» (цзюань) загальним обсягом у понад 800 тис. ієрогліфів і містить близько двох сотень життєписів. Другою є структурована у 60 сувоїв «Книга [історії династії] Південна Ци» (Нань Цишу: 南齊書) обсягом у 300 тис. ієрогліфів, розділ життєписів якої містить 178 біографій. Третьою, найбільшою обсягом (1,1 млн ієрогліфів) є «Книга [історії] Вей» (Вейшу: 魏書), що складається зі 144 глав і містить 432 життєписи. За структурно-текстовими параметрами вони створені в канонах аннало-біографічного жанру з елементами оглядового країнознавчого, краєзнавчо-етнографічного та культурно-господарського опису. Згадані праці писалися після краху династій, історії яких були присвячені, що давало їхнім авторам певну свободу в оцінках подій і особистостей, про які йшлося в означених чженши. Створювалися ці «династійні історії» за наказами верховної влади, що гарантувало придворним авторам-науковцям широкий доступ до архівних матеріалів і стало запорукою високого рівня інформаційної достовірності наведених у них фактів політико-династійного, воєнного, господарського та культурного характеру. Цінним і донині мало задіяним в роботах європейських синологів залишається компендіум зафіксованої у трьох зазначених чженши біографістики, що складається з понад восьмисот життєписів і введення якого до активного наукового обігу вітчизняної китаїстики спроможне якісно збагатити, уточнити чи навіть скорегувати усталені уявлення про сутність та особливості розвитку китайської цивілізації протягом IV-VI ст.

Якісна концептуально-методологічна новація проявилася при написанні «Книги [історії] Вей» (Вейшу), головним автором-кодіфікатором якої став Вей Шоу (506-572). Створена ним «династійна історія» явила собою перший в китайській історіографії приклад відходу від однозначно китаєцентричного погляду на світовий історичний процес. До її написання китайське історіописання базувалося на тезі, що сутністю історичного процесу виступає буття лише власне китайських держав і ди-

настій, а політичні утворення інших народів априорі не є і не можуть бути суб'єктами історії та повинні згадуватися у чженши лише у включених до біографічних розділів країнознавчих главах. Та хоча описані у Вейшу династії були етнічно не китайськими, а сянбійськими, територіальне поширення підконтрольних їм імперій на корінні китайські землі долини р. Хуанхе, чинник постійно зростаючої китаїзації вейських етно-демографічних, державних і культурно-господарських інституцій, а також той факт, що у своїй офіційній титулатурі вейські правителі затвердили за собою власне китайський імператорський статус «синів неба», підштовхнули Вей Шоу до кардинального перегляду застарілих геостратегічних концепцій китайської історіографії: він присвятив історії формально «варварських» династій Вей окрему чженши. Така методологічна новація викликала неоднозначну оцінку китайських науковців, частина яких не визнали Вейшу легітимною «династійною історією» і надали їй неофіційне образливе прізвисько «Мерзотної книги» (що також озвучувалося китайською мовою як Вейшу, проте позначалося на письмі іншими ієрогліфами – 穢書). Проте з часом започаткована Вейшу концептуальна новація отримала офіційне визнання у традиції класичного китайського історіописання, своєрідним підтвердженням чого стала поява у II тис. н.е. кількох аналогічних по суті чженши, присвячених імперській історії інших некитайських династій (зокрема, киданьської Ляо, чжурчженьської Цзінь, монгольської Юань та маньчжурської Цин), яким випало (кожній у свій час) володарювати на значних теренах Китаю протягом достатньо тривалих історичних періодів.

Rubel V.A. The Chinese epoch of «Southern and Northern Dynasties» in the Early Medieval «Standard Histories»: historical, text and informational analysis of conceptual, methodological and historiographical transformation

The epoch of the Early Medieval became the turning point in the development of Chinese historiographic tradition. From the complex of the «Standard Histories», created in the times of Early Medieval pre-Than period, the epoch of «Southern and Northern Dynasties» is described by three zhengshi. The first one is «The Book of Song» (Songshu: 宋書), which consists of 100 «scroll» chapters (juǎn) of 800 thousand hieroglyphs and contains nearly two hundred life descriptions. The second one is «The Book of Southern Qi» (Nan Qishu: 南齊書) structured of 60 scrolls of 300 thousand hieroglyphs, which part of life descriptions contains 178 biographies. The third one is the biggest one named «The Book of Wei» (Weishu: 魏書), which consists of 144 chapters and contains 432 life descriptions. On the structural and text parameters all of them were created in the canons of annal and biographical genre with the elements of survey country-specific, local history, ethnographical, cultural and economic de-

scription. The above mentioned works were written after the destruction of dynasties, which they were dedicated to, what guaranteed a broad access of court authors to the archive materials and promoted high level of informational credibility of political and dynastical, military, economic and cultural facts mentioned in them.

Qualitative conceptual and methodological innovation showed up during the writing of «The Book of Wei» (Weishu), the main author and codifier of which was Wei Shou (506-572). His «Standard History» is the first example of deviation from the China-centric approach to the world historical process in the Chinese historiography. Before was written the Chinese history-writing had been based on thesis that the essence of historical process was only the existence of only Chinese states and dynasties and the political formations of other nations a priori were not and could not be the subjects of history and should have been mentioned in zhengshi only in the country-specific chapters included in biographical parts. Though the dynasties described in Weishu were ethnically not Chinese but Xianbei, the territorial expansion of empires under their control on the native Chinese lands of Yellow River (Huang He), the factor of constantly growing «chinification» of the Wei ethnic and demographical, state, cultural and economic institutions and also the fact that among their official titles the Wei rulers approved their Chinese imperial status of «the Sons of the Sky», urged Wei Shou on the cardinal revision of outdated geostrategic concepts of Chinese historiography: he devoted the stories of formally «barbarian» Wei dynasties special zhengshi. This methodological innovation had controversial assessment of Chinese scientists, some of whom did not recognize legitimate Weishu «Standard History» and gave her informal insulting nickname «Vile Book» (which was voiced in Chinese as Weishu too, but was designated in writing with different characters – 穢書). However, since the conceptual innovation created by Weishu received official recognition in the tradition of classical Chinese history-writing, a confirmation of what became the emergence in the II millennium BC of several similar zhengshi essentially devoted to the history of other non-Chinese dynasties (for example, the Khitan Liao, Jurchen Jin, Mongolian Yuan and Manchu Qing), which (each at the time) possessed large areas of China for quite a long historical periods.

Ірина Мудрієвська. Ставлення Королівства Саудівська Аравія до ядерної програми Ісламської Республіки Іран

У статті висвітлено основні віхи розвитку іранської ядерної програми, охарактеризовано позицію Королівства Саудівська Аравія щодо цього процесу. Окреслено роль і важелі впливу Сполучених Штатів Америки в Перській затоці щодо питання розвитку ядерної енергетики та безпеки. **Ключові слова:** Королівство Саудівська Аравія, Ісламська Республіка Іран, Сполучені Штати Америки, іранська ядерна програма.

Irina Mudrievsky. The attitude of the Kingdom of Saudi Arabia to the nuclear program of the Islamic Republic of Iran

The article highlights key stages of the Iran's nuclear program, it is described the position of the Kingdom of Saudi Arabia to this process. It is outlined the role and leverages of the United States of America in the Persian Gulf concerning a question of the development of the nuclear energy and security. **Keywords:** the Kingdom of Saudi Arabia, the Islamic Republic of Iran, the United States of America, the Iran's nuclear program.

Iana Kroshka. U.S. Energy independence: realities and prospects

The article provides a rigorous, intelligible review of the U.S. energy policy examining the feasibility of energy independence, as well as conditions and requisite shifts that are needed to attain it. The article argues that energy independence, defined as liquidating all imports of oil, is not an economic option for the U.S. However, the U.S. is able to restructure its oil imports in order to stop relying on countries that are hostile to its interests. Given the expected increases in Canadian oil production along with continued imports of Mexican oil, there is a reasonable chance that North America could become energy independent. But this is only possible if Mexico will implement necessary reforms in energy sector, and if there will be enough infrastructure for increased volumes of Canadian oil to reach the U.S. markets at a competitive cost. North American energy independence will have certain geopolitical and economic benefits, however, the U.S. will still face oil price risks. Besides, strategic and geopolitical importance of countries-exporters from the Middle East will not be diminished for the U.S. for the foreseeable future. **Key words:** U.S., energy independence, oil imports, energy policy.

Вадим Задунайський. Скорочення тривалості військової служби в Кубанському козацтві та регулярній армії Російської імперії (70-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.)

Військовий статут 1874 р. розпочав скорочення тривалості військової служби в російській регулярній армії та козацьких формуваннях. В Кубанському козацтві суттєві зміни в тривалості військової служби відбулись у 1882 р. (прийнято нове положення). Останній статут про військову повинність у Російській імперії було прийнято в 1915 р. Тривалість військової служби поступово скорочувалась, але козаки й надалі служили більше від решти населення. **Ключові слова:** Кубанське козацтво, Російська імперія, регулярна армія, військова служба, статут, скорочення служби.

Vadim Zadunajskyj. Reducing the duration of military service in Kuban Cossacks and the regular army of the Russian Empire (70. XIX century - beginning of XX century.)

SUMMARY: The Charter of military service 1874 began reducing the duration of military service in the Russian regular army and Cossack units. In the Kuban Cossacks significant changes in the length of military service took place in 1882 (adopted new regulations). Last statute of military service in the Russian Empire was adopted in 1915. The duration of military service is gradually been reduced, but the Cossack service still remains the longest in the Russian Empire.

Keywords: Kuban Cossacks, Russian Empire, the regular army, military service, The Charter of military service, reducing service.

Геннадій Надтока. Російська православна церква на пострадянському просторі: тенденції конфесійної та політичної еволюції

В статті представлена загальна характеристика становища Російської православної церкви та підпорядкованих їй псевдонаціональних інституцій в країнах пострадянського простору. Автор стверджує, зокрема, що ключовими тенденціями еволюції РПЦ упродовж останніх 25 років стали помітне звуження соціальної бази церкви та її наростаюча агресивність у політичній сфері. **Ключові слова:** Російська православна церква, Московський патріархат, цезарепапізм, пострадянський простір, нові незалежні держави, національно-визвольні рухи, національно зорієнтовані церкви.

Володимир Розумюк. Проблема формування національної держави: теоретичний аспект.

Досліджуються загальні аспекти проблематики нації та національної держави. Автор в широкому історичному контексті визначає основні етапи формування і трансформації національної держави, акцентуючи увагу на еволюції цього суспільно-політичного феномену. **Ключові слова:** нація, національна держава, міжнародні відносини, війна, теорія.

The article deals with the general aspects of the problem of nation and national state. The author defines the main stages forming and transformation of national state in the wide historical context. He concentrates his attentions on the evolution of this political and public phenomenon.

Key words: nation, national state, international relations, war, theory.

Мілана Срібняк. «...За допомогою театрального мистецтва вести українську національну працю»: до історії театру в таборі Фрайштадт (Австро-Угорщина) у 1916-1917 рр.

У статті реконструйовано процес створення та діяльність Драматичного товариства ім. Івана Котляревського в українському таборі Фрайштадт, яке виконувало у середовищі полонених вояків-українців важливу національно-культурну та організаційно-патріотичну функції. Члени товариства разом з

хором і оркестром ставили п'єси українських авторів на сцені таборового театру. Мистецькі пошуки таборових артистів завжди знаходили позитивний відгук у полонених українців. **Ключові слова:** драматичне товариство, театр, табір Фрайштадт, полонені українці, Перша світова війна, вистава, п'єса.

Milana Sribniak. «...Through theatrical art to lead the Ukrainian national work»: the history of the theater camp Freistadt (Austria-Hungary) in the 1916-1917 biennium.

In the article it is explored a process of creation and activity of Ivan Kotlyarevsky Dramatic Society in the Prisoners of War Camp Freistadt, which played an important cultural, national, organizational and patriotic role among the Ukrainian soldiers in capture. The members of the society prepared the plays of the Ukrainian authors on the stage of the camp's theatre. An art search of camp actors found a good soldier's response. **Keywords:** dramatic society, theater, Freistadt camp, the prisoners Ukrainian, First World War, play, play.

Володимир Головченко. Українсько-польські відносини: формування міждержавних взаємин у дусі євроатлантичного партнерства

В статті розкрито геостратегічні, економічні й військово-політичні підстави формування українсько-польського стратегічного партнерства після розпаду СРСР, з'ясовано міжнародно-політичне значення цього процесу для утвердження незалежності держав Центрально-Східної Європи і гарантування їхньої безпеки. **Ключові слова:** договір, кордони, незалежність, революція, союз.

Volodymyr Golovchenko. Ukrainian-Polish relations: the formation of interstate relations in the spirit of Euro-Atlantic Partnership

The article spotlights geostrategic, economical and military-political factors of the Ukrainian-Polish strategic partnership formation after USSR' collapse; its importance for establishment of the Central-Eastern European independent states' security guarantee was studied out. **Keywords:** treaty, borders, independence, revolution, alliance.

Артур Бабенко, Фінансовий стан Державного Центру УНР в еміграції (1921-1923): джерела надходжень та основні статті видатків

У статті охарактеризовано фінансовий стан українського урядового апарату на час міграції в Польщу у 1920 році, окреслено напрямки фінансово-матеріальної підтримки Державним Центром УНР в екзилі українських урядових інституцій, охарактеризовано стан українських урядових установ під час перших років еміграції.

Олександр Ситник. Досвід російсько-української війни 2014-2017 років в контексті україно-польських історичних відносин

У статті зроблено спробу проаналізувати гібридний характер російсько-української війни 2014-2017 років. Прослідковано спільну боротьбу України та Польщі за державну незалежність та протистояння з російською імперською експансією. Наголошено на тому, що більшість воєн мають не лише збройний, військовий характер, а й гібридно-інформаційний зміст, з психологічним впливом на свідомість людей через агітацію, пропаганду та інші засоби впливу. Особливо це стосується сучасної гібридної війни, розв'язаної Кремлем проти України. **Ключові слова:** російсько-українська війна, гібридна війна, конфлікт, інформаційно-психологічна війна, російське самодержавство, терористи, більшовизм.

Olexander Sytnyk. The experience of the russian-ukrainian war 2014-2017 in the context of ukrainian-polish historical relations

The article made an attempt to analyze the hybrid nature of the Russian-Ukrainian war 2014-2017. Traced the joint struggle of Ukraine and Poland for independence and opposition to Russian Imperial expansion. It was noted that most wars are not only armed, military in nature, but hybrid-the information content of the psychological impact on the minds of the people through agitation, propaganda, and other means of influence. Especially for modern hybrid war waged by the Kremlin against Ukraine. **Keywords:** Russian-Ukrainian war, hybrid war, conflict, information-psychological war, the Russian autocracy, the terrorists, Bolshevism.

Віктор Гапотій. Доступ до публічної інформації на шляху розбудови інформаційного громадянського суспільства в Україні: теоретико-правове дослідження нормативного режиму

В роботі дається критичний аналіз нормативних актів, що регулюють відносини з приводу доступу до публічної інформації в Україні. На теоретичному і термінологічному правових вимірах пропонуються шляхи удосконалення чинного законодавства в інформаційній сфері.

Victor Napotiy. Access to public information in the way of development of information civil society in Ukraine: theoretical and legal research regulatory regime

This paper presents a critical analysis of the normative acts regulating the relations concerning the access to public information in Ukraine. At the theoretical and terminological legal dimensions suggests ways to improve the current legislation in the information sphere.

Галина Вахняк. Розвиток співпраці та політичного діалогу Європейського парламенту та Верховної ради України

Статтю присвячено дослідженню співпраці та політичного діалогу між Європейським парламентом та

Верховною Радою України. Парламентський діалог займає одне з ключових місць в системі зовнішньополітичних відносин. Визначено, що співробітництво з Європейським парламентом сприятиме підвищенню інституційної спроможності Верховної Ради, якості законодавчого процесу та законодавства, українського парламентаризму, розширенню комунікації та полегшенню взаємодії з громадськістю. З огляду на останні події, з'ясовано, що співпраця з законодавчим органом Європейського Союзу зміцнилась та перейшла на якісно новий формат взаємовідносин. **Ключові слова:** Європейський парламент, Європейський Союз, Верховна Рада, парламентський діалог, Парламентський комітет асоціації, меморандум, резолюція.

Galyna Vakhnyak. Development cooperation and political dialogue of the European parliament and Verkhovna rada of Ukraine

The article deals with the research of cooperation and political dialogue between the European Parliament and the Verkhovna Rada of Ukraine. Parliamentary dialogue holds one of the key places in the system of foreign policy. The paper determines that cooperation with the European Parliament will contribute to enhancement of the institutional capacity of the Verkhovna Rada, quality of the legislative process and legislation, of Ukrainian parliamentarism, extension of communication, and facilitate interaction with the public. Regarding the latest news, it appears that cooperation with the legislative body of the European Union has strengthened and moved to a new format of intercommunication. **Key words:** European Parliament, European Union, Verkhovna Rada, parliamentary dialogue, Parliamentary Committee of the Association, the Memorandum, resolution.

Світлана Карпенко. Генеза наукового збірника народних казок

У статті окреслено напрямки вивчення жанру казки українськими фольклористами упродовж двох століть, акцентовано на різновекторності досліджень. Актуалізовано основні наукові принципи укладання збірників казок (текстологічні вимоги до редагування фольклорних зразків, різночитання текстів у перевиданнях, створення ідеального збірника, що характеризується повнотою друку рукописного варіанту, наявністю наукового апарату). На прикладі українських видань XIX-XX ст. показано повноту подання у збірниках супровідного наукового апарату до варіантів казок, звернуто увагу на важливість такої інформації для сучасних та майбутніх досліджень у сфері казкознавства. Означено генезу становлення збірника казок із впливом факторів: царської цензури, традиції казкарів, діалектних та жанрово-видових особливостей. **Ключові слова:** українська народна казка, збірник ка-

зок, казкознавство, науковий апарат, варіант казки, генеза.

Svitlana Karpenko. The genes research collection of fairy tales

The article deals with the directions of the studying of fairytale genres by the Ukrainian folklorists for the last two centuries, pointing out the diversity of the study. The article deals with the main scientific principles of composing collections of fairy tales (i.e. textual requirements to the folklore template editing, various readings in re-editions, making of perfect collection that is characterized by complete printing of the handwritten version and by the scientific instruments). Using the examples of Ukrainian editions of XIX-XX c. there has been shown the completeness of the accompanying research apparatus to the variations of fairy tales; there has been pointed out the importance of such information for current and future studies in the field of fairy tales. The research also showed the origins of composing collections of fairy tales according to tsar's censorship, traditions of fairy tale writers, dialect and genre peculiarities. **Key words:** the ukraine fairy tale, collections of fairy tales, fairy lore, research apparatus, fairy tale variation, genes.

Олексій Семененко. Виникнення та становлення раннього християнства в умовах боротьби за іудейську державність I ст. н.е.

Християнство сформувалося на території давньої іудеї, як чинник згуртування сил для спроби здобуття євреями незалежності. Подана інформація, є частиною об'ємного дослідження раннього етапу розвитку нового світогляду, яким займалися К. Каутський І.С. Свенціцька та ряд інших дослідників. Проаналізовано основні джерела і охарактеризовано здобутки вчених у дослідженні представленої проблеми. Хоча іудеї не змогли відновити власну державність, під впливом їх боротьби сформувалася нова релігія, що згодом стала найбільш значущою релігією світу. **Ключові слова:** Іудея, християнство, Ісус Христос, Йосиф Флавій, релігія.

Oleksiy Semenenko. The emergence and establishment of early Christianity in the struggle for Judaic state in the first century

Christianity formed in the territory of the ancient Jews, as a factor to unite the forces trying to obtain Jewish independence. The submitted information is part of a research volume early stage of the new outlook, which involved Kautsky Svetsitska and several other researchers analyzed and described the main sources achievements of scientists in a study presented problems. Although Jews have not been able to restore its statehood, under the influence of their struggle, a new religion, which later became the most important world religion. **Key words:** Jews, Christians, Jesus Christ, Joseph Flavius, Religion.

Ольга Лучук. ПОЛЬСЬКІ СЛІДИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПЕРЕКЛАДІ «КОЛГОСПУ ТВАРИН» (До історії перших перекладів казки «Animal Farm» Джорджа Орвелла)

У статті висвітлено історію публікації одного з найвідоміших творів англійського письменника Джорджа Орвелла – «Animal Farm». У цьому контексті увагу зосереджено на історії двох перших перекладів казки українською та польською мовами – на різних долях перших перекладачів цього твору, на їх стосунку до еміграції з Центрально-Східної Європи у першій половині ХХ ст., на їх контактах між собою та з Джорджем Орвеллом. Першим перекладачем казки-алегорії Орвелла «Animal Farm» українською мовою був Ігор Шевченко, який опублікував свій переклад під псевдонімом Іван Чернятинський. Переклад вийшов друком 1947 року п.н. «Колгосп тварин» у видавництві «Прометей» у Мюнхені і був призначений передовсім для українських біженців у таборах Ді-Пі. Цей перший український переклад містить унікальний документ – передмову, яку Орвелл написав спеціально до українського видання. Сам перекладач згадував, що його з Орвеллом (у прямому й переносному значенні) познайомили поляки – його приятелі дитинства Анджей Вінценз та Константи А. Єленський, які тоді працювали в польському еміграційному щоденнику «Dziennik Żołnierza». Саме ці польські друзі й познайомили Шевченка з англійською літературою, зокрема з творами Джорджа Орвелла. А з листування самого Орвелла відомо, що йому листовно представила Шевченка мати Константи А. Єленського – Тереза Єленська, яка особисто знала англійського письменника й переклала його твір «Animal Farm» польською. Цей переклад вийшов друком у Лондоні в 1947 році п.н. «Zwierzęcy Folwark». До розгляду залучено епістолярні матеріали, зокрема: листування Джорджа Орвелла з Ігорем Шевченком

і Терезою Єленською, а також листування автора статті з Ігорем Шевченком. **Ключові слова:** Джордж Орвелл, Ігор Шевченко, Тереза Єленська, літературна компаративістика, перекладознавство.

Olha Luchuk. GEORGE ORWELL'S ANIMAL FARM: THE CONTEXTS OF EARLY UKRAINIAN AND POLISH TRANSLATIONS

Unexpected things often occur in the literary world. No one could have predicted that Ukrainians and Poles would be the first to translate George Orwell's *Animal Farm* (1945). The first Ukrainian translator, who translated Orwell's novel in 1947, was Ihor Ševčenko, who published his translation entitled *Kolhosp tvaryn* under the pen name Ivan Cherniatynskyi (Prometheus Press, Germany). The first Polish translation of *Animal Farm* came out the same year in London under the title *Folwark Zwierzęcy* and was done by Teresa Jeleńska. Both translations appeared thanks to translators' personal contacts with George Orwell. There is another curious episode in this context. Ihor Ševčenko described how he came to translate *Animal Farm*. Among other things, he recalled that he was introduced to Orwell – literally and figuratively – by the Poles. After the war, Ihor Ševčenko's school friend from Warsaw, André de Vincenz (son of the noted Polish writer and diplomat Stanislaw Vincenz), found Ševčenko and convinced him to join the staff of the Polish daily *Dziennik Żołnierza*. It was André and another of Ševčenko's friends, Konstanty A. Jeleński, who had spent some time in England and later introduced Ihor Ševčenko to English literature and to Orwell's works in particular. From Orwell's letters, we also find out that the mother of Konstanty Jeleński, Teresa Jeleńska, who personally knew Orwell and planned to translate *Animal Farm* into Polish, introduced Ševčenko to Orwell in a letter. **Key words:** George Orwell, «Animal Farm», Ukrainian and Polish translations, Ihor Ševčenko, Teresa Jeleńska, Comparative Literature, Translation Studies.